

ІНСТИТУТ
УКРАЇНОЗНАВСТВА
і.м. ІВАНА КРИП'ЯКЕВИЧА
НАН УКРАЇНИ

К Н Я А

XIII

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. ІВАНА КРИП'ЯКЕВИЧА

ДОБА

І С Т О Р І Я І К У Л Ь Т У Р А

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ

Леонтій ВОЙТОВИЧ

Віра ГУПАЛО

Олександр СИТНИК

Ігор СОЛЯР

Александр МУСІН

Марта ФОНТ

ЛЬВІВ 2019

УДК 930.85(477)“08/14”

Княжа доба: історія і культура / [відп. ред. Володимир Александрович]; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2019. Вип. 13. 304 с.

13 випуск збірника укомплектовано матеріалами, які висвітлюють поодинокі аспекти історії і культури княжої доби в Україні, втім і з-поміж таких, що досі менше привертали увагу. Публікації охоплюють період від пізніх переддержавних часів до завершальних десятиліть еволюції за умов XIV ст. Традиційно головна увага відведена західноукраїнським землям з незмінним акцентом на окремих сторонах історичного та культурного досвіду Галицько-Волинської держави XIII – першої половини XIV ст.

Редакційна колегія:

Александрович В., доктор історичних наук
(відповідальний редактор)

Войтович Л., професор, доктор історичних наук
(заст. відповідального редактора)

Гупало В., доктор історичних наук

Ситник О., доктор історичних наук

Соляр І., доктор історичних наук

Мусін А., професор, доктор історичних наук

Фонт М., професор, доктор габілітований

Опубліковано за сприяння Фонду Катедр Українознавства,
освітньої неприбуткової доброчинної інституції (США)

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації КВ № 16443-4915 Р від 19.02.2010

*На стор. 5. Фундаменти Успенського собору в Галичі. Фото Юрія Лукомського.
До статті В. Мельника, У. Борняк*

ISSN 2221-6294

© Інститут українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України, 2019

*На відзначення
річниці утворення
Галицько-Волинської
держави*

1199–2019

КНЯЖА ДОБА

Михайло САГАЙДАК

**ОКОЛИЦЯ КИЄВА IX–XIII СТ. У СВІТЛІ АРХЕОЛОГІЇ
ТА ЛАНДШАФТОЗНАВСТВА**

9

Віталій ЛЯСКА, Андрій ФИЛИПЧУК, Володимир ШЕЛЕП

**ЛІНІЯ ЗАХИСТУ № 4 ПЛІСНЕСЬКОГО
ГОРОДИЩА (ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ГІПОТЕТИЧНА
РЕКОНСТРУКЦІЯ)**

25

Александр МУСИН

**СРЕДНЕВЕКОВЫЕ МИРЫ ЦЕНТРАЛЬНО-
ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ В СРАВНИТЕЛЬНОЙ
ПЕРСПЕКТИВЕ: ПОЛЬША ПЯСТОВ И РУСЬ
РЮРИКОВИЧЕЙ**

39

Павел ГАЙДЕНКО

**СТРАСТИ ПО РУССКИМ АРХИЕРЕЯМ XI–XIII
ВЕКОВ (КТО ИМЕЛ ПРАВО СУДИТЬ РУССКИХ
АРХИЕРЕЕВ?)**

69

Наталія СТЕБЛІЙ, Петро ДОВГАНЬ

**АРХЕОЛОГІЧНІ ОЗНАКИ ЦЕРКВИ КНЯЖОЇ ДОБИ
НА ТЕРИТОРІЇ ЛІТОПИСНОГО БУЖЬСЬКА (ЗА
МАТЕРІАЛАМИ ДОСЛІДЖЕНЬ 2015–2018 РОКІВ)**

85

Віталій НАГІРНИЙ

**ЗВЕНИГОРОДСЬКИЙ ВОЄВОДА ІВАН
ХАЛДЕЄВИЧ. ПРОСОПОГРАФІЧНІ НОТАТКИ**

93

Віктор МЕЛЬНИК, Уляна БОРНЯК

**НОВІ ДАНІ ДО ІСТОРІЇ, ТЕХНОЛОГІЇ ПОБУДОВИ
ТА МИСТЕЦЬКОГО ОЗДОБЛЕННЯ УСПЕНСЬКОГО
СОБОРУ В КНЯЖОМУ ГАЛИЧІ**

99

Олександр ГОЛОВКО

**ХРАМ СВЯТОГО ПАНТЕЛЕЙМОНА В ГАЛИЧІ
У КОНТЕКСТІ ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ
ГАЛИЦЬКОГО КНЯЗІВСТВА (КІНЕЦЬ 80-Х РОКІВ
XII – ПЕРША ЧВЕРТЬ XIII СТОЛІТТЯ)**

107

З М І С Т

Юрій ГУДИМА

**ПРИРОДНЕ СЕРЕДОВИЩЕ У ВИКЛАДІ
ХОЛМСЬКОГО ЛІТОПІСУ КОРОЛЯ ДАНИЛА
РОМАНОВИЧА ТА ЙОГО ВОЛОДИМИРСЬКОГО
ПРОДОВЖЕННЯ: ЛІСИ Й ОЗЕРА**
125

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ

**“УГОРСЬКЕ ПІДДАНСТВО” КОРОЛЯ ДАНИЛА
РОМАНОВИЧА**
133

Ігор СКОЧИЛЯС

**СОБОРИ ДУХОВЕНСТВА КИЇВСЬКОЇ
МИТРОПОЛИЧОЇ АРХІЄПАРХІЇ XIII–
XVI СТОЛІТЬ: ЄВХАРИСТІЙНА ЕКЛЕЗИОЛОГІЯ,
АДМІНІСТРАТИВНА “ТРИАДА”, ПАСТОРАЛЬНА
МОДЕЛЬ ТА ФІСКАЛЬНІ ФУНКЦІЇ**
191

Ілля ПАРШИН

ТЕРМІН “МАЛА РУСЬ” У ДОКУМЕНТАХ XIV СТОЛІТТЯ
215

Леонтій ВОЙТОВИЧ

**ЩЕ РАЗ ПРО ПРАВА КНЯЗЯ ЛЮБАРТА-ДМИТРА
ГЕДИМІНОВИЧА НА СПАДЩИНУ РОМАНОВИЧІВ**
225

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

Євгенія КОВАЛЬЧУК

**МИСТЕЦТВО КНЯЖОЇ ВОЛИНИ У ЗБІРНИКАХ
МАТЕРІАЛІВ НАУКОВИХ КОНФЕРЕНЦІЙ
“ВОЛИНСЬКА ІКОНА: ДОСЛІДЖЕННЯ ТА
РЕСТАВРАЦІЯ”**
239

Леонтій ВОЙТОВИЧ

**ЗАГАДКОВИЙ КНЯЗЬ САМО.
Максим Жих. Славянский правитель Само и
“держава” (629–658). Источники, локализация,
социально-политическая организация,
историческое значение. Санкт-Петербург, 2019. 148 с.**
257

Леонтий ВОЙТОВИЧ

НОВА ЗУСТРІЧ З КНЯЗЕМ РЮРИКОМ

Губарев О. Рюрик Скьёльдунг. Санкт-Петербург,
2019. 320 с.

260

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ

“KRONIKA ROMANOWICZÓW” – WERSJA...

“ПОКРАЩЕНА”?..

Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów) /

Wydali, wstępem y przypisami opatrzyli D. Dąbrowski,

A. Jusupović przy współpracy I. Jurijewej, A. Majorowa

i T. Wiłkuł Pomniki Dziejowe Polski. Seria II, t. XVI.

Kraków; Warszawa, 2017. 710 s.

270

АНОТАЦІЇ 296

SUMMARY 296

Михайло САГАЙДАК

ОКОЛИЦЯ КИЄВА ІХ–ХІІІ СТОЛІТЬ У СВІТЛІ АРХЕОЛОГІЇ ТА ЛАНДШАФТОЗНАВСТВА

Історія дослідження міст Київської держави вже налічує більше двох століть, у зв'язку з чим тогочасне місто проаналізовано доволі багатогранно¹. Але попри те, що зацікавленість проблемою великих і малих міст (включно з передмістями) зростає, узагальнюючих праць досить небагато, а об'єкти цього типу зникають катастрофічно². Як показує історіографічний аналіз, у даній проблематиці, передусім при вивченні великих міст, нагромаджено чимало як позитивного, так і негативного досвіду.

Здається, що у зв'язку з появою нового інструментарію досліджень та сучасних підходів до осмислення накопиченого досвіду дана проблематика вимагає критичного переосмислення. Така потреба необхідна, по-перше для того, аби не втратити корисний досвід, по-друге, – аби запобігти народженню свіжих ідеологем.

Традиція археологічної науки зводилася, головню, до “археологічної пам'ятки” як об'єкту вивчення, залишаючи поза її межами структурні елементи історичного ландшафту – потенційно важливі інформаційні дані комплексних досліджень. Зокрема, встановлено, що від початку землекористування і до Середньовіччя оптимальними для традиційного землеробства були широколистяні лісові ландшафти – їх сільськогосподарське освоєння засвідчує тенденцію до зростання від 3,8% (трипільська культура) до 26,0% (Київська Русь). В окремих зонах вказаного ландшафту, особливо прилеглих до річкових долин, освоєність земель сягає у певні періоди 65% (черняхівська культура, Київська Русь). Зауважимо також, що в цьому величезному хронологічному діапазоні спостерігалися й падіння землекористування (наприклад, за доби зарубинецької культури та культур ранніх слов'ян, обумовлені різким зменшенням кількості населення). Водночас рівень сільськогосподарського освоєння інших ландшафтів (лучно-степових та мішано-лісових) залишається дуже низьким, ледь сягаючи в окремі максимуми 5,4%, –7,2%³.

Ще одна важлива для традиційного природокористування та оборони риса вважається перевагою – ділянки контакту ландшафтів широколистяно-лісового

¹ Тихомиров М. Н. Древнерусские города. Москва, 1946; Брайчевский М. Ю. К происхождению древнерусских городов (города Среднего Приднепровья, Поднестровья и Побужья в VII–IX вв. н. э. по полевым данным последних лет) *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*. Вып. 41. Москва, 1952. С. 32–33; Пашуто В. Т. О некоторых путях изучения древнерусского города *Города феодальной России. Сборник*

статей памяти Н. В. Устюгова. Москва, 1966. С. 93–98; Карлов В. В. О факторах экономического и политического развития русского города в эпоху Средневековья *Русский город*. Москва, 1976. С. 58–69.

² Куза А. В. Малые города Древней Руси. Москва, 1989. С. 11.

³ Романчук С. П. Историчне ландшафтознавство: теоретично-методологічні засади та методика антропогенно-ландшафтних

типу (підвищених лесових рівнин) з ландшафтами заплави Дніпра і його притоки. У межах київського правого берега виділено дві такі ділянки: перша – Київ-Обухів-Трипілля; друга – Ржищів-Трахтемирів-Канів-Пекарі⁴.

Упродовж останніх десятиліть археологія Києва почала залучати історично-ландшафтний аналіз, аби з'ясувати наявність зв'язків між ландшафтами та функціональними особливостями міста на різних етапах його розвитку. Перший досвід таких робіт здобуто 2001 р. під час рятувальних археологічних досліджень Майдану Незалежності. Котлован будівництва зайняв тоді площу понад 15 тис. м. кв., при глибині близько 20 м. Археологи зосередили роботи на пошуках слідів давньої забудови і культурних шарів XI–XII ст. з внутрішнього боку укріплень. (Рис. 1)

У комплексі завдань, які належало вирішувати, постав також цілий ряд питань історичного ландшафтознавства, головними з яких були наступні: 1) як виглядав і використовувався ландшафт навколо місця майбутньої побудови укріплень Міста Ярослава; 2) як вплинули особливості рельєфу території на розташування укріплень; 3) чи змінилися процеси морфогенезу у зв'язку з містобудівною функцією території; 4) які причини змусили киян не відновлювати житлову забудову поблизу воріт у XII ст.; 5) який вигляд мала ця територія під час Батієвої облоги.

Реконструкція ландшафтної ситуації на певний зріз часу базується на визначенні індикаторів її структури, стану та функціонування. Такими індикаторами можуть бути консервативні елементи ландшафту та їхні властивості: мезо- і макрорельєф, механічний та літологічний склад відкладів, їх стратифікація, поховані ґрунти, законсервовані сліди природних процесів та господарської діяльності.

Археологічний інформаційний блок забезпечує комплекс відомостей, необхідних для визначення: хронології культурних шарів (тобто колишніх денних поверхонь); характеру навантажень на довкілля (будівництво, переміщення ґрунту, гідротехнічні споруди, шляхи сполучень, сліди ремісничих виробництв); синхронізацію з літописними подіями на ширших теренах (втім військовими діями, стихійними явищами та ін.).

Розташування Майдану Незалежності в рельєфі відповідає відгалуженню Хрещатої балки-долини, яку далі називатимемо Лядською долиною. Укріплення Міста Ярослава перекривали Лядську долину перпендикулярно до її поздовжньої осі, а Лядські ворота були розташовані в її тальвегу, тобто найнижчій частині днища. Водночас це також найнижче відгалуження усіх укріплень Верхнього міста⁵.

Головною причиною особливостей водного режиму долини є її належність до зони транзиту поверхневого стоку, який формується у водозбірному басейні площею понад 40 га. Перепад висоти в терені басейну сягає 50 м. Межа басейну (за сучасними орієнтирами) проходить від символічних Печерських воріт через Поштамт, паралельно Малопадвальної вулиці до Володимирської, огинає територію Софійського собору й Софійську площу з прилеглими кварталами та повертає знову до Майдану Незалежності вздовж Трьохсвятительської й Костьольної вулиць.

Як і на всіх київських пагорбах, на території усього водозбору ґрунтовою породою був лес (карбонатний суглинок еловово-делювіального

реконструкції давнього природокористування. Київ, 1998. С. 115.

⁴ Романчук С. П. Історичне ландшафтознавство... С. 117.

⁵ Сагайдак М. Нові дані про укріплення міста Ярослава *Фортеця: збірник заповідника Тустань*. Вип. 1: На пошану Михайла Рожка. Львів, 2009. С. 259–277.

Рис. 1. Вигляд з південно-східної сторони котловану будівництва на Майдані Незалежності, 2001 р. Фото К. Шматова

походження). На розчленованих лесових рівнинах, до яких належить і Київське плато, упродовж голоцену поширювались широколистяні ліси (переважно діброви), під якими сформувалися сірі лісові ґрунти. Ця загальна закономірність знайшла підтвердження й на дослідженій території. Вдалося зафіксувати лесоподібні суглинки у відслоненнях між вулицями Трьохсвятительською та Михайлівською, в районі вулиці Малої підвальної та ін. У котловані лесові породи виявлено на бортах Лядської долини та на її днищі під серією шаруватих піщаних і супіщаних відкладів пролювіального походження. Залишки генетичних горизонтів ґрунтів у верхніх шарах лесових відкладів однозначно належать до сірих лісових ґрунтів, а в днищі Лядської долини вони виступають у комплексі з лучно-болотними ґрунтами перезволожених знижень. (Рис. 2)

Фрагменти верхніх гумусових горизонтів відрізняються, однак, від відповідних горизонтів типових лісових ґрунтів потужністю і міксованістю. Це

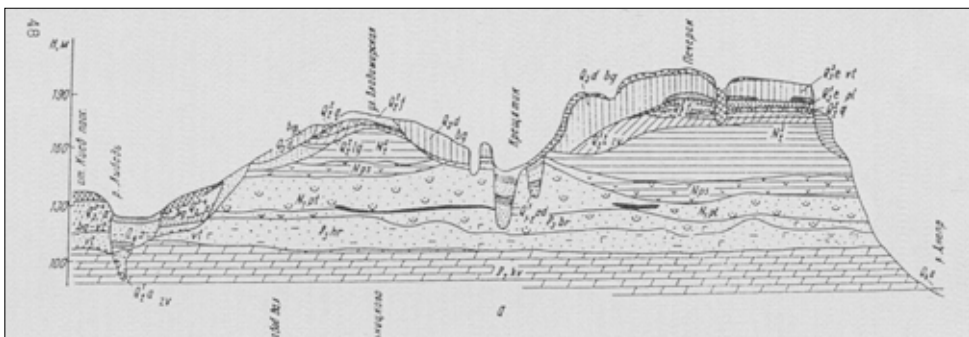

Рис. 2. Залягання четвертинних відкладень на ерозійних останцях в м. Києві (розріз по лінії р. Либідь – вул. Хрещатик – Печерськ)

свідчить, що корінні діброви задовго до містобудівного освоєння тут поступилися місцем (вирубання, випасання худоби) вторинним лучним та лучно-болотним рослинним формаціям, а територія водозбірного басейну разом з Лядською долиною використовувалася як пасовище-вигін для худоби. (Рис. 3)

Ситуація докорінно змінилася уже на першій фазі містобудівного засвоєння цієї території. Уздовж смуги укріплень, які спускалися до Лядської долини відгалуженнями Старокиївської гори (з боку сучасного Поштамту і Костьольної вулиці), тоді переміщено величезні маси ґрунту, прокладено під'їзні шляхи. Водночас почалося монументальне будівництво в межах водозбірного басейну, індивідуальна забудова заповнювала схили Гори і Лядську долину. Тобто, територія перетворилася на суцільний будівельний майданчик з усіма наслідками цієї функції. Відразу прискорився поверхневий стік на схилах, позбавлених рослинності та із зруйнованою поверхнею. Лесовий покрив (нестійкий до ерозійних процесів) сприяв утворенню мережі промивів, які згодом в улоговинах перетворились на ярки.

Синхронно першій фазі заселення у культурному шарі Лядської долини з'являються сліди розмиву і наміву поверхні. Археологічно виявлено промивину в лесоподібному суглинку та гумусовані прошарки переміщеного матеріалу. Була віднайдена також V-подібна дренажна канава, створена для впорядкування бурхливих тимчасових потоків, але невдовзі замита пролювіальним матеріалом. (Рис. 4)

Наступна фаза ерозійних процесів – врізання ярів нижче рівня лесових порід і надходження до Лядської долини пролювію піщаного та супіщаного складу, який відкладався горизонтальними впорядкованими прошарками. Така ситуація характерна для другої половини XI–XII ст.

Як уже згадано, вал Міста Ярослава перекривав Лядську долину і був перепорою (фактично, греблею) для бурхливих потоків під час інтенсивних та катастрофічних злив. Ми припускаємо, що під валом облаштована галерея для зливових стоків, або роль своєрідного шлюзу виконували Лядські ворота. Однак, очевидно, швидкість потоку перед валом різко уповільнювалася. Можливо, потік розливався і залишав відклади переважно легкого механічного складу. Принаймні, конус виносу простежується тільки перед валом з боку міста. (Рис. 5)

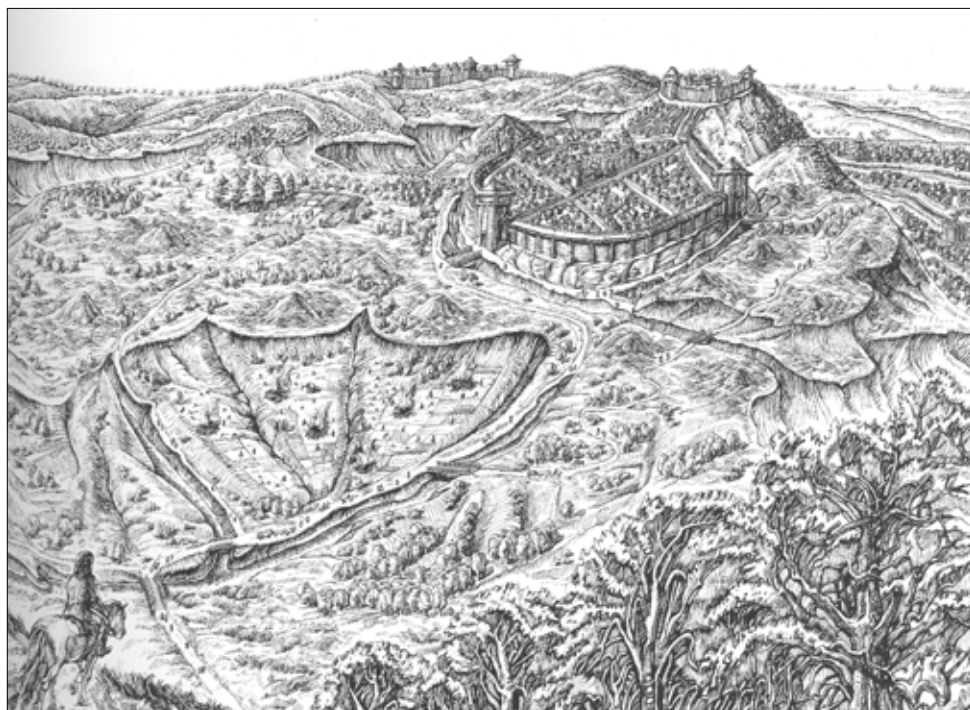
Вірогідно, такий гідрологічний режим при постійному догляді робив життя поблизу воріт доволі комфортним. На цьому терені вдалося дослідити сліди восьми садиб середини XI – другої половини XII ст. Їх планування й орієнтацію садиб, розташованих безпосередньо біля валу, зумовлювали вулиці, скеровані до проїзду Лядських воріт. Цей принцип був панівним упродовж усіх століть функціонування міських кварталів незважаючи на численні пожежі й стихійні явища⁶.

Наступними роками співпраця археологів та ландшафтознавців продовжилася, переважно, в межах Подолу. Як завжди, об'єкти не обиралися з огляду наукової доцільності, а були випадковими. Однак зростання їх кількості, як і віднайдених артефактів, призвело до забезпечення достатнього рівня узагальнень за окремими матеріальними складовими, хоча багато питань ще залишилися проблематичними й дискусійними. Усі ці обставини й особливості території Подолу, а також значний масив історично-ландшафтної інформації, накопиченої під час експертиз окремих об'єктів, літописні згадки, описи і

⁶ Сагайдак М. Нові дані про укріплення... С. 273.

Рис. 3. Стратиграфія південно-західної стінки будівельного котловану. Майдан Незалежності, 2001 р. Фото. К. Шматова

Рис. 4. Середньовічний географічний ландшафт Лядської долини до побудови укріплення Міста Ярослава на початку ХІ ст. Реконструкція М. Сагайдака

карти XVII–XVIII ст. створили базу для подальшого синтезу цілісної просторово-часової моделі об'єкту дослідження 4.

На жаль, аналогічні роботи сумісної співпраці істориків ландшафту та міських археологів носять, переважно, епізодичний характер, а публікації з цієї проблематики є дуже рідкісними. Монографія Сергія Романчука “Історичне ландшафтознавство: теоретично-методологічні засади та методика антропогенно-ландшафтних реконструкцій давнього природокористування” та тексти в “Історичному атласі України” про природне середовище – надто мало, враховуючи ті загрозливі тенденції, які беруть гору в новітній забудові таких міст, як Київ. Вимальовується доволі однозначна і сумна перспектива повного зникнення Київської округи як об'єкту досліджень, хоча йдеться про особливо цінну з позицій історичного ландшафтознавства територію. Ця порівняно невелика ділянка є однією з найперших у Європі, що почала зазнавати антропогенних впливів, пов'язаних із активним природокористуванням, які тривають безперервно вже близько 7 тис. років.

Як стверджується, загалом географічне середовище Середнього Подніпров'я у Середні віки докорінно не відрізнялася від сучасного. Кліматологи та палеоботаніки наводять дані, згідно з якими кордони рослинних зон переважно пролягали в тих самих ареалах. Середня температура в лісостеповій зоні влітку сягала +20–22°C, взимку – -4–5°C. Опадів випадало в межах 350–500 мм. Щодо температурних режимів та показників вологості, то відкликаючись, втім, і до писемних джерел, відзначають цілий ряд екстремальних явищ, серед яких – великі повені, суворі зими, засухи, що чергувалися з благодатними кліматичними умовами⁷. Повені, а також значні зволоження території завдавали чималих збитків як місту, так і його окрузі, оскільки призводили до істотних зсувів ґрунтових мас та руйнування поселень. На підставі вивчення історичної стратиграфії Київського Подолу встановлено, що з 80-х років IX ст. до кінця першої половини XII ст. сталося щонайменше 17 таких катастрофічних явищ⁸. Континентальність клімату зростає в міру просування із заходу на схід. Тваринний світ, як і в інших кліматичних зонах, був значно багатшим від сучасного. У лісостепових ареалах жили майже всі представники лісової фауни, такі, як вовк, зубр, тур, ведмідь, кабан, рись, білка, куниця, лось, олень, лісовий кіт, косуля, норка, бобр, заєць, лисиця, кріт, борсук, тхір, ласка. Із птахів, що мали важливе значення для людини, називають глухаря, вальдшнепа, тетерева, рябчика, сокола, яструба, іволгу, дятла, лебедя, диких качок та гусей⁹.

Однією з найбільших проблем є питання демографії княжої доби. У літературі фігурують міркування з цього приводу Георгія Вернадського, який вважав цифру 7–8 млн. мешканців для усієї Русі заниженою. Він навів дані, згідно з якими міське населення на кінець XII ст. сягало 1 млн. осіб¹⁰. У трикутнику, обмеженому течіями річок Дніпро зі сходу, Ірпінь – із заходу, Ступня – з півдня, посеред якого знаходилося столичне місто Київ (з населенням, за різними оцінками, від 30 до 50 тис. осіб) і 12 (за класифікацією Андрія Кузи) малих міст, густоту населення необхідно визнати найвищою. Зауважимо умовний

⁷ Борисенков Е. П., Пасецкий В. М. Экстремальные природные явления в русских летописях XI–XVII вв. Москва, 1983. С. 115–136.

⁸ Сагайдак М. А. Давньокіївський Поділ. Проблеми топографії, стратиграфії, хроно-

логії. Київ, 1991. С. 52–69.

⁹ Дулов А. В. Географическая среда и история России. Москва, 1983. С. 8.

¹⁰ Вернадский Г. Золотой век Киевской Руси. Москва, 2012.

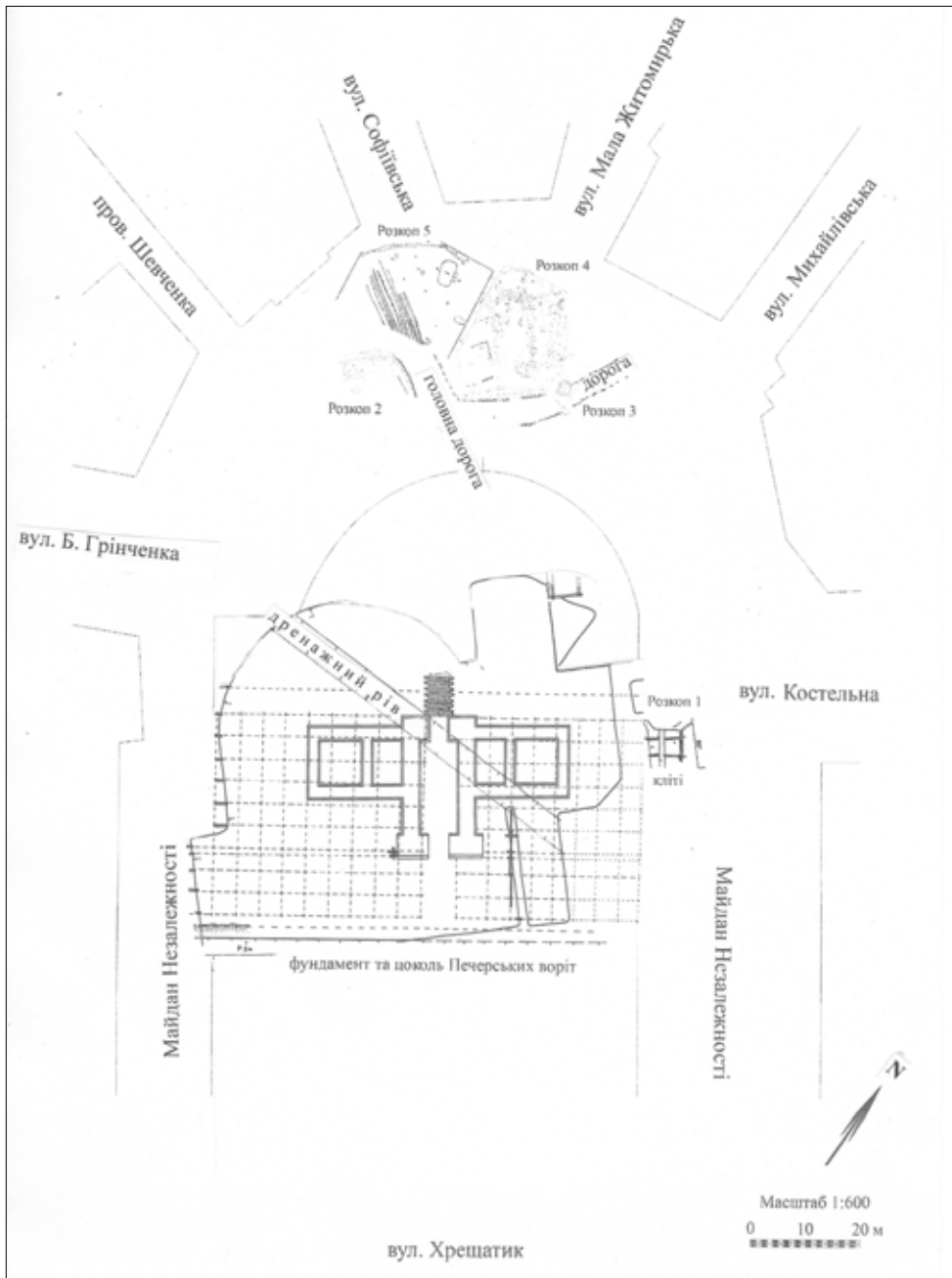

Рис. 5. Загальний план археологічних об'єктів, зафіксованих археологічними дослідженнями 1981, 2001 рр. на Майдані Незалежності

характер поняття “мале” місто, оскільки середньовічний Вишгород (80 га) та Білгород (52 га) навряд чи відповідали йому.

Для зручності позначень Київську округу варто розподілити на кілька секторів з орієнтацією за сторонами світу: з південного сходу знаходиться Печерський сектор, з півдня та південного заходу – Либідський, з північного заходу – Шекавицько-Кирилівський і, нарешті, північ та північний схід належать до Лівобережного сектору.

Печерський сектор компактно займає високу лесову рівнину на палеогеновій основі з легко-суглинистими чорноземами – так званий трипільський лісостеповий ландшафт, що його більша частина розташована на території Обухівського та Васильківського районів, і далі – аж до басейну річки Рось. До зони міста ландшафт входить вузькою (3–6 км) смугою вздовж уступу корінного (правого) берега долини Дніпра, на північному заході доходячи до Глибочицького яру (рис. 1). Лесові верстви, товщина яких тут іноді сягає кількох десятків метрів, згідно з твердженнями дослідників, від давніх історичних часів служили зоною облаштування підземних комплексів (печер), використання яких було доволі різноманітним: від тимчасових жител-сховищ в I–II ст. н. е. до християнських підземних монастирів, що виникали на початку II тис. н. е. Найвідомішим з них став Печерський монастир, де виявлено дві групи таких підземних споруд.

Щодо рослинності, то це типовий лісостеповий ландшафт, на якому діброви розташовані серед степових ділянок (19,9 %). У дібровах – дуб, бук, берест, в'яз з домішками берези, липи, ліщини. У межах Києва прирічкова частина розділена ерозійною межею на кілька масивів, іноді ізольованих один від одного, але зі збереженими особливостями ландшафту. Рослинність численних балок, що виходили в долину, складалася з чагарників крушини, ожини тощо. Ці ділянки фігурують у давніх літописних текстах, їх можна ототожнювати з літописними “дебрами”¹¹.

Упродовж значного хронологічного періоду, починаючи від ранньозалізного віку, придніпровська частина ландшафту стає місцем формування великих городищ скіфської доби, з яких найвідомішими у південній частині правого берега Дніпра є Пастирське городище (площа 18 га), а в зоні Київського передмістя – Хотівське городище, що, згідно з класифікацією Олексія Тереножкіна та Варвари Іллінської, належать до Києво-Черкаської групи скіфських пам'яток¹².

Городище розташоване у заплаві лівого берега річки Віти – правій притоки Дніпра. У плані воно має ромбоподібну, витягнуту з півдня на північ форму, довша вісь сягає 500 м, коротша – 400 м. Загальна площа городища – понад 30 га. Земляний вал, який зберігся на висоту більше 3 м, має внутрішню дерев'яну субструкцію, із зовнішнього боку прослідковується рів. У західній частині городища, що майже впритул підходить до течії річки, виявлено поселення із рештками наземних каркасних дерев'яних споруд та кількох землянок. Городище атрибується тільки знахідками раннього періоду освоєння Подніпров'я – VI–V ст. до н. е.¹³ (Рис. 6)

Хотівське городище, на наш погляд, є унікальним об'єктом, який дає змогу припускати, що окремі пункти Середнього Подніпров'я, створені в фазі раннього заселення території, продовжували використовувати й пізніше, причому їхнє первісне призначення (функція) практично не змінювалося із плином часу.

¹¹ Сагайдак М. А. Давньокіївський Поділ. С. 81.
С. 66.

¹³ Археология Украинской ССР. Т. 3. Киев, 1986. С. 94.

¹² Историчний атлас України. Київ, 2010.

Рис. 6. Зображення Хотівського городища на фрагменті археологічної карти Київської губернії, яку склав В. Б. Антонович. 1895 р.

Інакше кажучи, потреба в тому, що забезпечувало городище, була стабільною, вона не зникала упродовж тривалого часу. Які ж аргументи можна навести на користь такої гіпотези? У межах городища поки не виявлено ніяких інших слідів, окрім решток доволі незначного, у порівнянні з розмірами його самого, поселення, датованого часом заснування городища. Цей факт може служити аргументом на користь того, що обвалована територія не розглядалася його будівельниками як фортифікація. Населення було надто мало, його явно не вистачало, аби охороняти городище вздовж периметру оборонних ліній. То з якою метою тоді насипалися кілометрові вали? Дуже вірогідно, що це була якась інша функція, ніж оборона, адже таке завдання, правдоподібно, виконував так званий Змієвий вал, перша лінія якого знаходиться всього за 1 км південніше городища. Пасмо валу починається на підвищенні корінного берега Дніпра в околиці села Ходосівки, звідки напрямком на північний захід по північній околиці села Іванковичі тягнеться до Віти Поштової, далі – на десятки кілометрів через сучасне містечко Боярку до села Бобринці разом з долиною річки Ірпінь. Друга лінія простягається за 5–7 км південніше, притримуючись лівого берега річки Стугна¹⁴.

Такі міркування виникають у контексті однієї з найсакраментальніших для багатьох поколінь істориків проблеми – про основу економіки Київської Русі. У цьому зв'язку нагадаємо, що ділянка, про яку йдеться, на думку більшості авторів, і в період княжої доби і в усі історичні епохи, які їй передували, залишалася своєрідним землеробським ядром регіону. І справді, багато аргументів свідчать на користь такого твердження: це і характерні властивості ландшафту, про які вже згадувалося, і присутність тут ліній зазначених валів, і значне скупчення городищ та поселень, що виникали починаючи від скіфського часу (VII–V ст. до н. е.) й активно будувалися упродовж усієї княжої доби (IX–XIII ст.). Як писав з цього приводу Петро Толочко, вищезгадані вали є пам'яткою багатьох поколінь землеробського лісостепового населення, яке намагалось відгородити себе від вторгнення степових кочівників¹⁵. Ще більшого значення вказаний території надавав у своїх працях 80-х років XX ст. Борис Рибаків. На його думку, даний простір між південною частиною Києва та сучасним Трипіллям називається своєрідним епіцентром заосередження землеробських культурів, територією, яку населяли скіфи-землероби, згадані в Геродота¹⁶.

На наш погляд, намагання пов'язати будівництво валів тільки з однією із великих подій історії навряд чи витримають вивірення часом. Так, на початку 70-х років XX ст. Аркадій Бугай, провівши радіовуглецеве датування 14-ти зразків вугілля із 9-ти ліній валів, взятих з їхньої підшви, запропонував варіант реконструкції процесу їхнього спорудження у часових межах від 150 р. до н. е. до 550 р. н. е. Згодом Михайло Кучера спробував спростувати наведені дати. Спираючись на результати доволі тривалих археологічних досліджень 1974–1985 рр., він назвав періодом будівництва валів X–XII ст. н. е. (Рис. 7). Залишається тільки пошкодувати, що в ході довготривалих і гучних дискусій майже не почутою, а відтак і не обміркованою, залишилася версія, народжена ще на початку XX ст., згідно з якою Змієві вали повинні були функціонувати складовою інфраструктури одного з архаїчних способів господарювання – скотарства, тобто, мали застосовуватися як загони для скупчення на одній території великих табунів копитних тварин¹⁷.

¹⁴ Кучера М. П. Змієвы валы Среднего Поднепровья. Киев, 1987. С. 16–17.

¹⁵ Толочко П. П. Киев и Киевская земля XII–XIII вв. Киев, 1980. С. 126.

¹⁶ Рибаків Б. А. Язычество древних славян. Москва, 1981. С. 285–286.

¹⁷ Падалка Л. В. Прошлое Полтавской губернии и ее заселение. Полтава, 1914. С. 237.

Завершуючи огляд дискусії в поглядах на оригінальні і вкрай загадкові пам'ятки Подніпров'я, ми схильні шукати відповіді у тих дослідженнях, де робляться спроби простежити еволюцію ландшафтно-господарських систем із застосуванням геосистемного підходу до реконструкції історичних форм господарювання. Цей метод дає уявлення про те, як можуть змінюватися форми господарювання під дією різних факторів, зокрема й природних циклів. Порушення еволюційного розвитку систем можливе при перевищенні демографічної ємності ландшафтів, етнічних трансформаціях, примусових руйнуваннях традиційного господарства тощо. Наприклад, найекстенсивніші форми господарювання завжди матимуть перевагу над іншими завдяки простоті, малій енергоємності та мобільності. С. Романчук назвав такі зони своєрідними реліктами доіндустріальних ландшафтно-господарських систем, оскільки і в наш час вони до певної міри здатні зберігати давню структуру природокористування, пейзажні особливості, традиційні форми та характер забудови населених пунктів, гармонійно поєднаних з ландшафтом¹⁸.

У цьому зв'язку постає закономірне питання: чи правильно буде інтерпретувати як землеробські різні, втім і за етнічним походженням, групи населення, які проживали тривалий час на тій самій території у межах одного й того ж природного ландшафту? У контексті цього питання доцільно згадати й тривалу дискусію, яку розпочав першою лекцією "Курса русской истории" Василій Ключевській. Він вважав домінуючим фактом економічного життя княжої доби зовнішню торгівлю, основу якої забезпечувала продукція, здобута зусиллями місцевого населення у заняттях лісовими промислами, звіроловством та бортництвом. Суть радикальних змін в економіці при цьому пов'язано з міграційним процесом, що його переживали слов'янські спільноти. Такій процедурі дослідник дав назву зміна роду двором. В умовах міграції, коли слабшають права родових інституцій, на порядок дня виходить сімейне право. Колишні родові частини стають дворами, створюють нові союзи, але вже – за актуальними економічними інтересами¹⁹. Опоненти В. Ключевского явно недооцінювали цей вид занять, вважаючи, що лови, як і полювання, задовольняли, переважно, щоденну потребу в їжі і тільки шкіри та хутра могли йти на продаж. Насправді ж в ході неодноразових дискусій, які відбувалися час від часу, з'ясувалося, що, окрім шкір хутрянних звірів, у Х–ХІІІ ст. для потреб міжнародної торгівлі широко використовували також диких копитних, передовсім коней.

Рис. 7. Фрагмент плану Змійових валів Середнього Подніпров'я, за даними досліджень 1974–1985 рр. Автор М. Кучера

¹⁸ Романчук С. П. Історичне ландшафтознавство... С. 15.

¹⁹ Ключевський В. И. Курс русской истории. Москва, 1987. С. 131–137.

Певною мірою осмисленню цього питання допомагає також поглиблене вивчення писемних джерел. Їх аналіз показав наявність стабільних торгово-економічних контактів між Середнім Придніпров'ям та містами Верхнього Дунаю, куди, за свідченням Раффельштетенського уставу, руси, крім воску, невідників та солі, поставляли також і коней. Проникнення "руських" купців, що, крім самого уставу, підтверджене іншими джерелами, розпочалося набагато раніше від межі IX–X ст., коли дійшло до кодифікації торгових статутів (уже існуючих!) у вищезазваному документі. На думку Олександра Назаренка, це було одне з найістотніших і стабільних постачань товару з Русі, оскільки, за спостереженням історика, воно вплинуло на розвиток баварської грошово-вагової системи. В "Уставі", поряд із добре відомими грошово-ваговими одиницями типу соліда, його третини – тремісси або сайги (баварська вагова одиниця еквівалентна 1/48 фунта), двічі згадана одиниця під назвою "скот". Детально проаналізувавши дані обставини, О. Назаренко дійшов висновку, що ця назва не могла виникнути на південно-німецькому ґрунті без запозичень з іншої мови. На роль такого посередника, на його думку, ідеально підходить східнослов'янська мова, що забезпечувала як збереження "непередвинутого t, так і перехід герм. o > слав. a: др.-сканд. skattr > (східно-) слав. skotъ > др.-бав. scot- (-i — це закінчення *nominativus singularis*"²⁰.

Аналогічного висновку дійшов також Володимир Зоценко, згідно з твердженням якого руські верхові коні славилися у французьких лицарів, а також табунами переганялися до Прибалтики і далі переправлялися до Скандинавії²¹. (Рис. 8) На цьому тлі наведені у Мацея Меховського деталі опису обставин перебування посольства папи Інокентія IV у татарського хана в 1246 р. також можуть бути прийнятими до уваги. Йдеться про те, що, прибувши до Києва, послі купили коней, придатних для обставин татарської землі, тобто здатних добувати корм та воду з-під снігу. Це зайвий раз засвідчує сприйняття коней, яких широко використовували як в економіці, так і військовій справі, предметом особливої уваги²².

Найходовішим товаром у торгівців кіньми вважаються одно- та дворічні жеребці й кобили. Процедура їх відбору з великих табунів диких тварин потребувала особливого досвіду та навичок, а забезпечення стабільного постачання на міжнародний ринок вимагало функціонування певної спеціально підготовленої інфраструктури.

Що стосується ролі та значення таких занять, як полювання та звіроловство, особливо на ранній фазі формування міста, то давно зауважено, що їх питома вага у структурі господарстві середньовічної Русі була набагато більшою, ніж вважали дослідники²³. Уже тільки одна фраза літописця про господарську діяльність княгині Ольги "Ловища ея суть по всей земли"²⁴ дає привід поміркувати над терміном "лови", зокрема питанням, яке місце

²⁰ Назаренко А. В. Русь IX века: обзор письменных источников Русь в IX–X веках. Археологическая панорама. Москва; Вологда, 2012. С. 26–27.

²¹ Зоценко В. М. Торговля Давня історія України. Т. 3. Київ, 2000. С. 438.

²² Меховский М. Трактат о двух Сарматиях. Москва; Ленинград, 1936. С. 57.

²³ Монгайт А. Предисловие Цалкин В. И.

Материалы для истории скотоводства и охоты в Древней Руси. Москва, 1956. С. 6.

²⁴ Повесть временных лет Памятники литературы Древней Руси XI – начало XII века. Москва, 1978. С. 74. Пор.: Ипатьевская летопись Полное собрание русских летописей (далее – ПСРЛ). Т. 2. Москва, 2002. Стб. 48–49; Лаврентьевская летопись ПСРЛ. Т. 1. Москва, 2001. Стб. 60.

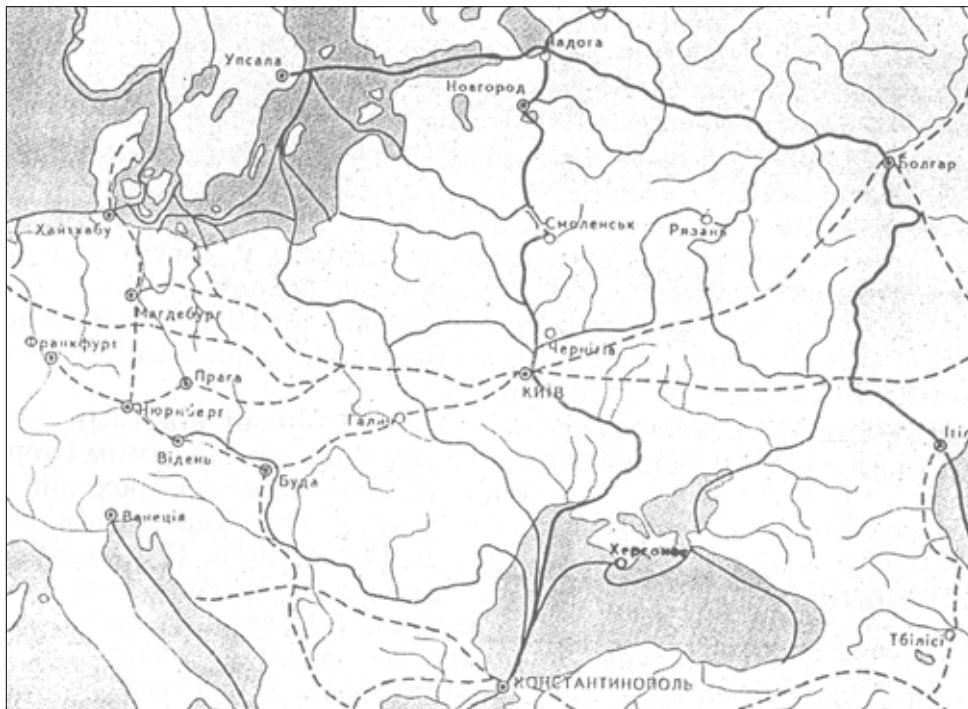

Рис. 8. Міжнародні торговельні шляхи Київської Русі. За В. Зоценком

посідав природний ресурс у тогочасній господарській активності. На ловах застудився і невдовзі помер брат Ярослава Мудрого Мстислав, а Володимир Мономах цій темі відвів окремих розділ свого знаменитого “Повчання”: “А се в Черниговъ дьяль есмь: конь диких своими руками связаль есмь въ пущах 10 и 20 живых конь. А кромъ того же по ровни езда ималь есмь своима рукама ть же кони дикъ”²⁵.

Якщо вдатися до даних археології та спробувати синхронізувати ці матеріали з вимовою писемних джерел, буде легко переконатися, як упродовж буквально одного століття можуть відбутися доволі радикальні зміни разом зі зміною усього складу населення. Зокрема, це стосується й розглянутої території. Упродовж ІХ – першої половини Х ст. у цьому регіоні південної Київщини спостерігається помітне поживлення життєдіяльності, матеріальними ознаками якого стає відновлення життя зони розташування історичних городищ періоду ранньозалізного віку. Укріплення поселень давніми валами робило життя тут безпечнішим, оскільки на цей же час припадає поява та активні дії на території південної частини Східної Європи кочовиків – печенігів. На середину Х ст. вони вже домінували на степових просторах півдня, їхні напади призвели до загибелі багатьох поселень і навіть міст на Таманському півострові²⁶. Усе частіше печеніги з’являються і в Середньому Подніпрров’ї, де “Повість минулих літ” фіксує їх під 915 р.: “В лето 6423. Придоша печенежи

²⁵ Поучение Владимира Мономаха *Памятники литературы...* С. 408.

²⁶ Плетнева С. А. *Исчезнувшие народы. Печенеги.* Природа. Москва, 1983. С. 27.

перове на Рускую землю, и створише миръ с со Игорем, и придоша к Дунаю”, а через 5 років (920 р.) повідомлено про військову сутичку між ними та руською дружиною: “В лето 6428. Поставлень царъ Роман въ Грекох. А Игорьъ воеваше на печенегѣ”²⁷.

Цікавими у контексті цих подій можуть бути дані, що їх принесли розкопки пам'яток, розташованих у зазначеному регіоні. Археологи визнають: іще задовго до появи печенігів, а саме на межі IX–X ст., тут фіксуються деякі зміни у матеріальній культурі населення. На Ходосівському поселенні з південної сторони згаданого Хотівського городища вони торкнулися такого традиційно консервативного елемента, як керамічний комплекс – замість волинцевської кераміки тут з'являється посуд типу Луки-Райковецької. Відчутними були новації й інтер'єру жител – глинобитні печі змінюють печі-кам'янки. Найвиразніше систему новацій вдається реконструювати, оглядаючи достатньо повно вивчені археологічні комплекси. Такі зміни не були винятково локальним явищем, а властиві й для ширшого географічного ареалу, а за деякими прикметами виступають навіть синхронними з переїнами, простеженими на археологічних пам'ятках центрального ядра київського містоутворення.

Як відомо, тут зовсім недавно вдалося встановити наявність часових розривів між фінальною фазою побутування одних археологічних культур і початком побутування наступних. Переатрибуція загальновідомих матеріалів з розкопок, здійснених у 1940 р. на Замковій горі, підказала, що безпосередньо на корчацьких старожитностях лежали горизонти з керамікою, датованою кінцем VII – першою половиною VIII ст. зі спадку так званої пеньківської культури²⁸. А повторне вивчення стратиграфії показало наявність у культурних нашаруваннях Замкової гори стерильного лесового (без жодних ознак життєдіяльності) шару завтовшки 0,4 м між горизонтами, сумарно датованими VI–VIII ст., з горизонтами, ідентифікованими за знахідками другої половини IX–X ст.²⁹

Не зупиняючись на механізмі утворення подібних відкладів, оскільки цій темі випало присвятити вже не одну публікацію, шукаючи відповіді на виниклі питання, зазначимо тільки, що причиною таких відкладів міг стати початок активних природних процесів, що їх у вказаний період переживала вся відповідна територія. На наш погляд, такі природні коливання могли тривати від другої половини VIII ст. до середини IX ст.³⁰

У зазначеному контексті матеріали, які інформують про можливі міграційні процеси, можуть бути суттєво доповнені антропологічними даними. Вдалося дослідити доволі репрезентативний підбір антропологічного матеріалу з території поселення біля села Григорівка. Серія складається із 35 кістяків (16 чоловічих, 10 жіночих, 9 дитячих). Загалом, як зазначають дослідники, це європеоїдне населення, проте деякі ознаки, зокрема малий кут виступу носа й ортогнатизм у чоловіків, зближують його з кочівними серіями. Ріст чоловіків у середньому 167,2 см (коливається від 156 до 175 см),

²⁷ Повесть... С. 56.

²⁸ Щеглова О. В. Проблемы формирования славянской культуры VIII–X вв. Автореферат диссертации кандидата исторических наук. Ленинград, 1987. С. 8.

²⁹ Археология. Т. 1. Київ, 1947. С. 145–146.

³⁰ Сагайдак М. А. До природно-антропогенної реконструкції рельєфу центральних районів Києва у зв'язку з питанням зародження та формування міста *Матеріальна та духовна культура Південної Русі*. Київ; Чернівці, 2012. С. 254–255.

жінок – 156 см (коливається від 148 до 163 см). Для отримання уявлення про заняття, антропологи пильну увагу приділяють тим місцям кістяка, де прикріплювалися м'язи, які найчастіше використовували у процесі життєдіяльності. Висновки щодо найпоширенішого виду діяльності населення свідчать, що у чоловіків найрозвинутішими були м'язи, які згинали та розгинали передпліччя (*Brachialis*, *Anconeus*) та плече (*Triceps udiceps drachii*), відповідно меншого впливу зазнавали групи м'язів, призначених забезпечувати згинання ліктів. Такі рухи виконувалися, наприклад, коли руки щось, або когось утримували. Це міг бути як плут, що його тягли бики чи воли, так і кінська вуздечка або певний вид зброї³¹.

За свідченнями з розкопок городища Монастирсьок конина у харчуванні його жителів займала одне з провідних місць (приблизно 12% у ІХ–Х ст. та 19% в ХІ–ХІІ ст.). Водночас простежується також поступове збільшення поголів'я та ролі у господарстві великої рогатої худоби (22%). Загалом же, всі тварини, як зазначено за результатами проведеного дослідження, були добре вгодованими, що вказує на багату кормову базу, забезпечувану природними особливостями лісостепу³².

За матеріалами ХV–ХVІІ ст., табуни диких коней у маршрутах міграцій надавали перевагу лісостеповій смузі. Історики пояснюють це тим, що чистий степ, який часто потерпав від пожеж, не завжди міг забезпечувати кормом³³. Особливо важкими були багатосніжні зимові періоди. У лісостепу диким коням взимку кормовою базою слугувала кора листяних та диких фруктових дерев, яких у цьому регіоні було вдосталь.

Аналіз проблеми місця та ролі коня в економіці Київської держави виходить за межі нашої статті. Про те, що цей сюжет є важливим і потребує спеціального дослідження, свідчить не тільки джерельна інформація про торгівлю кіньми між Середнім Подніпров'ям та містами Подунав'я, а й щорічне зростання кількості кісток коней, виявлених при археологічних дослідженнях. Тому вважаємо за доцільне ще раз, хоча б побіжно, торкнутися цієї теми, зокрема походження коней у різних географічних зонах Східної та Західної Європи, привернувши увагу до одного з міркувань, наведених у праці, надрукованій більш як 60 років тому, яке, на наш погляд, не втратило актуальності й досі. На основі систематизації величезного матеріалу кістяних решток диких і домашніх тварин, накопичених розкопками археологічних пам'яток лісової зони Європейської частини колишнього СРСР, запропоновано висновок, що зміни таких характеристик коней, як вузьколобість та довгомордість, а також збільшений зріст, притаманних європейським коням, відбувалися у лісовій зоні у зв'язку з притоком до вказаних районів степових коней. Автор вважав генетичний зв'язок між кіньми лісової зони та кіньми степового походження цілком імовірним, наголошуючи водночас на проникненні коней степової зони уже в одомашненому стані³⁴.

Чому б не припустити у цьому зв'язку, що хоча б один із комплексів (поселення – городище) округи Києва Печерської групи міг спеціалізуватися на

³¹ Козак А. Д. Древнерусское население Григоровки по материалам могильника Петрашенка В. А. *Древнерусское село по материалам поселений у с. Григоровка*. Киев, 2005. С. 226–232.

³² Журавлев О. П. Результаты исследова-

ния остатков фауны Петрашенка В. А. *Древнерусское село...* С. 223–225.

³³ Кириков. С. В. Человек и природа Восточноевропейской лесостепи в X – начале XIX вв. Москва, 1979. С. 9–18.

³⁴ Цалкин В. И. Материалы... С. 97.

розведенні та одомашненні коней, якщо сталий попит на них існував як у західних, так і в північних регіонах Європи? Вважаємо таке припущення небезпідставним, оскільки, для організації зазначеного заняття на вказаному просторі існувала добре сформована інфраструктура.

Інститут археології НАН України

Андрій ФІЛИПЧУК, Віталій ЛЯСКА, Володимир ШЕЛЕП

ЛІНІЯ ЗАХИСТУ № 4 ПЛІСНЕСЬКОГО ГОРОДИЩА (ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ГІПОТЕТИЧНА РЕКОНСТРУКЦІЯ)

Особливе місце серед середньовічних городищ посідає Пліснеськ, вперше згаданий у літописі під 1188 р., коли волинський князь Роман Мстиславович, втрутившись до боротьби за Галицьку землю, послав свою дружину “ко Прѣсньскоу . да заѣдоуть Преснескъ преди . уни же затворишася . Оутре же и Галичане заехаши и оу Преснескъ . Інѣхъ изимаша а друзии оутекоша”¹. Друге літописне свідчення про Пліснеськ фіксується у квітні-травні 1233 р.² Тоді князі Данило і Василько Романовичі спільно з Олександром Всеволодовичем пішли “ко Пльсньскоу . и пришедь взя и . подъ Арѣбоузовичи . и великъ . пльѣ приа . вбратиса во Володимѣръ”³. Непересічне становище Пліснеська на мапі всієї Русі підкреслює і згадка про нього у “Слові о полку Ігоревім”⁴. Нині рештки середньовічних укріплень знаходяться на території та в околицях хутора Пліснесько (с. Підгірці Бродівського р-ну Львівської обл.). Завдяки дослідженням Михайла Филипчука вдалося розмежувати два періоди функціонування городища: слов'янський (IX–X ст.) та княжий (XII–XIII ст.)⁵.

Унікальність слов'янського Пліснеська полягає у максимальній збереженості складових пам'ятки, зокрема і численних оборонних ліній, що витворюють складну систему укріплень верхнього і нижнього плато міста. Площа слов'янського городища у час його максимального розквіту наприкінці X ст. сягала більше 250 га. Система укріплень городища репрезентована “зовнішніми” та “внутрішніми” оборонними рубежами. Такий поділ спричинений, перш за все, топографічними умовами розташування пам'ятки: сім “внутрішніх” ліній захисту обмежували верхнє плато в циркоподібній улоговині Гологоро-Кременецького кряжу, тоді як “зовнішні” знаходилися вздовж периметру останньої⁶ (Рис. 1, 2).

Навіть попередній візуальний аналіз параметрів збережених укріплень верхнього плато дає підстави говорити про їхню масштабність у порівнянні із “зовнішніми” лініями захисту. Одним з найпотужніших оборонних рубежів

¹ Ипатьевская летопись *Полное собрание русских летописей* (далее – ПСРЛ). Т. 2. Санкт-Петербург, 1908. Стб. 662.

² За верифікованою хронологією Михайла Грушевського: *Грушевський М. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Т. 91: Праці історично-філософської секції. Львів, 1901. С. 24.

³ Ипатьевская летопись. Стб. 770.

⁴ Слово о пльку Игоревѣ, Игоря сына Святъслава, внука Ольгова: <https://cutt.ly/8e4Qxi9>.

⁵ Филипчук М. Пліснеський археологічний комплекс (стан та перспекти видослідження) *Волино-Подільські студії*. Львів, 1998. С. 279–285; *Його ж.* Структура Пліснеського археологічного комплексу в слов'янський та давньоруський час *Вісник Інституту археології ЛНУ ім. І. Франка*. Вип. 4. Львів, 2009. С. 3–21.

⁶ *Його ж.* Оборонні споруди Пліснеська Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. Т. 2. Коростень, 2008. С. 220–221.

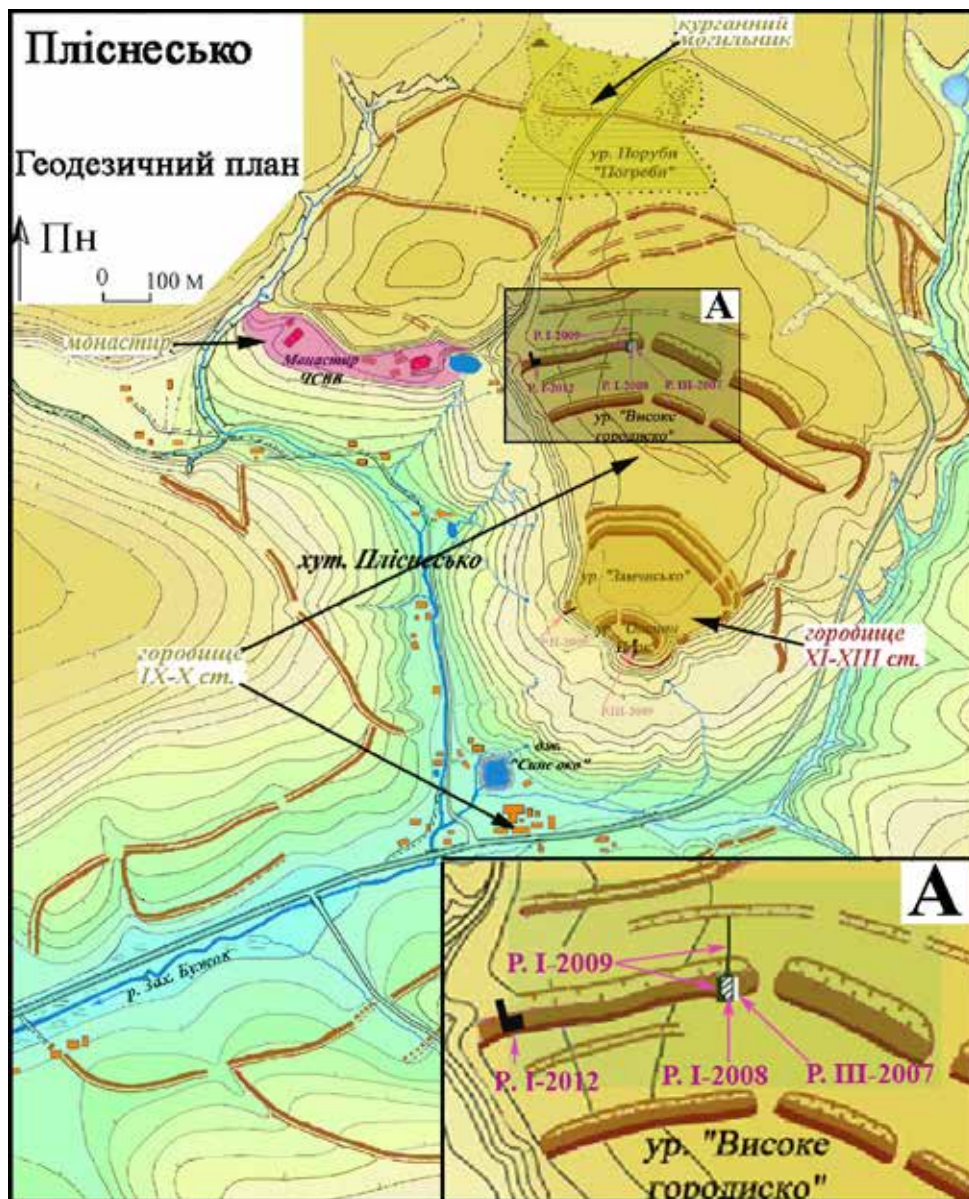

Рис. 1. План Пліснеського городища та місце закладання розкопів 2007–2009, 2012 рр. у західній частині валу № 5

слов'янського часу верхнього міста була лінія захисту № 4 (вал № 5). Вперше дослідження зазначеного валу розпочала в 2007 р.⁷ експедиція під проводом М. Филипчука. Роботами тоді охоплено внутрішній схил земляного насипу та

⁷ Йога ж. Оборонні споруди... С. 226; Йога ж. Дослідження Пліснеського археологічно-

го комплексу у 2007 році Вісник Інституту археології ЛНУ ім. І. Франка. Вип. 4. С. 138–141;

Рис. 2. Гіпотетична реконструкція планувальної структури Пліснеського городища наприкінці X ст. Виконав Валерій Міщенко

територію біля його півніжжя. Отримані при цьому відомості не дали змоги скласти належне уявлення стосовно конструкції та часу функціонування укріплення. Не останню роль тут відіграла застосована траншейна методика. Удосконаливши теоретичну й методичну сторону робіт, поблизу розкопу III 2007 р. в наступних двох сезонах закладено два розкопи (Р. I 2008 р. та Р. I 2009 р.). Завдяки цьому склалася можливість відкрити значну площу внутрішньої та напільної сторін стосовно насипу валу й прилеглого рову поблизу ймовірного в'їзду на городище⁸. Наступні роботи на лінії захисту № 4 вдалося провести у 2012 р.⁹ Тоді вивчалася та частина оборонного рубежу, яка “заходила” у західний край верхнього плато городища (див. рис. 1). Матеріали, отримані впродовж зазначених польових сезонів, дали змогу скласти належне уявлення про структуру та місце оборонної лінії у системі захисту слов'янського Пліснеська¹⁰.

У результаті проведених пошукових робіт 2007–2009 та 2012 рр. вдалося встановити, що вал мав доволі складну структуру впродовж двох періодів свого функціонування. Перший період репрезентований децю примітивними

⁸ Йога ж. Звіт про археологічні розкопки на території літописного Пліснеська у 2007 році *Науковий архів Інституту археології ЛНУ ім. І. Франка*. Львів, 2009. С. 17–22.

⁹ Йога ж. Звіт про археологічні розкопки на території літописного Пліснеська у 2008 році *Науковий архів Інституту археології ЛНУ ім. І. Франка*. Львів, 2009. С. 5–13.

¹⁰ Филипчук М. А., Филипчук А. М., Соловій Г. В., Завітій Б. І. Короткі підсумки робіт Пліснеської археологічної експедиції у 2012 р. *Вісник інституту археології ЛНУ ім. І. Франка*. Вип. 7. Львів, 2012. С. 185–186; Филипчук М. А., Филипчук А. М. Попередні

результати дослідження лінії захисту № 4 (валу № 5) Пліснеського археологічного комплексу у 2012 р. *Вісник інституту археології ЛНУ ім. І. Франка*. Вип. 8. Львів, 2013. С. 168–186; Филипчук М. Звіт про дослідження Пліснеського археологічного комплексу у 2012 році *Науковий архів Інституту археології ЛНУ ім. І. Франка*. Львів, 2013. С. 110–120.

¹⁰ Докладніше див.: Филипчук М., Филипчук А. Основні підсумки дослідження валу № 5 Пліснеського городища (сезони 2007–2009, 2012 рр.) *Carpatica – Карпатика*. Вип. 42. Ужгород, 2013. С. 109–120.

конструкціями: земляними насипами, до внутрішньої сторони яких прилягали дерев'яні прибудови. Зокрема, в розкопі III 2007 та I 2008 р. відкрито глеєво-лесовий лінзоподібний насип, схожий до виявлених на місці зовнішніх ліній захисту (Рис. 3). Ширина його збереженої земляної основи сягала 6 м, а максимальна висота – 1,3 м. Окрім того, у стратиграфічному розрізі західної стінки розкопу III 2007 р. віднайдено та ідентифіковано й наземну прибудову до валу, на долівці якої виявлено керамічні матеріали рубежу IX/X ст. або поч. X ст.¹¹ Рештки земляного насипу валу, репрезентованого лінзоподібним прошарком перевідкладених суглинків, локалізовано й під час вивчення західного краю валу № 5 у 2012 р. Згідно зі стратиграфічними спостереженнями, об'єкт припинив функціонування орієнтовно на початку – у середині X ст.¹²

Отож, якщо з датою загибелі укріплень першого періоду лінії захисту № 4 ще можна визначитися, то хронологія початку їхнього спорудження є дещо проблемною. На жаль, жодних об'єктів нижче рівня підоснови валу на його території упродовж 2007–2009 рр. зафіксувати не вдалося. Проте у 2012 р. під примітивними дерев'яно-земляними конструкціями, все ж, пощастило виявити південну частину житла заглибленого типу. У заповненні цієї житлової будівлі знайдено керамічні рештки останньої чверті IX – початку X ст., а на її долівці – кераміку останньої чверті IX ст. Це свідчить, що перед спорудженням оборонних конструкцій, принаймні у цьому відтинку валу № 5, ще існувала житлова забудова останньої чверті IX ст.¹³ Відразу ж наголосимо, що хронологія тих чи інших об'єктів оборонного призначення могла дещо змінюватися відповідно до усієї довжини валу № 5: мабуть, це можна пояснити тривалістю будівництва нових конструкцій, що прийшли на зміну укріпленням першого періоду існування валу № 5. Такий процес не був короточасним, (адже тоді – у першій половині X ст. – споруджували не одну лише лінію захисту № 4), тому він міг тривати в проміжку однієї – двох фаз, тобто 25–50 років.

Орієнтовно на початку – в середині X ст. оборонну лінію докорінно перебудовано. На місці дерев'яно-земляних укріплень, які були знівельовані, споруджено новий двоярусний фортифікаційний рубіж та масивний рів. Новозбудований вал склався з повздовжнього насипу та “руштових” дерев'яних конструкцій – “підпірних стін”, заповнених лесом і глеєм, що знаходилися перпендикулярно до першого. Їх деструкції зафіксовані на довжину 11 м та ширину 2,7 м. Відстань між такими об'єктами сягала 1,3 м. У розкопах 2007–2009 рр. ідентифіковано чотири “підпірних стіни”. Гребені об'єктів були віддалені на 4 м. Простір, утворений такою системою розташування “підпірних стін”, виявився залишками бойових камер (своєрідних проходів) та бійниць. Їхня сумарна довжина сягала 11 м, а ширина – 1,3 м. Починаючи з вершини валу, в напрямку напільної (зовнішньої) сторони кожна з камер мала незначний розхил, у плані набуваючи трапецієвидної форми. При цьому її довжина сягала 2,5 м, а максимальна ширина зростала до 2 м. Стіни цієї споруди були

¹¹ Филипчук М. Дослідження Пліснеського археологічного комплексу у 2007 році. С. 141; Його ж. Звіт про археологічні розкопки на території літописного Пліснеська у 2007 році. С. 22.

¹² Филипчук М. А., Филипчук А. М. Попередні результати дослідження лінії захисту № 4 (валу № 5)... С. 173, 178; Филипчук М.

Звіт про дослідження Пліснеського археологічного комплексу у 2012 році. С. 118.

¹³ Филипчук М. А., Филипчук А. М. Попередні результати дослідження лінії захисту № 4 (валу № 5)... С. 174–175; Филипчук М. Звіт про дослідження Пліснеського археологічного комплексу у 2012 році. С. 119–120.

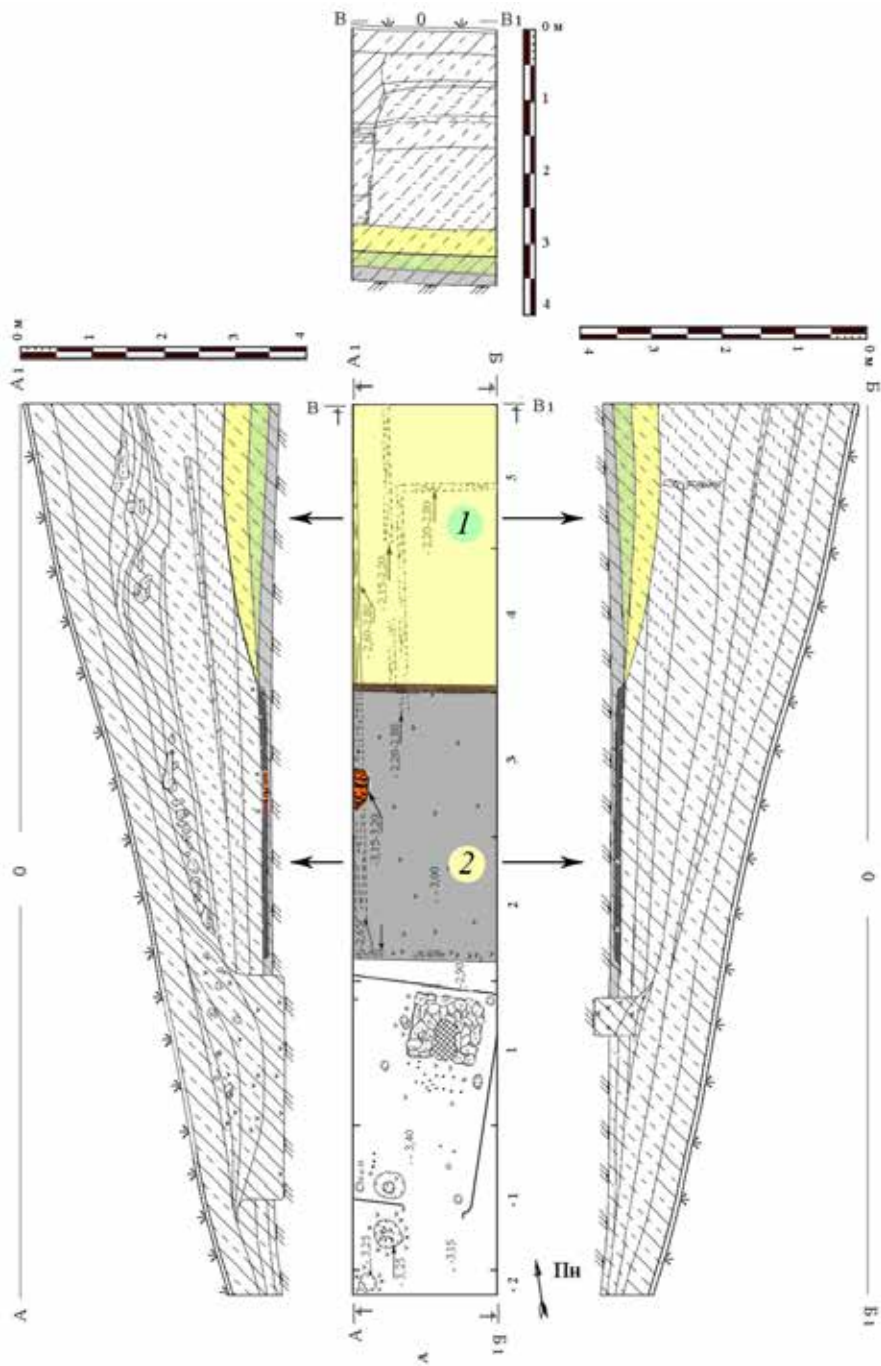

Рис. 3. Примітивні дерев'яно-земляні конструкції першого періоду функціонування лінії захисту № 4: лінзоподібний насип ґрунту (1) та прибудова до валу (2). Розкопки 2007 р.

“облицьовані” дерев’яними плахами. Варто зауважити, що в межах гребеня валу “підпірні стіни” з’єднували горизонтально покладені балки (ширина 0,35 м), які могли бути внутрішніми стінами т. зв. “заборол”, довжиною 4 м та шириною 2 м. Такі “заборолі” утворювали верхній рівень оборонної лінії, до якої вели східці, збудовані на похилій поверхні опорних стін. Варто також наголосити, що на гребені валу, в межах кожної із опорних стін, збереглися великі камені, ймовірно, залишки фундаментів веж¹⁴ (Рис. 4).

Окрім того, як засвідчили роботи 2009 р., бійниці з північного (напільного) боку, укріплено кам’яною крєпідомою, що заходила у її створ на віддаль до 0,10 м і при цьому не підносилася вище долівки. У той же час висота кам’яної крєпиди між бійницями була дещо вищою. З північної сторони, від кам’яної крєпиди, схил валу виявився “облицьованим” плєскатим камінням середніх та великих розмірів. Останні рівномірно покривали не лише зовнішні схили земляного насипу, а й південні стінки рову. Кам’яна кладка досягала дна рову і навіть частково “піднімалася” на схил його протилежної стінки. Глибина самого рову сягала 3,20 м від рівня сучасної поверхні. Сумарний перепад висоти від рівня сучасного гребеня валу до тогочасного дна рову дорівнював 8,00–8,10 м. Як показали стратиграфічні і планіграфічні спостереження, усі ці об’єкти взаємопов’язані між собою і складали єдиний синхронний комплекс (Рис. 5). Керамічні матеріали, отримані під час розчищення долівки бойових камер та дна рову, відносяться до кінця X ст. Окрім того, культурний шар XII ст. з внутрішнього боку укріплень перекривав захисні конструкції двох періодів, а житло першої половини XI ст. навіть “накладалося” на одну з “підпірних” стін. Тобто, час функціонування другого періоду цієї оборонної лінії варто віднести до середини – кінця X ст.¹⁵

Дослідження 2012 р. засвідчили, що згадані “підпірні стіни” не забутовували перевідкладеними лесовими та глеевими породами. Для цього послугували місцевими ґрунтами, вийнятими з дна рову. Мікростратиграфічні спостереження та рухомий матеріал у заповненні споруди (*terminus ante quem* – кінець X ст.) вказували на функціонування виявлених тут конструкцій другого періоду у межах середини – другої половини X ст. Окрім того, як показали роботи на напільній стороні валу, у напрямку рову, ця частина лінії захисту лише ближче до вершини була облицьована камінням середніх та великих розмірів. Головною тому причиною стала діяльність монахів місцевого монастиря у XVII ст., які, споруджуючи своєрідну протизсувну загалу на дні не функціонуючого слов’янського рову, розібрали значну частину кам’яного облицьовання напільної сторони валу № 5¹⁶.

Добра нагода відтворити гіпотетичний вигляд валу № 5 слов’янського городища випала у травні 2019 р., коли проект з комп’ютерної реконструкції та створення 3-D моделі Плісеська, що його подали працівники

¹⁴ Филипчук А. Про попередні результати дослідження валу № 5 Плісеського городища у 2008 р. *Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи. Матеріали VIII міжнародної студентської наукової археологічної конференції*. Чернівці, 2009. С. 218; Филипчук М. Звіт про археологічні розкопки Плісеського городища у 2008 році. С. 5–11; Його ж. Звіт про дослідження Плісеського археологічного комплексу у 2009 році *Науковий*

архів Інституту археології ЛНУ ім. І. Франка. Львів, 2010. С. 5–20.

¹⁵ Филипчук А. Про попередні результати дослідження... С. 218; Филипчук М. Звіт про археологічні розкопки Плісеського городища у 2008 році. С. 5–11.

¹⁶ Филипчук М. А., Филипчук А. М. Попередні результати дослідження лінії захисту № 4 (валу № 5)... С. 175–176.

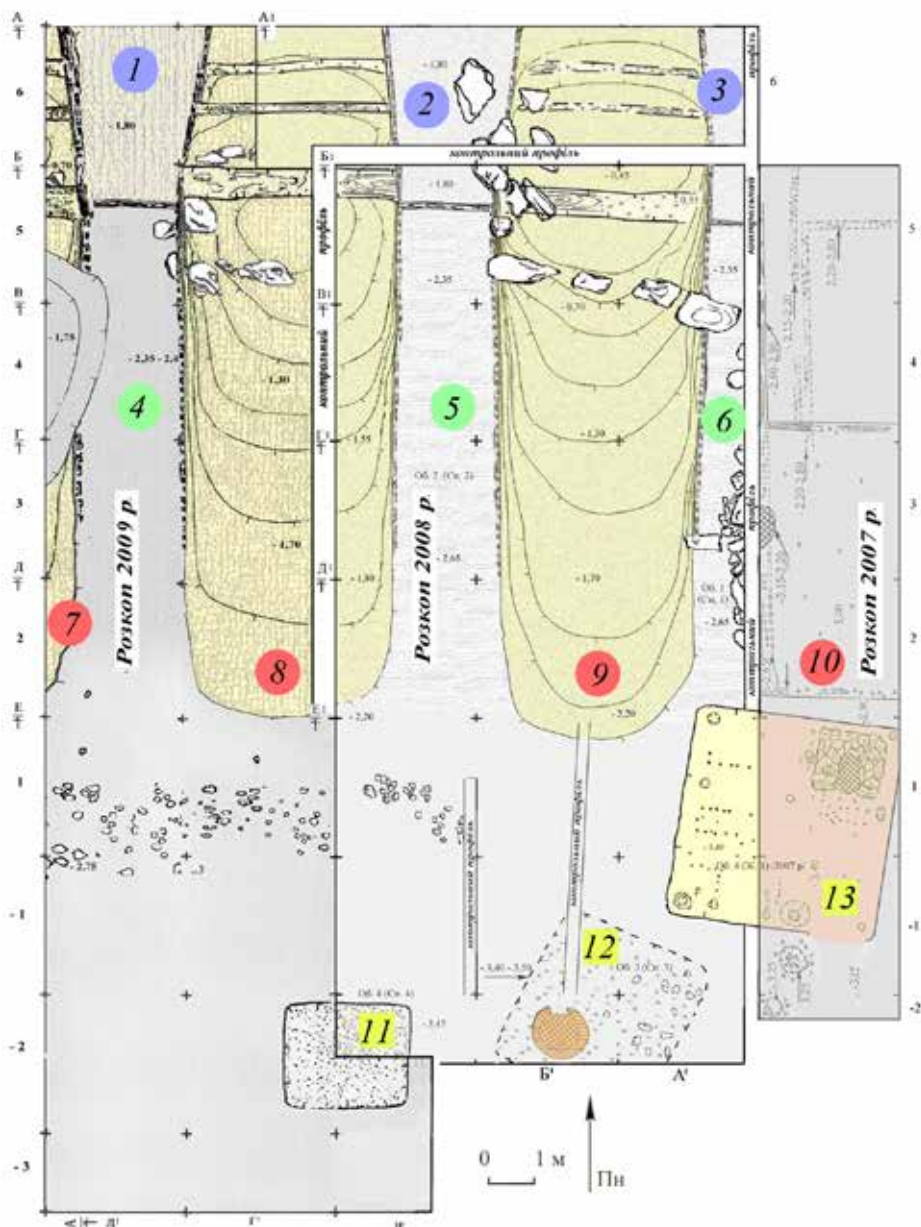

Рис. 4. Зведений план розкопів 2007–2008 рр. та південної частини розкопу 2009 р. Планіграфія оборонних конструкцій другого періоду функціонування валу № 5 та рештки забудови давньоруського часу:

- 1, 2, 3 - третя, друга та перша бійниці;
- 4, 5, 6 - третя, друга та перша бойові камери (проходи);
- 7, 8, 9, 10 - четверта, третя, друга та перша "підпирні стіни";
- 11–13 – господарські та житлові споруди у підніжжі валу

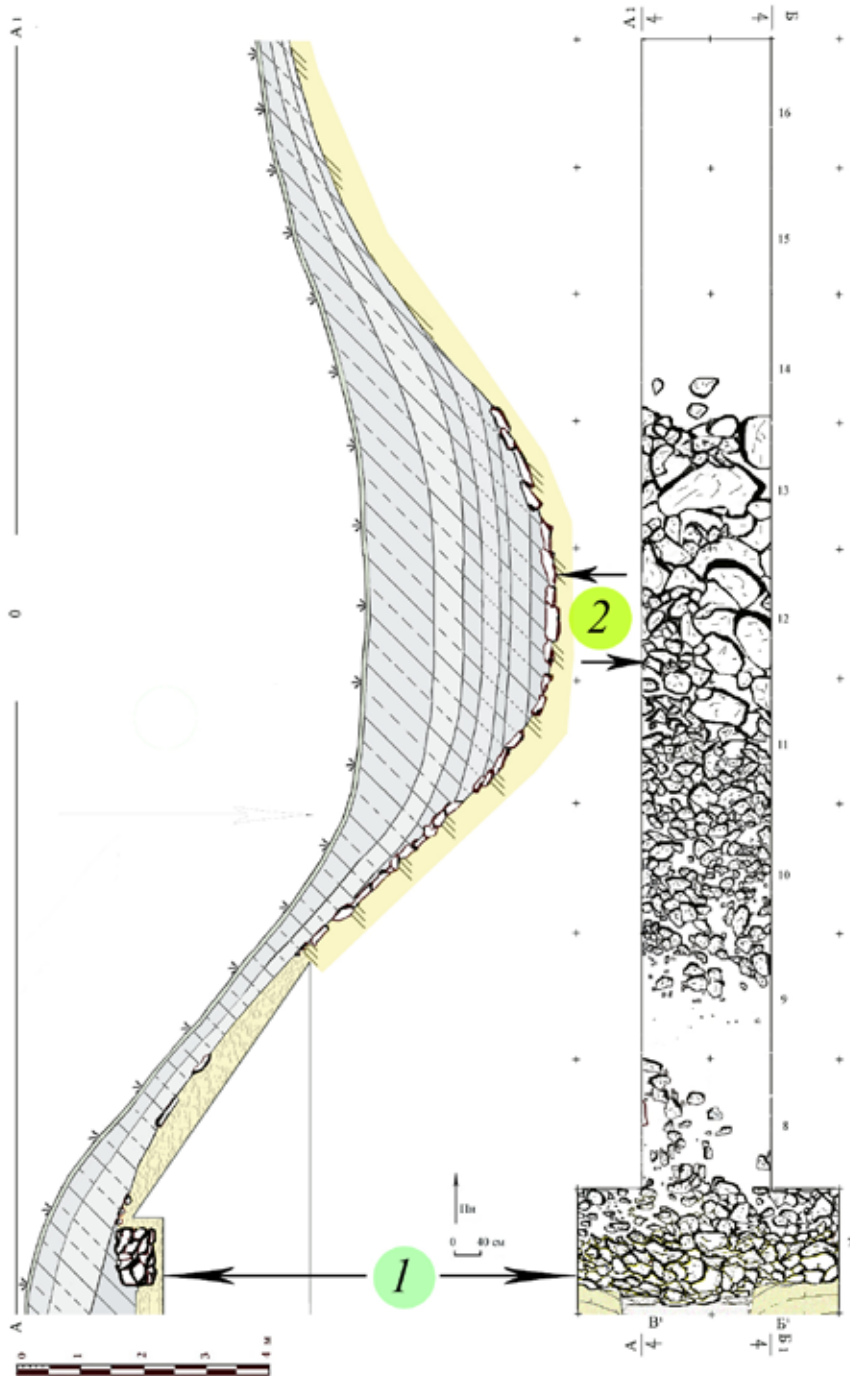

Рис. 5. Північна частина розкопу I 2009 р. План та переріз кам'яної крєпиди-стіни (1), напільної сторони валу № 5 та рову (2)

Рис. 6. Гіпотетична реконструкція лінії захисту № 4 Пліснеського городища. Вид з напільної сторони. Виконав Валерій Міщенко

Історико-культурного заповідника “Давній Пліснеськ”, став одним із переможців грантової програми Українського культурного фонду “Створюємо інноваційний культурний продукт”. Базові дані з археології для реконструкції культових об’єктів, житлово-господарської, виробничої забудови, оборонних ліній тощо нагромаджено в результаті багаторічних польових пошуків на Пліснеську, а особливо у період з 1990 р. Фрагментарність окремих відомостей добре перекривається інформацією про аналогічні об’єкти, досліджені на теренах Прикарпаття на коротко- та довгочасових пам’ятках. Над створенням 3-D моделі працювали археологи й історики (Володимир Шелеп, Андрій Филипчук, Віталій Ляска), етнологи (Роман Радович) архітектори (Валерій Міщенко, Максим Ясінський) та художники й дизайнери (Лілія Якубовська, Галина Отчич)¹⁷. Окрім результатів археологічних розкопок Михайла Филипчука, відтворюючи первісний вигляд валу № 5, ми опиралися на гіпотетичні реконструкції Олега Рибчинського та Нестора-Миколая Рибчинського¹⁸. Візуальну частину реконструкції оборонної лінії № 4 виконав архітектор Валерій Міщенко (Рис. 6, 7).

Підсумовуючи, можна ствердити: вал № 5 наприкінці X ст. обмежував площу 60 га внутрішнього плато міста, де знаходилися культовий центр, два кремаційні могильники, крематорій та житлово-господарська забудова слов’янського періоду. Два періоди функціонування укріплень унаочнюють суттєві зміни у моделі слов’янського Пліснеська, найправдоподібніше – його розростання, а також удосконалення технології оборонного будівництва. Відзначимо і те, що наразі конструкції валу № 5, споруджені у другій половині

¹⁷ Дет. див.: Шелеп В., Ляска В., Филипчук А. Проект “3-D модель давнього Пліснеська” (частина I) Пліснеські старожитності. Вип. 4. Львів, 2019. С. 178–187; 3-D модель Давнього

Пліснеська: <https://cutt.ly/Te4Gakh>.

¹⁸ Рибчинський Н.-М. Гіпотетична реконструкція лінії захисту № 4 (валу № 5) Пліснеського городища Пліснеські старожитності. Вип. 4. С. 152–164.

X ст., не мають прямих аналогій не лише серед інших ліній оборони Пліснеська, а й усьому синхронному східнослов'янському світі.

Оборонна лінія № 4, як і інші досліджені “внутрішні” та “зовнішні” лінії захисту, припинили функціонування наприкінці X ст. У цьому контексті дані археології про одночасний занепад племінних городищ на Прикарпатті¹⁹ добре синхронізуються з військовою експансією Рюриковичів на землі карпатських хорватів, початок якої датується 992 р. (за Лаврентіївським літописним зводом²⁰) або ж 993 р. (за Іпатіївським літописним зводом²¹ та Першим Новгородським літописом²²), коли князь Володимир Святославович зайняв Прикарпаття²³. “Окняжіння” щойно завойованих земель супроводжувалася насильницьким руйнуванням племінної територіальної структури²⁴ з осередками у великих за площею укріпленнях з багаторядною системою оборони, які в українській археологічній відомі під назвою городищ “полісного” типу²⁵. Тенденції до трансформації системи заселення внаслідок військового втручання Русі характерні для сіверян²⁶, радимичів²⁷ й інших східнослов'янських

¹⁹ Докладніше див.: Тимошук Б. О. Давньоруська Буковина. Київ, 1982. С. 66–67; Його ж. Східні хорвати *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Вип. 6. Львів, 1995. С. 216–217; Михайлина Л. Хронологія та періодизація старожитностей райковецької культури *Археологічні студії*. Вип. 1. Київ; Чернівці, 2000. С. 121–131; Пивоваров С. В. Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра. Чернівці, 2006. С. 64–67; Филипчук М. Райковецька культура в українському Прикарпатті: хронологія і періодизація *Вісник Інституту археології ЛНУ ім. І. Франка*. Вип. 3. Львів, 2008. С. 95; Возний І. П. Историко-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сирету та Середнього Дністра в X–XIV ст. Частина 1: Поселення. Чернівці, 2009. С. 186–188.

²⁰ Лаврентьевская летопись *ПСРЛ*. Т. 1, вып. 1. Ленинград, 1926. Стб. 122.

²¹ Ипатьевская летопись. Стб. 106.

²² Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. и с предисл. А. Н. Насонова. Москва; Ленинград, 1950. С. 165.

²³ Характерно, що таку військову акцію київського князя підтверджує інформація з Гільдесгеймських анналів, згідно з якою польському князю Болеславу I Хороброму у 992 р. загрожувала війна проти Русі: *Annales Hildesheimenses Monumenta Germaniae Historica*. Scriptores / Editit G. H. Pertz. T. 3. Hannoverae, 1839. P. 69. Ці події деталізує повідомлення Василя Татищева, у якому йдеться про християнізацію Прикарпаття та Західної Волині, проведену заходами князя Володимира Святославовича в 992 р. (Татищев В. *История Российская*. Т. 2. Москва, 2003. С. 57), або ж, що ймовірніше, – за рік до

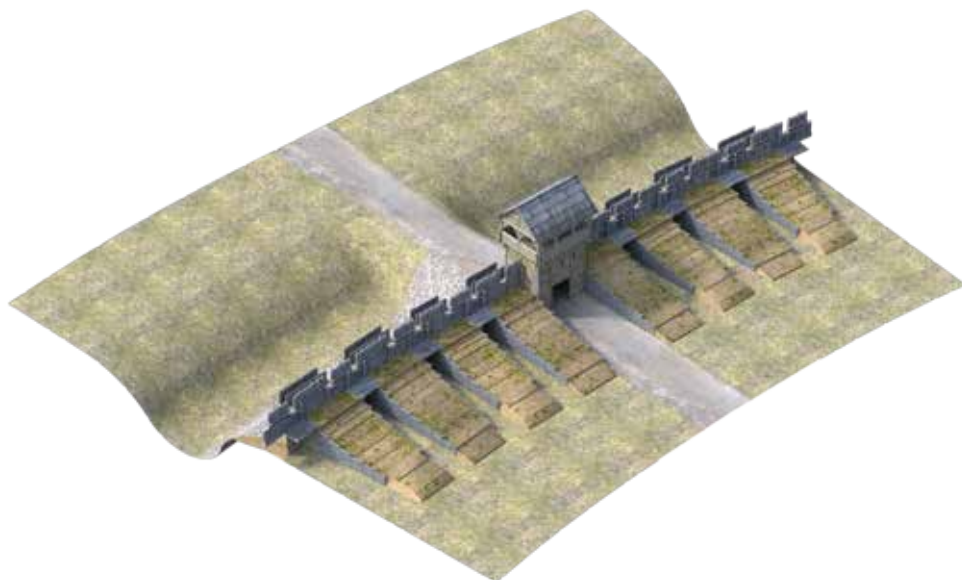
того. Після невдачі цієї спроби, орієнтовно наприкінці 992 р., відбувся каральний похід київського князя проти хорватів, під час якого, згідно із “Запискою грецького топарха”, знищено “...більше десяти міст, сіл же було зруйновано не менше п’ятисот, і взагалі, все сусіднє і близьке до них було начебто бурею охоплено...”: Рапов О. М. Русская церковь в IX – первой трети XII в. Принятие христианства. Москва, 1998. С. 327–332.

²⁴ Ляска В. “Иде Володимиръ... и заа грады ихь...”: Рюриковичі та “окняжіння” племінних земель у верхів’ях Західного Бугу й Вепру Князя доба: історія і культура. Вип. 10: Святий Володимир Великий 1015–2015 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2016. С. 117–164.

²⁵ Пор.: Овчинніков О. Від полісу до бургу. Модель розвитку міст Прикарпаття *Еволюція розвитку слов’янських градів VIII–XIV ст. у передгір’ї Карпат і Татр. Тези доповідей та повідомлень міжнародної археологічної конференції, Львів, 27–29 вересня 1994 р.* Львів, 1994. С. 25–26; Филипчук М. Слов’янський період в історії Пліснеська Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. *Тези доповідей та повідомлень міжнародної наукової конференції, Галич, 19–21 серпня 1993 р.* Львів, 1993. С. 23; Його ж. Генезис прикарпатських городищ VIII–X ст. з позицій полісної структури суспільства (Постановка проблеми) *Еволюція розвитку слов’янських градів... С. 9–11; Його ж. Слов’янські поселення VIII–X ст. в українському Прикарпатті*. Львів, 2012. С. 208–212.

²⁶ Григорьев А. В. Северская земля в VII – начале XI века по археологическим данным. Вип. 2. Тула, 2000. С. 216–217.

²⁷ Фетисов А. А., Шабелев А. С. Русь и радимичи: история взаимоотношений в X–XI вв. *Электронный научно-образовательный журнал*

Рис. 7. Гіпотетична реконструкція лінії захисту № 4 Пліснеського городища. Вид з внутрішньої сторони. Виконав Валерій Міщенко

Рис. 8. Гіпотетична реконструкція планувальної структури літописного Пліснеська. Виконав Валерій Міщенко

племен²⁸, а також ятвягів²⁹. Подібні процеси бачимо також на теренах Центрально-Східної Польщі, де межа між племінним і феодальним періодами припала на середину – другу половину X ст.³⁰ Зазначимо, що тут лише половина всіх поселень VIII–X ст. продовжила існувати і пізніше³¹, а щодо Ходельської низовини можна говорити про виразний занепад племінних поселенських структур³². Подібну ситуацію бачимо й у Судетах, де причиною відходу племінних фортифікацій та появи нових городищ стала експансія держави П'ястів і захоплення Шльонська у 990 р.³³

Після завершення періоду слов'янських укріплень в XI ст. заселення Пліснеська продовжилося, однак терпер уже як неукріпленого поселення, до якого від півночі примикав курганий могильник XI – початку XII ст. в урочищі Поруби. В останній чверті – наприкінці XI ст. на Пліснеську зафіксовано трансформацію заглиблених житлово-господарських споруд у наземні, а також зміну опалювальних пристроїв – перехід від кам'янок до глинобитних печей³⁴. Наприкінці XI – на початку XII ст. відкрите поселення почали обносити оборонними лініями, спорудженими на місці окремих не функціонуючих слов'янських валів. Важливо, що у XII–XIII ст. укріплення охопили лише частину колишнього слов'янського городища: ур. Замчисько та ур. Оленин парк, де, після перерви в XI ст., відновили функціонування шоста та сьома оборонна лінії (Рис. 7)³⁵. Водночас жодних оборонних конструкцій XI–XIII ст. у валі № 5 не виявлено. Сліди господарсько-виробничої забудови княжої доби вдалося зафіксувати на північ та на південь від оборонної лінії. Забудова XI–XIII ст. на території внутрішнього майданчика, що її відокремлював вал, фактично перекривала уже не функціонуючі його конструкції. Що стосується синхронних об'єктів, розташованих на цій же території, то це були виявлені у 2007 р. два кремаційних поховання (рештки другого ґрунтового тілопального могильника). Щоправда, хронологічно вони співвідносяться лише з першим періодом оборонної лінії³⁶.

"История". Москва, 2012. Вып. 5(13): Начала Древнерусского государства / Ред. вып. Е. А. Мельникова, А. С. Щавелев. С. 123–128: <https://goo.gl/qDC3us>.

²⁸ Горский А. А. Русь: От славянского расселения до Московского царства. Москва, 2004. С. 90–95.

²⁹ Кибинь А. С. Ятвяги в X–XI вв.: "балтское племя" или "береговое братство" *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. № 2(4). Санкт-Петербург, 2008. С. 129–130.

³⁰ Parczewski M. Początki kształtowania się polsko-ruskiej rubieży etnicznej w Karpatach. U źródeł rozpadu Słowiańszczyzny na odłam wschodni i zachodni. Kraków, 1991. S. 43–44; Gurba J., Banasiewicz E., Florek M., Gołub S., Rozwałka A. Formowanie się wczesnośredniowiecznego osadnictwa Polski środkowowschodniej *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F: Nauki Filozoficzne i Humanistyczne*. Vol. 50. Lublin, 1995. S. 68; Rozwałka A. Główne etapy przemian osadniczych w międzyrzeczu środkowej Wisły i Bugu w średniowieczu (od VII do połowy XIII wieku) w świetle źródeł archeologicznych i pisanых *Stowianie Wschodni w dorzeczu Wieprza i*

Bugu / Red. J. Libera. Łęczna, 2008. S. 59–60.

³¹ Gurba J., Banasiewicz E., Florek M., Gołub S., Rozwałka A. Formowanie się wczesnośredniowiecznego osadnictwa... S. 69.

³² Rozwałka A. Główne etapy... S. 60.

³³ Jaworski K. Grody w Sudetach (VIII–X w.). Wrocław, 2005. S. 13, 95. Tabl. 2.

³⁴ Филипчук М. Структура та основні проблеми у вивченні Пліснеського археологічного комплексу Пліснеські старожитності. Збірник наукових праць Адміністрації історико-культурного заповідника "Давній Пліснеськ" на пошану Михайла Андрійовича Филипчука. Львів, 2016. С. 41–43.

³⁵ Його ж. Структура Пліснеського археологічного комплексу... С. 7; Шелеп В. М., Филипчук А. М. До питання про формування та структуру Пліснеського городища у давньоруський період *Науковий семінар "Пліснеський археологічний комплекс: стан та перспективи дослідження"* (Львів, 15 квітня 2016 р.) *Тези доповідей*. Львів, 2016. С. 14.

³⁶ Филипчук М. Дослідження Пліснеського археологічного комплексу у 2007 році. С. 141.

Відсутність оборонних конструкцій XII–XIII ст. на валі № 5 не дає підстав стверджувати, що городище літописного Пліснеська мало близько 60 га площі, охопленої укріпленнями. Ба, більше – як показали дослідження 2011 р. лінії захисту № 5/валу № 4, молодший літописний Пліснеськ не займав навіть і 40 га площі³⁷. Наступні укріплення городища XII–XIII ст. локалізуються лише ближче до викінчення високого плато і обмежують площу всього 2,8 га (Рис. 8).

Підсумовуючи, ще раз наголосимо на гіпотетичності реконструкцій вигляду та конструктивних особливостей валу № 5, особливо у контексті динаміки розвитку цього оборонного рубежу в часі та просторі. Втім, маємо сподівання, що наступні польові студії принесуть ще більше інформації про технологію спорудження укріплень на всій протяжності цього оборонного насипу, особливо по краях верхнього плато городища, а також дадуть змогу певніше реконструювати вигляд та конструкції в'їздів.

*Комунальний заклад Львівської обласної ради
“Адміністрація історико-культурного заповідника “Давній Пліснеськ”
Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України*

³⁷ Филипчук М. А., Филипчук А. М. Попередні результати дослідження п'ятої лінії

захисту (вал № 4) Пліснеського археологічного комплексу *Вісник інституту археології ЛНУ ім. І. Франка*. Вип. 7. С. 128–156.

Александр МУСИН

СРЕДНЕВЕКОВЫЕ МИРЫ ЦЕНТРАЛЬНО-ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ В СРАВНИТЕЛЬНОЙ ПЕРСПЕКТИВЕ: ПОЛЬША ПЯСТОВ И РУСЬ РЮРИКОВИЧЕЙ¹

Сравнительные исследования обществ Центрально-Восточной Европы в средневековье: какими могут быть их цели и методы? Прежде всего, речь идет о полициях, которые сложились под властью Рюриковичей и Пястов в X–XIII вв. Эти объединения принято именовать раннесредневековой Польшей и Киевской Русью. В обоих случаях названия условны. В основе понятий *Polonia* и *Rhōsia* лежит взгляд со стороны – с точки зрения латинской и греческой культуры. Этот “сторонний взгляд” во многом сформировал историографическую традицию. Принято считается, что Польша изначально принадлежит латинской цивилизации. Это подчеркивается алфавитом, конфессиональной принадлежностью к Католической церкви и господством римского права в форме средневекового права немецкого². Соответственно, Восточная Европа с кириллическим алфавитом, православием и юридической дихотомией³ принадлежит к иной цивилизации, восточно-христианской, или даже к “византийскому содружеству наций”⁴. Несмотря на соседство двух исторических и культурных явлений, стоит ли сравнивать столь различные феномены?

Восточная Европа, получившая в латинской письменности имя *Ruthenia/Ruscia/Rucia* – по имени доминировавшей здесь в X в. социально-политической группы “русь” с центром в Среднем Поднепровье – уже в средневековье могла рассматриваться как *alter orbis*. Известное выражение епископа Матфея Краковского в послании Бернару из Клерво⁵ могло означать не другую часть христианского мира, а совершенно иной мир⁶.

Такое категорическое противопоставление двух Европ закрепилось в культуре позднего средневековья и идеологии эпохи Просвещения⁷. В XIX в. оно

¹ Статья написана в рамках проекта Польского института передовых исследований (Варшава, Польша) “Through the other eye of Europe: Poland of Piast and Rus’ of Rurikids in East European comparative perspective, 10th – 13th century”, 2018/2019 гг.

² The German lands and Eastern Europe: essays on the history of their social, cultural and political relations. R. Bartlett / K. Schönwälder (dir.). New York, 1999; Czaja R., Dygo M., Gawlas S., Myśliwski G., Ożóg K. Ziemie polskie wobec Zachodu. Studia nad rozwojem średniowiecznej Europy / S. Gawlas (red.). Warszawa, 2006.

³ Живов В. М. История русского права как лингвосомиотическая проблема *Его же*. Разыскания в области истории и предыстории русской культуры. Москва, 2002. С. 187–290.

⁴ *Obolensky D. The Byzantine Commonwealth: Eastern Europe, 500–1453*. New York, 1971.

⁵ *Codex diplomaticus Silesiae / C. Maleczyński (ed.)*. Vol. I: 971–1204. Wrocław, 1956. P. 43–46.

⁶ *Dygo M. A Letter from Matthew, a Bishop of Cracow, to Bernard of Clairvaux “on the Conversion of Russians” (1145 ?) Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe. Archaeological and Historical Evidence / M. Salamon, M. Wołoszyn, A. Musin, P. Špehar, M. Hardt, M. P. Kruk, A. Sulikowska-Gąska (eds.)*. U źródeł Europy Środkowo-Wschodniej/Frühzeit Ostmitteleuropas. Vol. 1(1). Kraków; Leipzig; Rzeszów; Warszawa, 2012. Vol. 1. P. 203–213.

⁷ *Wolff L. Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford, 1994. P. 4.

было усилено политической ситуацией, когда Центрально-Восточная Европа оказалась лишена собственной государственности. В XX в. российский диктат повлиял на восприятие прошлого и “заморозил” настоящее, породив у местных обществ, согласно выражению Тони Джадта, “зиму инерции и резигнации” как социальной реакции, избегающей фактов и впечатлений, нарушающих психологическое равновесие⁸.

Результатом стала неизбежная “вестернизация” различных сторон интеллектуальной и культурной жизни⁹, сопровождающаяся укреплением “экзистенциальных страхов” перед угрозой возрождения империй¹⁰. Это обусловило стремление избежать любых сравнений собственной истории с прошлым Восточной Европы. В этих условиях дискуссия о географических границах и культурно-историческом содержании Центрально-Восточной Европы, как ее видели Оскар Халецкий¹¹ и Ежи Клочовский, писавший о *Młodszej Europie*¹², не только не привела к консенсусу, но сама историчность концепции была поставлена под сомнение как следствие виктимизации¹³. Оценка “цветовой гаммы” истории этих земель колебалась от неосвязаемо-серого (zone grise) в трудах Александра Гейштора¹⁴ до кроваво-красного и земельно-черного (bloodlands/black earth) в воображении Тимоти Снайдера¹⁵.

Эти историографические тенденции лишали прошлое Центрально-Восточной Европы необходимой стереоскопии, связанной с восточной

⁸ Judt T. *Postwar. A History of Europe since 1945*. London 2005. P. 195.

⁹ Kundera M. Un Occident kidnappé, ou la tragédie de l'Europe centrale *Le Débat*. № 27. 1983/5. P. 3–23.

¹⁰ Bibó I. *Misère des petits États d'Europe de l'Est*. Paris, 1986; Longworth P. *The Making of Eastern Europe: From Prehistory to Postcommunism*. London 1992.

¹¹ Halecki O. *The Limits and divisions of European history*, London, 1950; *Ejusdem*. *Borderlands of Western Civilization. A history of East Central Europe*. New York, 1952.

¹² Klóczowski J. *Młodsza Europa. Europa Środkowo-Wschodnia w kręgu cywilizacji chrześcijańskiej średniowiecza*. Warszawa 1998.

¹³ Szűcs J. *Les trois Europes*. Paris, 1985; Klóczowski J. *Le rôle de la Pologne dans l'Europe du centre-est: Historique et perspectives* *Matériaux pour l'histoire de notre temps*. n°61–62. 2001. P. 9–15; Curta F. *Introduction East Central and Eastern Europe in the Early Middle Ages* / Curta F. (ed.). Ann Arbor, 2005. P. 1–40; Moczułski L. *Narodziny Międzymorza: ukształtowanie ojczyzn, powstanie państw oraz układy geopolityczne wschodniej części Europy w późnej starożytności i we wczesnym średniowieczu*. Warszawa, 2007; *East-Central Europe in European History. Themes&Debates* / Klóczowski J., Łaskiewicz H. (ed.). Lublin. 2009; Mühle E. *Uwagi o ograniczonej przydatności pojęcia “Europa Środkowo-Wschodnia” (“Ostmitteleuropa”) w badaniach mediewi-*

stycznych Kwartalnik Historyczny. R. 120(4). 2013. P. 73–78; *Cevins, de, M.-M.* *L'Europe centrale au Moyen Âge*. Rennes, 2013; *Berend N., Urbańczyk P., Wiszewski P.* *Central Europe in the High Middle Ages: Bohemia, Hungary and Poland*. Cambridge, 2014; *Medieval East Central Europe in a Comparative Perspective: From Frontier Zones to Lands in Focus* / G. Jaritz, K. Szende (eds.). London, 2016; *Mühle E.* *Medieval East Central Europe in a Comparative Perspective: From Frontier Zones to Lands in Focus* by Jaritz Gerhard, Szende Katalin *The Hungarian Historical Review*. Vol. 6, No. 1: *Medieval Economic History*. 2017. P. 212–214; *Góreck P.* *Rew.: Medieval East Central Europe in a Comparative Perspective: From Frontier Zones to Lands in Focus* / G. Jaritz, K. Szende (eds). London, 2016. XIV, 265 pp. *Slavic Review*. Vol. 77(1). 2018. P. 220–221; *Korolov G.* “Dwie Europy Środkowe” Oskara Haleckiego w “cieniu imperializmów” *Kwartalnik Historyczny*. R. 124 (4). 2017. S. 677–698.

¹⁴ *Gieysztor A.* *L'Europe chrétienne autour de l'an mille et ses nouveaux adherents* *Early Christianity in Central and East Europe* / P. Urbańczyk (ed.). Warsaw, 1997. P. 14.

¹⁵ *Snyder T.* *Bloodlands. Europe between Hitler and Stalin*. New York, 2010; *Idem*. *Black Earth. The Holocaust as History and Warning*. London, 2015.

¹⁶ *Der Briefwechsel des E. S. Piccolomini* / R. Wolkan (ed.). Vienna, 1918. Vol. 2. P. 212.

сравнительной перспективой. Уже в христианской мысли позднего средневековья концепция “другого мира” могла иметь инклюзивное значение как возможность “другого взгляда”. После падения Константинополя Эней Сильвио Пикколомини (Aeneas Silvius Piccolomini; 1405–1464), будущий папа Римский Пий II (1458–1464), написал, что ныне Европа “ex duobus oculis alterum amisisti. ...ex duobus Christianitatis luminibus alterum iam videmus erutum, orientalis imperii eversam sedem, Graecam omnem gloriam extinctam semimus”¹⁶. Эта антропологическая модель Византии известна польской историографии¹⁷. Однако как часто Польша оказывалась в поле зрения византийцев?

За три столетия Польша “попадались на глаза” ромеям лишь трижды. Так, Константин Багрянородный около 950 г. упоминает лендзян¹⁸, если под ними действительно стоит понимать раннесредневековое население Польши¹⁹, а не представителей культуры Луки-Райковецкой в целом, населявших земли от Днепра до Вислы²⁰, или же неясное эхо латинской (*Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii*)²¹ или солунской этногеографии²². Позднее Иоанн Киннам в связи с крестовым походом 1147 г. знает лехов как народ скифского происхождения, сопредельный западным гуннам (...ἀτερος δὲ τῶν Λέχων εἰ Σκυθικὸν μὲν εἶσι γένος Οὐννος δὲ προσοικῶσι τοὺς ἐσπερίους / *Lechi Scythicae gens, quorum Hunnorum gentis occidentalibus contermina est*), а один из текстов Cod. Marc. Gr. 524 (ca. 1300 г.), составленный, очевидно, в XII в., упоминает “предводителя лехов” в составе антикомниновской коалиции стран Центрально-Восточной Европы²³.

¹⁷ Dąbrowska M. *Drugie oko Europy. Bizancjum w średniowieczu*. Wrocław, 2015.

¹⁸ *Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio* / G. Moravcsik, R. J. H. Jenkins (eds.). Washington, D.C., 1985. P. 56–57, 168, 169.

¹⁹ См.: Parczewski M. *Początki kształtowania się polsko-ruskiej rubieży etnicznej w Karpatach*. Kraków, 1991.

²⁰ Отождествление лендзян с днепровскими полянами и их “переселение” в восточные славинии представляется искусственным: Конча С. В. *Lenzaninói* Константина Багрянородного у контексті проблеми ляхів-лендзян *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Українознавство*, Т. 11. 2007. С. 4–7; Щавелев А. С. Еще раз об идентификации и локализации славянского “племени” Λενζανῆων / Λενζενίνοι / *lędjane *Вспомогательные и специальные науки истории в XX – начале XXI в.: Призвание, творчество, общественное служение историка: Материалы XXVI Международной научной конференции*. Москва, 2014. С. 424–427.

²¹ Banaszekiewicz J. “Lestek” (Lesir) i “Lechici” (Lesar) w średniowiecznej tradycji skandynawskiej *Kwartalnik historyczny*. R 108(2). 2001. S. 3–23; “Lendizi habent civitates XCVII”. См.: Kucharski E. *Zapiska karolińska zwana niewłaściwie “Geografem bawarskim” Sprawozdania Tow. Nauk. we Lwowie*. T. 5. Lwów, 1925. S. 81–86;

Łowmiański H. *O pochodzeniu Geografa bawarskiego Roczniki Historyczne*. R. 20. 1955. S. 9–58; *Ejusedem*. *O pochodzeniu Geografa bawarskiego Studia nad dziejami Słowiańszczyzny, Polski i Rusi w wiekach średnich*. Poznań 1986. S. 104–150; *Ejusedem*. *O identyfikacji nazw Geografa bawarskiego Studia Źródłoznawcze*. T. 3. 1958. S. 1–22; Nalepa J. *O nowszym ujęciu problematyki plemion słowiańskich u “Geografa Bawarskiego”*. *Uwagi krytyczne Slavica Occidentalis*. T. 60. 2003. S. 9–63; Betti M. *La Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii*. Lo spazio oltre il “limes” nel IX secol *Mélanges de l’École française de Rome – Moyen Âge* [En ligne]. T. 125 : 1. 2013: <http://journals.openedition.org/mefrm/1078> ; DOI : 10.4000/mefrm.1078 (доступ 08.11.2019).

²² О “соседах” лендзян другубитах (Δρουγούβιται; Drugubitae, Thessalonicensibus tributarii) в Македонии см.: *Ioannes Cameniata*. *De excidio Thessalonicensi Theophanes continuatus: Ioannes Cameniata, Symeon magister, Georgius Monachus* / I. Bekker (ed.) *Corpus scriptorum historiae byzantinae*. Vol. 22. Bonnae, 1838. P. 485–600, 496 (cap. 6). См. также: *Иоанн Камениата*. *Взятие Фессалоники Две византийские хроники X века: Псалмафийская хроника, Взятие Фессалоники* / А. П. Каждан, С. В. Полякова, И. В. Феленковская, Р. А. Наследова (изд.). Москва, 1959. С. 163.

²³ *Ioannis Cinnami epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum* / A. Meineke

Для чего, в таком случае, необходим взгляд “другим оком” на становление Польши Пястов? Для того, чтобы выявить в системе польского “латинства” редкие и иногда дискуссионные элементы византийской культуры?²⁴ Очевидно, у “другого ока” должны быть иные “точки зрения”.

Известно, что каролингская модель культуры и власти способствовала адаптации образцов византийской цивилизации в Европе, которые связывали варварские королевства с наследием Античности, обеспечивая цивилизационный континуитет²⁵. Эти связи, реальные или вымышленные, были важны как для Западной, так и Восточно-Центральной Европы, где соответственно происходили “романизация” и “ромеизация”²⁶. Отметим, что обычно под романизацией понимается римское влияние на территории завоеванных Римом провинций и трансформация местных культур в связи с адаптацией римской цивилизации²⁷, однако уровень и масштабы освоения римского наследства в раннем средневековье²⁸ не оставляют сомнений в возможности употребления

(ed.) *Corpus scriptorum historiae Byzantinae*. Vol. Bonnae, 1836. P. 84 (II.18 C); *Salamon M.* Polen und Byzanz. Die Perspektiven des 11. und des 14. Jahrhunderts *East Central Europe at the Turn of the 1st and 2nd Millenia* / V. Múcska (ed.). (Acta Historica Poseniensia. Vol. 2). Bratislava, 2002. S. 89–102; *Бибииков М. В.* Византийские исторические сочинения: византийский историк Иоанн Киннам о Руси и народах Восточной Европы. Тексты, перевод, комментарий. Москва, 1998. С. 50, 60, 72; *Smoliński M.* Jeszcze raz o polskim krzyżowcu z 1147 roku *Studia z Dziejów Średniowiecza*. Nr 18. 2014. S. 227–259; *Grala H.* Z Carogrodem w tle. Czy istniał bizantyński kontekst stosunków polsko-ruskich w XII–XIV wv.? *Ruś a Polska (X–XIV w.)*. IX Międzynarodowa konferencja naukowa z serii “*Colloquia Russica*”, 5–8 grudnia 2018 roku, *Przemysł, Polska. Abstracts of papers* / V. Nagirnyu (ed.). Kraków, Przemysł, 2018. D. 1.

²⁴ *Грабский А. Ф.* По поводу польско-византийских отношений в начале XI в. *Византийский временник*. Т. 14. 1958. С. 175–184; *Wasilewski T.* Bizantynska symbolika zjazdu gnieźnieńskiego i jej prawno-polityczna wymowa *Przegląd historyczny*. Vol. 57. 1966. P. 1–14; *Ejusdem.* Couronnement de l’an 1000 à Gniezno et son modèle byzantin *L’Europe aux IXe–XIe siècles. Aux origines des Etats nationaux*. Actes du Colloque internationale tenu à Varsovie et Poznan du 7 au 13 septembre, 1965 / T. Manteuffel, A. Gieysztor (eds.). Warszawa 1968. P. 461–472; *Dąbrowska M.* The Hidden Secrets: Late Byzantium in the Western and Polish Context. Łódź, 2017; *Salamon M.* Polen und Byzanz – Wege der Begegnung *Byzanz und Ostmitteleuropa 950–1453. Beiträge zu einer Table Ronde* Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik. T. 3 / G. Prinzing, M. Salamon (eds.). Wiesbaden, 1999. S. 151–164; *Ejusdem.* Obec-

ność Nowego Rzymu w Europie Środkowo-wschodniej *Lux Romana w Europie Środkowej ze szczególnym uwzględnieniem Śląska* / A. Barciak (red.). Zabrze; Katowice, 2001. S. 295–319.

²⁵ *Leyser K.* The Tenth Century in Byzantine-Western Relationships *Relations Between East and West in the Middle Ages* / D. Baker (dir.). Edinburgh, 1973. P. 45; *McCormick M.* Byzantium’s Role in the Formation of Early Medieval Civilization: Approaches and Problems. Illinois, 1987. P. 207–220; *Sot M.* La première Renaissance carolingienne: échanges d’hommes, d’ouvrages et de savoirs *Actes des congrès de la Société des historiens médiévistes de l’enseignement supérieur public, 32 congrès, Les échanges culturels au Moyen Âge*. Dunkerque, 2001. P. 23–40; *La Grèce antique sous le regard du Moyen Âge occidental* / M. Zink (dir.). Paris, 2005.

²⁶ *Musin A., Wołoszyn M.* Newly-Converted Europe – Digging Rome *Constantinople and Newly-Converted Europe. Archaeological and Historical Evidence* / M. Salamon, M. Wołoszyn, A. Musin, P. Špehar, M. Hardt, M. P. Kruk, A. Sulikowska-Gąska (eds.). U źródeł Europy Środkowo-wschodniej/Frühzeit Ostmitteleuropas. Vol. 1(1). Kraków; Leipzig; Rzeszów; Warszawa, 2013. Vol. 2. P. 683–711.

²⁷ *Le Roux P.* La romanisation en question *Annales. Histoire, Sciences Sociales*. Vol. 59: 2. 2004. P. 287–311.

²⁸ *Morsel J.* L’aristocratie médiévale. La domination sociale en Occident (V^e–XVe siècle). Paris, 2004; *L’Antiquité dans l’art roman. Persistance et résurgence de l’Antiquité à l’époque romane*. Clermont-Ferrand, 2005 (*Revue d’Auvergne*. Vol. 119); *Actualité de l’art antique dans l’art roman, Actes des XXXIXe Journées romanes de Cuxa, 6–13 juillet 2007* (Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa. Vol. 39). Codalet, 2008; *L’Antiquité entre Moyen Âge et Renaissance* / Ch. Blondeau,

этого термина для этой эпохи. В связи историческим существованием двух путей освоения римского наследия возникает важная проблема: каким образом были заимствованы античные элементы культуры и какую трансформацию они претерпели в дальнейшем?

Для решения этой проблемы “другое око” оказывается незаменимым. Особенности Центрально-Восточной Европы были обусловлены не ее “периферийным положением” в Европе, а самостоятельным культурно-историческим развитием, поскольку Русь и Польша в границах между Одером, Воховом, Волгой и Доном занимали пограничное положение между латинской, византийской и восточной цивилизациями. В этом смысле *Polonia* и *Rhòsia* являлись для них “большой границей”²⁹ и служили *middle ground* – зоной обмена и посредничества³⁰.

Диахронистический подход восточной перспективы или “другого ока” предполагает, что только в сопоставлении с *altero lumine orbi* можно отчетливо высветить особенности изучаемого мира. Это предусматривает описание и анализ культурного соревнования элементов, тенденций, явлений и процессов, связанных с влиянием латинской и византийской цивилизаций на местные культуры, а также оценку их конкурентоспособности.

Успех такого стереоскопического подхода напрямую связан с отказом от хрестоматийных рамок сравнительного рассмотрения истории Центрально-Восточной Европы как “параллельной биографии” или *Doppelbiographie* Польши и России³¹. Историческая проблематика этого региона гораздо шире истории взаимоотношений двух стран. Попытка ретроспективно оценить раннее средневековье с точки зрения существования России как империи и ее “большого нарратива” создает искаженное представление о прошлом.

Добавим, что идея представить Восточно-Центральную Европу как место столкновения цивилизаций в процессе организации нового мирового порядка³² также является неоправданной модернизацией истории и насилием над антиимперским выбором европейских народов. Как ни парадоксально это прозвучит, но субъективное освобождение от историографического бремени оказывается залогом объективного понимания прошлого.

Неизбежным следствием российско-польского параллельного подхода является доминирование исследований и публикаций, посвященных недавнему прошлому³³. В рамках этой научной традиции сравнительные исследования

M. Jacob M. (dir.). Nanterre, 2011; Aubert J.-M. Moyen Âge et Culture antique *Bulletin de l'Association Guillaume Budé*. No 2. 1960. P. 250–264; Spunar P. On different traditions of Classical Antiquity in the Middle Ages *Folia philological*. Vol. 102: 2/3. 1979. P. 109–113.

²⁹ Turner F. J. *The Frontier in American History*. New York, 1921.

³⁰ White R. *The Middle Ground: Indians, Empires, and Republics in the Great Lakes Region, 1650–1815*. Cambridge, 1991.

³¹ Zernack K. *Polen und Rußland: zwei Wege in der europäischen Geschichte*. Berlin, 1994.

³² Huntington S. *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York, 1996.

³³ Orłowski J. *Z dziejów antypolskich obsesji w literaturze rosyjskiej (do r. 1917)*. Warszawa,

1992; Giza A. *Polaczkowie i Moskale – wzajemny ogląd w krzywym zwierciadle 1800–1917*. Szczecin, 1993; Karpiński W. *Polska a Rosja. Z dziejów słowiańskiego sporu*. Warszawa 1994; Поляки и русские в глазах друг друга / А. В. Хореев (отв. ред.). Москва, 2000; Polacy w oczach Rosjan, Rosjanie w oczach Polaków. Materiały z konferencji naukowej, Warszawa, 2–4.XII.1999 r. / R. Bobryk, J. Faryno (red.). Warszawa, 2002; Поляки и русские: взаимопонимание и взаимонепонимание / А. В. Липатов, И. О. Шайтанов (ред.-сост.). Москва, 2000; Polacy a Rosjanie: materiały z konferencji “Polska–Rosja. Rola polskich powstań w kształtowaniu wzajemnych wyobrażeń”. Warszawa; Płock, 14–17 maja 1998 r. / T. Epsztejn (red.). Warszawa, 2000; Россия–

подменяются описанием взаимных представлений поляков и россиян. Это определило приоритеты деятельности Комиссии историков сначала СССР и ПНР, затем – Польши и России³⁴, а позднее – совместной Группы по сложным вопросам, вытекающим из истории российско-польских отношений³⁵. Историография заменяла историю, не погружаясь в средневековую проблематику³⁶. Российская историческая наука продолжала основываться на идеях Николая Карамзина из “Мнения российского гражданина”³⁷. Здесь господствовало убеждение, что взаимные негативные стереотипы сформировались еще в раннем средневековье,³⁸ хотя объективный взгляд на историю допускал, что представления средневекового поляка о русине формировались не на примере будущего россиянина, а будущего украинца, тогда как москвит лишь на исходе XIV в. стал выделяться из общей массы населения Восточной Европы³⁹.

В эпоху Варшавского договора основой сравнения стала идея единства славянской истории и культуры. Не последнюю роль здесь сыграли интересы будущего научного сотрудника Института славяноведения АН СССР Владимира Королюка, пользовавшегося авторитетом в академическом мире⁴⁰. В области средневековой истории преобладали темы общности и своеобразия раннефеодальных государств и “феодальной раздробленности”, подчеркивавшие

Польша. Образы и стереотипы в литературе и культуре / А. В. Хореев (отв. ред.). Москва, 2002; *Polacy i Rosjanie: 100 kluczowych pojęć* / A. Magdziak-Miszewska, M. Zuchniak, P. Kowal. Warszawa, 2002; Миф Европы в литературе и культуре Польши и России / М. В. Лескинен, В. А. Хореев (ред.). Москва, 2004; Чубарова В. В. Стереотип поляка в польском и русском восприятии: опыт антропологического исследования *Исследования по прикладной и неотложной этнологии*. Т. 206. 2008. С. 3–28; Эйльбарт Н. В. Оппозиция “своего” и “чужого” в восприятии поляков российским обществом *Диалог культур и партнерство цивилизаций. XIV Международные Лихачевские научные чтения. 15–20 мая 2014 года*. Санкт-Петербург, 2014. С. 447–448; *Mentalność rosyjska a Polska* / E. Walewander (red.). Lublin, 2015; *Królczyk A. Rosjanie i Rosja w relacjach Polaków podróżujących na Wschód (1795–1863)*. Praca doktorska napisana w Zakładzie Historii Europy Wschodniej UAM. Poznań, 2015; *Сабадаш Н. П.* Польская тема в русской литературе Николаевской эпохи (1826–1855 гг.). Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук, кафедра истории русской литературы филологического факультета Московского государственного университета. Москва, 2015; *Лыкошина А. С.* Польша и поляки в российском общественном дискурсе *Актуальные проблемы Европы*. № 2. 2016. С. 66–86; *Ее же.* Интерпретация образа России как элемент формирования польской национальной идентичности *Nowa Polityka Wschodnia*. № 2(13). 2017. S. 146–156.

³⁴ Россия в польской историографии, Польша в российской историографии (к 50-летию Комиссии историков России и Польши) / К. А. Кочегаров, Л. П. Марней, Б. В. Носов (ред.-сост.). Москва, 2017.

³⁵ *Białe plamy – czarne plamy. Sprawy trudne w relacjach polskorosyjskich (1918–2008)* / Rotfeld A. D., Torkunow A. W. (red.). Warszawa, 2010; *White spots, black spots: difficult matters in Polish-Russian relations, 1918–2008* / A. D. Rotfeld, A. V. Torkunov (eds.). Pittsburgh, 2015.

³⁶ *Blachowska K. Narodziny imperium. Rozwój terytorialny państwa carów w ujęciu historyków rosyjskich XVIII i XIX wieku*. Warszawa, 2001; *Filatowa N. Polska w rosyjskiej myśli historycznej Polacy a Rosjanie...* S. 21–34.

³⁷ *Карамзин Н. М.* Мнение русского гражданина [Письмо Александру I по поводу проекта восстановления Польши] *Его же. Неизданные сочинения и переписка*. Ч. 1. Санкт-Петербург, 1862. С. 3–8.

³⁸ *Лыкошина А. С.* Польша и поляки... С. 66–67. Ср.: *Кеipiński A. “Lach i Moskal”. Z dziejów stereotypu*. Warszawa 1990; *Tazbir J.* Mity i stereotypy w dziejach Polski. Warszawa, 1991; *Dzwonkowski W.* Rosja a Polska. Warszawa, 1991.

³⁹ *Maciejewski J.* Stereotyp Rosji i Rosjanina w polskiej literaturze i świadomości społecznej *Więź*. Т. 2(472). 1998. S. 183–197. Ср.: *Его же.* Стереотип России и русских в польской литературе и общественном сознании *Поляки и русские...* С. 6–21.

⁴⁰ *Королюк В.Д.* Западные славяне и Киевская Русь в X–XI вв. Москва, 1964.

единство исторических процессов в “Киевской Руси” и у западных славян⁴¹. История становилась этно-политической, что соответствовало тенденциям 1960–1970-х годов, эпохи формирования “новой исторической, социальной и интернациональной общности людей – советского народа”⁴². Кабинетная концепция “древнерусской народности”, изобретенная в СССР после Второй мировой войны для стимулирования великодержавного шовинизма, подавления национальных движений и формирования “советского народа”, превратилась в инструмент исторических исследований и средство оправданная экспансионистской политики Москвы в XV–XVI в.⁴³

Подобной фиксации на российской истории соответствовала и стратегия издания источников. После полного перевода *Cronicae et gesta ducum sive principum polonorum*⁴⁴ правилом стало издавать лишь эскизы латинских сочинений, касающиеся Восточной Европы, иногда без оригинального текста. Лишенные контекста, эти отрывки не позволяли оценить их место в структуре и замысле сочинения, создавая неверное представление об исключительной роли Руси в истории Центрально-Восточной Европы⁴⁵. Это приводило к появлению публикаций, формирующих у читателя предвзятую уверенность в тенденциозности польских средневековых текстов и представляющих их авторов как “беззащитных панегиристов”⁴⁶. Стоит отметить, что в современном польском источниковедении эта тенденция не получила развития⁴⁷.

⁴¹ Польша и Русь: Черты общности и своеобразия в ист. развитии Руси и Польши XII–XIV вв. / Б. А. Рыбаков (ред.). Москва, 1974.

⁴² Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья / В. Д. Королюк (отв. ред.). Москва, 1982; Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху зрелого феодализма / Г. Г. Литаврин, В. В. Иванов (отв. ред.). Москва, 1989; Культурные связи России и Польши в XI–XX вв. / Я. Н. Шапов, С. М. Фалькович, Н. И. Щавелева (ред.). Москва, 1998.

⁴³ См. использование этой концепции в реконструкции событий конца XV в. в: Пашуто В. Т., Флоря Б. Н., Хорошкевич А. Л. Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства: Киевская Русь и исторические судьбы восточных славян. Москва, 1982. С. 165.

⁴⁴ Галл Аноним. Хроника или деяния князей или правителей польских / Л. М. Попова (изд.). Москва, 1961.

⁴⁵ “Великая хроника” о Польше, Руси и их соседях XI–XIII вв. / Н. И. Щавелева (изд.). Москва 1987; Польские латиноязычные средневековые источники: Тексты, перевод, комментарий / Н. И. Щавелева (изд.). Москва 1990; Древняя Русь в “Польской истории” Яна Длугоша (книги I–VI): Текст, перевод, комментарий / Н. И. Щавелева, А. В. Назаренко (изд.). Москва, 2004.

⁴⁶ Лимонов Ю. А. Русские источники Яна Длугоша по истории Киевской Руси Про-

блемы истории феодальной России: Сборник статей к 60-летию проф. В. В. Мавродина / А. Л. Шапиро (изд.). Ленинград, 1971; Щавелева Н. И. Известия о Руси в польской хронике магистра Винцента (XII в.) Проблемы социально-экономической и политической истории СССР. Москва 1975. С. 138–144. Ее же. Древнерусские известия Великопольской хроники Летописи и хроники. 1976 г. Москва, 1976. С. 54–66; Ее же. Тенденциозность средневековой историографии (на примере хроники Винцента Кадлубка) Методика изучения древнейших источников по истории народов СССР / В. Т. Пашуто (ред.). Москва, 1978; Карнаухов Д. В. Формирование исторического образа Руси в польской хронографии XV–XVI вв. (источники и историография исследования) История и историки: историографический вестник. № 1. 2005. С. 53–83; Его же. Концепции истории средневековой Руси в польской хронографии эпохи Возрождения. Новосибирск, 2010; Его же. “Русские” и “Московские” известия в трудах польских историков второй половины XV – начала XVII вв. (историографический аспект). Новосибирск, 2014. Ср. подобные исследования в польской историографии: Skomiał J. Polscy kronikarze wieków średnich o Rusi i Rusinach *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, Sectio G. (Ius)*. Т. 59, nr 1. 2012. S. 81–93.

⁴⁷ *Chronica Galiciano-Voliniana (Chronica Romanoviciana)*. *Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów)* / D. Dąbrowski,

Целью немногочисленных монографических исследований по истории политий Восточной Европы, представленных как единая Русь, и Польши оказывался не столько компаративный анализ системного соотношения разных обществ, сколько описание их взаимных отношений⁴⁸. Это не исключало появления сравнительных исследований отдельных сюжетов, связанных с легендарными традициями и представлениями о власти⁴⁹, социально-политической титулатурой⁵⁰, древнейшими формами материального обеспечения Церкви, церковным патронатом, формированием церковного сословия, борьбой за независимость Церкви от государства⁵¹, содержанием дружинного государства и характеристикой его элиты⁵², а также отдельными эпизодами, предполагающими компаративистские подходы⁵³.

Полученное знание обладало одной характерной чертой: оно являлось не столько результатом сравнения синхронных текстов, сколько сопоставления ученых концепций. Известно, однако, что в XX в. российская историческая наука претерпела серьезные деформации. В трудах Бориса Грекова "Киевская Русь" стала унитарным государством с развитой политической властью и судебно-правовой системой, все жители которой считали себя русами/русинами⁵⁴.

A. Jusupović (ed.) *Monumenta Poloniae Historica*. S. N. II. 16. Kraków; Warszawa, 2017; *Kronika halicko-wołyńska: kronika Romanowiczów* / D. Dąbrowski, A. Jusupović (ed.). Kraków; Warszawa 2017.

⁴⁸ Линниченко И. Взаимные отношения Руси и Польши до половины XIV столетия. Ч. 1: Русь и Польша до конца XII века. Киев, 1884; *Włodarski B. Polska i Ruś: 1194–1340*. Warszawa, 1966; Головки А. Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. Киев, 1988; *Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв.* Москва, 2001. См. также одну из последних статей: *Dąbrowski D. Piasten and Rjurikiden vom 11. bis zur Mitte des 13. Jahrhunderts Fernhändler, Dynasten, Kleriker. Die piastische Herrschaft in kontinentalen Beziehungsgeflechten vom 10. bis zum frühen 13. Jahrhundert*. D. Adamczyk, N. Kersken (Hrsg.) (Quellen und Studien. Niemiecki Instytut Historyczny w Warszawie. Bd. 30). Wiesbaden, 2015. S. 155–191.

⁴⁹ *Щавелев А. С. Славянские легенды о первых князьях. Сравнительно-историческое исследование моделей власти у славян.* Москва, 2007; *Его же.* Еще раз о мифоэпических устных источниках средневекового исторического описания: рассказы об основателях династий у Галла Анонима и Снорри Стурлусона *Древнейшие государства Восточной Европы. 2013 год. Зарождение историописания в обществах Древности и Средневековья* / Д. Д. Беляев, Т. Гимон (ред.). Москва, 2016. С. 565–592.

⁵⁰ *Boroń P. Kniaziowie, królowie, carowie... Tytuły i nazwy władców słowiańskich we*

wczesnym średniowieczu. Katowice 2010.

⁵¹ *Флоря Б. Н. Исследования по истории Церкви: древнерусское и славянское средневековье.* Москва, 2007.

⁵² *Żmudzki P. Władca i wojownicy. Narracje o wodzach, drużynie i wojnach w najdawniejszej historiografii Polski i Rusi.* Wrocław, 2009; *Стефанович П. С. Бояре, отроки, дружины: военно-политическая элита Руси в X–XI веках.* Москва, 2012; *Шинаков Е. А. Образование Древнерусского государства. Сравнительно-исторический аспект.* Москва, 2009; *Его же. Дружинное государство в Польше и на Руси. Элитные воинские формирования и власть (Древность и Средневековье) Его же. Военная история Брянского края (от древности до включения в состав Древнерусского государства).* Брянск, 2012. С. 104–108, 113–118; *Kurnatowska Z. Formowanie się państw słowiańskich w aspekcie porównawczym Europa barbarica, Europa christiana. Studia mediaevalia Carolo Modzelewski dedicata* / R. Michałowski (red.). Warszawa, 2008. S. 81–91.

⁵³ *Стефанович П. С. Володарь перемышльский в плену у поляков (1122 г.): источник, факт, легенда, вымысел Древняя Русь: вопросы медиевистики.* № 3(25). 2006. С. 56–74; № 4(26). 2006. С. 78–89.

⁵⁴ См.: *Греков Б. Д. Рабство и феодализм в Киевской Руси Известия Государственной академии истории материальной культуры имени Н. Я. Марра.* Вып. 86. Ленинград, 1934. *Passimum; Его же. Феодальные отношения в Киевском государстве.* Москва; Ленинград, 1936; *Его же. Киевская Русь.* 3-е изд. Москва; Ленинград, 1939; *Его же. Киевская Русь.* [4-е изд.]. Москва; Ленинград, 1944.

Эта концепция была ничем иным, как идеей СССР, обращенной в прошлое⁵⁵. Она вызвала серьезные дискуссии, быстро подавленные административным ресурсом академика⁵⁶, поскольку соответствовала государственной политике и политическим настроениям эпохи.

Стоит добавить, что в 1920–1930-х годах “сотворение” Киевской Руси в условиях национального украинского возрождения, освободительной борьбы Центральной Европы против империй и возрождения местной государственности, а также провозглашения самими российскими большевиками “права наций на самоопределение”, имело в отношении Украины и украинской истории очевидную политическую цель. Речь шла о новом этапе и способе инкорпорации Украины в имперское пространство России, как всегда – путем манипуляции исторической памятью. Украинцы получали Киевскую Русь, стоящую у истоков России-СССР взамен собственной национальной государственности. Проводимая коммунистическим режимом политика коренизации в СССР отражала не свободу, а осознанную большевиками необходимость. В целях укрепления собственной власти режим старался привлечь на свою сторону большинство населения среди наций и этносов, объединенных в унитарное государство, путем предоставления им национально-культурной автономии⁵⁷ вместо действительного национального возрождения и самоопределения.

Украина и Киев играли в этой политике особую роль не только в связи с имперским российским менталитетом, никуда не исчезнувшим из СССР и требующим признать Киев “матерью российских городов”, но и в связи с событиями новейшей украинской истории. Память об Украинской народной республике была еще свежа, а грековская гипотеза увидела свет в тот самый год, когда первый президент Республики и крупнейший историк Украины, М. С. Грушевский, ушел в мир иной. Интересно также отметить временное совпадение между появлением концепции “Киевской Руси” и свертыванием политики коренизации вообще и украинизации в частности в 1930-е годы. Все это придавало процессу советской коренизации в Украине определенный колорит: вместо культурных и политических реалий здесь насаждалась тешащая национальное тщеславие, но весьма иллюзорная идея об историческом приоритете Киева в истории России. Коренизация, таким образом, была обращением не к настоящему или будущему, а к прошлому, а украинизация вновь становилась руссификацией.

Нельзя, однако, не отметить, что подобное влияние политики на историческую науку было характерно не только для коммунистической империи, но и для междувоенной Польши. Зигмунд Войцеховский (1900–1955) признавал,

⁵⁵ См.: Мусин А. Е. Corpus fratrum или “союз архонтов”? Историко-археологический комментарий к моделям власти в Восточной Европе конца XI века *Stratum plus*. № 5. 2018. С. 183–206.

⁵⁶ Платонова Н. И. История археологической мысли в России. Вторая половина XIX – первая треть XX века. Санкт-Петербург, 2010. С. 238–239; Тихонов В. В. Забытые страницы советской историографии: дискуссия Б. Д. Грекова и Б. И. Сыромятникова о характере социально-экономического строя Киевской Руси *Исторический ежегодник* 2012.

Новосибирск, 2012. С. 34–45; Musin A. “Ród ruski”, “ród wareski” i narodowość staroruska *Orientalia Cracoviensia*. Vol. 4. 2012 (2015). S. 11–23.

⁵⁷ Martin T. The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939. Ithaca, 2001. Ср.: Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицкий С. В. Сталинизм на Україні: 20–30-ті роки. Київ, 1991. С. 250. Ср. поверхностный и ангажированный подход к этому явлению в: Борисенко Е. Ю. Феномен советской украинизации. 1920–1930-е годы. Москва, 2006. С. 110–111.

что его концепция *polskich ziem macierzystych*⁵⁸ была сформулирована лидером польских национал-демократов Романом Дмовским (1864–1939)⁵⁹, а ученый лишь распространил ее на область исторического исследования⁶⁰. В 1940–1950-х годах можно отметить определенное влияние марксистской историографии СССР на историческую науку ПНР⁶¹, в частности, в вопросе идеализации Польши Пястов и критики “имперской политики” Ягеллонов.

Однако нельзя утверждать, что эти искусственные деформации были определяющими для академической жизни. Для европейской исторической науки первой половины – середины XX в. существовали общие приоритеты и тенденции методологического развития. Прежде всего, к ним относятся преувеличенная роль государства в истории и этноцентризм⁶², концепция национальной унифицированной государственности⁶³ и экономические отношения как фундамент общественно-политической жизни прошлого. Очевидно, интерес российской и польской историографии коммунистической эпохи к истории крестьянства⁶⁴ вполне сопоставим с подходами “школы Анналов” и должен объясняться не столько марксизмом, сколько конвергентным развитием европейской науки в поисках фундаментальных основ исторического процесса и его источниковой базы⁶⁵.

Осознание историографических деформаций и тенденций XX в. ставит перед исследовательским сообществом вопрос: что подлежит сравнению в исследованиях? Концепции сталинской и националистической историографии, построения современных исследователей или же системный анализ исторических источников, представленных различными формами исторической памяти, прежде всего текстами и материальной культурой?

Очевидно, что осмысление историографического бремени и освобождение от него есть важная часть ремесла историка, однако в описании и/или понимании прошлого главная роль принадлежит сравнению нарративов и артефактов. При

⁵⁸ Grabski A. F. Zygmunt Wojciechowski i historia macierzystych ziem Polski *Wojciechowski Z. Zygmunt Stary (1506-1548) / A. F. Grabski (ed.).* Warszawa, 1979. P. 6, 10.

⁵⁹ Dmowski R. Niemcy, Rosja i kwestia polska. Lwów, 1908.

⁶⁰ Wojciechowski Z. Dwa ośrodki państwowotwórcze w Polsce na przestrzeni dziejów i ich zasięg geograficzny. Lwów, 1937; *Ejusedem.* Rozwój terytorialny Prus w stosunku do ziem macierzystych Polski. Toruń, 1934.

⁶¹ Szumski J. Polityka a historia: ZSRR wobec nauki historycznej w Polsce w latach 1945–1964. Warszawa, 2016.

⁶² Ср.: Stobiecki R. Historiografia PRL: ani dobra, ani mądra, ani piękna... ale skomplikowana; studia i szkice. Warszawa, 2007; *Ejusedem.* Historia pod nadzorem: spory o nowy model historii w Polsce (II połowa lat czterdziestych – początek lat pięćdziesiątych). Łódź, 1993; *Ejusedem.* Bolszewizm a historia: próba rekonstrukcji bolszewickiej filozofii dziejów. Łódź, 1998; Zaremba M. Komunizm, legitymacja, nacjonalizm. Nacjonalistyczna legitymacja władzy komunistycznej w Polsce. Warszawa, 2001; Ko-

byliński Z. Archeologia wczesnego średniowiecza w Polsce 1939–1989: sukcesy i porażki *Pół wieku z dziejów archeologii polskiej (1939–1989) / J. Lech (red.).* Komitet Nauk Pra- i Protohistorycznych. Prace 6. 2007. S. 357–410.

⁶³ Drelicharz W. Idea zjednoczenia królestwa w średniowiecznym dziejopisarstwie polskim. Warszawa, 2012.

⁶⁴ Греков Б. Д. Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII века. Москва; Ленинград, 1946; Buczek K. O chłopach w Polsce piastowskiej *Roczniki Historyczne.* T. 40. 1974. S. 51–105; T. 41. 1975. S. 1–79; Modzelewski K. Chłopi w monarchii wczesnopiastowskiej. Wrocław, 1987; Gawlas S. Chłopi w Polsce piastowskiej przed kolonizacją na prawie niemieckim jako problem historiograficzny *Roczniki Historyczne.* T. 78. 2012. S. 7–50.

⁶⁵ Musin A. L’histoire de la culture matérielle en Russie au XXe – début XXIe siècle: entre les enjeux politiques, les tâches académiques et les réalités archéologiques *La culture matérielle: un objet en question. Anthropologie, archéologie et histoire. Actes du Colloque, 9 et 10 octobre 2015 / L. Bourgeois, L. Feller (dir.).* Caen, 2018. P. 57–75.

этом стоит учитывать, что два типа исторических памятников не противопоставляются друг другу, в том числе и потому, что материальная культура, реальная или воображаемая, всегда отражалась в рассказе, становившимся текстом⁶⁶.

Сосредоточимся на нарративе и способах отражения в нем современных или предшествующих ему реалий. Сегодня доверие к древнему тексту оказывается подорвано, поскольку некоторые коллеги считают, что нарратив не отражает историческую реальность. Подобное мнение в действительности является не столько методологическим вызовом, сколько методологической капитуляцией. Рассказ, безусловно, отражает реальность, однако средневековый автор передавал эту реальность с помощью специального кода, который был привычен его современникам. Расшифровка такого кода является частью ремесла историка.

Стремление увидеть в трудах средневековых авторов “нарративные стратегии” вместо нарратива и осуществить их деконструкцию присуще, прежде всего, англосаксонской историографии⁶⁷. Этот подход менее известен во Франции⁶⁸, однако стал весьма модным при изучении летописей и хроник Центрально-Восточной Европы⁶⁹. Однако у этого подхода есть врожденный недостаток: он

⁶⁶ Об этом подходе см.: Roach D. The Material and the Visual: Objects and Memories in the Historia ecclesiastica of Orderic Vitalis *Haskins Society Journal*. Vol. 24. 2013. P. 63–78.

⁶⁷ Hobsbawm E. Introduction: Inventing Traditions *The Invention of Tradition* / E. Hobsbawm, T. Ranger (dir.). Cambridge; New York, 1983. P. 1–14; Carr D. Time, Narrative and History. Bloomington, 1986; White H. The Value of Narrativity in the Representation of Reality *White H. The Content of the Form: Narrative Discourse and Historical Representation*. Baltimore, 1987. P. 4–25; Berkhofer R. F. Beyond the Great Story. History as Text and Discourse. Cambridge; Londres, 1995; Munslow A. Deconstructing history. London, 1997; Spiegel G. M. The Past as Text. The Theory and Practice of Medieval Historiography. Baltimore, 1998.

⁶⁸ Ricœur P. Temps et Récit. T. 1–3. Paris, 1983–1985; Vincent G. Histoires et romans: le récit, forme de l'expérience du temps [Temps et récit (I et II) de Paul Ricoeur] *Autres Temps. Les cahiers du christianisme social*. No 7. 1985. P. 73–80; Dragonetti R. Le Mirage des sources. L'art du faux dans le roman médiéval. Paris, 1987; Corbellari A. Le texte médiéval *La littérature du Moyen Age entre topos et création Poétique*. Vol. 163, № 3. 2010. P. 259–273.

⁶⁹ Полемику и подходы в отношении восточно-европейской истории см. в: Вилкул Т. А. [Рец. на кн.:] А. В. Назаренко. Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII веков. М.: Языки русской культуры, 2001. 784 с. *Средневековая Русь*. № 5. 2004, С. 281–293; Назаренко А. В. Несколько слов о “конструктивизме” и “деконструкции” (по поводу рецензии

Т. А. Вилкул *Средневековая Русь*. № 5. 2004. С. 294–300; Вилкул Т. А. “Людые” и князь в конструкторских летописях XI–XIII вв. *Ruthenica. Supplementum* 1. Київ, 2007; Лукин П. В. Деконструкция деконструкции. О книге Т. А. Вилкул по истории древнерусского веча *Scrinium* 4: *Patrologia Pacifica*. 2008. С. 403–434; Вилкул Т. А. Люди и князь в древнерусских летописях середины XI–XIII вв. Москва, 2009; Ее же. По поводу рецензии П. В. Лукина “Деконструкция деконструкции” *Scrinium* 5: *Symbola Caelestis*. 2009. С. 451–494; Лукин П. В. Нужно ли нам “новаторство”? (Об ответе Т. А. Вилкул) *Scrinium* 5: *Symbola Caelestis*. 2009. С. 495–511; Keenan E. L. Rew.: Tat'iana L. Vilkul, Liudi i kniaz v drevnerusskikh letopisiakh serediny XI–XIII vv. (Moscow: Kvadruga, 2009) *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*. Vol. 12:2. 2011. P. 501–509; Lukin P. V. On Deconstruction and Ethnicity *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*. Vol. 12:4. 2011. P. 1006–1008; Дворниченко А. Ю. “Нарративы! Нарративы! До чего ж вы довели...”: о книге Т. А. Вилкул “Люди и князь в древнерусских летописях середины XI–XIII вв.” (М.: Квадрига, 2009. 408 с.) *Вестник Санкт-Петербургского университета*. Серия 2: История. Вып. 4. 2011. С. 152–157; Tolochko O. Christian Chronology. Universal History, and the Origin of Chronicle Writing in Rus' *Historical Narratives and Christian Identity on a European Periphery: Early History Writing in Northern, East-Central, and Eastern Europe (c. 1070–1200)* / I. H. Garipzanov (eds.) (Medieval Texts and Cultures of Northern Europe, 26). Turnhout, 2011. P. 205–227; Ее же. Очерки начальной руси. Киев; Санкт-Петербург, 2015; Мусин А. Е.

сложился в процессе изучения литературы XIX в., авторам которой было присуще ярко выраженное творческое индивидуальное начало⁷⁰. Такая креативность была чужда автору средневековых текстов. Механическое и некритичное перенесение методологии, апробированной на нарративе Нового и Новейшего времени, модернизирует средневековый текст, принципы и цели его написания и функционирования. Существующие попытки осмыслить средневековую хронографию по аналогии с историей африканского племени зулусов, написанной в конце XIX – начале XX в. на основе местных преданий католическим миссионером англичанином Альфредом Брайнтом (Alfred Thomas Bryant, 1865–1953)⁷¹, приводят к серьезной абберации в восприятии древних текстов⁷².

Нельзя оставить без внимания и социально-политический контекст появления таких публикаций. Деконструктивизм средневековой традиции был частью протеста академического истеблишмента против европейских национализмов XX в.⁷³ Однако националистические злоупотребления историческими текстами не могут быть причиной отрицания их информационной значимости, ибо *abusus non tollit usum*⁷⁴. Нельзя упускать из виду и индивидуальный фактор, поскольку в ряде деконструктивистских публикаций личная мотивированность и тенденциозность слишком часто исчерпывают содержание⁷⁵.

В польской историографии существуют достаточно удачные попытки прочтения средневекового нарратива на сравнительном фоне славянских и индоевропейских культур, принадлежащие Яцеку Банашкевичу⁷⁶. Такой структуралистический подход стоит определить как “горизонтальную компаративистику”, обращающую преимущественное внимание на культурные параллели. Несмотря на интересные наблюдения за польской исторической памятью, такой подход в целом демонстрирует, что польская культура принадлежит к семье культур индоевропейских.

В данном случае интересно выявить различия в ценностных ориентациях, которые информационно сокрыты внутри источника – текста или совокупности

Некоторые мысли, возникающие после прочтения новых книг. Об “очерках начальной руси”, составленных Алексеем Петровичем Толочко *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 10: Святий Володимир Великий (1015–2015) / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2016. С. 242–257. См. также: Ильин И. Постструктурализм. Деконструктивизм. Постмодернизм. Москва, 1996.

⁷⁰ White H. *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. Baltimore, 1973.

⁷¹ Этот подход см. в: Geary P. J. *The myth of nations: the medieval origins of Europe*. Princeton, 2002; Curta F. *The Making of the Slavs: History and Archaeology of the Lower Danube Region, c.500–700*. Cambridge, 2001.

⁷² Ср.: Venayre S. *Avant-propos Écrire l'histoire*. No 7. 2011. P. 9–21.

⁷³ Anderson B. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London, 1983; Fukuyama F. *The End of History? The National Interest*. No 16. 1989. P. 3–18; Ejusdem. *Identity: The Demand for Dignity and the*

Politics of Resentment. New York, 2018.

⁷⁴ Smith A. D. *The myth of the ‘modern nation’ and the myths of nations* *Ethnic and Racial Studies*. Vol. 11:1. 1988. P. 1–26; Reynolds S. *Medieval origins gentium and the community of the realm* *History*. Vol. 68. 1983. P. 375–390.

⁷⁵ Назаренко А. В. *Несколько слов...* С. 294–300.

⁷⁶ Banaszkievicz J. *Podanie o Piaście i Popielu. Studium porównawcze nad wczesnośredniowiecznymi tradycjami dynastycznymi*. Warszawa, 1986; *Ejusdem*. *Polskie dzieje bajeczne mistrza Wincentego Kadłubka*. Wrocław, 2002. Сравни исследования “нарративных стратегий”, вдохновленные подобным подходом: Żmudzki P. *Władca...*; Deptuła Cz. *Galla Anonima mit genezy Polski: studium z historiozofii i hermeneutyki symboli dziejopisarstwa średniowiecznego*. Lublin 2000; Skibiński E. *Przemiany władzy: narracyjna koncepcja Anonima tzw. Galla i jej podstawy*. Poznań, 2009; Żmudzki P., Kowalewski J. *Readings of the Past / Lektury przeszłości Rocznik Antropologii Historii*. Vol. 2(2). 2012. P. 11–13.

материальных объектов. Изучение эволюции ценностных ориентаций, некогда предложенное Флоренсом Клуххомом и Фредом Стодбеком для прикладной социологии и разрешения конфликтов в многонациональных обществах⁷⁷, представляется результативным при изучении явлений средневековой культуры. В конечном итоге, различные сферы деятельности древних обществ, их тексты и материальная культура отражают присущую им систему ценностей.

Это включает в себя и осмысление социо-культурных функций средневекового письма и нарратива, как это предложил Поль Бертран⁷⁸. Среди этих функций можно выделить структуризацию, классификацию и сохранение информации, регистрацию исторической памяти, интеркультурный и межсоциальный трансфер этой памяти, подтверждение истинности устной памяти, ее осмысление и контроль над ней, в том числе и в прогностических целях.

Нельзя упускать из виду, что сложение раннесредневековых текстов приходится на эпоху христианизации. Одним из последних становления новой религии была легитимизация собственной дохристианской истории, включение языческого прошлого в библейскую историю спасения. Это происходило путем текстуализации оральной традиции. Как в свое время Слово стало плотью (*Verbum caro factum est*), слово становилось текстом (*Verbum texus factum est*). Несмотря на очевидный приоритет писания над преданием и зафиксированного нарратива над динамикой его оральной формы, нельзя утверждать, что связь устного и записанного слова была однонаправленной⁷⁹. Тексты продолжали воспроизводиться на слух, в светской практике и в литургии, создавая тем самым новую оральность⁸⁰ в рамках открытой традиции.

Это позволяет перейти к “вертикальной компаративистике”, связанной с анализом различных вариантов ценностных ориентаций и их иерархии “другим оком”. Современное понимание компаративизма предполагает помещение изучаемого феномена в различные контексты с целью выявления его сходств и различий с окружающими явлениями и процессами. Такое поливариативное осмысление “информационных поводов”, оставленных нам средневековыми текстами, смело может быть названо “археологическим”, поскольку соответствует необходимой процедуре понимания артефакта, предполагающей поиск широкого круга аналогий и интерпретационных возможностей.

⁷⁷ Ключевое произведение: Kluckhohn F. R., Strodtbeck F. L. Variations in value orientations. Evanston (Il.), 1961.

⁷⁸ Bertrand P. Les écritures ordinaires. Sociologie d'un temps de révolution documentaire (entre royaume de France et Empire, 1250–1350). Paris, 2015.

⁷⁹ Ong W. J. Orality and Literacy: The Technologizing of the Word. New York, 2002; *Ejusdem*. Oralność i piśmienność. Słowo poddane technologii, przeł. wstęp J. Japola. Lublin, 1992; Skibiński E. Elementy historii oralnej w kronikach Galla Anonima i Wincentego Kadłubka *Kultura piśmienna średniowiecza i czasów nowożytnych. Problemy i konteksty badawcze* / P. Dymmel, B. Trelińska (red.). Lublin 1998. S. 63–72; Polak W. “Gesta” Gallowe a kultura oralna. *Tekst. Źródła. Krytyka. Interpretacja* / B. Trelińska (red.). Warszawa, 2005. S. 65–75; Wiszewski P.

Domus Boleslai. W poszukiwaniu tradycji dynastycznej Piastów (do około 1138 roku). Wrocław, 2008. S. 170–173; Wojtowicz W. Konstruowanie Galla. Problem oralności jako problem interpretacyjny tekstu *Litteraria Copernicana*. T. 3(19). 2016. S. 119–131. Cp.: *Ejusdem*. Miedzy oralnością a pismem: kilka uwag o staropolskiej “Legendzie o św. Aleksym” *Pamiętnik Literacki*. T. 90, zesz. 2. 2007. S. 185–206.

⁸⁰ Смотри, например, паремии свв. Бориса и Глеба, составленные на основе летописи, которые стали литургическими текстами, публично читаемыми за богослужением: Успенский Б. А. Борис и Глеб. Восприятие истории в Древней Руси. Москва 2000; Гуптис А. А. “Летописные” паремийные чтения о Борисе и Глебе: история текста и исторический контекст *Факты и знаки: исследования по семиотике культуры*. Т. 2. 2010. С. 42–71.

Подчеркнем, что в данном случае сравнение и сопоставление не является целью исследователя. Они необходимо для контрастного выявления системных особенностей изучаемых культур и обществ на фоне современных им явлений. В конечном счете, компаративистика оказывается инструментом историка, позволяющим “перевести” польское общество и культуру эпохи средневековья на культурный язык, которым пользовались в Византии и на Руси, одновременно излагая восточно-европейскую историю в категориях латинской культуры. Это тем более актуально, что польская историография зачастую предпочитает употреблять термин “византийско-русский” или даже “византийский”, избегая возможных ассоциаций с древнерусским и российским влиянием на польскую историю⁸¹.

Стоит подчеркнуть: в рамках предполагаемого сравнительного исследования речь не идет о представлениях о ляхах в Византии и на Руси или же польских стереотипах о русинах как “отношении к чужому”. Характеристика таких явлений может быть частью метода, но не целью исследования, центром которого являются не “отношения между” или “отношение к”, а соотношение двух исторических явлений. Под этим соотношением понимается сравнительное системное описание общества и культуры в целом, связанное с оценкой совместимости их внутренних характеристик.

Попытаемся показать это с помощью анализа ряда эпизодов, связанных с отражением материальности средневековья в Повести временных лет, Киевском своде и *Cronicae et gesta ducum sive principum Polonorum*. Повесть временных лет упоминает ляхов и Лядскую землю не менее 49 раз, т.е. чаще, чем варягов, стоявших у истоков политической системы и династии Восточной Европы⁸². Летопись создавалась в Киеве, центре Руськой земли, однако население прочих земель не воспринимало себя в качестве руси⁸³. Каково было место ляхов и Лядской земли в картине мира их обитателей?

Если Киевский и Галицко-Волынский своды многократно упоминают их весьма часто в силу географической близости и тесных контактов, то Новгородская летопись не знает ляхов вообще. Не мене показательно и молчание берестяных грамот. “Лях” определенно упоминается в них лишь один раз во второй половине XII в. (№ 1033)⁸⁴ (Троицкий раскоп, усадьба “Ж”, пл. 6 (гл.-106м), кв. 1840,

⁸¹ Ср.: Kołbuk W. “Nieromantyczna” wizja rosyjsko-bizantyjskiego prawosławia na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim *Tradycje bizantyjskie: romantyzm i inne epoki* / E. Kasperski, O. Kryszowski (eds.). Warszawa, 2014. S. 187–197; Maj J. Die “Byzantinische Frage” und die Polnische Kultur: ein bibliographischer Bericht Originalveröffentlichung *Byzanz in Europa: Europas östliches Erbe. Akten des Kolloquiums “Byzanz in Europa” vom 11. bis 15. Dezember 2007 in Greifswald* / M. Altripp (Hrsg.). Turnhout, 2011. S. 405–421.

⁸² Творогов О. В. Лексический состав “Повести временных лет”: Словоуказатели и частотный словарь. Киев, 1984.

⁸³ См.: Мусин А. Е. “Погибель земли Руськой”. Средневековый словарь и его прочтения: к эволюции этнополитических представлений в Восточной Европе XII–XVI вв. *Colloquia Russica, Series II, vol. 4: Церковнословесна Русь: проблеми термінології* /

В. Нагірний, М. Волощук (ред.). Івано-Франківськ; Краків, 2018. С. 114–116. Здесь же соответствующая библиография.

⁸⁴ Янин В. Л., Зализняк А. А., Гиппиус А. А. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 2001–2014 гг.). Т. 12. Москва, 2015. С. 132–133. См. также дискуссионные упоминания в грамотах № 615 и 999: Янин В. Л., Зализняк А. А. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1984–1989 гг.). Т. 9. Москва, 1993. С. 21–22; Зализняк А. А. Древненовгородский диалект. Москва, 2004. С. 498–499; Янин В. Л., Зализняк А. А., Гиппиус А. А. Новгородские грамоты... С. 97–99. См. также: Нагірний В. Antroponimizacja etnonimu “Лях” na Rusi w XI–XIII w. *Colloquia Russica. Series I, vol. 9: Rus’ and Poland (10th–14th centuries). Publication from the 9th International Scientific Conference, Przemysł, 5th–8th December, 2018* / V. Nagirnyy, T. Pudłocki (eds.). Kraków, 2019. S. 197–205.

дата 1160–1190 гг., текст “а уо [ло]... (бър)ковськъ уо старого луобо 5 коун возми а лах ти зн[ае]”⁸⁵. Автор текста грамоты предлагает адресату взять у человека по прозвищу “старый” один или несколько берковцев соли (вес берковца – 160–163,8 кг)⁸⁶ либо 5 кун, и некий Лях в курсе этого дела. По контексту понятно, что Лях – местный персонаж, проживающий в Новгороде или в Новгородской земле. Возможно, это прозвище связано с происхождением. Оно способно отражать направлением социальных или коммерческих связей. Он мог быть польским купцом, однако скорее – новгородцем, имеющим связи с Лядской землей или военнопленным. В последнем случае не исключено, что Тудоров Ляшко, упоминаемый в грамоте № 999, найденной в слоях середины XII в. на той же усадьбе, и Лях грамоты № 1033 – одно и то же лицо⁸⁷. Таким образом, при анализе как отношений, так и соотношений *Polonia* и *Rhōsia* необходимо принимать во внимание существовавшие различия между территориями Восточной Европы, некогда несправедливо объединенными зонтичным термином Древняя или Киевская Русь.

Столь же критически стоит рассматривать и кажущееся классическим противопоставление руси, угров и ляхов в Киевском своде. Так, под 1150 г. летописец пишет, что Изяслав Мстиславич заявляет: “мне отцины въ Оугрехъ нетуть ни в Ляхохъ токмо въ Руской земли”, под 1174 г. сообщает, что князь Святослав Всеволодович Черниговский упрекал Ярослава Изяславича Луцкого, занявшего киевский стол, требуя от него своего участия в управлении Русьской землей со славами: “[я] не Оугринъ ни Ляхъ, но [мы с тобой] одинокого дѣда есмы внуци”, а под 1194 г. приписывает черниговским Ольговичам следующее утверждение: “мы не угры и не ляхи, а одинокого деда внуки”⁸⁸.

Анализ этих устоявшихся политических формул, отражавших ценностные ориентации членов “дома Рюрика” в контексте известий о “причастии в Русьской земле”, которое стремились получить Рюриковичи, свидетельствует, что они оказываются литературно-политическим приемом, не связанным с оценочным суждением. “Причастие” как модель княжеского участия в восточно-европейской политике получило в историографии несвойственное эпохе псевдологословское и “родовое” содержание⁸⁹ или же просто воспринималось как книжный оборот⁹⁰. Для изучаемого периода слово “причастие” обладало такими смыслами, как “судьба, участь, жребий, доля, удел”⁹¹, а по мере развития политического языка происходила демонстративная замена “причастия” на “часть”⁹². Таким образом представители династии Рюриковичей, претендуя на участие в управлении Русьской землей, подтверждали свой статус “архонтов России” как высшего слоя элиты средневековой Восточной Европы⁹³. Такой “союз архонтов”,

⁸⁵ Янин В. Л., Зализняк А. А., Гиппиус А. А. Новгородские грамоты... С. 44, 132–133.

⁸⁶ Мусин А. Е. Как Прохор-Лебядник киевлян накормил... Слово 31-е Киево-Печерского патерика как источник по истории средневековой Руси и ее материальной культуре *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 12 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2018. С. 39–57.

⁸⁷ Янин В. Л., Зализняк А. А., Гиппиус А. А. Новгородские грамоты... С. 98–99.

⁸⁸ Лаврентьевская летопись *Полное собрание русских летописей* (далее – ПСРЛ). Т. 1. Ленинград, 1926. Стб. 329; Ипатьевская летопись

ПСРЛ. Т. 2. Санкт-Петербург, 1908. Стб. 405, 578, 695 [6658 (1150); 6682 (1174); 6703 (1195)].

⁸⁹ Толочко О. П. Русь: держава і образ держави. Київ, 1994. С. 16, 22, 23, 24–27, 35. Ср.: Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. Київ, 2006. С. 43–44.

⁹⁰ Вилкул Т. Л. Люди и князь... С. 74.

⁹¹ Срезневский И. И. Словарь древнерусского языка, Москва, 1989. Т. 2(2): П. С. 1490–1492.

⁹² Ипатьевская летопись. Стб. 374 (6657 [1149]), 683 (6703 [1195]), 701 (6704 [1196]).

⁹³ Мусин А. Е. *Corpus fratrum*... С. 183–206.

своего рода “коллективный орган управления” русью, признавался византийско-русскими договорами X в., однако его значение сохранялось и позднее. Упоминание наряду с Русьской землей Угорской и Лядской в XII в. не только не ставит их на низшую ступень политической иерархии Центрально-Восточной Европы, а, напротив, уравнивает в правах существующие государства и общества.

Подобным образом адекватную историческую интерпретацию получает и история о бесе в образе “ляха” из Повести временных лет, бросающем цветки лепка в монахов во время церковного богослужения: те монахи, к которым лепок прилипал, засыпали, а другие продолжали молиться. История известна в Повести временных лет под 6582 г. и в Киево-Печерском патерике: “Бе же... старецъ, именовъ Матфей: бе прозорлив. Единою бо ему стоящю в церкви на месте своемъ, възвед очи свои, позре по братья, иже стоять поюще по обема странами на крилосе, в виде обиходяща беса, въ образе ляха, в луде, и носяща в приполе цветкъ, иже глаголяща лепок. И обиходя подле братью, взимая из лона лепокъ, вержаше на кого любо: аще прилянаше кому цветок в поющих от братья, мало постояв и расслаблен умом, вину створь каку любо, изидяше ис церкви, шед в келью, и уняше, и не възвратяшется в церковь до отпетья; аще ли вержаше на другаго, и не прилянаше к нему цветок, стояще крепок в неньи, донде же отпояху утренюю, и тогда изидяше в келью свою. Се же вида старецъ, поведаше братья своей”⁹⁴.

Некоторое время назад Илья Зайцев и Юрий Артамонов посчитали, что единственной параллелью и возможным источником этой притчи выступает буддийская махаянская сутра Вималакирти Нирдеша III в. н. э. Здесь говорится, что Небесная Дева рассыпала цветы, которые не приставали к бодхисатвам, но оставались на одежде новых учеников как свидетельство их земных привязанностей⁹⁵, неоднократно переводившаяся на китайский, согдийский, тибетский, уйгурский и монгольский языки. Этот сюжет, по мнению исследователей, мог проникнуть в христианскую культуру Восточной Европы при посредстве тюркских племен огузо-туркменской группы, мигрировавших в XI в. из Средней Азии в степную зону и Крым. Авторы этой гипотезы так и не опубликовали ее, однако поделились своим наблюдением с Игорем Данилевским, который и сделал их достоянием общественности⁹⁶.

Непосредственное заимствование этого сюжета в древнерусскую литературу представляется мне маловероятным. Он должен быть осмыслен в контексте традиционной монашеской агиографии, сложившейся на христианском Востоке в середине I тыс. н. э., где тема сна во время псалмопения и стремление злого духа вывести монаха из состояния бодрствования являются ведущими мотивами⁹⁷, а также в контексте культуры сонных видений средневековья⁹⁸. Ближайшей

⁹⁴ Лаврентьевская летопись. Стб. 190; Ипатьевская летопись. Стб. 181.

⁹⁵ *Пу Сун-лин*. Лисьи чары. Рассказы Ляо Чжяя о чудесах / В. М. Алексеев (пер.), Л. З. Эйдлин (сост.). Москва, 1970. С. 342. Ср.: *The Holy Teaching of Vimalakīrti: A Mahāyāna Scripture* / R. A. F. Thurman (eds., transl.). Pennsylvania, 1976. P. 58, 59.

⁹⁶ Данилевский И. Н. Повесть временных лет: Герменевтические основы изучения летописных текстов. Москва, 2004. С. 127–128.

⁹⁷ Ср.: Brakke D. Demons and the Making of the Monk: Spiritual Combat in Early Christia-

nity. Harvard, 2006. P. 85–87; Powell H. Demonic Daydreams: Mind-Wandering and Mental Imagery in the Medieval Hagiography of St Dunstan *New Medieval Literatures*. Vol. 18. 2018. P. 4–74.

⁹⁸ Bitel L. M. “In Visu Noctis”: Dreams in European Hagiography and Histories, 450–900 *History of Religions*. Vol. 31, No. 1. 1991. P. 39–59; Keskiäho J. Dreams and Visions in the Early Middle Ages: The Reception and Use of Patristic Ideas, 400–900 *Cambridge Studies in Medieval Life and Thought: New Series* 99. Cambridge, 2015; *Dreaming in Byzantium and Beyond* / C. Angelidi, G. Calofonos (eds.). Fraham, 2014;

параллелью к этому рассказу является эпизод из “Диалогов о чудесах” (*Dialogus Miraculorum*) Цезария Гейстербахского *Caesarius z Heisterbacha* (ca. 1180 – ca. 1240).

Здесь говорится, что на бдении св. Куниберта аббат Герман из Мариенштадта, который был тогда простым монахом, увидел со своего места в хоре, что двое демонов вошли в церковь близ пресбитерия и направились к месту аббата между хорами монахов и послушников. Когда они подошли к углу храма из стены выступил третий демон, который присоединился к двум другим и пошел вместе с ними. Они так близко подошли к Герману, что тот мог коснуться их рукой. Глядя на них внимательно, он заметил, что демоны не касаются пола, будучи носимы силой по воздуху. У одного было женское лицо, другой был одет в черную вуаль и черный плащ. Монах, рядом с которым “пристроился” (или которого приметил) демон с плащом, оказывался (или становился) ворчунюм и рабом лени и апатии, тем, кто охотно спит в церквях и неохотно поет, будучи всегда более готовым пить, чем петь, тем, кому самые короткие службы всегда казались слишком длинными. Далее следовала мораль: горе тем, кто спит в церкви⁹⁹.

Как видим, в этом рассказе есть все ключевые элементы: демон, церковь, богослужение, сон, а роль цветка исполняет “прилипающий” к монаху демон как идентификатор приверженности земным страстям и немонашеским ценностям. Нам неизвестен непосредственный агиографический источник Цезария, однако стоит полагать, что сюжет рассказа летописи и диалогов восходит к монашеской письменности I тысячелетия христианской эры, скорее всего – греческой.

Интересно, что все три демона Цезария имеют конкретные этнические, гендерные и социальные характеристики. Один из них был эфиопом, другой выглядел как деревенский житель, а третий имел женское лицо. Здесь нашли свое отражения стереотипы и предрассудки монашеской культуры поздней Античности. Все три образа персонифицировали для монаха “чужого” как источник искушений или носителя языческих традиций¹⁰⁰. Представление о

Verdon J. Dormir au Moyen Âge Revue belge de philologie et d'histoire. T. 72. 1994. P. 749–759; Ekirch A. R. At Day's Close: Night in Times Past. New York, 2006.

⁹⁹“In nocte vero sancti Kuniberti cum staret in choro Abbatis, tunc simplex monachus, vidit iuxta presbyterium duos daemones intrare, et paulatim ascendere ad stallum Abbatis, inter chorum monachorum atque noviciorum. Qui cum venissent contra angulum, ubi parietes conveniunt, exsiliit daemon tertius, duobus se socians, et cum illis exiens. Tam prope enim transeuntes venerunt ei, ut manu illos tangere posset. Quos diligentius intuens, consideravit quod pedibus terram non tangerent, utpote aereae potestates. Habebat enim unus ex duobus prioribus femineum vultum, in capite vero velamen nigrum, nigro circumdatus pallio. Et sicut mihi retulit, monachus ille, qui tertium daemonem iuxta se foverat, satls erat murmuriosus et non parum accidiosus in choro libenter dormiens, et invitus psallens, hilarior ad potandum, quam ad cantandum. Breviores vigiliae videbantur ei semper longissimae”. См.: *Caesarii Heisterbacensis monachi Ordinis Cisterciensis Dialogus miraculorum / J. Strange*

(eds.). Vol. 1. Coloniae, Bonnae et Bruxellis, 1851. P. 282–283; *Caesarius of Heisterbach/ The Dialogue on Miracles / E. Scott, C. C. Swinton Bland* (eds.). London, 1929; *Wunderbare und denkwürdige Geschichten aus den Werken des Cäsarius von Heisterbach / A. Kaufmann* (Hrsg.). Bd. 2. Köln, 1891. P. 7–11. В русский перевод 2005 г. этот фрагмент не вошел, см.: *Цезарий Гейстербахский. Большой диалог о видениях и чудесах в двенадцати книгах (фрагменты, перевод В. Смирновой) Новые переводы: хрестоматия в помощь студентам / Н. Т. Пахарьян. Москва, 2005. С. 9–17. Недавно опубликованный перевод, ставший мне известным, когда статья уже была закончена, как кажется, нуждается в уточнении: *Андерсен В. Цезарий Гейстербахский. Беседа о чудесах. Раздел пятый. О бесах: перевод, предисловие и комментарий Религия. Церковь. Общество: Исследования и публикации по теологии и религии / А. Ю. Прилуцкий* (ред.). Вып. 7. Санкт-Петербург, 2018. С. 187–265 (здесь с. 205).*

¹⁰⁰Ср.: *Gregg J. Y. Devils, Women, and Jews: Reflections of the Other in Medieval Sermon Stories. Albany, 1997.*

демонe как иностранце вообще¹⁰¹ или конкретно – эфиопе¹⁰² являются конкретизацией обстоятельств такой встречи.

В этой связи лях как ближайший сосед русинов являлся идеальной материей для создания агиографического образа демона. Луда, в которую его одел книжник, не имеет отношение к материальной культуре раннесредневековой Польши. Название этой верхней одежды связано с древне-северогерманским словом *lōdi*. В Повести временных лет она появляется как атрибут иностранца – скандинава Якуна¹⁰³. Позднее монашеская история этот атрибут иностранца перенесет на ляха. В данном случае важно подчеркнуть: летопись не демонизирует ляха, а в соответствии с законом жанра придает демону образ иностранца, в данном случае – ляха. Приоритет здесь отдан психологической динамике “демон-чужой”, а не “чужой-демон”.

Существующие попытки возвести профессиональные и культурные стереотипы к раннему средневековью, как и мнение, что поход на Киев Болеслава Смелого 1069 г. породил “*niechęć mnichów do “łacinników-Lachów”*, stąd się wzięła ta postać biesa na podobieństwo “Lacha”¹⁰⁴, не имеют под собой исторической основы. Отсчет этому антагонизму справедливо начинать только со второй половины XVI–XVII в.¹⁰⁵, а в XIX–XX вв. средневековая образность оказалась подчиненная задачам антипольской пропаганды и россификации, где “лях” становился “лукав и опасен для православных”, а лепок интерпретировался как “органы и костельная помпа”¹⁰⁶.

Осталось добавить несколько слов о роли цветка и буддийских параллелей в этой истории. Связь между образом некоторых цветов и демонским искушением известна монашеской письменности¹⁰⁷. Однако однозначного понимания, чем был летописный лепок, не существует. Встречаются мнения, что это мог быть есмянник (*Asperula aparine*), шиповник (*Rosa majalis*) или репейник (*Arctium lappa*). В последнем случае лепок может быть сопоставлен с символом меланхолии в живописи позднего средневековья¹⁰⁸, однако истоки такого символизма могут оказаться архаичнее.

Остается добавить, что очевидная близость рассказа летописи о демоне-“усыпителе” и буддийской агиографии, на первый взгляд, кажется

¹⁰¹ Classen A. Meeting the Foreign in the Middle Ages. New York, 2002.

¹⁰² Frost P. Attitudes toward Blacks in the Early Christian Era *Second Century*, Vol. 8. 1991. P. 1–11; Byron G. L. Symbolic blackness and ethnic difference in early Christian literature. London, 2002; Brakke D. Ethiopian Demons: Male Sexuality, the Black-Skinned Other, and the Monastic Self *Journal of the History of Sexuality*. Vol. 10: 3–4. 2001. P. 501–535.

¹⁰³ Гиттиус А. А. Бегство от плаща (заметки о “золотой луде” Якуна “Слепого”) *Балканские чтения 9: Terra Balcanica / Terra Slavica*. К юбилею Т. В. Цивьян. Москва, 2007. С. 52–58; Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б. Почему варяг Якун “отбеже луды златое”? Сцены Лиственской битвы 1024 г. *Древняя Русь: вопросы медиевистики*. № 63. 2016. С. 27–40. Ср.: Ламбин Н. П. О слепоте Якуна и его златотканой луде. Критико-филологические разьякания *Журнал министерства*

народного просвещения. Т. 98. 1885. С. 33–58.

¹⁰⁴ *Kroniki staroruskie / F. Sielicki (wyd.)*. Warszawa, 1987. S. 267. Ср.: Лыкошина Л. С. Польша и поляки... С. 66–67.

¹⁰⁵ Ср. справедливые наблюдения в: Левкиевская Е. Конфессиональный образ поляка в русской народной и письменной традиции *Поляки и русские...* С. 231–238.

¹⁰⁶ Скрынченко Д. “Бес в образе ляха” и “этнографический материал” *Гродненские епархиальные ведомости*. № 42 (отдел неофициальный). 1909. С. 480–488.

¹⁰⁷ См., напр.: Gouillet M. *Écriture et réécriture hagiographiques: Essai sur les réécritures de Vies de saints dans l'Occident latin médiéval (VIIIe–XIIIe s.)* *Hagiologia*. Vol. 4. Turnhout, 2005.

¹⁰⁸ Dixon L. S. Privileged Piety: Melancholia and the Herbal Tradition *Journal of Historians of Netherlandish Art*. Vol. 1:2. 2009, DOI: 10.5092/jhna.2009.1.2.1 (доступ 08.11.2019).

невероятной. Однако именно в повествовании о буддийском монашестве можно встретить описание аскезы, типологически близкое к рассказам о подвигах отцов-пустынников, в том числе и в отношении сна и бодрствования¹⁰⁹. Сюжет сутры Вималакирти оказывается “бродячим” и исполнялся странствующими сказителями от Китая до Центральной Азии¹¹⁰. Это делает теоретически возможным его проникновение в восточно-христианскую письменность, как это некогда произошло с “Повестью о Варлааме и Иоасафе”¹¹¹.

Проведя различие между отношениями и соотношениями и уточнив наши знания о первых, посмотрим, каким образом соотношение культур, проявляющееся при их контактах, способно помочь в понимании истории. Первый сюжет – князь и Золотые Врата. История князя Болеслава Храброго, ударившего мечом в Золотые Ворота Киева (*Cronicae et gesta ducum sive principum Polonorum*, I: 7; 1018 AD) неоднократно рассматривалась в историографии, но не получила окончательного выяснения. Напомним, что князь недоумение своего окружения объяснил шуткой: удар меча был символом секулярного насилия над сестрой князя Ярослава¹¹². Его жест повторил, согласно хроникам, Болеслав Смелый, оставив *in porta aurea signum memoriae* (*Cronicae et gesta*, I: 23 1069 AD)¹¹³. Позднее, объясняя этот поступок, Винсент Кадлубек пишет, что Болеслав I многократным ударением меча вырезал на Золотых Воротах своего рода пограничный знак Польского государства¹¹⁴.

Существует мнение, что в 1018 г. Золотых ворот еще не существовало, и автор хроники приписал Болеславу I жест, который совершил Болеслав II¹¹⁵. Оно не может быть принято во внимание. Тот факт, что Золотые врата как архитектурное сооружение появляются в 1030-х годах, не ставит под сомнение существование городской стены и главного въезда в Киев в 1010-х годах, за которым ретроспективно закрепилось название Золотых ворот. Не исключено также, что уже в это время он мог носить такое название, еще не будучи каменным.

¹⁰⁹ Kieschnick J. The Eminent Monk. Buddhist Ideals in Medieval Chinese Hagiography. Studies in East Asian Buddhism. 10. Honolulu, 1997. P. 21, 141–142; *Huāiyū* C. Transforming Beasts and Engaging with Local Communities: Tiger Violence in Medieval Chinese Buddhism *Pakistan Journal of Historical Studies*. Vol. 3, No. 1. 2018. P. 31–60

¹¹⁰ *Chen-hua*. In Search of the Dharma: Memoirs of a Modern Chinese Buddhist Pilgrim / Chun-fang Yu, D. C. Mair (eds.). New York, 1992. P. 86, 89.

¹¹¹ См. об этом: Повесть о Варлааме пустыннике и Иоасафе царевиче индийском (Повесть о Варлааме и Иоасафе) / В. П. Розен, И. Ю. Крачковский (изд.). Москва; Ленинград, 1947; *John Damascene*. St. Barlaam and Joasaph / G. R. Woodward, H. Mattingly (eds.). Camb. (Mass.), 1967; *Devos* P. Les origines du “Barlaam et Joasaph” grec *Analecta Bollandiana*. Vol. 75. 1957. P. 83–104; *Khintibidze* E. New Materials on the Origins of “Barlaam and Joasaph” *Orientalia Christiana Periodica*. Vol. 63. 1997. P. 491–501; *Кузнецов* Б. М. Повесть о Варлааме

и Иоасафе: К вопросу о происхождении *Труды Отдела древнерусской литературы*. Т. 33. Ленинград, 1979. С. 245–248.

¹¹² Galli Anonymi Cronica et Gesta ducum sive principum polonorum / K. Maleczyński (ed.). Kraków, 1952. P. 22–23 (I: 7); Anonim tzw. Gall, Kronika polska / R. Grodecki, M. Plezia (wyd.). Wrocław, 1965. S. 24.

¹¹³ Galli Anonymi Cronica et Gesta ducum... P. 48 (I: 23); Anonim tzw. Gall, Kronika... S. 51.

¹¹⁴ Magistri Vincentii Chronica Polonorum / M. Plezia (ed.). *Monumenta Poloniae Historica*. Series nova. T. 11. Kraków, 1994. P. 52 (II: 18); *Mistrz Wincentego Kronika polska* / K. Abgarowicz, V. Kürbis (wyd.). Warszawa, 1974. P. 114.

¹¹⁵ Ср.: Польские латиноязычные средневековые источники... С. 61; Западноевропейские источники / А. В. Назаренко (изд.) *Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия*. Т. 4. Москва, 2010. С. 169. Ср.: The deeds of the princes of the Poles / P. W. Knoll, F. Schaer (eds.). *Central European Medieval Texts*. Vol. 3. Budapest; New York, 2003. P. XLVII, 42.

Своеобразным анекдотом к известию *Cronicae et gesta* служит находка граффито XII в. на штукатурке Золотых ворот с изображением сцены *coitus*. Однако не стоит видеть здесь памятник насилию Болеслава над киевской княжной. При городских воротах всегда находился солдатский гарнизон, а подобные рисунки обычны для любой армии всех времен и народов. В Восточной Европе такие граффити известны не только в Киеве¹¹⁶.

Как и граффито Золотых ворот, удар меча и последующее объяснение князя могут рассматриваться как грубая солдатская шутка. Современные историки видят иногда в соединении двух жестов: удара мечем и насилия над княжной символы триумфа Болеслава и начала нового правления¹¹⁷. Однако, строго говоря, меч не принадлежал Ярославу, а насилие совершилось над женщиной, которая приходилась киевскому правителю не женой, а сестрой. Вариативность элементов ритуалов не позволяет отождествить их содержание.

Однако в латинской литературе этот эпизод уникален. Похожий сюжет есть в истории английского короля Этельстана, который оставил *signum victorialis gladii* после войны с шотландцами¹¹⁸, на что обратил внимание Яцек Банашкевич¹¹⁹, поддержанный позднее Каролом Коллингером, отметившим агиографическое происхождение сюжета¹²⁰. Напомним, что король попросил знамение от Бога, которое бы свидетельствовало о его победе. После публичной молитвы он ударил мечом о скалу, которая распалась как масло. Как и в случае с ритуалом захвата власти, разница между двумя жестами представляется более существенной, нежели сходство. Этельстан просит о Божьем чуде, *signum Domini*, а не о *signum memoriae*, который явился следствием чуда. Допол-

¹¹⁶ Высоцкий С. А. Киевские граффити XI–XVII вв. Киев, 1985. С. 11, 15, 16, Табл. VI: 1, 2; Писаренко Ю. “Запретный” рисунок из Золотых ворот Киева *Ruthenica*. Т. 4. Київ, 2005. С. 22–31; Мусин А. Е. *Milites Christi* Древней Руси. Воинская культура русского средневековья в контексте религиозного менталитета. Санкт-Петербург, 2005. С. 251–253; *Duczko W., Kollinger K. Ryt na szwedzkim kamieniu runicznym i graffiti w kijowskiej Złotej Bramie. Sakralne wyobrazenie i radosna pornografia? Fines testis temporum. Studia ofiarowane Profesor E. Kowalczyk-Hejman w pięćdziesięciolecie pracy naukowej / M. Dziak, G. Śnieżko (red.). Rzeszów, 2017. S. 355–365.* Это граффито, как и сюжет *Homo nudus* вообще, неоднократно пытался интерпретировать Ю. М. Лесман (1954–2013), см., в частности, его доклад “Опыт комплексного анализа граффито из Золотых ворот Киева (Высоцкий № 301)” на 1-ой международной конференции “Вопросы эпиграфики”, Москва, 30–31 января 2012 г., однако его наблюдения остались неопубликованными.

¹¹⁷ См., напр.: *Banaszkiewicz J. Boleslaw i Peredslawa. Uwagi o uroczystosci stanowienia wladcy w zwiazku z wejściem Chrobrego do Kijowa Kwartalnik historyczny. T. 97, zes. 3–4. 1990. S. 3–35.*

¹¹⁸ *Miracula Sancti Johannis, Eboracensis*

Episcopi The Historians of the Church of York and its Archbishops / J. Raine (eds.). Cambridge, 2012. P. 261–292 (Jamque revertens per loca marina juxta Dunbar, et videns scopulos prominere astitit; taliaque suspirans eloquia protulit, dicens: “Si Deus intervient Beato Johanne, mini aliquod signum jure subjugatam, utpote devictam ad Adelstano rege, subique successoribus tributa omni tempore persolvere, non immerita gratias illi devote agerem. Et [Æthelstan] extrahens gladium de vagina percussit in silicem quae eadem hora adeo penetrabilis, Dei virtute agente, fuit gladio, quasi lapis butyrum esset, vell mollis glarea quia lapis et ictum gladii ita savatur ut mensura ulnae longitudini possit coaptari; et usque ad praesentem diem evidens signum patet, quod Scoti ad Anglicis devicti sunt ac subjugati, monumento tali evidenter cunctis adeuntibus demonstrate. Quo signo viso Divinitus, quantas gratiarum actiones, quot laudum praeconia rex cum suis Deo Sanctoque Johanni extulit, non est nostrae aestimationis posse declarare”).

¹¹⁹ *Banaszkiewicz J. Usque in hodiernum diem: średniowieczne znaki pamięci Przegląd Historyczny. T. 72, zes. 2. 1981. S. 229–238 (здесь s. 233–234).*

¹²⁰ *Kollinger K. Polityka wschodnia Bolesława Chrobrego (992–1025). Wrocław, 2014. S. 342.*

нительно отметим, что вся история с мечом и скалой хорошо вписывается в легендарную традицию от короля Артура и Галхада до Песни о Роланде¹²¹.

Наталья Щавелева, комментируя этот фрагмент, писала, что здесь легко усмотреть традиционное общее место, поскольку точно так же завоеватели пронзают ворота покоренных городов в венгерских источниках, однако не привела конкретных памятников¹²². Полагаю, что исследовательница имела в виду известия *Gesta Hungarorum* XIII в. анонимного нотариуса короля Белы и Шимона из Кезы. Во время осады Константинополя венграми (958 г.) венгерский воин Ботонд в ответ на ритуальное оскорбление со стороны грека перед началом битвы ударил топором в городские ворота, пробив в них широкую брешь¹²³. Однако обстоятельства происшедшего, как явствует из текста, иные, а сам факт уже в глазах автора начала XIII в. не обладал необходимыми признаками достоверности. Стоит добавить, что сюжет носит явно выраженный литературный характер, ибо имя венгра как раз и означает топор.

Достаточно часто удар мечом в Золотые ворота сравнивают с сообщением Повести временных лет под 907 г.: “Иде Влегъ на Греки... Цръ же Левнъ со Влксандромъ миръ сотвориста со Влгом имшеся по дань... и роте заходвше межы собою... и повѣси щит свои въ вратех показоуа побѣду”¹²⁴. Здесь видят аналогию выражению русской летописи XI–XII вв. “взять город на щит”, связанным с его военным захватом. Однако исследователи еще в конце XVIII в. обратили внимание, что в *Annales Fuldenses sub anno 882* вывешивание щита скандинавами описано как знак мира и готовности к переговорам¹²⁵. Белый

¹²¹ См, напр.: *Halsall G. Worlds of Arthur: facts & fictions of the Dark Ages*. Oxford, 2013 (раздел, посвященный англо-саксонской археологии, так и назван: *Swords in the Stones*).

¹²² Польские латиноязычные средневековые источники... С. 61.

¹²³ *Anonymi Belae regis notarii de gestis Hungarorum liber Rerum Hungaricarum monumenta Arpadiana* / I. L. Endlicher (ed.). Sangalli, 1849. P. 1–54 (здесь р. 37–38) “[Hungari]... usque Constantinopolim uenientes descenderunt prope murum. Tunc Grecus unus, magnus sicut gygans, emittitur, qui duos Hungaros cum eo luctari postulabat, uociferans in hunc modum: ut si ambos Hungaros in terram non prostraret, extum Grecia censualis Hungaris subiaceret. Cumque idem Grecus exercitui esset plurimum infestissimus, quidam Hungarus Botond dictus, Greco opponitur ad luctandum, areaque preparata, arrepto dolabro, quem ferre consueuerat, super portam Urbis, que erea erat, precucurrit, tantamque fissuram in ea secisse dicitur cum dolabro uno ictu, ut Greci propter monstrum ipsam portam resarcire noluerunt”. Cp. *Simonis de Keza, Gesta Hunnorum et Hungarorum* [Chronicon Hungarorum] *Rerum Hungaricarum monumenta Arpadiana*. P. 107–108; *Simon of Kéza / The Deeds of the Hungarians* / L. Veszprémy, F. Schaer (eds.). Budapest, New York, 1999. P. 97–100 (Ch. 42); *Rady M. The Gesta Hungarorum of Anonymus,*

the Anonymus Notary of King Béla: A Translation *The Slavonic and East European Review*. Vol. 87, No 4. 2009. P. 714. “...quidam dicunt eos iuisse usque ad Constantinopolim, et portam auream Constantinopolis Botondium cum dolabro suo incidisse, sed ego, quia in nullo codice historiographorum inueni, nisi ex falsis fabulis rusticorum audiui, ideo ad presens opus scribere non proposui”.

¹²⁴ Лаврентьевская летопись. Стб. 32; Ипатьевская летопись. Стб. 23 [6415 (907)].

¹²⁵ “[Liutwartzus pseudoepiscopus]... Gotfridem ducem illorum imperatori praesentavit; quem imperator more Achabico, quasi amicum suscepit et cum eo pacem fecit, datis ex utraque parte obsidibus. Quod Nordmanni acceperunt pro omine; et ut pax ex illorum parte rata non dubitaretur, clipeum iuxta morem suum in sublime suspenderunt et portas munitionis aperserunt. Nostrates autem calliditatis illorum expertes eundem munitionem ingressi sunt alii quidam causa negotiandi, alii vero pro loci firmitate consideranda. At Nordmanni ad consuetam calliditatem conversi clipeum paci deponunt, portas claudunt et omnes ex nostris intus inventos aut occiderunt aut catenis ferreis ligatos ad redimendum servauerunt... at Nordmanni ad consuetam calliditatem conversi clipeum paci deponunt”: *Annales Fuldenses sive Annales regni Francorum orientalis*, F. Kurze (ed.) *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum*

и красный щит как символы мира и войны соответственно известны как героям скандинавских саг – Эрику Хаконарсону (Красивая кожа/Fagrskinna), сыну Эрику Рыжему (Сага об Эрике Рыжем/ Eiríks saga rauða) и Синфьетли из рода Вельсунгов (Первая песнь о Хельги убийце Хундинга Старшей Эдде// Helgakvitha Hundingsbana). Похоже, варяжский конунг Олег поступил в соответствии с привычным для него культурным кодом.

Стоит добавить, что согласно Винценту Кадлубку (III: 2-3), Болеслав Кривоустый во время похода на Поморье послал жителям Белограда два щита, белый и красный, на выбор. Белый означал мир, красный – кровь и войну¹²⁶. Без сомнения, цвет первого щита соответствовал названию города, а второго – служил его антонимом, что свидетельствует о литературном происхождении легенды, неизвестной Хронике Галла. Влияние на этот княжеский жест скандинавской традиции маловероятно.

Есть и другие возможности для сравнения. На первый взгляд, вонзенное в ворота побежденного города копьё тюркского хана или литовского князя имеет много общего с поступком польского правителя. Исследователи в своих публикациях описывают это действие различно: “вонзить, всадить, преломить, прислонить, приклонить, сломать”. В 813 г. хан Крум во время осады Константинополя просил у императора согласия вонзить свое копьё в Золотые ворота (*Κροῦμνος... ἠτήσατο τῷ βασιλεῖ πῆξαι τὸ δόρυ αὐτῷ κατ’ αὐτῆς τῆς Χρυσῆς πόρτης / тох расет компони аб императоре экспетиит, аув ад Чрысен портам hastam [ilfigere]*), как это сообщается в Хронике Феофана¹²⁷ и зависящей от него Хронике Симеона Логофета¹²⁸. Исследователи полагают, что болгарский хан, помимо договора о мире и дани с греков, добивается “легитимизации” своего государства в центре империи при посредстве символического акта¹²⁹. Однако в 1151/6659 г. половецкий хан Севенч Бонякович, осаждавший Киев вместе с Юрием Долгоруким, согласно Ипатьевской летописи, заявлял: “*Хоцю сечи в Золотая ворота, яко же и о[т]в[е]щ[у] мои*”¹³⁰. Очевидно, что в данном случае речь не идет об “основании государства” и даже не о персональной победе хана Севенча, который входил в коалицию князя Юрия Владимировича, хотя сам хан мог иметь и иное мнение. За ударом копьём в Золотые ворота, которое оказывается традиционным для как минимум трех тюркских правителей, стоит общепринятый знак некоего воинского достижения, возможно, публичного унижения противника. Тот факт, что хан Крум испрашивает позволение императора на такой жест, не отменяет его предполагаемой унизости для побежденных в глазах победителей. Мы

Rerum Germanicarum. T. 7. Hannoverae, 1891. P. 98 (III, s.a. 882). См.: Schlözer A. L. Nestor. Russische Annalen in ihrer Slavonischen Grundsprache. T. 3. Göttingen, 1805. S. 291; Лященко А. И. Летописные сказания о смерти Олега Вещего *Известия Отделения русского языка и словесности Российской академии наук*. Т. 30. 1925. С. 285–286; Кулланда С. В., Сольга А. Щит Олега *Индоевропейское языкознание и классическая филология – XX [чтения]. Материалы чтений, посвященных памяти профессора И. М. Тронского / Н. Н. Казанский (отв. ред.)*. Т. 1. Санкт-Петербург, 2016. С. 543–551.

¹²⁶ Magistri Vincentii Chronica Polonorum. P. 88; Mistrza Wincentego Kronika polska. P. 143–144.

¹²⁷ Theophanes Abbas Confessor Chronographia / J. Classen (ed.) *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, Vol. 43.1: Theophanes. Bonnae, 1839. P. 732; Theophanis Chronographia / C. de Boor (ed.). Vol. 1. Leipzig, 1883. P. 503.

¹²⁸ Leonis Grammatici chronographia / I. Bekker (ed.). Bonnae, 1842. P. 207. Ср.: Symeonis Magistri et Logothetae Chronicon / S. Wahlgreen (ed.) *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*. Vol. 44:1. Berlin, 2006.

¹²⁹ Бадаланова-Покровская Ф. К. “Основание царства” в болгарских средневековых представлениях *Механизмы культуры / Б. А. Успенский (ред.)*. Москва, 1990. С. 137–151.

¹³⁰ Лаврентьевская летопись. Стб. 432.

имеет дело с византийским текстом, который, с одной стороны, интерпретирует непонятный культуре ромеев варварский ритуал, а с другой – отражает их пиетет перед императором, одновременно защищая его репутацию.

Знакомство с текстами, повествующими о походе литовского князя Ольгерда, позволяет придти к выводу, что здесь символ копья, судя по всему, вторичен и неискственен. Отметим вариативность в описании действия. Так, Хроника Литовская и Жмойтская (1375), сообщает, что князь свое копьё “крушил о бранию”¹³¹. В Хронике Быховца и в Евреиновской летописи князь прислоняет копьё к городской стене как *signum memoriae*¹³², тогда как Матфей Стрыйковский, знакомый с обеими версиями, сообщает альтернативные сведения, существенно их беллетризовав¹³³. Отметим связь образа копья и темы установления границы в литовских хрониках. Здесь стоит видеть влияние польской хронографии, объединяющей меч Болеслава с фиксацией польской границы как это сделали Галл Аноним (I 6), Винсент Кадлубек (II, 12) и Ян Длугош “*metae или cilmnae ferreae (ex solido ferro columpnas)*”¹³⁴.

Замена меча на копьё должна быть интенциональной, однако происшедшей не столько в силу роли копья в традиционной культуре балтов или тюрков, а во взаимодействии с киевской летописной традицией¹³⁵. Напомним, что

¹³¹ Хроники: Литовская и Жмойтская, и Быховца *ПСРЛ*. Т. 32. Москва, 1975. С. 61.

¹³² Там же. С. 140; Евреиновская летопись. Летописи белоруско-литовские *ПСРЛ*. Т. 35. Москва, 1980. С. 244; Хроника Быховца / Н. Н. Улащик (предисл., коммент. и пер.). Москва, 1966. С. 58–59; Список Быховца *ПСРЛ*. Т. 17: Западнорусские летописи. Санкт-Петербург, 1907. Ср.: *Lietuvos metraščio Vavelio nuorašas. Wavel manuscript of the Lithuanian chronicle* / K. Gudmantas, N. Morozova (eds.). Vilnius, 2017.

¹³³ Ср.: “Olgerd... chce kopią litewską pod zamek Moskiewski przystawić, aby wiedział kniaz Moskiewski, iż nie to wojennik co do roku odkłada i co pogody patrza, ale ten, który zaraz i w niepogodzie myśli, jakoby mógł stratą nagrodzić, omieszkania powetować, i zabieżeć swojej szkodzie/ A potym sam Olgerd kopiją o ścianę zamkową skruszył; a drugie Latopiszczce świadczą, iż tylko przystawił, aby Moskwa pamiętała, iż Litwa z Olgerdem koije swoje pod zamek Moskiewski przystawowała, 1332/1333 r.”: *Strykowski M. Kronika Zbior Dziejopisow Polskich*. Т. 2. Warszawa, 1766. P. 380, 381 (XII: 3, 1332); *Ejusdem. Kronika polska, litewska, zmódzka i wwszystkiej Rusi*. Т. 1 / M. Malinowski (wyd.). Warszawa, 1846. P. 11, 12 (1332) (“A potym sam o zemek skruszył swą kopiją/Mówiąć: “Baczzę, Dymitrze, iż tak nasz biją”). Ср.: *Ejusdem. O początkach, wywodach, dzielnościach, sprawach rycerskich i domowych sławnego narodu litewskiego, żemojdzkiego i ruskiego, przedtym nigdy od żadnego ani kuszone, ani opisane, z natchnienia Bożego*

a uprzejmie pilnego doświadczenia / J. Radziszewska (ed.). Warszawa, 1978. P. 262 (1333).

¹³⁴ Ср.: “*bonnae signum*”, “*limites bonneatum*”. Согласно Б. Курбис, термин *bonna*, достаточно редкий, мог означать как раз “*kres, kopiec graniczny*”. См.: *Magistri Vincentii Chronica Polonorum*. P. 42 (II: 12), 52 (II: 18); *Mistrza Wincentego, Kronika polska*. S. 114, przyp. 66. Ср.: *Joannis Długossii seu Longini canonici cracoviensis Historiae Polonicae libri XII*. Т. 1, libri 1–4 / A. Przezdziecki (ed.) *Joannis Długosz senioris canonici cracoviensis Opera omnia*. Т. 10. Cracoviae, 1873. P. 195–196, 338; *Ioannis Długossii Annales, seu Cronicae incliti Regni Poloniae* / J. Dąbrowski (ed.). Т. 1, lib. 1–2. Varsaviae, 1964. P. 262; Т. 2, lib. 3–4. Varsaviae, 1970. P. 100; *Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego = Ioannis Długossii Annales, seu Cronicae incliti Regni Poloniae* / J. Dąbrowski (ed.). Ks. 1–2. Warszawa, 1961. S. 335; *Ibidem*. Ks. 3–4. Warszawa, 1961. S. 117.

¹³⁵ О зависимости сказания о походе Ольгерда на Москву от летописной и фольклорной традиции см.: *Кербелите Б. Летописное сказание о походе Альгирдаса в Москву. Senosiosraštijos ir tautosakos sąveika: Kultūrinė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės patirtis* / D. Kuolys, I. Lukšaite, S. Narbutas, D. Pociute, E. Ulčinaite (eds.) *Senoji Lietuvos literatūra*. Vol. 6. Vilnius, 1998. С. 51–55. Однако мнение о семантическом единстве этого символа с вывешиванием щита князя Олега на воротах Константинополя и “ломанием копий” киевской книжности не обоснованы. Благодарю коллегу Альбину Семенчук, указавшую мне на эту публикацию.

в Повести временных лет в статье 946 г. метание княжеского копья в сторону неприятеля могло служить знаком начала битвы¹³⁶. Копье также оказывается важным жестом в истории св. Эдвина Нортумбрийского и обращения англов в 627 г., когда верховный языческий жрец Coifi бросил его в святилище перед разрушением идолов. Беда Достопочтенный использует здесь слово *lansea* вместо традиционного *hasta*, подчеркивая христианское содержание происходящего¹³⁷. Такие различные жесты, как водружение щита и удар копьем или мечом в ворота не могут обладать сходной семантикой. При этом я сознательно не включаю в исследование летописный образ ломающихся копий и дискуссионное выражение “копие преломити”¹³⁸.

Обратимся к возможным библиизмам в истории князя и Золотых Ворот. Так, существует гипотеза, что Олег, вывешивая щит на воротах Константинополя, тем самым принял на себя роль защитника города в соответствии с текстом книги пророка Иезекииля, где говорится о воинах, защищавших город Тир и вешавших в нем щит и шлем (Иез. 27:10)¹³⁹. Однако в Библии речь может идти как о захваченных жителями города трофеях, так и о шлемах и щитах самого тирского войска, а также его предводителя как знаке готовности или же приготовления к войне. Именно так стоит понимать слова императора Константина Багрянородного в одном из его военных трактатов: в соответствии с традицией цесарь накануне военной компании вывешивал на воротах Халки в Константинополе доспех (*lorikion*), меч (*spathion*) и щит (*skoutarion*), что указывало на грядущую войну и на необходимость приготовить соответствующее снаряжение¹⁴⁰. Таким образом, как скандинавский контекст ритуала, совершенного князем Олегом, как и смысл римской и ближневосточной военной традиции вывешивания щита на городских воротах исключают необходимость поиска библейских параллелей этого жеста.

Не стоит видеть библиизм в “ломании копья” на основе русского перевода псалма 45:9–10 (латинская традиция: Пс. 46: 9) “Придите и видите дела Господа, – какие произвел Он опустошения на земле: прекращая брани до края земли, сокрушил лук и переломил копье, колесницы сжег огнем”, поскольку

¹³⁶ “с[не]мъшемъса шбѣма полкома на купь суну копьемъ Стославъ [на] Деревланы и копье летъ сквозь оуши коневи [и] оудари в ноги коневи... и рече Свѣнедъ и Асмодъ князь оуже почаль потагнѣте дружина по князь”. См.: Лаврентьевская летопись. Стб. 58; Ипатьевская летопись. Стб. 46 [6454 (946)]. Ср. этот эпизод с римской традицией, где копье в подобной ситуации также выполняло символическую функцию: *Grotowski P. L. Arms and Armour of the Warrior Saints: Tradition and Innovation in Byzantine Iconography (843–1261) The Medieval Mediterranean. Vol. 87. Leiden, 2010. P. 329–331.*

¹³⁷ *Barrow J. How Coifi Pierced Christ’s Side: A Re-Examination of Bede’s Ecclesiastical History, II, chapter 13 Journal of Ecclesiastical History. Т. 62(4). 2011. P. 693–706.*

¹³⁸ *Дымлевский Н. М. Выражение “копие приломити” в “Слове о полку Игореве” как отражение дружинной идеологии и как*

фразеологизм древнерусской лексики *Труды Отдела древнерусской литературы. Т. 24. Ленинград, 1969. С. 21–25; Добродомов И. Г. Копие приломити 200 лет первому изданию “Слова о полку Игореве”: Материалы юбилейных чтений по истории и культуре древней и новой России. 27–29 августа 2000 года. Ярославль – Рыбинск. Ярославль, 2001. С. 66–67; Толочко П. П. “Изломи копье свое” *Ruthenica. Т. 8. Київ, 2009. С. 202–205.**

¹³⁹ *Данилевский И. Н. Древняя Русь глазами современников... С. 364–366. Критические замечания: Ранчин А. М. Вертоград Златословный: Древнерусская книжность в интерпретациях, разборах и комментариях. Москва, 2007.*

¹⁴⁰ *Constantine Porphyrogenitus Three Treatises on Imperial Military Expeditions / J. F. Haldon (ed.) Corpus Fontium Historiae Byzantinae. Vol. 28. Wien, 1990. P. 96, 97, 183–184. См. также: Grotowski P. L. Arms and Armour... P. 180, 252–253.*

в латинском и славянском текстах, известных в средневековье, вместо копья греческого текста фигурирует оружие (*auferens bella usque ad finem terræ / arcum conteret, et confringet arma, et scuta comburet igni*). Мнение, что в данном случае копье ломается как ставший ненужным предмет вооружения¹⁴¹, не может быть принято. Оно представляется неоправданной модернизацией библейского смысла, в данном случае вписанного в архаические ценности.

Однако есть еще один возможный библейский контекст, если не источник описания поступка Болеслава, который идеально сочетает все присутствующие в *Chronicae et gesta* элементы: ворота, вагина-ножны, и меч. Это пророчество Иезекииля, глава 21, особенно стихи 3–5, 15, 28–30, и конкретно стих 15: “*In omnibus portis eorum dedi conturbationem gladii acuti, et limati ad fulgendum, amicti ad caedem*” (ср. русский и славянский переводы: “Чтобы растаяли сердца и чтобы павших было более, Я у всех ворот их поставлю грозный меч, увь! сверкающий, как молния, наостренный для заклания/ Яко да сокрушится сердце их, и умножатся немощии во всех вратах их, предаются на усечение мечное: благо остр бысть на сечение, благо бысть на блистание”).

Известно, что в библейской культуре ворота являлись символом города, его заместителем по принципу *pars pro toto*. При этом в культуре традиционной, с учетом того, что полис в греческом языке – женского рода, город мог уподобляться женщине, въезд в город через ворота – половому акту, а городские ворота – женскому органу воспроизводства задолго до поступка Болеслава Храброго¹⁴², что делает возможной, но не обязательной культурно-антропологическую интерпретацию сюжета в силу культурных различий.

Однако вероятнее иное. С учетом вышесказанного можно предположить, что автор *Chronicae et gesta* совместил ценности дружинной и христианской культуры. Ключ ко всему сюжету, по моему мнению, – это фраза “у всех ворот их поставлю грозный меч”. Нам не известны средневековые тексты, где бы упоминался меч, поражающий ворота средневекового города. Здесь традиционно фигурируют копье или топор. Поступок Болеслава может рассматриваться как уникальный. Болеслав действует здесь как пророк и посланник Божий. По крайней мере, так его заставляет действовать и так его мог воспринимать средневековый автор. Однако тот же автор передает и воинский анекдот, сохранившийся в памяти княжеского двора, который приземляет, если не унижает, смысл происходящего. Оба смысла совмещаются в тексте *Chronicae et gesta*, не противореча друг другу в силу общих коннотаций, присущих как библейской, так и фольклорной культурам. По сути дела грубая солдатская шутка получает здесь свою легитимизацию и даже христианизацию за счет пророческого образа, безусловно известного читателю или слушателю начала XII в. и, возможно, вдохновлявшего самого Болеслава. Обе интерпретации, библейская и дружинная, не ставят под сомнение возможность самого факта – удара мечом в Золотые Ворота Киева, в то время еще деревянные.

Еще один сюжет связан с князем и бородой. Известно, что Русская правда, древнейший свод права Восточной Европы, предполагает, что публичное

¹⁴¹ Добродомов И. Г. Рец. на: М. Ф. Мурьянов. “Слово о полку Игореве” в контексте европейского средневековья, вступ. статья О. Н. Трубочев, ком. и послесл. А. Б. Страхов, (*Palaeoslavica*, vol. 4, 1996), 249 с. *Вопросы*

языкознания. № 5. 1997. С. 155–156.

¹⁴² Фрейденберг О. М. Миф и литература древности. Москва, 1998. С. 630; Дагрон Ж. Император и священник. Эгюд о византийском “цезарепапизме” / А. Е. Мусин (пер.). Санкт-Петербург, 2010. С. 92–93.

выдиране бороды влечет за собой штраф в 12 гривен¹⁴³. В *Cronicae et gesta* (I: 23; 1069 AD) есть сюжет, согласно которому такой штраф должен был заплатить Болеслав Смялый. После взятия Киева он возвел на престол правителя Руси местного князя, названного родственником Пясту. Во время ритуала интронизации Болеслав должен был выехать навстречу своему русину и даровать ему “поцелуй мира” в знак уважения к местному обществу. Не сходя с коня, польский князь Болеслав не только “даровал ему долгий поцелуй”, но и дернул за бороду¹⁴⁴.

Смысл и обстоятельства рассказа еще более запутаны у Винсента Кадлубка. Речь уже идет не о “поцелуе мира”, а об объятии в знак уважения, золотые таланты становятся предложением русина, а не требованием польского князя, а вместо объятий и поцелуя князь трепал и дергал за бороду своего суффрагана как знак будущего трепета подданных перед новым назначенным правителем, произнося при этом стихи, сложенные неудачным гекзаметром. Похоже, Винсент с иронией пишет о дергании бороды как знак чести польского правителя, оказанной русьскому князю, символизирующем будущий трепет его подданных¹⁴⁵. Похоже, что авторы хроник считали дергание бороды случайным последствием обряда.

Есть основания предполагать, что в бороде и заключалась суть ритуала. В скульптуре романской часто встречается сцена, где мужчины тянут друг друга за бороду, что традиционно рассматривается как символ спора и гнева – *Discordia Collera*¹⁴⁶. В тех случаях, когда особа сама тянет себя за бороду, изображения имеют религиозный смысл¹⁴⁷. В древне-германской и скандинавской языческой традиции такие изображения существуют в рукописях (Евангелие Барберини, Рим, *Biblioteca Apostolica Vaticana, Barberini Lat. 570*, Мерсия или Нортумбрия) и в миниатюрной скульптуре (Черная могила, Чернигов, Украина; Эрирланд и Балдусхеймир, Исландия; Феддет, Дания; Гнездово, Россия; Ралинге, Швеция), откуда они были заимствованы в христианскую культуру как символ победы над язычеством¹⁴⁸. Очевидно, обряд дергания за бороду у германцев и у славян был связан с клятвой и присягой¹⁴⁹. Религиозные

¹⁴³ Правда Русская / Б. Д. Греков (изд.). Москва, 1940.

¹⁴⁴ “Ibi etiam quandam sui generis Ruthenum, cui permittebat regimen, in sede regali constituit, cunctosque sibi rebelles a potestate destituit. Rogatus itaque Boleslavus largus a rege quem fecerat, ut obviam ad se veniret sibi que pacis osculum ob reverentiam suae gentis exhiberet, Polonus quidem hoc annuit, sed Ruthenus dedit quod voluit. Computatis namque Largi Boleslavi passibus equinis de statione ad locum conventionis, totidem auri marcas Ruthenus posuit. Nec tamen equo descendens, sed barbam eius subridendo divellens, osculum ei satis pretiosum exhibuit”: Galli Anonymi Cronica et Gesta ducum... P. 48–49 (I: 23); *Anonim izw. Gall. Kronika polska*. P. 51–52.

¹⁴⁵ *Magistri Vincentii Chronica Polonorum*. P. 52–53 (II:18); *Mistrza Wincentego Kronika polska*. P. 114–115.

¹⁴⁶ *Jacoby Z. The Beard Pullers in Romanesque Art: an Islamic Motif and its Evolution in the West Arte Medievale*. Vol. 2(1–2). 1987. P. 65–83; *Garnier F. Le langage de l’image au*

Moyen Âge. Vol. 2: *Grammaire des gestes*. Paris, 1989. P. 89–94, 359.

¹⁴⁷ *Gjarder P. The Beard as an Iconographical Feature in the Viking Period and the Early Middle Ages Acta Archaeologica*. Vol. 35: 2–3. 1964. P. 95–115; *Stones A. A Note on the Beard-Pulling Motif: A Meeting between East and West, or a Northern Import? Early Medieval Art and Archaeology in the Northern World. Studies in Honour of James Graham-Campbell / L. Webster, A. Reed (eds.)*. Leiden, 2013. P. 877–892.

¹⁴⁸ См.: *Мусин А. Е. Скандинавское язычество на Востоке по данным археологии: общее и особенное Российский археологический ежегодник*. Т. 2. 2012. С. 580–583.

¹⁴⁹ *Павлов-Сильванский Н. П. Символизм в древнерусском праве Журнал министерства народного просвещения*. Т. 6. 1905. С. 359–360 (благодарю коллегу Марию Лавренченко, напомнившую мне о существовании этой публикации); *Schmidt-Lorensen J. Der Griff an den Bart – wikingzeitliche Bildzeugnisse zu einer bekraeftigender Gebärde Sprache und Recht: Beiträge zur Kulturgeschichte des Mittelal-*

миниатюрные фигурки, которые сами тянут себя за бороду, могли выражать идею самодостаточности языческого божества.

Итак, на Руси ритуал клятвы, предположительно скандинавского происхождения, предполагал дергание бороды. Поскольку борода участвовала в обряде, она была защищена правом от бытового оскорбления. Однако суть ритуала осталась непонятна информатору хрониста.

Как мы видели, символика и ритуалы на Руси могли быть более архаичные, чем в Польше. Как обстояло дело с системой политических и экономических отношений? Обратимся к плохому Болеслава Храброго на Киев в 1018 г. Средневековые авторы рассматривали его как превентивную войну¹⁵⁰ или же возмездие князю Ярославу за отказ от брака его сестры с Болеславом¹⁵¹. Современные исследователи предполагают, что это было связано с расширением влияний Гнезно на восток, ростом территории государства, установлением контактов с Византийской империей¹⁵². Иногда допускаются династические причины: Болеслав отправился на Русь с целью утверждения на киевском столе своего зятя и отправил посольство в Византию в надежде на согласие ромеев с происшедшими политическими изменениями. Впрочем, о результатах посольства ничего не известно¹⁵³.

Определение целей похода напрямую зависит от анализа характера государства Пястов, которое сегодня рассматривается как структура, формирующаяся вокруг военной элиты, заинтересованной в участии в дальней торговле и экспроприации богатств. Иногда по отношению к такой форме власти употребляется термин “дружинное государство”, и даже если используемое в летописи слова “дружина” не может рассматриваться как средневековый *termin technicus*, связанный с отправлением власти¹⁵⁴, это не значит, что власть не находилась в руках мужских милитарных коллективов.

Обратимся к источникам. При описании польских походов XI в. на Киев в 1018 и 1069 гг. древнейший текст *Chronicae et gesta* подчеркивает значение и роль денег и богатств, импортированных из Руси в Польшу, упоминая *thesauro* (I: 7) и *auri marcas* (I: 23)¹⁵⁵. Вряд ли возможно говорить о монетаризации обмена в Центрально-Восточной Европе, однако эти деньги остались в культурной памяти польского общества. Такая ситуация с денежным потоком из Киева в Гнезно напоминает ситуацию в Скандинавии, где Русь служила источником денег, на которые приобретались местные богатства. Восточная Европа была своего рода транзитом, связанным с торговыми путями, как это отражено на камне с рунической надписью XI в., Веда, Швеция (Ур. 209): “Торстейн сделал [памятник] по Эринмунду, своему сыну, и приобрел этот хутор и нажил [богатство] на востоке в Гардах”¹⁵⁶. Средства, добытые в Восточной Европе, были инвестированы в местную жизнь.

ters Festschrift für R. Schmidt-Wiegand zum 60. Geburtstag. Vol. 2 / K. Hauck (ed.). Berlin, 1986. P. 780–795.

¹⁵⁰ Joannis Długossii seu Longini canonici cracoviensis Historiae Polonicae libri XII. T. 1, libri 1–4. P. 213–214; Joannis Długossii Annales, seu Cronicae incliti Regni Poloniae. T. I, lib. I–II. P. 280–281; Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki... S. 355–356.

¹⁵¹ Galli Anonymi Cronica et Gesta ducum. P. 21–22 (I: 7); Anonim tzw. Gall. Kronika polska. P. 23–24.

¹⁵² Подробный историографический об-

зор смотри в: Kollinger K. Polityka wschodnia... S. 193–198.

¹⁵³ Ср.: Salamon M. “Amicu” or “hostis”, Boleslav the Valliant and Byzantium Byzantium and Its Neighbours, from the Mid-9th till the 12th Centuries *Byzantinoslavica*. Vol. 54. 1993. P. 114–120.

¹⁵⁴ Żmudzki P. Władca...; Стефанович П. С. Бояре...

¹⁵⁵ Galli Anonymi Cronica et Gesta... P. 23, 49; Anonim tzw. Gall. Kronika polska. P. 25, 52.

¹⁵⁶ Мельникова Е. А. Скандинавские рунические надписи: Новые находки и

Представляется, что в истории XI в. для такого сравнения есть основания. В свое время Ян Домбровский, подчеркивая свой главный тезис о значении транзитной торговли в средневековье, допускал, что даже в XIV в. заинтересованность в контроле над торговыми путями лежала в основе восточной политики Казимира Великого¹⁵⁷. Если такая ситуация была актуальна в XIV в., то логично предположить, что она была характерной и для XI в.

Обратимся к сообщению Титмара Мерзебургского о правлении Болеслава в Киеве. Князь послал императору империи Римской “с богатыми дарами/*cum magnus muneribus*” (“*abbatem suam Tuni ad nostrum imperatorum cum magnus muneribus missit, ut suam amplius gratiam et auxilium acquireret et se cuncta sibi placencia facturum indicaret*”), а императору империи Византийской пообещал некое абстрактное “добро/*bona*” (“*Ad Greciam quoque sibi proximit nuncios misit, qui ejusdem imperatori bona, si bellet fidelis amicus haberi, promitterent; sin sutem hostem firmissimum ac invincibilem fieri intimarent*”)¹⁵⁸. И то, и другое рассматривается в историографии как элемент обмена дарами¹⁵⁹. Однако разница в терминах должна отражать разницу в содержании. О каком добре могла идти речь?

Известно, что во второй половине XI в. младшие русские князья пытались захватить важные административные центры, блокировавшие торговые пути между Восточной Европой и Византией: Олешье, Тмуторакань (1064, 1065, 1078, 1081, 1083, 1084), а также грады в Центральной Украине, контролировавшие торговые пути в Европу – Острог, Дубно, Дорогобуж, Чарторыйск, Буск (1100), Дорогобуж (1084, 1100)¹⁶⁰. Так, известно, что князь Давид Игоревич задержал в Олешье гречников, то есть купцов, торговавших с Грецией, а не греков (см. текст Ипатьевской летописи и данные берестяных грамот)¹⁶¹. Контроль над этими путями обеспечивал младшим Рюриковичем не только доход, но и престижное положение среди политических элит Восточной Европы.

Эти князья не были изгоями, как иногда полагают исследователи. Младшие Рюриковичи были полноправными членами социума и отстаивали свои права на власть и на место в так называемом союз архонтов, обеспечивавшем “причастие в Руськой земле”. Среди печатей этих младших князей известны печати “архонтов руських”, к которым принадлежали и более влиятельные представители рода Рюриковичей¹⁶².

Представляется, что действия Болеслава можно сравнить с действиями младших Рюриковичей. Удаленность Польши от торговых путей особо подчеркивается в *Chronicae et gesta* как глобальная проблема польского общества¹⁶³. Эта удаленность требовала от польских правителей совершать походы на тысячи

интерпретации. Тексты, перевод, комментарий. Москва, 2001. С. 323–324, № 7.5; Upplands runinskrifter / E. Wessen, S. B. F. Jansson (ed.). В. 6, Н. 2. Stockholm, 1946. С. 315–316.

¹⁵⁷ Dąbrowski J. Korona Królestwa Polskiego w XIV w.: Studium z dziejów rozwoju polskiej monarchii stanowej. Wrocław; Kraków, 1956.

¹⁵⁸ Kronika Thietmara / M. Z. Jedlicki (ed.) *Biblioteka tekstów historycznych*. Т. 3. Poznań, 1953. P. 622, 623 (VIII: 33).

¹⁵⁹ Грабский А. Ф. По поводу польско-византийских отношений... С. 175–184: *Banaszkiewicz J. Otton III jedzie do Gniezna: O sprawie ceremonialnej wizyty cesarza w kraju i stolicy Polan “Trakt cesarski”: Ilawa – Gniezno – Mag-*

deburg / W. Dzieduszycki, M. Przybyl (eds.). *(Bibliotheca Fontes archaeologici Posnanienses)*. Т. 11. Poznań, 2002. P. 277–315.

¹⁶⁰ Лаврентьевская летопись. Стб. 163, 164, 199–204, 204–205, 273, 274; Ипатьевская летопись. Стб. 152, 153, 190–196, 248, 249–250.

¹⁶¹ Ипатьевская летопись. С. 526 [6675 / 1167], 538 [6677/1168], 538 [6679/1170]. Ср.: Янин В. Л., Зализняк А. А., Гиттиус А. А. Новгородские грамоты... С. 111–113 (№ 1012).

¹⁶² Подробнее см.: Мусин А. Е. *Corpus fratrum*... С. 183–206.

¹⁶³ Galli Anonymi Cronica et Gesta. P. 6 (Primo prohemium).

километров, чтобы навязать себя в качестве партнера в мировой торговле. Оккупировав Киев, Болеслав отсюда угрожает византийскому императору заблокировать торговлю, в которой нуждалась не только Русь, но и Византия. *Vopius* Титмара Мерзбургского в данном случае – продолжение торговли. Византия получит его только в случае принятия политических изменений в Восточной Европе, в том числе и включив Польшу в систему восточноевропейской торговли, если не Византийского сообщества народов. Стоит сравнить действия Болеслава не только с активностью младших Рюриковичей на торговых путях, но и с походами полоцких князей Брячислава и Всеслава на Новгород в 1021 и 1067 гг. и с набегами литовских дружин в XII–XIII в. на торговые пути, соединявшие Новгород с Поволжьем и Поднепровьем. Грабеж купцов и угроза торговым коммуникациям привели к тому, что в зоне набегов в XIV в. возникла зона “чернокунства”, за которую Новгород платил дань литовским князьям вплоть до 1471 г.¹⁶⁴ Дополнительно заметим, что недавно Дариуш Адамчик отметил роль монетного серебра и торговли в экспансии первых Пястов на запад от Одра¹⁶⁵.

Можно предложить некоторые выводы о политической и культурной ситуации в Центрально-Восточной Европе. Очевидно, польские хроники модернизируют социально-политические отношения в Польше по образцу западноевропейских государств. Однако методы создания польского территориального государства¹⁶⁶ могли быть весьма архаичными – набеги на важные торговые пути. Можно предположить, что главным противоречием польского общества в XI веке было противоречие между культурным развитием, связанным с прогрессом христианизации, и архаичным политическим и экономическим механизмом. Хронистам и их информаторам уже были не понятны архаичные ритуалы власти, еще принятые на Руси, где также, как и в Польше, господствовала политическая архаика. Очевидно, что перелом в развитии восточноевропейских общин и польского общества приходится на XII в.*

Институт історії матеріальної культури РАН

¹⁶⁴ *Musin A.* Litewsko-polsko-nowogrodzkie zwierzchnictwo nad południowymi częściami Ziemi Nowogrodzkiej w XV w.: źródła historyczne i główne kwestie badawcze *Artykuły uczestników III Kongresu zagranicznych badaczy dziejów Polski, 11–14 października 2017 r.*, http://archiwum.symposium.pl/artykuly_coph/przeslance/35288561506972866symposium.pdf (доступ 08.11.2019); *Ejusedem.* “Czernokuństwo” – nowogrodzko-litewskie kondominium w południowej części Ziemi Nowogrodzkiej w XV w. *Unie międzypaństwowe-parlamentaryzm-samorządność. Studia z dziejów ustroju Rzeczypospolitej Obojga Narodów / W.* Uruszczak, *Z.* Noga, *M.* Zwierzykowski (red.). Warszawa, 2019 (в печати).

¹⁶⁵ *Adamczyk D.* Silber und Macht. Fernhandel, Tribute und die piastische Herrschaftsbildung in nordosteuropäischer Perspektive

(800–1100). Wiesbaden, 2014; *Ejusedem.* Srebro i władza. Trybuty i handel dalekosiężny a kształtowanie się państwa piastowskiego i państw sąsiednich. Warszawa, 2018; *Ejusedem.* The Logic of Tribute versus the Logic of Commerce: Why did Dirhams reach East Central Europe during the Tenth Century? *Medieval Networks in East Central Europe: Commerce, Contacts, Communication / B.* Nagy, *F.* Schmieder, *A.* Vadas (eds.). New York, 2018. P. 155–173.

¹⁶⁶ *Trzeciński M.* The emergence of the territorial state *The Past Societies Polish Lands from the first Evidence of Human Presence to the Early Middle Ages / P.* Urbańczyk, *M.* Trzeciński (eds.). Vol. 5: 500–1000 AD. Warszawa, 2016. P. 278–341.

* Автор благодарит коллег Пшемислава Урбанчика, Петра Гротовского и Аркадия Сивко за помощь в работе над этой статьей.

Павел ГАЙДЕНКО

СТРАСТИ ПО РУССКИМ АРХИЕРЕЯМ XI–XIII ВЕКОВ (КТО ИМЕЛ ПРАВО СУДИТЬ РУССКИХ АРХИЕРЕЕВ?)

Суд над епископами в Древней Руси, как позволяет об этом судить историография вопроса, никогда не рассматривался в церковной и исторической науке в качестве самостоятельной теоретической проблемы каноническо-правового свойства и если привлекал внимание исследователей, то, как правило, исключительно в контексте локальных исторических сюжетов: суд над Лукой Жидятой¹, суд над ростовским епископом Феодорцом, любимцем Андрея Боголюбского², суд над ростовским епископом Кириллом³ и, наконец, митрополичий суд во Владимире над новгородским архиепископом Далматом⁴. Между тем, при всей своей яркости, перечисленные сюжеты не исчерпывают всех тех случаев, когда древнерусские архиереи оказывались лицами, вынужденными предстать перед церковными и "светскими" судами. Однако процедурная сторона вопроса почти не интересовала исследователей, основное внимание которых, главным образом, было сосредоточено на социально-политических аспектах происшедшего. Примером этого может служить изложение обстоятельств митрополичьего суда, инициированного новгородцами и совершившегося в 1219/20 гг. Поводом для этого стало присутствие в Новгороде двух епископов, Митрофана и Антония. Не зная как исправить ошибку, новгородцы обратились к митрополиту, чтобы тот сам выбрал, кому из архиереев надлежало остаться в Новгороде, а кому покинуть берега Волхова⁵.

¹Новгородская четвертая летопись *Полное собрание русских летописей* (далее – ПСРЛ). Т. 4, ч. 1. Москва, 2000. С. 118; Новгородская летопись по списку П. П. Дубровского ПСРЛ. Т. 43. Москва, 2004. С. 54–55; Софийская первая летопись старшего извода ПСРЛ. Т. 6, вып. 1. Москва, 2000. С. 183; Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью ПСРЛ. Т. 9. Москва, 2000. С. 91; Мильков В. В. Духовная дружина русской автокефалии: Лука Жидята *Россия XXI*. 2009. № 2. С. 124–126; Дергачева И. В., Мильков В. В., Милькова С. В. Лука Жидята: святитель, писатель, мыслитель. Москва, 2016. С. 65–69; Гайдено П. И. Ещё раз о суде над Лукой Жидятой (1055–1059 гг.) *Каттеревские чтения. 7 / Отв. ред. М. В. Бибииков*. Москва, 2009. С. 53–63.

²Лаврентьевская летопись ПСРЛ. Т. 1. Москва, 2001. Стб. 355–356; Ипатьевская летопись ПСРЛ. Т. 2. Москва, 2000. Стб. 551–554; Воронин Н. Н. Андрей Боголюбский. Москва, 2007. С. 112–118.

³Лаврентьевская летопись. Стб. 452; *Дворниченко А. Ю., Кривошеев Ю. В., Соколов Р. А., Шапошник В. В.* Русское православие: от крещения до патриаршества. Санкт-Петербург, 2012. С. 109; Гайдено П. И. Священная иерархия Древней Руси (XI–XIII вв.): Зарисовки власти и повседневности. Москва, 2014. С. 21–22, 58–59.

⁴Определения Владимирского собора, изложенные в грамоте митрополита Кирилла II *Русская историческая библиотека*. Т. 6, ч. 1. Санкт-Петербург, 1880. С. 83–102; Печников М. В. К изучению соборных правил 1273 г. *Древняя Русь: Вопросы медиевистики*. 2009. № 4(38). С. 97–107; Гайдено П. И. Собор 1273(4) года в свете церковно-политической ситуации на Руси: несколько замечаний о несостоявшейся канонической реформе митрополита Кирилла *Вестник Русской христианской гуманитарной академии*. Санкт-Петербург, 2014. № 4. С. 229–239.

⁵Новгородская четвертая летопись... С. 199.

Отчасти некоторые аспекты суда над архиереями, а также организации и юрисдикции церковного суда и судов по церковным вопросам в самых общих чертах рассматривались в различных учебниках и общих исследованиях древнерусского и церковного права, а также в текстах нескольких диссертаций, посвященных вопросам церковного или епископского суда⁶. Между тем, значительная часть проблем, касающихся каноническо-правового устройства древнерусской церковной организации и её функционирования, остаётся без исчерпывающих ответов. Поэтому в рамках представленного очерка предпринята попытка обозначить некоторые стороны темы, раскрытие которой всё же требует более широкого исследования, чем статья. Именно ее легче сформулировать в качестве вопроса: кто имел право суда и расправы над епископами в Древней Руси?

Возникновение данного вопроса обусловлено существованием устойчивого историографического мнения, рассматривающего вопросы церковного суда в домонгольской Руси в качестве права, принадлежавшего исключительно или, по меньшей мере, преимущественно Церкви. Однако представленный взгляд вызывает возражения, ибо как только приходится иметь дело с сообщениями источников, обнаруживается, что вопросы не только организации церковной жизни, но и суда над церковными лицами, а также совершения над ними расправы или наказания нередко принадлежали вполне “светским” лицам и институтам, что в ряде случаев напоминало принципы инквизиционного трибунала. Примечательно, что отмеченная особенность обнаруживается не только в обстоятельствах суда над некоторыми монашествующими и духовенством, но и над архиереями.

Тем не менее, обращение к теме судов над епископами неминуемо приводит любого исследователя к ряду затруднений. Например, епископат не подпадает ни под одну социальную категорию из присутствовавших на Руси: святители не относились ни к церковным людям, ни к политической знати. Поэтому суд, скорее всего, должен был учитывать ряд дополнительных факторов: социальное происхождение и настоящее положение архиерея, тяжесть вины, вменявшейся архиерею, а также “политические последствия” того вердикта, какой мог быть вынесен. О сложности ситуации позволяет судить уже первый из перечисленных факторов.

Впрочем, епископат хоть и не сразу, но был включён в круг социальных и политических элит Руси, что особенно хорошо начинает проследиваться со второй половины XI в.⁷ Тем не менее, стало бы ошибкой в условиях реальных

⁶ Голубинский Е. Е. История Русской Церкви: Т. 1: Период первый, Киевский или домонгольский, ч. 1. Москва, 1901. С. 394–444; Гаращенко А. Ю. Юрисдикция и устройство церковных судов в допетровский период российской истории: Дисс. канд. юрид. наук. Волгоград, 2006; Левчук М. В. Церковный суд у Київській Русі (історико-правове дослідження). Автореф. дис. канд. юр. наук. Київ, 2010. 23 с.; Цыпин В., прот. Каноническое право. Москва, 2012. С. 622–638; Мацелюх І. А. Юридична відповідальність у церковному праві середньовічної України. Київ, 2018. 332 с. (и др.).

⁷ Большинство исследователей очень острожно оценивают положение церковных иерархов и духовенства в составе древнерусских

правлящих элит. Между тем, вполне очевидно то, что к началу монгольского вторжения на Русь древнерусский епископат уже рассматривался в качестве важнейшего звена политической системы восточно-славянского общества. См. выводы: Свердлов М. Б. Становление и развитие правящей элиты на Руси VI–XVI вв. *Правящая элита Русского государства IX – начала XVIII в.: Очерки истории* / Отв. ред. А. П. Павлов. Санкт-Петербург, 2006. С. 95–98; Гайденок П. И. К вопросу о правовом положении детей духовенства в церковной среде и в обществе (XI–XIII вв.). *Христианское чтение*. 2018. № 3. С. 147–157; Его же. Место мирского духовенства в числе церковных людей Древней Руси Палеоросия. *Древняя Русь: во времени, в личностях, в идеях*. 2018. № 1(9). С. 213–232.

XI–XIII столетий наделять архиереев безусловным авторитетом и политическим весом. Невзирая на даровавшиеся Церкви и архипастырям материальные и иные блага⁸, закреплённые авторитетом Устава Владимира⁹, а также несмотря на переданную в руки святителей судебную власть над частью населения, т.н. “церковными людьми”¹⁰, политический вес и статус обладателей кафедр, как правило, существенно уступал тому влиянию, каким была наделена княжеская власть¹¹. Одна из причин описанного положения дел – особенности формирования архиерейского корпуса на Руси. Митрополитов, как правило, присылали из Константинополя и повлиять на это было крайне сложно¹².

⁸ Даровавшиеся Церкви иммунитеты, а также поступавшие в руки епископов десятины, дани, подношения, виры, земли, скот и имущества по своему объёму вполне могли конкурировать с княжескими доходами (о доходах епископских кафедр см.: *Гайденко П. И. Священная иерархия... С. 17–28*).

⁹ Устав князя Владимира о десятинах, судах и людях церковных *Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв.* / Сост. Я. Н. Щапов, отв. ред. Л. В. Черепнин. Москва, 1976. С. 16–19.

¹⁰ Эта категория состояла из части людей, прислуживавших церкви, которых, Е. Е. Голубинский называл “миряннами”, а также из монашествующих, духовенства и членов священнических и диаконских семей. К сожалению, это самая малоизученная социальная группа Древней Руси (*Голубинский Е. Е. История Русской Церкви: С. 422–425; Рогова О. В. Правовое положение черного духовенства в XII в. на Руси Вектор науки ТГУ. Серия: Юридические науки. 2012. № 2(9). С. 47–48; Гайденко П. И. К вопросу о правовом положении... С. 147–157; Его же. К вопросу о каноническо-правовом статусе жен древнерусского духовенства (XI–XIII вв.) Христианское чтение. 2018. № 5. С. 144–155; Его же. Место мирского духовенства... С. 213–232*).

¹¹ Для городской общины, как правило, более ценной представлялась личность князя, а не святителя. Во всяком случае, даже в вечевом Новгороде были целые периоды, когда в городе отсутствовал архипастырь, и это не представлялось трагедией. Достаточно заметить, что нередко между смертью одного архиерея и официальным вступлением на кафедру другого архипастыря проходило не менее половины года, как это произошло после смерти епископов Нифонта, Иоанна II, Григория. Официальное вступление святителя Митрофана произошло только через год и одиннадцать месяцев, а чернец Алексей присидел на епископском дворе, так и не получив рукоположения почти два года. В это же самое время новгородская “вольность в князьях” хоть и по-

зволяла местному нобилитету и горожанам избавляться от нежелательных Рюриковичей, то лишь для того, чтобы на их место пригласить других представителей княжеского рода. При этом князь, как правило, мог быть отпущен из города только тогда, когда у новгородцев присутствовала твёрдая уверенность в том, что новый кандидат проявит решимость и явится в город. В данном случае показательны события 1138 г. вокруг смещения князя Всеволода. Хотя Всеволода и отлучили от власти, однако вместе с его семьёй разместили под почетным арестом в архиерейском доме, где Всеволод находился до тех пор, пока вопрос о новом князе не был окончательно решён: “не пустиша его, донель же инъ князь приде” (Новгородская летопись старшего и младшего изводов *ПСРЛ*. Т. 3. Санкт-Петербург, 1841. С. 7). Впрочем, история Новгорода знает периоды, когда в городе всё же отсутствовал князь. Наиболее показательна в этом отношении ситуация 1224–1225 гг., когда уход князя Михаила лишил город защиты, вынудив новгородцев искать поддержки у князя Ярослава Всеволодовича (Там же. С. 41–42).

¹² История Русской церкви XI–XIII веков знает только трёх митрополитов “русинов”: Илариона, Климента Смолятича и Кирилла. Возможно, русином мог быть и митрополит Переяславский Ефрем (см. подробнее: *Хрусталёв Д. Г. Разыскания о Ефреме Переяславском. Санкт-Петербург, 2002*). При этом первые двое, Иларион и Климент, так и не были признаны в качестве каноничных предстоятелей древнерусской церковной организации. Судя по молчанию русских источников, не получил полного признания или, по крайней мере, не оставил о себе памяти и “митрополит” Петр. Что же касается возвышения Кирилла, то оно обладало экстраординарным характером и стало возможным благодаря стечению целого ряда обстоятельств, катастрофического свойства: нашествию монголов, падению Константинополя и распаду остатков Византии, утрате патриархией контроля над дезорганизованной в

Однако, если дело касалось епископата и таковой рекрутировался из местного населения, то в выборе кандидатов могло участвовать множество сторон и сил, преследовавших свои прагматические цели, руководствовавшихся различными принципами и даже готовых вступать в открытую борьбу за право влиять на церковную жизнь города. Какими бы преимуществами ни обладало такое избрание, подобное конфронтационное развитие ситуации, как хорошо показал опыт Новгорода, не всегда шло на пользу авторитету святителей. Достаточно заметить, что годы святительства большинства архипастырей домонгольской Руси, чьи имена сохранились, неизвестны¹³. Более того, в ряде случаев в истории изглажены даже имена святителей. Всё это указывает, прежде всего, на сравнительно невысокий авторитет церковных иерархов безотносительно тех дарований, какими они могли быть наделены.

Так или иначе, но узы отношений между святителями и горожанами, а также князьями не всегда отличались достаточной крепостью. Примеры ряда новгородских архиереев: Никиты, Нифонта, Аркадия, Григория и иных епископов вполне убедительно демонстрируют, что положение святителей в городе во многом определялось не только политическими и духовными способностями носителей архиерейского сана и их деятельностью, но и иными не менее важными факторами. Например, успех деятельности того или иного святителя во многом мог быть гарантирован долголетием епископа. Именно оно позволяло архипастырю наиболее полно реализовывать свои планы и в случае их успеха ещё при жизни стяжать добрую славу и признание. Так, Нифонту Новгородскому за долгие годы его управления кафедрой удалось сделать то, на что не были способны митрополиты в Киеве. Нифонт сумел переподчинить себе значительную часть духовенства и монастырей¹⁴, чему в немалой мере содействовали усилия Кирика Новгородца¹⁵. Наконец, успех деятельности

условиях нашествия церковной организации Руси, а также внутреннему политическому расколу русских земель в условиях установления над её территориями власти конкурирующих между собой ордынских центров и сил (см. подробнее: *Галимов Т. Р.* Киевские митрополиты между Русью и Ордой (вторая половина XIII в.): монография. Казань, 2019. С. 102–122).

¹³ В данном отношении показательны сводные таблицы иерархов, составленные Дмитрием Блажейовским (*Blazejowskyj D.* Hierarchy of the Kyivan Church (861–1990). Roma, 1990. Vol. 72: Sacrum Ucrainae millennium. Vol. 3). Аналогичные работы проделаны и в России П. Строевым (на чей труд ссылается о. Д. Блажейовский), А. В. Назаренко и коллективом исследователей ПСТГУ (*Строев П. М.* Списки иерархов и настоятелей монастырей Российской церкви. Санкт-Петербург, 1877; *Макарий (Булгаков), митр.* История Русской Церкви. Кн. 2: История Русской Церкви в период совершенной зависимости её от константинопольского патриарха (988–1240) / Науч. ред. А. В. Назаренко. Москва, 1995. С. 633–634; *Его же.* История Рус-

ской Церкви. Кн. 3: История Русской Церкви в период постепенного перехода её к самостоятельности (1240–1589). Отдел первый: Состояние Русской Церкви от митрополита Кирилла II до митрополита святого Ионы, или в период монгольский (1240–1448) / Науч. ред. А. А. Турилов. Москва, 1995. С. 641; История иерархии Русской Православной Церкви: комментированные списки иерархов по епископским кафедрам с 862 года / [М. Е. Губонин и др.]. Москва, 2006).

¹⁴ Это было достигнуто через игуменские хиротесии, которые, скорее всего, рассматривались современниками в качестве своего рода церковной инвеституры, утверждавшей права епископа над рукополагаемым и над возглавляемой им общиной: *Фомина Т. Ю.* Епископская власть в домонгольской Руси: истоки, становление, развитие. Москва, 2014. С. 160–176.

¹⁵ *Гайденко П. И.* Несколько замечаний о возможных целях и мотивах создания вопрошания преп. Кирика Новгородца *Новгородика-2015. От "Правды Русской" к российскому конституционализму. Материалы V международной научной конференции /*

святителей во многом предопределялся социальным и территориальным происхождением архиереев. Некоторые из епископов по своему рождению были кровно связаны с местным нобилитетом и такая близость нередко предreshала успех святительских начинаний. Наиболее отчетливо данный фактор в домонгольской Руси проявил себя в Новгороде.

Став символами особого статуса земель, чьи столы получали право обладать кафедрой, архиереи представлялись фигурами, своего рода “политическими”¹⁶, упрочению положения которых в немалой мере способствовало каноническое право. Конечно, сам святительский сан не мог быть гарантией абсолютной “неприкасаемости” архиерея¹⁷. Однако в некоторых случаях он обеспечивал его обладателю определенное уважение. Скорее всего, именно этот “политический” статус епископа не позволил Изяславу поддержать намерение Климента Смолытича совершить суд над властным и крайне уверенным в своих действиях Нифонтом Новгородским, отказавшимся признать избрание Климента на киевскую первосвятительскую кафедру¹⁸. Судя по всему, выступив против Климента, Нифонт представлял не только свою позицию, но и волю Новгорода (либо части Новгорода), с мнением которого Изяслав вынужден был считаться, не взирая на то, что на берегах Волхова в этот период правил его брат Святополк, вскоре сменённый сыном Изяслава, Ярославом Изяславичем¹⁹.

Составители: Е. В. Торопова, С. А. Коварская, Я. А. Васильев, Д. Б. Терешкина, Б. Н. Ковалев, Н. С. Федорук. Великий Новгород, 2016. С. 353–361.

¹⁶ Вопрос об условиях возникновения кафедр и роли епископов в политической системе Руси наиболее подробно рассмотрен в исследовании: Фомина Т. Ю. Епископская власть... С. 68–100.

¹⁷ Архиереи, как и иные люди, смертны. Даже высокий церковный статус далеко не всегда мог защитить их от убийц, наветов, несчастного случая или жестокой расправы (Гайденко П. И. “В се же лето преставися Иоан митрополит...”: беглый взгляд на смерть первых церковных иерархов в Киевской Руси *Magistra Vitae: электронный журнал по историческим наукам и археологии*. 2011. № 22. С. 82–88; *Его же. Смерть древнерусских архиереев (X – середина XII вв.): обстоятельства и закономерности Древняя Русь: во времени, в личностях, в идеях*. 2014. № 1. С. 21–34).

¹⁸ Лаврентьевская летопись. Стб. 315; Новгородская четвёртая летопись... С. 155–156; Киево-Печерский Патерик *Библиотека литературы Древней Руси*. Т. 4: XII век / Под ред. Д. С. Лихачёва, Л. А. Дмитриева, А. А. Алексеева, Н. В. Поньрко. Санкт-Петербург, 2004. С. 352–354.

¹⁹ Судя по всему, положение Святополка Мстиславича в Новгороде было непростым. Вероятно, его неспособность добиться симпатий горожан и стала причиной не только жёсткой позиции новгородцев по вопросу совершившегося в Киеве избрания

нового митрополита, но и в отношении дальнейшего пребывания Святополка на новгородском столе. В результате, в 1148 г., Изяслав был вынужден не только освободить из-под ареста Нифонта, но и вывести из Новгорода своего брата, отправив новгородцам своего сына, Ярослава: “Тои же осени приславъ Изяславъ сына своего Ярослава ис Киева, и прияша его Новгородци, а Святополка выведе злобы его ради и дасть емоу Володимерь”: Новгородская четвёртая летопись... С. 152. Правда, М. Печников высказался за то, что новгородцы не разделяли мнение Нифонта и своей позицией епископ вступил в противоречие с горожанами (Печников М. Новгородский свт. Нифонт, княжеская власть и Киевская митрополия (30–50-е гг. XII в.) *Вестник церковной истории*. 2017. № 3/4(47/48). С. 237–278). Между тем, обстоятельства ареста и освобождения новгородского архиерея, скорее, указывают на то, что горожане не только не оставили своего архиерея в беде, но и отстояли того, согласившись принять у себя сына Изяслава, что, вероятно, было условием возвращения архиерея на кафедру. Ничто не указывает и на то, что каноническая позиция Нифонта встретила несогласие в его кафедральном городе. Более того, горожане сумели по достоинству оценить полученный Нифонтом архиепископский сан и уже вскоре закрепили этот титул за своими святителями. Впрочем, очевидно и то, что материальные запросы Нифонта действительно вызвали раздражение в городе, оставив о первом

Тем не менее, при всей неоднозначности социального статуса архипастырей, епископы могли обретать опору в каноническо-правовой системе Византии. Святоотеческие правила, которых придерживались или, по крайней мере, на которые ориентировались на Руси, позволяли архиереям оставаться трудно уязвимыми для какого-либо суда. Это достигалось через посредство жестких процессуальных норм, предъявлявшихся и к обвинителям, и к церковному суду. Церковные правила мощной стеной ограждали честь архиереев, связывая обвинителей множеством условностей, касающихся не только их личностей, морального облика, веры, но и порядка призвания обвиняемого на суд, состава суда и его процедур²⁰. Правда, необходимо признать, что проблема реконструкции корпуса канонических сводов, присутствовавших на Руси в XI–XIII вв., а также степень их распространённости и авторитетности, пока что в науке не получили ясного разрешения.

В не меньшей мере упрочению положения епископов способствовали и более поздние нормы византийского государства. Например, Эпанагога (884–886 гг.), служившая руководством для судей империи, декларировала ограниченность императорской власти законом, в том числе в области церковных дел, и одновременно указывала на существование самостоятельной власти патриарха, выводя из-под государственного суда клириков. Согласно нормам Эпанагоги, духовенство оказывалось в ведении светских судей лишь в случаях, когда действия представителей Церкви квалифицировались в качестве государственной измены²¹. Вероятно, данное обстоятельство стало той причиной, по которой нормы Эпанагоги, ограничивавшие власть императора, использовались на Руси крайне избирательно, а сам памятник был переведён только в XVII в.²²

К сказанному необходимо добавить то, что часть святителей была представлена «греками», вернее сказать, «византийцами», обладавшими особым положением, которое можно сопоставить с дипломатическим статусом. Византийцы на русских кафедрах оставались плохо контролируруемыми даже для княжеской власти. Единственным способом влияния на провинившихся святителей-греков оставалось их удаление с кафедры или отправка в Константинополь²³. Впрочем,

архиепископе Новгорода крайне неоднозначную память. Идеализация образа Нифонта – всецело заслуга печерских монахов (Киево-Печерский Патерик... С. 352–354).

²⁰ Ап. 74, 75; II всел. 6; IV всел. 9, 21; Антиох. 14, 15; VII Конст.; Прав. св. пом. собора Карф. 8, 12, 19(28), 29(38), 127(141–142), 128(143), 129(144), 130(145), 131(146), 132–133(147) (Правила Православной Церкви с толкованиями Никодима, епископа далматинско-истрийского: В 2 т. Санкт-Петербург, 1912. Т. 1. С. 153–159, 262–270, 349–358, 375–380; Т. 2. С. 73–75, 142–143, 151–152, 153–154, 165–166, 178–179, 270–275).

²¹ Каждан А. П. Василики как исторический источник *Византийский временник*. Москва, 1958. Т. 14. С. 56–57; Омельчук В. В. Інститут єпископа у системі церковно-канонічного права Візантії: судові та правозахисні функції *Юридичний вісник*. 2013. № 1(26). С. 34–38.

²² Данная точка зрения была высказана и обоснована: *Вальденберг В. Е.* Древнерусские

учения о пределах царской власти: Очерки русской политической литературы от Владимира Святого до конца XVII века. Москва, 2006. С. 49–53.

²³ Именно так поступил Андрей Боголюбский в случае с епископом Леоном, о чем сообщает не только древнерусское летописание, но и ответное послание патриарха (Лаврентьевская летопись. Стб. 351–352; Грамота константинопольского патриарха Луки Хрисоверга к великому князю владимирскому Андрею Боголюбскому *Русская историческая библиотека*. Т. 6: Памятники канонического права, ч. 1: Памятники XI–XV в. Санкт-Петербург, 1880. Стб. 66–68). Аналогичным образом поступили с митрополитом Константином, дав тому понять о том, что тот должен покинуть стольный град, а несколько позже с Антонием Черниговским, что в его случае было настоящей милостью, если учесть то, что действия иерарха, дважды спровоцировавшего своими

если дело касалось русских иерархов, ситуация оказывалась иной. И именно это обстоятельство представляет наибольший интерес.

Несомненно, приняв христианство, а вместе с ним и иерархию, власти Древней Руси, прежде всего княжеская власть, не только санкционировали деятельность церковных институтов, но и были вынуждены каким-то образом включать новые религиозные образования и их практики (в том числе каноническо-правовые) в уже сложившуюся социально-политическую и правовую систему. Судя по сообщению Повести временных лет об обстоятельствах введения на Руси в эпоху князя Владимира смертной казни, а также по сопровождавшей княжеские Уставы для Церкви приписке, сообщавшей о том, что таковые принимались князем по совету с архиереями и иными лицами из княжеского окружения²⁴, можно заключить, что адаптация византийских норм происходила с трудом. На протяжении всего домонгольского периода своего существования епископат оставался материально зависимым от княжеской власти, что существенно снижало авторитет святителей в глазах части Рюриковичей²⁵. Судя, по всему, столь же непросто формировался и утверждался социально-правовой статус епископов, о чем было сказано выше.

Как совершенно верно высказывались об этом многие исследователи, трансляция византийских церковных норм, а вместе с ними канонической культуры империи и иных стран происходила на Руси не через непосредственное насаждение неведомых для неё законоположений и форм, а лишь через их частичное заимствование. Интеллектуальные ресурсы, политические, правовые и бытовые реалии Руси существенно ограничивали возможности такого прямого переноса достижений и практик византийского и латинского миров в области церковного права на русскую почву. В условиях Руси XI–XIII вв. затруднительно говорить не только о полноценном применении принципов симфонии Церкви и государства, но и принципов соборности. В результате источники позволяют реконструировать только самые общие формы и процедуры судебного разбирательства в условиях рассматриваемого времени.

Как уже отмечено, епископы нередко оказывались под различного рода подозрениями и вынуждены были сносить многочисленные и далеко не всегда безосновательные обвинения²⁶. В результате высшие иерархи неоднократно

поступками политический кризис и междоусобицу, будь он русским епископом, могли бы стоить ему сана и самой жизни (Лаврентьевская летопись. Стб. 354; Ипатьевская летопись. Стб. 522–524).

²⁴ История первых шагов князя Владимира по насаждению некоторых норм византийского права на Руси продемонстрировала неготовность власти и населения к таким реформам (Ипатьевская летопись. Стб. 111–112). Поэтому весьма примечательно, что предоставляя Церкви автономию в системе церковных судов, княжеская власть оставляла за собой право определять корпус прав, какими могла пользоваться Церковь и её иерархия. Правда, при этом, подобные вопросы решались не единолично, а как результат совета с членами семьи (с “детьми”, с “княгиней”) или со своим окру-

жением (Устав князя Владимира... С. 8[5]; Устав князя Ярослава о церковных судах [Пространная редакция. Основной извод] *Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв.* / Сост. Я. Н. Шапов, отв. ред. Л. В. Черепнин. Москва, 1976. С. 86[1]).

²⁵ В данном отношении показательно то пренебрежение, какое продемонстрировал Олег Святославич в отношении монахов и епископов во время призыва прибыть на суд, который хотел над ним совершить Владимир Мономах. В своём ответе двоюродному брату черниговский князь поставил тех в один ряд со смердами (Ипатьевская летопись. Стб. 220).

²⁶ Подобные упреки можно увидеть в оценке, какую получила деятельность архиепископа Нифонта Новгородского (†1157) в новгородском летописании, в явном упреке

представали перед многочисленными судами, как церковными, так и иными, которые с известной долей условности можно назвать “светскими”, насколько корректен использованный термин к русскому средневековью XI–XIII вв.: императорским, княжеским, городским и вечевым судами. Спектр конфликтов, перераставших в судебные разбирательства, выглядят впечатляющим.

Среди проступков и нарушений, вменявшихся святителям, доминировала симония²⁷. При том, что в целом ряде случаев она формально приобретала характер дара или отдарка, те, кто платил и получал таковые “гостинцы”, прекрасно понимали, что совершаемое ими выходило за рамки дарения и являлось ничем иным, как подкупом высших иерархов или представителей княжеского рода, от которых ожидали необходимого для просителя (дарителя) решения²⁸. Даже вводившиеся ограничения на подношения святителям²⁹, содержание которых и без этого вполне конкурировало с уровнем трат на обеспечение княжеской власти, не было способно решить проблему, в которой обе стороны (и даритель, и принимающая сторона) нередко видели норму и готовы были с ней мириться³⁰. Помимо симонии, в ряде случаев выдвигавшиеся против архиереев претензии объяснялись политическими, административно-каноническими противоречиями и даже природными катаклизмами, как это порой случалось в жизни Новгорода³¹.

Несколько упрощая задачу представленного очерка, наиболее целесообразным видится привести примеры тех судов, под власть которых подпадали древнерусские епископы. Правда, и в этом случае ситуация едва ли представляется простой.

Примечательно, что категория “суд” при описании судебных (или отождествляемых с таковыми) разбирательств в отношении архиереев в древнерусских источниках почти не применялась. Данная категория присутствует лишь в известии о суде над епископом Феодором. Однако и здесь она употреблена не

в адрес епископата в целом в посмертной похвале епископу Пахомию (†1216), в крайне негативном отношении к архиереям в завещании, приписываемом Антонию Римлянину, запрещавшем принимать игуменов, поставленных епископами и князьями на мзде, и в тексте дарственной надписи на кресте княжны-инокини Евфросинии Полоцкой (Новгородская четвёртая летопись... С. 157; Лаврентьевская летопись. Стб. 439; Алексеев Л. В. Крест преподобной Евфросинии Полоцкой *Российская археология*. 1993. № 2. С. 70–78; Сказание о житии преподобного Антония Римлянина *Святые русские римляне Антоний Римлянин и Меркурий Смоленский*. Санкт-Петербург, 2005. С. 269).

²⁷ Гайдено П. И. Священная иерархия... С. 19, 20, 39, 111, 125, 145.

²⁸ Об отношении к симонии в церковной среде см.: Гайдено П. И. Симония: дары или покупка? О некоторых особенностях каноническо-правового сознания Древней Руси *Христианское чтение*. 2018. № 6. С. 85–100.

²⁹ Примером подобного ограничения может служить Устав князя Всеволода церкви Ивана на Опоках, регламентировавший и по сути ограничивавший подарки, подносившиеся архиереям и иным гостям за право совершать служение в храме (Устав новгородского князя Всеволода Мстиславича купеческой организации церкви Ивана на Опоках *Древнерусские княжеские уставы...* С. 158–167.

³⁰ О величине трат, которые на определённом этапе стали нести города по содержанию духовенства, можно судить не только по определениям Владимирского собора 1273/74 гг., но и по иным известиям. Подробнее см. наблюдения: Галимов Т. Р. Киевские митрополиты... С. 160–162).

³¹ Примером подобного выступления горожан против своего архипастыря может служить, в частности, бунт новгородцев в 1228 г, посчитавших виновником продолжительной непогоды владыку Арсения и присудивших того к изгнанию (Новгородская летопись старшего и младшего изводов... С. 43–44).

столько в смысле процедуры, сколько в евангельском понимании³². Именно поэтому о присутствии суда можно заключить лишь исходя из контекста тех или иных сообщений, в которых фигурирует личность архиерея, подвергнувшегося наказанию или, по меньшей мере, вынужденного представить объяснения. Впрочем, даже контекст не всегда позволяет сделать однозначный вывод о том, с чем именно приходится сталкиваться: судебной расправой или с обычным “самоуправством”, “властным” решением или чем-то иным, порождённым сложной совокупностью обстоятельств и мотивов. Примерами этого могут служить летописные известия об аресте и заключении туровского епископа Иоакима³³, бегство из Галича из-за опасения расправы епископа Артемия, а также разграбление слугами князя Даниила Романовича епископского двора в Перемышле³⁴. Впрочем, всё выше изложенное нуждается в отдельном рассмотрении. Поэтому наиболее верным видится перечислить те суды, под властью которых оказывались древнерусские архиереи.

Митрополичий суд. С точки зрения церковных канонов в случае суда над епископом суд у митрополита был первой судебной инстанцией, рассматривавшей дело. В дальнейшем стороны могли перенести свои споры в Константинополь³⁵. При этом вердикт о виновности архиерея не мог быть вынесен митрополитом единолично, в “частном” порядке. Для принятия решения первоиерарху необходимо было созвать экстраординарный собор епископов его области³⁶. Древнерусские и византийские источники уверенно сообщают только о нескольких подобных судах. Первый из них – суд над новгородским епископом Лукой Жидятгой, обвинённом в неподобающих речах и, вероятно, в каких-то сексуальных проступках, что правда, не нашло подтверждения и имело самые драматические последствия для обвинителей, вероятно, связанных с самим Лукой обязанностями службы при епископском дворе в Новгороде³⁷.

Второй пример митрополичьего суда не менее примечателен. Он обнаруживается в истории конфликта между епископом Леоном и князем Андреем по вопросу о постах, о незаконном занятии Леоном кафедры при живом, хотя и больном епископе Несторе, а также о поборах с церкви³⁸. Примечательно, что летописание ничего не доносит об этом суде и о церковном соборе в Киеве, сообщая лишь о большом суде-диспуте в Ростовской земле, организованном перед князем Андреем Юрьевичем. Судя по тону летописной записи, претензии были вполне оправданными. Более подробно о митрополичьем суде в Киеве сообщает патриаршая грамота, ссылающаяся на соборное мнение митрополичьего суда: “А понеже уведехомъ и священаго митрополита грамотою [и] епископъ <...>

³² “Им же судомъ судите судися вам” (Лаврентьевская летопись. Стб. 356; сравни: Мф. 7:2).

³³ Лаврентьевская летопись. Стб. 314; Ипатьевская летопись. Стб. 330.

³⁴ Бегство Артемия Галицкого и перемышльского архиерея, а также разграбление епископского двора в Перемышле произошли в период отвоевания Даниилом Галицкой земли. При этом оба архиерея были обвинены князем в “крамоле” (Ипатьевская летопись. Стб. 793–794; Головки О. Б. Корона Даниила Галицкого: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи ранньо-

го та класичного середньовіччя. Київ, 2006. С. 322–323).

³⁵ Об этих правах говорят 9 и 17 правила IV Вселенского Собора (Правила Православной Церкви с толкованиями... Т. 1. С. 349–358, 372–375).

³⁶ 74 апостольское правило (Правила Православной Церкви с толкованиями... Т. 1. С. 155–157).

³⁷ Новгородская четвёртая летопись... С 118; Новгородская летопись по списку П. П. Дубровского. С 54–55; Софийская первая летопись старшего извода... С 183; Летописный сборник... С 91.

³⁸ Лаврентьевская летопись. Стб. 351–352.

обинение молвена суть многажды во своемъ тамо у васъ соборе и предъ великимъ княземъ всеа Руси”³⁹. Однако, либо совершенное русским предстоятелем разбирательство было слишком формальным, либо во Владимире проигнорировали его. В итоге митрополичий суд так и не попал на страницы древнерусских летописных источников. Поэтому сведения патриаршей грамоты, сохранившейся только в переведённом виде, крайне ценны и заслуживают отдельного комментария. Весьма показательным видится одно важное обстоятельство. Обвинение в адрес Леона прозвучало со стороны князя, а представленные вины были столь очевидны, что даже попали в летописные статьи, Невзирая на столь существенные доказательства, патриарх вслед за митрополитом и архиерейским собором в Киеве не нашёл в действиях Леона ничего предосудительного.

Третий пример митрополичьего суда – суд над любимцем князя Андрея Боголюбского, епископом Феодором или “Феодорцом”, названным к тому же ещё и “лжеепископом”, как его пренебрежительно охарактеризовали источники, составители которых хотели не только прижизненного, но и посмертного унижения ненавистного им епископа. К сожалению, применённые к Феодору эпитеты не всегда критично используются в историографии⁴⁰. Пространное летописное известие об этом суде, скорее всего, основано на обвинительном заключении, пожалуй, единственном из сохранившихся от той эпохи*. Тем не менее, обстоятельства упомянутого суда полны недосказанности. Например, летописная запись умалчивает об участниках судебного разбирательства. Не названо имя ни одного из епископов, что уже само по себе показательно. Например, сообщая об обстоятельствах избрания Климента Смолятича, летописные известия достаточно подробны, сохранив для истории не только имена участвовавших в соборе

³⁹ Грамота константинопольского патриарха... Стб. 66.

⁴⁰ Примером этого могут служить характеристики Феодору в трудах М. Ю. Брайчевского. В целом соглашаясь с многими выводами выдающегося украинского исследователя, всё же необходимо признать, что демонизированный в летописных обвинениях образ Феодора совсем не совпадает с его деяниями, на что совершенно справедливо обратил внимание: *Воронин Н. Н. Андрей Боголюбский. С. 84–109*. К тому же, крайне опрометчивой видится попытка представить Феодора в качестве “самозванца”, поскольку тот имел законное патриаршее посвящение, совершённое по просьбе князя, что не вступает в противоречие с церковными канонами. Иное дело, это противоречило интересам самого Киева (см. подробнее: *Брайчевський М. Ю. Вибране: В 2 т. Т. 1: Суспільно-політичні рухи в Київській Русі / Упорядкування, передмова, наукове редагування і анований іменний покажчик Ю. Кухарчука. Київ, 2009. С. 443–450*).

* Появление этой вставки в летописи крайне примечательно, поскольку обладает уникальным характером. Действительно, при рассмотрении проблем организации и функционирования церковных судов на Руси

приходится сталкиваться с едва ли не полным отсутствием каких-либо письменных актов, фиксировавших ход судебных процессов. Всё это позволяет говорить о том, что в условиях Руси значительная часть судов, скорее, совершалась без письменной фиксации судебных процессов. Однако, если принять во внимание, что такая практика по крайней мере в отношении Церкви, где присутствовало немало византийцев, вступала в противоречие с практикой и нормами империи, обязывавшими непременно протоколирование судебных решений, то отсутствие протоколов церковных судов – грубейшее нарушение канонической дисциплины. Между тем, споры вокруг Киевской кафедры середины и второй половины XII в. сохранили два свидетельства таких протоколов. Во-первых, это вставка о винах епископа Феодорца и, во-вторых, выписка о совершённом в Киеве судебном соборном решении в отношении епископа Леона, о которой сообщает в своём послании к князю Андрею патриарх Лука Хрисоверг. Таким образом, отсутствие протоколов судов следует искать не только в особой правовой культуре Руси, но и в усилиях церковных книжников по изглаживанию из письменной памяти “неудобных” для понимания событий и деяний.

архиереев, но и зафиксировав высказанные ими суждения. В этом же случае летописец предпочел даже не упоминать имена участников собора, если таковой состоялся. Последствия данного разбирательства и совершённой казни, главными из которых стали организованный Андреем Боголюбским поход на Киев и разграбление “матери городов русских” союзниками⁴¹, заставляют усомниться в честности и точности передачи описанных в источниках событий.

В историографии уже высказывались мнения, ставившие под сомнение летописную версию событий, связанных с появлением Феодора в Киеве и его дальнейшим арестом. Несомненным видится лишь то, что учинённая над Феодорцом расправа, ужасающая своей жестокостью, была совершена от имени митрополита. Однако каноническо-правовые нормы не предоставляют митрополитам и церковному собору подобных полномочий, следовательно, суд должен был совершиться с участием княжеской власти и обладать правами, подобными “инквизиционному трибуналу”. Однако и в этом случае Церковь выносила лишь вердикт о виновности, а не о форме и степени наказания. Здесь же митрополит сам взял на себя ответственность за немислимую расправу над гордым епископом. Впрочем, за всем этим проглядывается присутствовавшее в Киеве явное раздражение владимирским самовластцем и его не менее амбициозным другом⁴².

⁴¹ Ипатьевская летопись. Стб. 544–545.

⁴² Летописное известие представляет совершившееся как результат воли Константина (Лаврентьевская летопись. Стб. 356). Однако описанное в летописной статье не столько проясняет ситуацию, сколько запутывает её. Например, история конфликта Климента Смолятича и Нифонта Новгородского вполне убедительно демонстрирует, что избранный митрополит не мог совершить суд и расправу над Нифонтом, поскольку этому противился князь: *“И хотя Клим сильно гневался на Нифонта, подбивал князя Изяслава и своих сторонников осудить его, но не смог за ему сотворить никакого”* (Киево-Печерский Патерик... С. 353). Крайне ограниченными видятся судебные полномочия епископа и в истории суда над священником Авраамием Смоленским, в которой князь отказался утвердить обвинительный вердикт, вынесенный священноиноку. Поведению князя составителем “Жития Авраамия Смоленского” было придано евангельское звучание. Тем не менее очевидным остаётся тот факт, что последнее слово при вынесении решения о возможности приведения судебного постановления к исполнению оставалось за князем: *“князь и вельможи не нашли за ним никакой вины, проверивши все и убедившись, что нет никакой неправды, но все лгут на него, сказали тогда в один голос: Да будем неповинны, владыка, – сказали они всем, – в том, что воздвигли такое обвинение на него, а мы неповинны в том, что вы на него наговариваете или замышляете какое-то беззаконное убийство!”* (Житие Авраамия

Смоленского Библиотека литературы Древней Руси: Т. 5: XIII век / Под ред. Д. С. Лихачёва, Л. А. Дмитриева, А. А. Алексеева, Н. В. Понырко. Санкт-Петербург, 2005. С. 45). Впрочем, история расправы епископа Луки Жидяты над своими слугами, обвинившими архиерея перед митрополитом, как будто бы позволяет сделать обратное утверждение, признав за епископатом значительные судебные полномочия. Однако, как хорошо показало исследование В. В. Милькова, совершённая Лукой расправа над обидчиками, скорее всего, состоялась при одобрении со стороны властей Новгорода, отразив всю неоднозначность церковно-политической и общей религиозной ситуации на берегах Волхова (Дергачева И. В., Мильков В. В., Милькова С. В. Лука Жидята... С. 65–69). При этом необходимо принять во внимание ещё одно обстоятельство: между митрополичим соборным судом над епископом одной из государственных земель и епископским судом над собственными церковными людьми пролегает значительная дистанция. То есть, суд над архиереем – это одновременно не только внутрицерковный, но и политический процесс. В итоге, известие о расправе над Феодорцом и перечислив вины владимирского архиерея, летописец не оставил никаких сведений о самом суде, его участниках, поведении князя и т.д. Всё это указывает на то, что судебное разбирательство и расправа, скорее всего, были тенденциозными, предвзятыми, совершены в спешке с нарушениями канонов и участники процесса постарались сделать всё, чтобы память об их

Четвертый пример – уже упоминавшийся суд, совершённый в 1219/20 гг. в Киеве по просьбе новгородцев из-за присутствия в городе двух архиереев. Описанное недоразумение примечательно, поскольку, с одной стороны, демонстрирует широкие права городского веча, а с другой, – свидетельствуют о неспособности Киева контролировать внутрицерковную ситуацию в удалённых центрах. Между тем, рукоположение на одну кафедру двух архиереев – грубейшее нарушение канонов, определяющих в одном городе иметь только одного епископа и одну кафедру⁴³. В результате произошедшее может служить свидетельством не только неприглядного потакания митрополии капризам новгородских партий, но и большего – осознанного нарушения русскими первосвященниками норм, на страже которых они обязаны были стоять. Всё это позволяет говорить не только о непростых отношениях Киева и Новгорода, но и безнаказанности и антиканоничности действий митрополичьей кафедры, в решениях которой прослеживается не столько слабость политической воли и христианская икономия, сколько корыстные интересы⁴⁴.

Ещё два судебных разбирательства приходятся на время первых десятилетий ордынского господства в период святительства митрополита Кирилла.

Первый из них – попытка суда митрополита Кирилла над новгородским архиепископом Далматом на специально созванном по этому случаю соборе во Владимире в 1273 г.⁴⁵ Очевидно, что конфликт имел личный характер, хотя и был основан на вполне обоснованных с формальной точки зрения претензиях. Далмата обвиняли в принятии платы за рукоположения и иных поборах в пользу архиерея⁴⁶. Однако, судя по всему, собор не имел успеха. Прежде всего, он был проигнорирован южнорусскими архиереями, что в итоге лишало такой суд необходимой легитимности. Помимо того, Далмат не был осужден. Правда, разбирательство стоило святителю жизни. Вскоре, по возвращении в Новгород, он скончался⁴⁷, не вынеся нанесённого ему оскорбления. Более того, собор, который по идее должен был пресечь симонию, напротив, не только не принял в отношении порока каких-либо постановлений, но и узаконил таковую в виде формальных выплат в пользу кафедр со стороны духовенства и горожан. Размеры установленных выплат впечатляют своими размерами⁴⁸.

Второй пример – некое разбирательство, возникшее в 1279 г. между митрополитом Кириллом и ростовским епископом Игнатием. Претензия к Игнатию возникла из-за того, что тот обратился по своей причине в Орду, однако сделал это, не поставив в известность своего первосвященителя⁴⁹. Результатом митрополичьего

причастности к совершенному злодеянию и по сути политической мести была изглажена. В сложившихся условиях всю ответственность за произошедшее легче всего было возложить на предстоятеля Русской Церкви тем более, что с формальной стороны председателем суда являлся митрополит.

⁴³ Ап. 14, 33; I Всел. 15; IV Всел. 5; Трул. 20; Антиох. 13, 16, 18, 21; Сердик. 1, 2, 17; Карф. 48 (Правила Православной Церкви с толкованиями... Т. 1. С. 74–76, 97–98, 225–227, 342–343, 493–494; Т. 2. С. 73, 75, 76, 78, 117–119, 138–139, 198–200).

⁴⁴ Новгородская четвёртая летопись... С. 199.

⁴⁵ Печников М. В. К изучению соборных

правил 1273 г. *Древняя Русь: Вопросы медиевистики*. 2009. № 4(38). С. 97–107; Гайденок П. И. Собор 1273(4) года... С. 229–239; Галимов Т. Р. Киевские митрополиты... С. 154–158.

⁴⁶ Определения Владимирского собора... Стб. 86–93.

⁴⁷ Новгородская четвёртая летопись... С. 243.

⁴⁸ Определения Владимирского собора... Стб. 92; Галимов Т. Р. Киевские митрополиты... С. 160–164.

⁴⁹ Летописный сборник... С. 157; Насонов А. Н. "Русская земля" и образование территории древнерусского государства: Историко-географическое исследование. Монголы и Русь: история татарской поли-

суда стал наложенный на Игнатия запрет в служении. Только вмешательство князя Дмитрия Борисовича облегчило участь ростовского архиеерея.

Княжеские и вечевые суды. Примеры княжеских судов и княжеских расправ над архиеереями не менее показательны и многочисленны. Правда, в этом случае порой очень сложно провести границу между судебным разбирательством и расправой, а также судебным процессом и личным решением князя, которое тоже в определённом смысле можно рассматривать в качестве одной из форм суда. Более того, в ряде случаев князь и вече действовали вместе.

Пожалуй, первым примером княжеского суда над архиеером может служить история ареста, заточения и смерти колобжегского епископа Рейнберна, духовника супруги Святополка Окаянного. Находясь вместе со Святополком в Турове, Рейнберн был обвинён в заговоре против Владимира Святославича и умер в заточении, о чем свидетельствует Титмар Мерзебургский⁵⁰. Примечательно, что древнерусские источники ничего не сообщают об этом. Описывая произошедшее и не скупясь в язвительных выпадах против Владимира, Титмар не без упрёка в адрес киевского князя упомянул о крайнем недовольстве короля случившимся. Очевидно, что Владимир отказал своему польскому соседу, Рейнберн не был отпущен и скончался в заключении, об обстоятельствах смерти Титмар, кажется, ничего не знал.

Более интересными видятся события второй половины XI–XIII вв. Всё большее вовлечение архиеерев в течение политических процессов, с одной стороны, повышало их статус, с другой всё чаще предоставляло повод для предъявления к ним претензий. Именно на этот период приходится несколько княжеских расправ над архиеереями.

Так, середина и вторая половина XII в. отмечена расправой князя Изяслава над туровским епископом Иоакимом (1146), закованным в кандалы и приведённым в Киев за участие в выступление против великого князя⁵¹. Судя по тому, что дальнейшая судьба этого святителя не известна, можно заключить, что она оказалась плачевной⁵². Не менее показательна судьба уже упоминавшегося черниговского епископа Антония (1168/69), изгнанного князем с кафедры за обман и несправедную жизнь⁵³, что в целом можно рассматривать в качестве результата частного княжеского суда. Наконец, череда этих судов завершается рассмотренным выше изгнанием по воле князя Даниила Романовича из Галича и Перемышля местных архиеерев (1241), при этом имущество последнего из владык было отдано людям боярина Андрея на разграбление⁵⁴. Однако в этом изъятии епископских богатств угадываются черты не боевой добычи, а именно судебной расправы (“потока и разграбления”).

Не меньшего внимания заслуживает череда вечевых решений, которые можно отождествлять с вечевыми судами против епископов. Она начинается с выступления новгородцев против епископа Феодора во время т.н. восстаний волхвов, охвативших весь Север и Северо-Восток Руси. Данное выступление,

тики на Руси. Санкт-Петербург, 2006. С 244–246; Галимов Т. Р. Киевские митрополиты... С. 148–149, 156–157.

⁵⁰ Титмар Мерзебургский. Хроника Древняя Русь в свете зарубежных источников / Под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова. Т. 4: Западноевропейские источники / Сост., пер. и коммент. А. В. Назарен-

ко. Москва, 2010. С. 73–75.

⁵¹ Лаврентьевская летопись. Стб. 314; Ипатьевская летопись. Стб. 330.

⁵² Гайдено П. И. Священная иерархия... С. 100, 130–134.

⁵³ Лаврентьевская летопись. Стб. 354; Ипатьевская летопись. Стб. 522–524.

⁵⁴ Ипатьевская летопись. Стб. 793–794.

отмеченное в летописании под 1071 г., было порождено неурожаем и убежденностью горожан в том, что ответственность за постигшие новгородцев бедствия лежит на архиерее. Летописец придал этому выступлению черты богомилства, однако произошедшее, скорее всего, являлось обычным городским выступлением, спровоцированным драматичными обстоятельствами времени⁵⁵. Только вмешательство князя Глеба, убившего зачинщика мятежа, спасло архиерея от неминуемой гибели⁵⁶.

В итоге, события 1071 г. стали первыми в своём роде. Правда, всё же необходимо признать, что дальнейшие вечевые суждения об архиереях Новгорода в конце XII – первой трети XIII вв. всё таки имели несколько иной, отличный от 1071 г. характер. Как хорошо показали исследования В. Л. Янина и Т. Ю. Фоминой, смещения архиереев и местоблюстителей отражали жестокую внутригородскую борьбу между различными городскими партиями, стремившимися установить свой контроль над местной архиепископской кафедрой⁵⁷. Изгнания (порой неоднократные) Митрофана, Антония, Арсения Чернеца также происходили на основании вечевого решения, вполне убедительно демонстрирующего приоритет вечевого мнения над каноническими нормами.

Наконец, последняя группа судов – вечевые суды с участием князей. Именно такой суд был совершён Андреем Боголюбским над епископом Леоном в 1164 г.⁵⁸ Через полвека, в 1228 г., подобная “тяжа” состоялась в Ростове. Обвинения были предъявлены к местному, ушедшему на покой епископу Кириллу, которому вменялась в вину передача части богатств епископского двора в пользу монастыря, где скрашивал свою старческую немощь архиерей⁵⁹. Правда, здесь необходимо заметить, что если в первом случае претензии были небезосновательны, то во второй истории они строились на отказе горожан признавать за архиереем право распоряжения имуществом. Между тем, действия Кирилла не противоречили византийской каноническо-правовой традиции, а выдвинутые против него обвинения были несправедливыми.

Всё перечисленное позволяет сделать несколько предварительных выводов. Во-первых, каноническо-правовое положение архиереев на Руси существенно отличалось от того, каким они были наделены в Византии. Именно поэтому, несмотря на то, что формально Церковь обладала автономией, в действительности её иерархия находилась под полным контролем местного населения и его политических и городских элит. В результате архиереи могли предстать не только перед судом митрополита, но перед вечевым судом и судом князя.

⁵⁵ Об историографии вопроса см. подробнее: Карпов А. В. “Восстание волхов” на северо-востоке Руси (1071 г.) в российской науке XVIII – начала XX вв. *Древняя Русь: во времени, в личностях, в идеях*. Санкт-Петербург, 2017. № 8. С. 29–55.

⁵⁶ Ипатьевская летопись. Стб. 170–171.

⁵⁷ Янин В. Л. *Очерки истории средневекового Новгорода*. Москва, 2008. С. 67–82, 100–117; Фомина Т. Ю., Залыева Г. Ш. К вопросу о периодизации истории новгородской епископии (до начала XIII в.) *Церковь. Богословие. История. Материалы III Международной научно-богословской конференции, посвященной 130-летию Екатеринбургской епархии и памяти Собора новомучеников и*

исповедников Церкви Русской. Екатеринбургская митрополия, Екатеринбургская духовная семинария, Миссионерский институт, Уральский федеральный университет имени первого Президента России Б. Н. Ельцина, Институт гуманитарных наук и искусств Лаборатория археографических исследований. 2015. Екатеринбург, 2015. С. 611–618.

⁵⁸ Лаврентьевская летопись. Стб. 351–352.

⁵⁹ Там же. Стб. 452; Дворниченко А. Ю., Кривошеев Ю. В., Соколов Р. А., Шапошник В. В. *Русское православие: от крещения до патриаршества*. Санкт-Петербург, 2012. С. 109; Гайденок П. И. *Священная иерархия...* С. 20–22, 58–59.

В исключительных случаях архиерей, если тот был византийцем, мог предстать перед судом патриарха и императора. Тогда же, когда разбирательство совершалось в пределах русских земель, вердикт суда во многом зависел от происхождения архиерея. В то время как епископы-русины могли понести всю тяжесть наказания, архиереи-византийцы подвергались лишь изгнанию. Что же касается истории ареста епископа Рейнберна, то предъявленные к нему обвинения в участии в заговоре были слишком тяжелыми, что во многом и предопределило его судьбу. Правда, и в этом случае Рейнберна ожидала не смертная казнь, а лишь заключение.

Весьма примечательным видится ещё одно обстоятельство относительно “светских” судов. Если в Южной Руси епископы, как правило, были судимы князем, то в Ростове и Суздале разбирательство совершалось в результате созыва своего рода собора, напоминавшего собой вече с участием князя. Что же касается Новгорода, то здесь господствовал вечевой суд. Между тем, суд у митрополита являлся высшей инстанцией по церковным делам, что, кажется, признавалось всеми политическими центрами Руси. Однако, справедливости ради необходимо сказать, что митрополичий суд чаще всего ассоциировался с несправедливостью и предвзятостью.

Наконец, говоря об эволюции судебных прав митрополитов, необходимо признать, что если в домонгольский период русские первосвятители при решении вопросов о епископах были вынуждены постоянно учитывать политическую составляющую архиерейского служения, то с установлением монгольского господства ситуация радикально изменилась. Наказание, наложенное митрополитом Кириллом на ростовского епископа Игнатия, и попытка суда над архиепископом Далматом продемонстрировали рост политического влияния русского первосвятителя и его судебной власти, что, скорее всего, объяснялось изменением статуса первосвятителя в условиях его поддержки со стороны Орды.

*Інститут української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського НАН України*

Наталія СТЕБЛІЙ, Петро ДОВГАНЬ

АРХЕОЛОГІЧНІ ОЗНАКИ ЦЕРКВИ КНЯЖОЇ ДОБИ НА ТЕРИТОРІЇ ЛІТОПИСНОГО БУЖСЬКА (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДОСЛІДЖЕНЬ 2015–2018 РОКІВ)

На території сучасного міста Буськ Львівської обл. знаходиться низка городищ княжої доби, об'єднаних у Буський археологічний комплекс¹ (Рис. 1, I). Одне з них, так зване Мале городище, локалізується у теперішньому міському парку, за майже 400 м на схід від місця впадіння річки Полтви до Західного Бугу. Воно виглядає як конусний останець висотою до 8 м і діаметром майданчика на вершині близько 30 м. Від півночі, заходу і півдня пам'ятка оточена заплавами річок, а зі сходу її окреслює збережений на довжину 25–30 м невисокий вал (0,6–0,8 м) (Рис. 1, I, II).

У науковій літературі про Мале городище відомостей дуже мало. Каталогізуючи пам'ятки княжого періоду на теренах Західної України, Олексій Ратич свого часу зазначив, що первісний його вигляд зруйнований пізнішими роботами. На час виходу монографії (1957) на городищі ще проглядалися улоговина усередині майданчика та сліди рову², яких тепер уже немає.

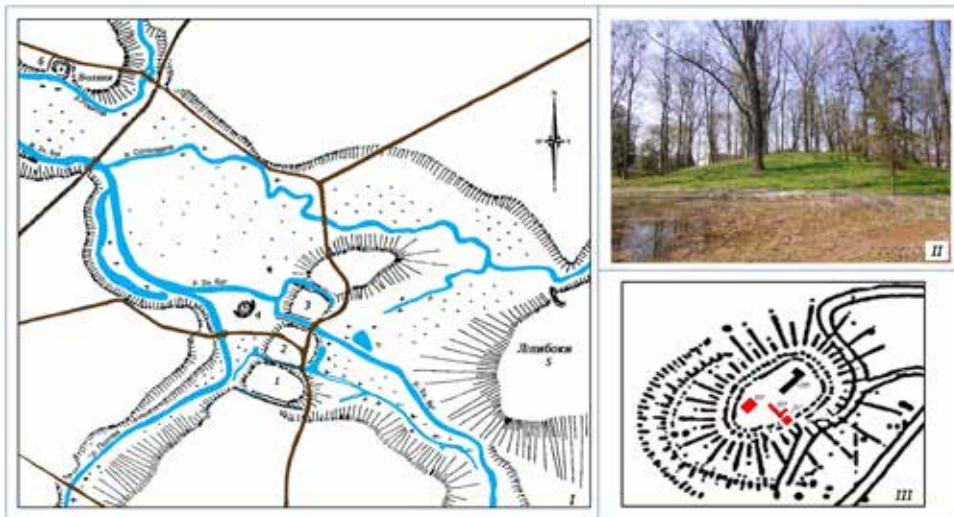

Рис. 1. Буський археологічний комплекс (I; за: Петегирич, 2001); Мале городище у Буську. Вигляд із північного сходу (II); план Малеого городища із нанесеними місцями розкопок (III)

¹Довгань П. Буський археологічний комплекс: стан і перспективи дослідження *Вісник Інституту археології*. Вип. 3. Львів, 2008.

С. 136–195.

²Ратич О. Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. Київ, 1957. С. 19–20.

У 1985 р. на Малому городищі працювала археологічна експедиція Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові. Тоді розкрили 100 м² площі, виявили низку об'єктів та значний рухомий матеріал, про що опубліковано єдине коротке повідомлення³. Жодних слідів цих матеріалів чи Наукового звіту про проведені роботи у фондах колишнього Інституту суспільних наук, а нині – Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України нам віднайти не вдалося. За результатами проведених досліджень Володимир Петегирич визначив Мале городище як військовий пункт XI–XIV ст., покликаний, на його переконання, контролювати доступ до головної частини Бужська по річці Буг, особливо у XIII–XIV ст.⁴

Ось з такою інформацією підійшла у 2015 р. до археологічних досліджень літописного Буська експедиція Інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка. А також з надією, що тут удасться віднайти щось на зразок культурного місця, незадовго до того відкритого й впровадженого до літератури в недалекому Пліснеську⁵.

Проте результати проведених археологічних пошуків виявилися неочікуваними й цілком несподіваними. Насамперед, з'ясовано, що існуючої топографії Мале городище набуло шойно не раніше другої половини XIII–XIV ст., коли цю територію цілковито переплановано на так званий лицарський двір. Археологічно рештки поселень зазначеного зразка визначають як городища типу “*motte and bailey*” чи “стіжкові”⁶.

Про особливості стіжкового городища у Буську готуємо окрему публікацію. А у цій статті хочемо повідомити наукову спільноту про зафіксовані на території Малого городища археологічні ознаки існування християнського храму у літописному Бужську.

Першою із них є **залишки могильника княжої доби**.

Його частину вдалося дослідити упродовж трьох польових сезонів. У 2015 р., в південно-східній ділянці Малого городища, на площі 20 м², віднайдено 19 поховань⁷, у 2017 р., на східному схилі пагорба, на площі 16 м² – 11 поховань⁸, у 2018 р., в західній частині городища, на площі 35 м², – чотири поховання⁹ (Рис. 2). Усі ці 34 поховання виявлено у прошарку між 2,0 і 2,9 м від рівня сучасної поверхні. Власне він і репрезентує горизонт могильника (Рис. 3). Навіть у невеликих за площею розкопах простежується досить добре відображена рядність могил. Треба сказати, що, окрім групи поховань, відкритих

³ Корчинский О. М., Петегирич В. М. Изучение древнерусских городищ в Прикарпатье Археологические открытия 1986 г. Москва, 1988. С. 289–290.

⁴ Петегирич В. Початки Белза і Буська та формування їх соціально-топографічної структури в X–XIV ст. Галичина та Волинь у добу середньовіччя: До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. Львів, 2001. С. 204, 207.

⁵ Про нього див.: Филитчук Г. Місце культурного центру останньої чверті I тис. н. е. в структурі Пліснеського археологічного комплексу Карпати: людина, етнос, цивілізація. Вип. 5. Івано-Франківськ, 2014. С. 16–21.

⁶ Панишко С. Стіжкові городища Волині Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 15. Львів, 2011. С. 329.

Його ж. Городища “*motte and bailey*” як перші лицарські двори Волині Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 16. Львів, 2012. С. 206; Marciniak-Kaizer A. Średniowieczny dwór rycerski w Polsce. Wzrunek archeologiczny. Łódź, 2011.

⁷ Довгань П., Стеблій Н. Звіт про археологічні розкопки у місті Буську Львівської області у 2015 році Науковий архів Інституту археології ЛНУ ім. Івана Франка (далі – НА ІА ЛНУ). С. 13, 15–22.

⁸ Їх же. Звіт про археологічні розкопки у місті Буську Львівської області у 2017 році НА ІА ЛНУ. С. 14, 16–18.

⁹ Їх же. Звіт про археологічні розкопки у місті Буську Львівської області у 2018 році НА ІА ЛНУ. С. 14, 16–17, 19–20.

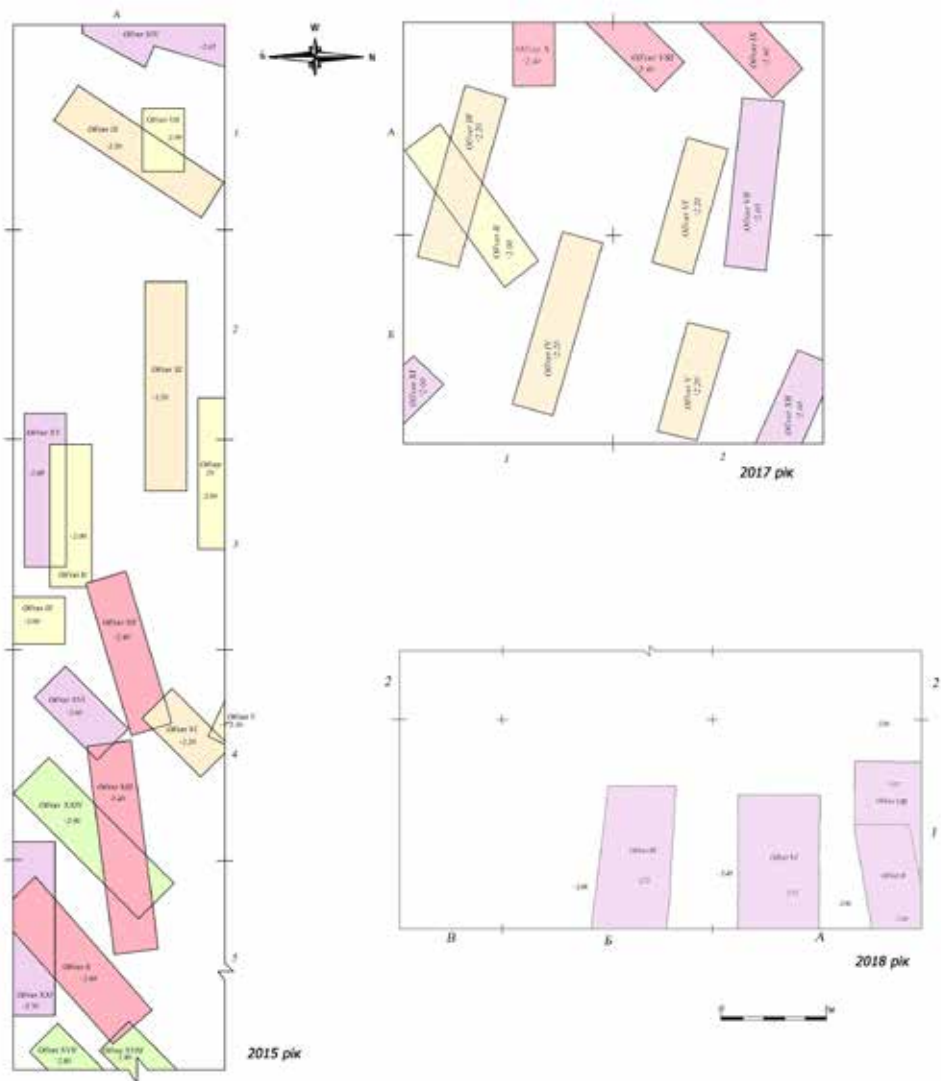

Рис. 2. Схематичні плани розташування поховань у розкопках 2015, 2017 і 2018 років (позначені прямокутниками, оскільки поховальних ям не простежено)

2018 р., не вдалося зафіксувати контурів самих поховальних ям. Це, звичайно, ускладнює докладніше окреслення горизонтальної стратиграфії могильника. Проте окремі з-поміж захоронень перекривають одне одного, що може свідчити, мінімум, про дві послідовні фази функціонування некрополю на терені городища. У десяти похованнях простежено залишки дерев'яних трун: струхлявілі рештки накриття, або боковини чи долішня частина. Із 25 могил, у яких виявилось можливим визначити орієнтацію за сторонами горизонту, 13 спрямовані на південний захід, сім – на захід і п'ять – на північний захід.

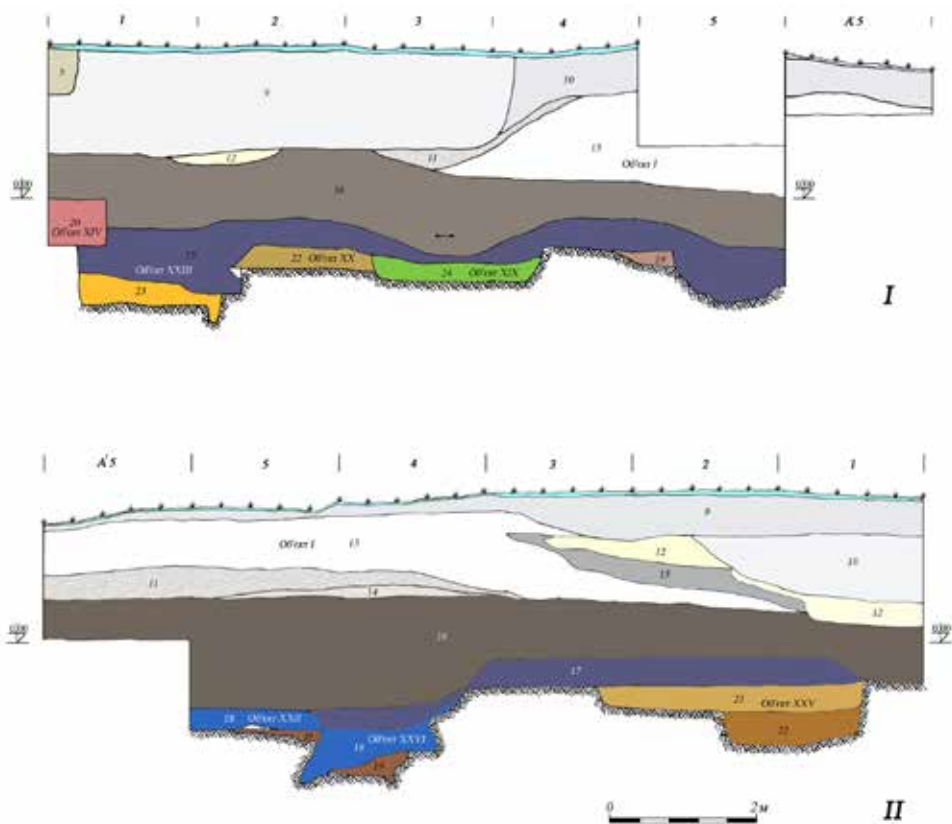

Рис. 3. Стратиграфічні профілі північної (I) і південної (II) стінок розкопу I 2015 року.
Умовна позначка 13 – вал стіжкового городища, 16 – горизонт могильника

Усі розкриті поховання об'єднує єдиний принцип захоронення – випро-
стані тілопокладення на спині. У більшості кістяків (дванадцяти) руки складені
на животі. У двох випадках їх схрещено на грудях, а ще у двох рука лежала на
животі, а друга на грудях. В одного небіжчика ліва рука знаходилася на животі,
а праву протягнуто уздовж кістяка. Ще в іншого обидві руки виявилися витяг-
нутими вздовж тулуба. Цікаво також, що під час досліджень одного з поховань,
віднайдених 2017 р., ліву руку зафіксовано на животі, а праву – під черепом.

Серед вивчених поховань могильника декілька мають певні приметні
особливості. Насамперед, одну з могил потрактовано як “перепохован-
ня” або “пересунуте” поховання¹⁰. Маємо на увазі, що під час чергового захо-
ронення, як випадає здогадуватися, натраплено на людські рештки, очевидно,
в давнішій могилі, які, відповідно, зібрали і виклали квадратом на краю нової
могильної ями – від ніг покійного. У ще іншому похованні голова лежала пря-
мо – на двох великих плоских каменях, у ногах теж був великий підтрикутний
камінь¹¹. Ще два покійники мали по одному каменю під головою¹², а один у

¹⁰ Довгань П., Стеблій Н. Звіт про археоло-
гічні розкопки у місті Буську Львівської об-
ласті у 2015 році. С. 16.

¹¹ Там само. С. 17.

¹² Їх же. Звіт про археологічні розкопки у
місті Буську Львівської області у 2017 році.
С. 17, 18.

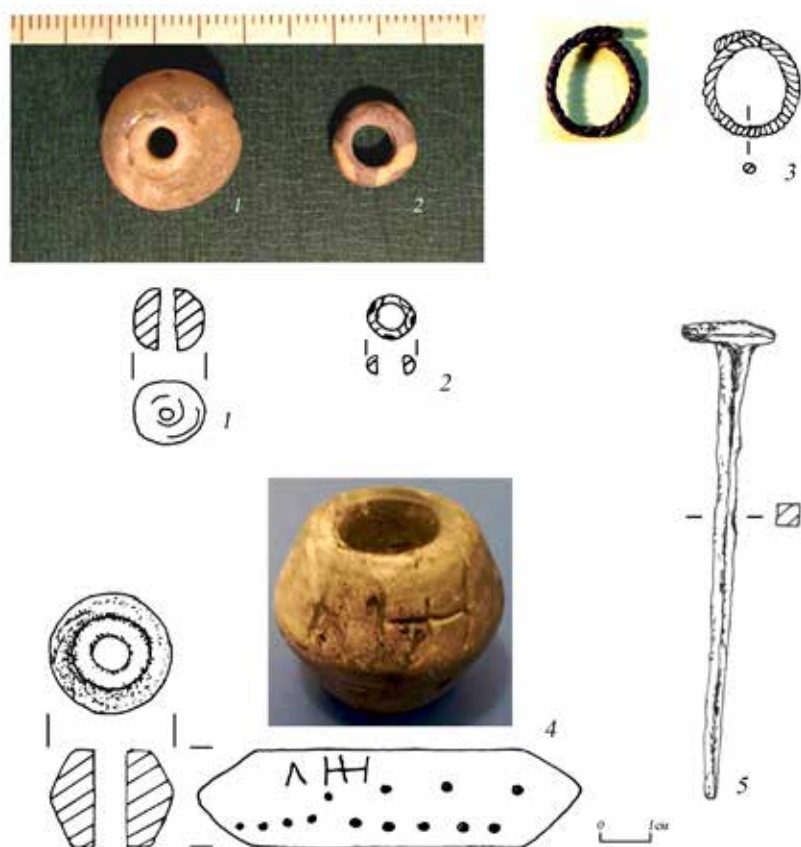

Рис. 4. Знахідки із поховання і культурного шару могильника на Малому городищі: 1, 2 – намистини, 3 – перстень, 4 – пряслице із кириличним написом, 5 – “церковний” цвях

ногах – “плитку” із материкової глини розмірами $\approx 15 \times 10 \times 3$ см¹³. Під ліктем одного з померлих знайдено також частину жорнового каменю¹⁴. Фрагмент такого каменю віднайдено й у згаданому “перепохованні”.

У десятиох із досліджених могил виявлено долівкову керамічну плитку – таку, якою викладали підлоги у храмах княжого часу. Вони знаходилися у записі могильних ям восьми поховань – у кількості від однієї до дванадцяти. Дві великі трикутні плитки лежали під головою в одного з похованих¹⁵, а в іншого – в ногах¹⁶.

Усі поховання практично безінвентарні. Хіба що в одному з них знайдено скляну коричневу непрозору кільцеву навиту намистину з трьома біло-жовтими вічками¹⁷ (Рис. 4, 2).

Ще три артефакти походять із культурного шару могильника. Оскільки контурів поховальних ям, як уже зазначено, зафіксувати не вдалося, можна

¹³ Там само. С. 17.

¹⁴ Їх же. Звіт про археологічні розкопки у місті Буську Львівської області у 2015 році.

С. 22.

¹⁵ Там само. С. 16.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само. С. 32. Рис. 15, 6. Фото 93, 4.

припускати, що розшукані речі могли належати котромусь із похованих. Це, зокрема, навита, округла в перетині, бочкоподібна безколірна намистина¹⁸ (Рис. 4, 1), витий перстень із двох скручених бронзових (?) дротин з обрубаними кінцями, що заходять один на один¹⁹ (Рис. 4, 3), та мергелеве біконічне пряслице, на одній із граней якого вирізано три кириличні літери “АНН”, а по ребру й на другій грані – рядки, утворені дванадцятьма ямками²⁰ (Рис. 4, 4).

Детальний аналіз усіх виявлених упродовж трьох зазначених років поховань дає підстави однозначно уважати, що вони належать до християнського кладовища. Насамперед, на це вказує західна орієнтація могил із сезонними відхиленнями на північний та південний захід²¹, а також ритуал захоронення – тілопокладення на спині; руки, головно, складені на животі чи на грудях. Такі особливості буських поховань, як каміння або плитка під головою чи в ногах, “переховання”²² також не суперечать атрибуції відкритого кладовища як християнського.

Щодо датування цього некрополю, то стратиграфічно горішню хронологічну межу забезпечує горизонт стіжкового городища, зокрема деструкції його валу, який перекрив і частину поховань (Рис. 3), та рухомий матеріал – вістря стріл від арбалетів (болти) і частина шпори з досить чіткими хронологічними реперами, які вказують на кінець XIII – початок XIV ст.²³ З цього випливає, що могильник на території Малого городища міг існувати не довше, аніж до середини – третьої чверті XIII ст.

При визначенні долішньої хронологічної межі спираємося на археологічний об’єкт – залишки котловану заглибленого житла, у який вкопано три поховання – під горизонтом могильника. На підставі інсінтного матеріалу житлову споруду віднесено до кінця XI ст.²⁴ Отже, за стратиграфією культурних нашарувань на Малому городищі, могильник датовано XII – серединою XIII ст. Не суперечать такому визначенню і згадані знахідки намистин та персня із культурного шару некрополю. Час наймасовішого побутування таких виробів фахівці визначають якраз на XII–XIII ст., утім й на Волині та в Галичині²⁵.

Отже, на території Малого городища у Буську відкрито міський християнський некрополь (частину) XII – першої половини XIII ст. у межах літописного міста. Традиційно вважають, і це доведено археологічно, що такі парафіяльні кладовища на той час облаштовували на “освяченій землі” біля храмів²⁶ (традиція, яка збереглася на західноукраїнських землях до австрійської доби, а

¹⁸ Довгань П., Стеблій Н. Звіт про археологічні розкопки... С. 32. Рис. 15, 5. Фото 93, 3.

¹⁹ Там само. С. 31. Рис. 15, 4. Фото 89, 3.

²⁰ Там само. С. 33. Рис. 15, 9. Фото 90, 2, 9. Докладніше про нього див.: Довгань П. М., Ціхоцький І. А. Епіграфічні матеріали з городища літописного Бужська *Вісник Інституту археології*. Вип. 11. Львів, 2016. С. 113–114.

²¹ Козак О. Д. Кияни княжої доби. Біоархеологічні студії. Київ, 2010. С. 22–25.

²² Томенчук Б. Олешківська ротонда. Археологія дерев’яних храмів Галицької землі XII–XIII ст. Матеріали археологічних досліджень 1981–1984 рр. Івано-Франківськ, 2005. С. 32–39.

²³ Marciniak-Kaizer A. Średniowiczny dwór... S. 307–309.

²⁴ Довгань П., Стеблій Н. Звіт про археологічні розкопки у місті Буську Львівської області у 2018 році. С. 17–18.

²⁵ Щапова Ю. Л. Стекло Киевской Руси. Москва, 1972. С. 91; Седова М. В. Украшения из меди и сплавов *Археология. Древняя Русь. Быт и культура*. Москва, 1997. С. 77; Кучінко М. Волинська земля X – середини XIV ст.: археологія та історія. Луцьк, 2002. С. 56, 90, 109–111; Гупало В. Ранньосередньовічні могильники Звенигорода: проблема періодизації і хронології *Археологічні дослідження Львівського університету*. Вип. 13. Львів, 2010. С. 209.

²⁶ Томенчук Б. Археологія некрополів Галичини і Галицької землі. Одержавлення. Християнізація. Івано-Франківськ, 2006. С. 92–108.

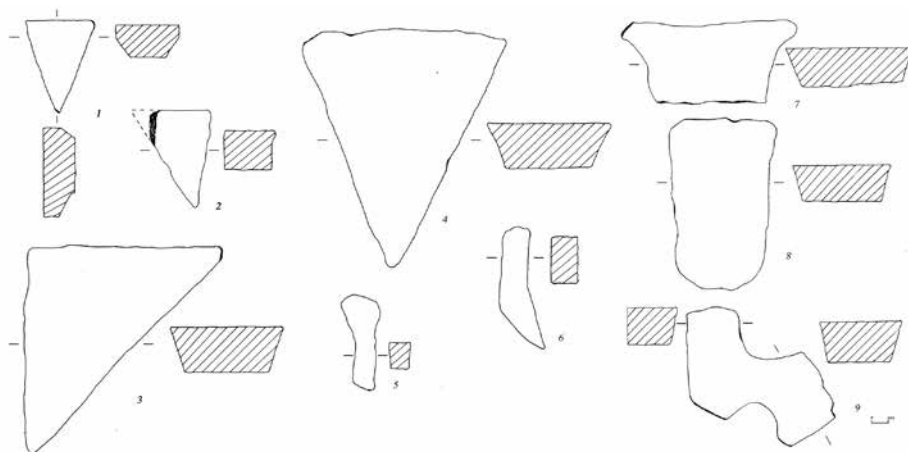

Рис. 5. Долівкова плитка із підлоги церкви

подекуди ще й досі). Зважаючи на це, могильник із Буська треба уважати прицерковним. Додатковим свідченням на користь такого висновку є і знахідки долівкової плитки у похованнях та культурному шарі цього некрополю.

Отже, другою ознакою, яка вказує на існування у цій частині Буського археологічного комплексу давньої церкви, є **керамічна плитка**, що нею за княжої доби покривали підлоги церковних споруд. Упродовж згаданих археологічних сезонів у похованнях і культурному шарі віднайдено понад 300 як цілих, так і фрагментованих її екземплярів. Усіх їх виготовлено з добротної глини із домішкою дрібного піску, якісно випалено, у чому переконає редуція на зламі. Поверхню плиток вкрито зеленою, жовтою або коричневою поливою, що, практично, виявляється своєрідним стандартом для усіх знахідок із пам'яток південно-західних теренів Київської держави. А от за формою зібрані долівкові плитки дещо різняться.

Віднайдені на території Малеого городища зразки умовно можна розподілити на чотири групи. До першої віднесено велику трикутну плитку двох типів: у формі витягнутого рівнобедреного трикутника²⁷ (Рис. 5, 4) та у формі прямокутного трикутника²⁸ (Рис. 5, 3). Параметри першого типу: 15×15×13 см при товщині 2,7 см; другого – 12×12×17 см, при такій самій товщині. До другої групи увійшла мала трикутна плитка. Як і велика, вона траплялася двох типів: у формі витягнутого рівнобедреного трикутника²⁹ (Рис. 5, 1) та трикутника прямокутного³⁰ (Рис. 5, 2). Параметри першого типу – 6×6×4,5 см при товщині 2 см; другого – 6×5×7 см при товщині 2,5 см. Плитка фігурна – це третя група. Сюди увійшли взірці складних фігурних форм³¹(Рис. 5, 9), трапецієподібної із заокругленим верхом³² (Рис. 5, 8), трапецієподібної із виступами при основі³³ (Рис. 5, 7) та інші. До четвертої ж групи віднесено плитки індивідуальної неправильної форми, які ми умовно назвали "клинцями"³⁴ (Рис. 5, 5–6).

²⁷ Довгань П., Стеблій Н. Звіт про археологічні розкопки у місті Буську Львівської області у 2015 році. С. 26. Рис. 18, 1. Фото 104.

²⁸ Там само. С. 26. Рис. 17, 3. Фото 104.

²⁹ Там само. С. 26. Рис. 17, 1. Фото 106.

³⁰ Там само. С. 26. Рис. 17, 2. Фото 106.

³¹ Там само. С. 26. Рис. 16, 3. Фото 105.

³² Там само. С. 26. Рис. 16, 2. Фото 105.

³³ Там само. С. 26. Рис. 16, 1. Фото 105.

³⁴ Довгань П., Стеблій Н. Звіт про археологічні розкопки... С. 26. Рис. 18, 2,3. Фото 107.

Зауважимо також, що усі опрацьовані зразки мають скошені торці, за винятком лише деяких із четвертої групи.

Навіть із такого простого групування видно, що у наборі такі плитки могли утворювати мозаїчну підлогу. При цьому наявність знахідок третьої групи здатна свідчити про присутнє у передбаченій композиції коло-омфалій – атрибут однобанної церкви³⁵. Подібні закономірності простежено на західноукраїнських пам'ятках зі Звенигорода³⁶ та Олешкова³⁷.

Археологічно, на підставі концентрації долівкової плитки у розкопах 2015, 2017 і 2018 рр., можна також припускати, що церкву необхідно шукати у центральній частині майданчика Малого городища, де у розкопі 2015 р. плиток різної конфігурації знайдено понад 300. Натомість у 2018 р. на західному краю некрополю, який маркувала лінія із чотирьох поховань, пощастило віднайти лише одну цілу фігурну та чотири фрагментовані підтрикутні плитки, а в 2017 р. – чотирнадцять³⁸. Загалом же, вже усталеною є думка про скупчення поливіяних керамічних плиток на певних ділянках як підставу розглядати їх ознакою наявності на відповідному терені сакральної споруди. “Такі спостереження і твердження дуже важливі, оскільки надають більшої достовірності інтерпретації знахідок плиток, зафіксованих в інших частинах міста (Звенигорода – Н. С., П. Д.) і його околиць, як сліди церков (за відсутності фундаментів культових споруд)” – зазначила не так давно на звенигородському матеріалі Віра Гупало³⁹.

Третьою ознакою, здатною вказати на існування одного з перших християнських храмів на території Малого городища в Буську, є колекція **залізних цвяхів**, які ми назвали “церковними”. Це зовсім новий тип цвяхів з території Буського археологічного комплексу. Уважаємо, що їх використовували при побудові дерев'яної церкви, свідченням про існування якої є некрополь разом з чималим набором долівкових плиток. Таких цвяхів виявлено понад сорок. Перш за все, вони вирізняються високою якістю виготовлення: 19 екземплярів збереглося майже на сто відсотків. По-друге, усіх їх виготовлено за єдиним зразком: діаметри округлої головки 15–18 мм, вони квадратні у перетині, мають видовжений загострений кінець і, практично, однакову довжину – 9–10 см⁴⁰ (Рис. 4, 5). На противагу їм, звичайні побутові цвяхи, яких у колекції із досліджень Буського археологічного комплексу налічується уже поза сотню, мають набагато масивніші головки, меншу довжину (до 8 см), вони прямокутні в перетині. Дуже подібні “церковні” цвяхи виявлено на терені Олешківської ротонди⁴¹.

Наведені археологічні ознаки – некрополь, численні плитки від підлоги і цвяхи – на нашу думку, засвідчують надійні перспективи до пошуків на території Малого городища у Буську деструкцій самої церкви, здатної доповнити усе ще скромно реконструйовану картину храмового будівництва західноукраїнських земель княжої доби.

Львівський національний університет імені Івана Франка

³⁵ Могитич І. Археологічно відкриті дерев'яні церкви Галичини і Волині X–XIV ст. *Вісник Інституту “Укрзахідпроектреставрація”*. Ч. 9. Львів, 1999. С. 7.

³⁶ Гупало В. Звенигород і Звенигородська земля у XI–XIII століттях (соціоісторична реконструкція). Львів, 2014. С. 126.

³⁷ Томенчук Б. Олешківська ротонда. С. 28–31.

³⁸ Довгань П., Стеблій Н. Звіт про археоло-

гічні розкопки у місті Буську Львівської області у 2018 році. С. 22, 27.

³⁹ Гупало В. Звенигород... С. 127.

⁴⁰ Довгань П., Стеблій Н. Звіт про археологічні розкопки у місті Буську Львівської області у 2015 році. С. 26. Рис. 14, 4–6. Фото 83.

⁴¹ Томенчук Б. Олешківська ротонда. С. 21. Рис. 46.

ЗВЕНИГОРОДСЬКИЙ ВОЄВОДА ІВАН ХАЛДЕЄВИЧ. ПРОСОПОГРАФІЧНІ НОТАТКИ

Понад століття тому Богдан Барвінський, характеризуючи стан української сфрагістики, відзначив, що вона “знаходиться в колісці”¹. На початку ХХ ст. ці слова можна було сміливо віднести не тільки до сфрагістики, а й більшості вітчизняних спеціальних історичних дисциплін. Відтоді ситуація у вивченні багатьох з цих дисциплін докорінно змінилася і вони зазнали значного поступу в своєму розвитку. Є однак і винятки. До них належать, насамперед, просопографічні дослідження середньовічної історії України. Цей напрям історичних студій донедавна залишався повним *terra incognita* і тільки в останнє десятиліття з’явилися перші праці, присвячені біографіям руської еліти не князівського походження. Йдеться, найперше, про життєписи галицьких і волинських урядників ХІІІ ст.²

Еліти Галицького князівства середини і другої половини ХІІІ ст., на відміну від галицьких і волинських еліт ХІІІ ст., в збережених джерелах відображені надзвичайно скромно. Насамперед, це стосується князівських урядників, “прихованих” у літописах під загальними назвами “Галичане” чи “Галицькийи мужи”³.

¹ Barwiński B. Ze sfragistyki ruskiej *Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne*. Т. 1. Kraków, 1909. S. 10; *Його ж.* Українські сфрагістичні пам’ятки ХІІ–ХІV століть *Записки Наукового товариства імені Шевченка* (далі – ЗНТШ). Т. 231: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. Львів, 1996. С. 242.

² Див. напр.: Петрик А. Про формування боярських родів у період княжіння династії Романовичів *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 1 / Відп. ред. Я. Ісаєвич Львів, 2007. С. 115–122; Волощук М. Невідомі сторінки біографії Володислава Кормильчича (1214–1232 рр.) *Вісник Прикарпатського університету*. Історія. Вип. 16. Івано-Франківськ, 2009. С. 29–39; *Його ж.* Доброслав Суддич: спроба біографічного нарису *Карпати: людина, етнос, цивілізація*. Вип. 2. Івано-Франківськ, 2010. С. 20–31; *Його ж.* “Филя древле прегордъи” / *Fila Supruniensis*. Маловідомі сюжети з історії Галицької землі першої половини ХІІІ століття *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 20: Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича. Львів, 2011. С. 189–196; *Його ж.* Просопогра-

фічні студії битви під Ярославом 17 серпня 1245 року *Colloquia Russica*. Series II. Т. 3: *Данило Романович і його часи* / За ред. В. Нагірного і М. Волощука. Івано-Франківськ; Краків, 2017. С. 103–122; Jusupović A. Elity ziemi halickiej i wołyńskiej w czasach Romanowiczów (ok. 1205–1269). Kraków, 2013; *Ejusdem*. Udział elit Polski i Rusi w zawieraniu umów międzynarodowych w pierwszej połowie XIII wieku *Polska, Ruś i Węgry: X–XIV wiek* / Red. D. Dąbrowski, A. Jusupović, T. Maresz. Kraków, 2018. S. 5–88. Останнім часом з’явилися також праці, присвячені біографіям діячів ранішого часу. Див. наприклад: Nagirnyy V. “придоша къ Стополку ... Лашько”: Polak (?) na służbie w księcia kijowskiego Świętopetka *Rocznik Przemyski*. Т. 55: Historia, zesz. 1(22). Przemysł, 2019. S. 3–16; *Ejusdem*. Antroponimizacja etnonimu “Ляхи” na Rusi w XI–XIII w. *Rus’ and Poland (10th–14th centuries)*. Publication from the 9th International Scientific Conference, Przemysł, 5th–8th December, 2018 / Eds. V. Nagirnyy and T. Pudłocki. Krakow, 2019. S. 197–205.

³ Ипатьевская летопись *Полное собрание русских летописей* (далее – ПСРЛ). Т. 2. Санкт-Петербург, 1908. Стб. 315–317, 411, 448,

Майже не проливають світла на їх діяльність й актови документи, збережені в лічених одиницях⁴. Однак, незважаючи на таку скупість джерел, у розпорядженні істориків, все ж, є певні можливості для просопографічних студій над біографіями галицької еліти XII ст. У цій розвідці увага буде приділена одному з її представників – Івану Халдєєвичу.

Дана особа згадана на сторінках “Київського літопису” як “Ивань Халдѣвич”⁵, тобто під особовим іменем та патронімом або прізвиськом. “Ивань” – це, поза всякими сумнівами, чоловіче особове ім’я. Воно виводиться від давньоєврейського “Iōhānān”, а до давньоруської мови проникло з грецької за посередництвом церковно-слов’янської⁶. У XII–XIII ст. воно стало одним із найпоширеніших, насамперед у середовищі еліт⁷.

Значно складніше встановити значення і походження другої частини – “Халдєвич”. Закінчення “-ичь”, вжите в особовій назві, не може переконливо свідчити на користь того, що “Халдєвич” – це патронім⁸. Щобільше, ім’я Халдєй взагалі не трапляється ні в руській середньовічній ономастиці⁹, ні в іменослові сусідніх слов’янських народів¹⁰. Виходячи з цього, шукати етимологію даної особової назви необхідно в іншій площині. Раціональним видається припущення польського дослідника Тадеуша Скуліни, згідно з яким в основі особової назви “Халдєвич” лежали антропонімізація етноніму “халдєй” або слово “халда”¹¹.

463, 498, 500, 505, 509, 546–549, 577, 660–665. Навіть у “Галицько-Волинському літописі” знатні особи часто названі не за іменами, а в загальному “Галичань”, “Володимерци” і т.п. Докладніше про це див.: Баран О. Мешканці міст у термінології Галицько-Волинського літопису *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 4 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2011. С. 119–138.

⁴ Для Галицької землі це передусім актови документи збережені в формі графіті на стінах церкви св. Пантелеймона в Галичі. Див.: Корнієнко В. Документи канцелярії галицького князя Мстислава Мстиславовича на стінах церкви св. Пантелеймона *Галич: збірник наукових праць* / За ред. М. Волощука. Вип. 2. Івано-Франківськ, 2017. С. 86–104; *Його ж. Епіграфіка сакральних пам’яток Галича (XII–XIX ст.)*. Івано-Франківськ, 2018 (Галич. Серія 2. Вип. 3).

⁵ *Ипатьевская летопись*. Стб. 320.

⁶ Етимологічний словник української мови: В 7 т. / Редкол. О. С. Мельничук (гол. ред.) та ін. Т. 2: Д–Копці / Укл.: Н. С. Родзевич та ін. Київ, 1985. С. 287–288.

⁷ Див.: Лаврентьевская летопись *ПСРЛ*. Т. 1. Ленинград, 1926–1928. С. 547; Радзивилловская летопись *ПСРЛ*. Т. 38. Ленинград, 1989. С. 168; Именной и географический указатель к Ипатьевской летописи *ПСРЛ*. Т. 2. Москва, 1998. С. XV–XVI; *Kronika halicko-wolyńska (Kronika Romanowiczów)* / Wyd., wstępem i przyp. opatr. D. Dąbrowski, A. Jusupović przy współpracy I. Juriewej,

A. Majorowa i T. Wiśkuł. Kraków; Warszawa, 2017. S. 688 (Pomniki Dziejowe Polski = Monumenta Poloniae Historica. Seria 2. T. 16). Дане ім’я було поширене як в повній формі “Ивань”, так і в зменшувальній – “Иванко”.

⁸ Закінчення “-ичь” у другій частині особової назви, зазвичай, вказувало на патронім. Однак відомі і винятки. Наприклад, в науковій літературі висловлювалася думка, що назва “Вышпачич” могла одитися від місцевості Вишпачич біля Перемишля (*Jusupović A. Elity...* S. 118). Не до кінця зрозумілим залишається походження особових назв “Зерем’євич” і “Олуйович” (*Чучка П. П. Слов’янські особові імена українців: історико-етимологічний словник*. Ужгород, 2011. С. 196, 269), а також “Арьбоузовичи”.

⁹ Див.: *Тушков Н. М. Словарь древнерусских личных собственных имен*. Санкт-Петербург, 1903. С. 802; *Чучка П. П. Слов’янські особові імена...* С. 412. На “дивачність” такого імені звертав увагу ще: *Грушевський М. Історія України-Руси*. Т. 2: XI–XIII вік. Львів, 1905. С. 425.

¹⁰ Див.: *Taszycki W. Najdawniejsze polskie imiona osobowe*. Kraków, 1925. S. 68–69 (*Rozprawy Polskiej Akademii Umiejętności*. Wydział Filologiczny. T. 62); *Słownik staropolskich nazw osobowych* / Pod red. i ze wstępem W. Taszyckiego. T. 1: A–D. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1965–1967. S. 307.

¹¹ *Skulina T. Staroruskie imiennictwo osobowe*. Cz. 2. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1974. S. 40–41.

Перша назва функціонує у всіх східнословянських мовах і, без сумніву, була відомою в середньовічній Русі. Друга, хоч і відсутня в староукраїнській та сучасній українській мові¹², але збереглась у російській мові¹³. Можна вважати її також відомою на теренах середньовічної Русі і тісно пов'язаною з етнонімом “халдей”¹⁴. Відповідно, етимологія назви “Халдѣвичъ” може виводитись від обох вищенаведених слів. Виразне іронічне та негативне забарвлення обох версій твірної основи назви схиляє до думки, що в даному разі йдеться про не про ім'я, надане батькові Івана при народженні чи хрещенні, а, ймовірно, – його відпрізвиськове ім'я, радше навіть прізвисько.

На мою думку, можна запропонувати ще два пояснення появи такого прізвиська. Не виключено, воно могло бути надане самому Іванові за певні особисті риси. Відомо, що поняттями “халдей” і “халда” називали грубих, безсоромних і нахабних людей¹⁵. З літописного опису подій 1146 р. можна дізнатися, що такі риси були притаманні також Іванові. Літописець змалював його не тільки рішучим, але навіть грубим та жорстоким урядовцем, який “изома оу нихъ (звенигородців – В. Н.) моужи г̃. и оуби ѿ и кождо ихъ перетень наполю поверже . ѿ . ись града . тѣмъ и загрози имъ”¹⁶. Можливо, саме ці риси характеру Івана зумовили надання йому прізвиська “Халдѣвичъ”.

Не можна відкидати також версії про можливі топонімічні корені прізвиська “Халдѣвичъ”¹⁷. В руських літописах не збереглося жодної географічної назви, яка хоча б віддалено була схожою з наведеною особовою назвою¹⁸. Однак прослідковується певна пов'язаність наведеного прізвиська з Халдією – військово-адміністративною одиницею Візантійської імперії з центром у Трапезунді*, розташованою на північному сході Малої Азії. Враховуючи активні політичні та економічні зв'язки князівств Ростиславовичів із Візантією¹⁹, поява вихідця із цього регіону на службі у князя Володимирка не повинна видатися чимось надзвичайним²⁰.

¹² Див. наприклад: Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: У 2 т. / Укл.: Д. Г. Гринчишин, У. Я. Єдлінська, В. Л. Карпова, І. М. Керницький, Л. М. Полюга, Р. Й. Керста, М. Л. Худаш. Т. 1–2. Київ, 1977–1978. С. 505; Етимологічний словник української мови: В 7 т. / Редкол. О. С. Мельничук (гол. ред.) та ін. Т. 6: У–Я. Київ, 1983. С. 150–151.

¹³ Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 ч. Ч. 4: Р–V. Москва, 1866. С. 494.

¹⁴ Про можливий зв'язок між етнонімом “халдей” і словом “халда” в середньовічній Русі див.: Даль В. И. Толковый словарь... Ч. 4. С. 494.

¹⁵ Даль В. И. Толковый словарь... С. 494.

¹⁶ Ипатьевская летопись. Стб. 320.

¹⁷ Джерела зберегли немало прізвиськ, які виводяться від місця походження їх носіїв. Див. наприклад: “Василь Полачанинъ” (Ипатьевская летопись. Стб. 325), “Кузмище Кианинъ” (Там же. Стб. 590), “Борись же . Межибожьскыи” (Там же. Стб. 774; *Jusuropović A. Elity...* S. 115), “Василко Белжанин” (Ипатьевская летопись. Стб. 889). Відомі також випадки, коли таке прізвисько закінчу-

валося на “-ич”, наприклад: “Андрѣи Поутивлич” (Там же. Стб. 870).

¹⁸ Див.: Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі / Відп. ред. О. С. Стрижах. Київ, 1985.

* Халдія – фема, створена близько 820 р. в північно-східній частині Малої Азії з центром у Трапезунді. Назву отримала від народу халди, що проживав у цьому регіоні. Існувала як військово-адміністративна одиниця Візантійської імперії до 1204 р.

¹⁹ Див.: *Назірний В.* Відносини між Галицьким князівством і Візантією в XII – на початку XIII ст. *Питання історії України.* Т. 6. Чернівці, 2003. С. 45–49; *Voitylovych L. Ruś Halicka a Bizancjum od XI do XIV wieku. Wybrane problemy Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagellońskiego. Prace Historyczne. Zesz. 138.* Kraków, 2011. S. 41–57.

²⁰ Відомі й інші приклади перебування іноземців на службі в руських князів у XI–XII ст. Див.: *Нагірний В.* “придоша къ Стополку ... Лашько”. S. 10–11; *Его же.* Поляки на Русі в XI–XII веках: перспективи використання руських летописей для изучения проблемы *Актуальные проблемы*

Іван Халдеевич віднотований на сторінках “Київського літопису” лише один раз під літописним 6654 (1146) р. при описі облоги міста Звенигорода на Білці військами київського князя Всеволода Ольговича і його союзників. Як відзначив літописець, “Всеволодъ съвокупи братью свою . Игоря и Стослава же встави в Киевѣ . а со Игоремъ иде к Галичю и съ Двдчема . и съ Володимиромъ . съ Вячеславомъ . Володимеричемъ . Изславъ и Ростиславъ . Мьстислалича сновча его . и Стослава поа сна своего . и Болеслава Ладьскаго кнѣз . затасвоег . и Половцѣ дикѣи вси . и быс̄ многое множествово и . идоша к Галичю на Володимирка . и быс̄ дожчь и стече снѣгъ Биймъ промысломъ . и тако идахоу на колихъ и на санехъ . ... къ родоу (Звенигороду – В. Н.) и пожгоша . школо его . ѿ встрыгъ первьи днѣ . а вторьи днѣ створиша вѣче Звенигородьчи . хотаче са передати и бѣ оу нихъ воевода Володимиръ мужь Иванъ Халдѣевичъ . изома оу нихъ моужи г̄ . и оуби ѿ и кождо ихъ перентъ наполю поверже . ѿ . ись града . тѣмъ и загрози имъ . и начаша са Звенигородьчи ѿтолѣ бити безъ льсти видивъ же то Всеволодъ . нача доспѣвати ѿко взати городъ . въ г̄ . же днѣ пристопиша . вси ко градуу . по зорамъ бишас̄ до поздыноѣ вечернѣ и зажгоша городъ въ трехъ мѣстехъ . гражане же Биею помощю оугасиша . Бѣ же и стаа Бѣа избави городъ . ѿ люгьна рати . и възваша . коури . иелисонъ . с радостью великою хвалаще Бѣ и прчстоую его мѣрѣ и ѿтоудоу възвратишася . кождо въ своаси”²¹.

Похід київського князя Всеволода Ольговича і його союзників на Звенигород добре відомий в історичній літературі²², тому не варто зупинятися на висвітленні його причин і перебігу. Відзначу тільки факти, важливі з огляду дослідження біографії Івана Халдеевича.

Дана військова акція в історичній літературі традиційно датується зимою 1145/1146 р.²³ Уважніший аналіз літописного повідомлення дає підстави звузити прийнятну хронологію. Літописець занотував, що значна частина військ відправилася в похід на саях, а коли союзники вторглися до Галицької землі, то “быс̄ дожчь и стече снѣгъ”. Очевидно, похід відбувався наприкінці зими або ранньою весною 1146 р.²⁴ Саме в цей час Іван Халдеевич віднотований як “воевода Володимиръ мужь”, який очолював звенигородський гарнізон.

Встановити хоча б приблизний час, коли Іван Халдеевич обійняв уряд воеводи²⁵ у Звенигороді, важко. Справу ускладнює те, що у науковому середовищі досі немає чіткого розуміння питанні про те, хто володів містом у першій половині 1140-х років. На думку частини дослідників, Звенигород до 1145 р.

источниковедения: материалы V Международной научно-практической конференции к 110-летию Витебской ученой архивной комиссии, Витебск, 25–27 апреля 2019 г. / Редкол. А. Н. Дулов и М. Ф. Румянцева (отв. ред.) и др. Витебск, 2019. С. 136–139.

²¹ Ипатьевский летопись. Стб. 320.

²² Грушевський М. Історія... С. 425; Свєшніков І. Історія Звенигорода в світлі літописів XI–XIII ст. Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Міжнародна наукова конференція. Галич 19–21 серпня 1993 р. Тези доповідей та повідомлень. Львів, 1993. С. 102; Гупало В. Звенигород і Звенигородська земля в XI–XIII ст. (Соціоісторична реконструкція). Львів, 2014. С. 99–100.

²³ Див. попередній поклик. Михайл Тіхо-

міров намагався довести, що походу 1146 р. на Галич і Звенигород не було, а описані в літописі події необхідно віднести до галицької виправи Всеволода 1144 р. (Тихомиров М. Н. Древнерусские города. Москва, 1956. С. 335). Його теза не знайшла підтримки серед дослідників.

²⁴ Пор.: Бережков Н. Г. Хронология русско-го летописания. Москва, 1963. С. 146.

²⁵ Ніколай Тушків безпідставно назвав Івана Халдеевича київським воеводою: Тушків Н. М. Словарь древне-русских личных собственных именъ. С. 802. Леонтій Войтович вважав, що Іван був не воеводою, але посадником (Войтович Л. Перша галицька династія Генеалогічні записки. Вип. 7. Львів, 2009. С. 7), що суперечить літописному повідомленню.

був центром удільного князівства Івана Ростиславовича (пізніше відомого як Берладник)²⁶. Інші автори вважають, що місто належало перемишльському, а згодом галицькому князеві Володимиркові Володаревичу²⁷. У першому разі, Іван Халдеєвич міг стати звенигородським воєводою не раніше кінця лютого, або початку березня 1145 р., тобто тільки після того, як у результаті невдалої спроби захопити галицький престіл князь Володимирко витіснив Івана Ростиславовича зі своїх володінь і той відступив до Пониззя²⁸. У іншому разі ймовірні хронологічні межі даної події значно ширші і можуть охоплювати період від 1128 р. (часу перенесення Володимирком столиці свого уділу із Звенигорода до Перемишля) до 1146 р. Вважаю, однак, що і в цьому разі є опосередковані свідчення на користь того, що Іван Халдеєвич очолив звенигородський гарнізон тільки незадовго перед 1146 р. По-перше, “Київський літопис”, який зберіг досить докладний опис першої виправи київського князя Всеволода Ольговича проти Володимирка Володаревича і облоги Звенигорода у 1144 р., нічого не згадує про участь в цих подіях Івана Халдеєвича²⁹. По-друге, характер дій воєводи стосовно лідерів звенигородців у 1146 р. дає підстави вважати князівського урядника відносно новою особою у місті: він ще не встиг інтегруватися до середовища місцевої еліти. Відважуся припустити, що події 1144 р. показали Володимиркові небезпеку, яка загрожувала стратегічно важливому для його князівства Звенигородові у разі нового наступу київського князя, внаслідок чого той вирішив поставити на чолі місцевого гарнізону одного зі своїх найдосвідченіших воєвод. Пізніші події показали, що Іван Халдеєвич повністю виправдав покладене на нього завдання.

Після 1146 р. Іван більше не згадується в джерелах, що не дає змоги з'ясувати верхню межу його урядування на посту звенигородського воєводи. Так само неможливо нічого сказати про виконання інших функцій.

Без сумніву, на момент прибуття до Звенигороду Іван Халдеєвич мусів перебувати у зрілому віці і бути досвідченим воєначальником. На це вказує як довірений уряд, так і успішні дії під час триденної оборони міста. Це дає підстави вважати, що він народився не пізніше, як у кінці другого десятиліття XII ст.³⁰

Інформація про рішучу розправу воєводи з очільниками звенигородців дає змогу припускати, що Халдеєвич не був пов'язаний зі звенигородським середовищем. Однак його походження залишається невідомим. Неможливо також встановити його родинні зв'язки. У науковій літературі присутня думка

²⁶ Грушевський М. Звенигород Галицький. Історично-археологічна розвідка ЗНТШ. Т. 31–32. Львів, 1899. С. 13–14; Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. Киев, 1985. С. 81; Стефанович П. Отношения князя и знати в Галицком и Волынском княжествах до конца XII в. *Средневековая Русь*. Вып. 7. Москва, 2007. С. 179.

²⁷ Войтович Л. Перша галицька династія. С. 16; Гупало В. Звенигород... С. 95–96; Миська Р. Звенигород на Дністрі: історіографічний міф чи літописне місто *Княжа доба: історія і культура*. Вып. 7 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2013. С. 61.

²⁸ Ипатьевская летопись. Стб. 316–317.

Контекст літописних повідомлень дає підстави вважати, що під час конфлікту Володимирка з Всеволодом Ольговичем у 1144 р. Іван Ростиславович був союзником галицького князя (Ипатьевская летопись. Стб. 315–316; Лаврентьевская летопись. С. 311–312; Стефанович П. Отношения князя... С. 179). Очевидно, добрі відносини між ними зберігалися до моменту захоплення Галича, яке Іван Ростиславович вчинив у січні 1145 р.

²⁹ Ипатьевская летопись. Стб. 315–316.

³⁰ При визначенні орієнтовної дати народження Івана Халдеєвича опираюся на розрахунки Адріана Юсуповича для вирахування ймовірного часу народження галицько-волинських урядників XIII ст. Див.: Jusupović A. *Elity*... S. 90–93.

про спорідненість між Іваном та наближеним до князя Володимирка Володаревича боярином Избигнівом Івачевичем (“Избыгнѣв Ивачевич”)³¹, однак Петро Стефанович справедливо відзначив її як засновану тільки на фонетичній близькості (але не ідентичності) імен Іван та Івач³². Відтак, до тези про їх можливу спорідненість необхідно ставитися з належною обережністю.

Підтверджений джерелами період діяльності Івана Халдеевича обіймає всього лише один 1146 рік. Однак, незважаючи на стосовно обмежений об’єм доступної інформації про нього, існує змога відтворити певні деталі його біографії. З високою правдоподібністю можна говорити, що Іван народився не пізніше другого десятиліття XII ст., будував свою кар’єру при дворі Володимирка Володаревича, а її вершиною став уряд звенигородського воеводи, який він обійняв незадовго перед 1146 р. На межі зими і весни 1146 р. Іван Халдеевич відзначився при керуванні успішної оборони Звенигорода перед переважними силами київського князя Всеволода Ольговича та його союзників. Він характеризувався добрим знанням військової справи, а також рішучістю і жорстокістю. Помер після 1146 р.

Ягеллонський університет

³¹ Пащито В. Т. Черты политического строя Древней Руси Древнерусское государство и его международное значение. Москва, 1965. С. 67.

³² Стефанович П. Отношения князя... С. 183–184.

Віктор МЕЛЬНИК, Уляна БОРНЯК

НОВІ ДАНІ ДО ІСТОРІЇ, ТЕХНОЛОГІЇ ПОБУДОВИ ТА МИСТЕЦЬКОГО ОЗДОБЛЕННЯ УСПЕНСЬКОГО СОБОРУ В КНЯЖОМУ ГАЛИЧІ

Багаторічне вивчення Успенського собору княжого Галича вже принесло чималий масив різномірної наукової інформації. Проте, нові міждисциплінарні дослідження часто дають змогу відкривати невідомі аспекти історії побудови та оздоблення цієї знакової будівлі княжого часу.

Уже немало десятиліть у науковому середовищі побутувало усталене твердження, що вапняк для будівництва та оздоблення собору завозився з околиць міста Миколаєва над Дністром, а саме з території села Демня, оскільки в околицях самого Галича така порода каменю відсутня. Археологічні матеріали стосовно будівлі Успенського собору другої половини XII ст. в Галичі та його оздоблення відомі від моменту археологічного відкриття решток споруди, проте літописного повідомлення про них у доступних на сьогодні джерелах немає. У такому разі на допомогу дослідникові приходять археологія, геологія, новітні технологічні дослідження та метод порівняльного аналізу.

Собор є також єдиною відомою на сьогодні пам'яткою княжого Галича, стосовно якої, враховуючи весь проведений комплекс наукових досліджень, можна певно стверджувати що вона мала цілісний (від гори донизу¹) ансамбль фрескового оздоблення. Свого часу Михайло Осінчук – відомий маляр-практик та знавець давніх малярських технік, якого д-р Ярослав Пастернак залучив до аналізу віднайдених фрагментів монументального малярства, відзначив, що фреска, з рештками якої він проводив дослідження, виконана на двошаровому тиньку і більше подібна до західної, ніж східної, оскільки “не має тих додатків (прядиво, клоччя, різана солома)”², які були притаманні розробленій на візантійській основі класичній технології монументального малярства старокіївського зразка. Новіші дослідження на значно ширшому матеріалі підтвердили слушність цього спостереження³.

На основі проведеного вивчення будівельних матеріалів та тиньків маємо підстави твердити про ансамбль монументального малярства усього інтер'єру собору, оскільки залишки фресок знаходилися і на нижніх блоках (вапнякових та алебастрових), і блоках зі склепіння, витесаних з подільського пористого травертину, як слушно зазначав свого часу Я. Пастернак⁴, опираючись на

¹ Мельник В. Нововіднайдені фрагменти фресок Успенського собору в Галичі / Віктор Мельник *Пам'ятки сакрального мистецтва Волині: науковий збірник. Вип. 8 : Матеріали VIII міжнародної наукової конференції, (м. Луцьк, 13–14 грудня 2001 р.)*. Луцьк, 2001. С. 97.

² Пастернак Я. Старий Галич : археологічно-історичні досліді у 1850–1943 рр. Краків; Львів, 1944. С. 149.

³ Мельник В. Нововіднайдені фрагменти фресок... С. 96–97.

⁴ Пастернак Я. Старий Галич... С. 84.

дослідження свого брата, Северина Пастернака⁵. Ця будівельна технологія переконливо свідчить про системний та професійний підхід будівничих до влаштування стін та склепінь.

Дослідження матеріалів будівельних блоків Успенського собору

Натурні обстеження білокам'яних блоків, що походять з Успенського собору XII ст., у свіжому зламі дозволили виділити декілька різновидів вапняку, а саме: крейдоподібний, масивний, вапняк білого забарвлення, за складом коколіто-форамініферовий, та білий, міцний, дрібнозернистий і дрібнопористий літотамнієвий вапняк, полідетритовий, зі значною кількістю дрібних зерен кварцу, а також сірий, міцний, дрібнозернистий і дрібнопористий вапняк з білими строматолітами та чималою кількістю зерен кварцу; сірий, пористий, нерівномірнотзернистий уламковий полідетритовий вапняк з білими вклученнями палеофауни⁶.

Алебастр, який бачимо в залишках стін та різьбленого оздоблення, має біле й сіре, часто з блакитнуватим відтінком, забарвлення; він масивний, смугастий, зозулястий, інколи з перешаруванням алебастрових, гіпсових та карбонатно-глинистих прошарків, в окремих блоках із прожилками напівпрозорого паралельно-волокнистого гіпсу – селеніту, сантиметрової потужності⁷. Він походить з околиць розташованих неподалік від Галича сіл Бовшів, Вікторів, Журавно, Сокіл⁸.

За твердженням Я. Пастернака, для влаштування склепінь вживався подільський травертин⁹, хоча докладніше про походження цього матеріалу нічого не повідомлено. Наші дослідження 2017–2018 рр. показали, що тесані блоки травертину мають сіре, зі світло бежевим відтінком забарвлення зовні та темніші у свіжому зломі. Це міцні, хоча дещо крихкі, карбонатні породи з пористою текстурою. Мікроскопічні дослідження вказують на дрібнозернисту структуру, переважно карбонатний склад, з домішками глинистого матеріалу та зернами кварцу¹⁰.

Травертин широко використовуються у будівництві храмів, зведених в різні історичні періоди. Його залучення є наслідком поєднання міцності з легкістю завдяки високій пористості. Вона також забезпечує низьку теплопровідність, хорошу звукоізоляцію та легке різання. Найширше залучали травертин в Італії, що зумовлено наявністю найбільших травертинових кар'єрів на її території. Відомі випадки, коли розроблення родовищ травертинового каменю здійснюється з моменту закладання міста і він стає основним матеріалом для усіх видів будівництва, як, наприклад, в будівлі храму святого Емідія (XI ст.) у місті Асколі Пічено.

Використання пористих цеглин у верхніх будівельних верствах давніх київських церков відзначав ще Михайло Грушевський при огляді будівельної техніки, однозначно пов'язуючи цю практику лише з візантійською традицією¹¹.

⁵ Пастернак С. З чого була збудована княжа катедрa у Крилосі *Наша Батьківщина*. Львів, 1938. Ч. 9. С. 200.

⁶ Борняк У., Гулій В., Петрик В., Жолоб Г. Природні камені у фрагментах будівлі Успенського собору с. Крилос *Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції "Сучасні технології та особливості видобутку, обробки і використання природного камення"* (24–25 листопада 2017, Київ). Київ, 2016. С. 46–47.

⁷ Там само. С. 45–46.

⁸ Вуйцик В. Новый памятник древнерусской белокаменной резьбы *Памятники культуры. Новые открытия. Письменность Искусство Археология. Ежегодник 1982*. Москва, 1984. С. 213.

⁹ Пастернак Я. Старий Галич... – С.84.

¹⁰ Борняк У., Гулій В., Петрик В., Жолоб Г. *Природні камені...* С. 47.

¹¹ Грушевський М. *Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Т. 3 : До року 1340*. Київ, 1993. С. 426.

Окрім Успенського собору княжого Галича, на наших теренах автори зафіксували ще два пізніших випадки використання травертинових блоків у склепінні сакральних споруд. Першим таким об'єктом є замкова каплиця (у деяких джерелах – костел) Святої Трійці у місті Бережани Тернопільської обл. Вона розташована в південно-західній частині території замкового подвір'я та має типові ознаки ренесансної будівлі з елементами пізньої готики й новітніми додатками уже часів бароко. Каплицю зведено водночас із замком й вона служила усипальницею декільком поколінням його власників. Замок постав на багнистому острівному терені між двома рукавами р. Золота Липа, на схід від міста, що розкинулось на пограниччі північного Поділля, Галичини й південної Волині¹². Цілоком ймовірно, замок будували в декілька етапів, хоча за найпоширенішою версією його спорудження тривало близько 20 років на кошти великого коронного гетьмана, руського воеводи Миколая Сенявського. Завершення у 1554 р. стверджує напис на білокам'яній плиті, вмурованій над в'їзною брамою головного південного фасаду¹³. Сучасний стан замкової каплиці є найгіршим за всі роки її існування. Оскільки в ній обвалився дах й елементи склепіння опинилися на долівці, з'явилася можливість ідентифікувати матеріал, використаний для його зведення. Цілоком очевидно, що це травертин, проте джерело та шляхи його постачання ще потребують дослідження. Окрім того, немає можливості оцінити розміри тесаних блоків та спосіб їх укладання, оскільки актуально доступне лише румовище під стіною каплиці.

Іншим б'єктом, у якому виявлено травертинові блоки в склепінні, виявився закинутий замковий костел Вознесіння Богородиці монастиря домініканців в урочищі Червоне поблизу села Нирків Тернопільської обл. Його звели в стилі пізнього ренесансу з елементами готики 1615 р. коштом родини Лісецьких¹⁴. Тесані блоки з травертину у склепінні костелу щільно підігнані один до одного. Окрім того, травертинові блоки у чималій кількості використані всередині костелу. Проведені упродовж 2017–2018 рр. натурні дослідження Уляни Борняк виявили, що й склепіння підвальних приміщень, “хори” для хористів, престіл, колони теж складені з тих самих травертинових блоків характерного сірувато-бурого забарвлення. У деяких місцях збережено тиньки, якими покривали блоки. Використання травертину для виконання внутрішніх елементів будівель характерне для будівництва храмів у Європі, проте, для травертинових колон покриття тиньком не притаманне, оскільки структурно-текстурні особливості каменю наділені виразною самодостатньою декоративною цінністю.

Описані фрагменти ренесансної будівлі в Ниркові достатньо добре збережені (якщо таке формулювання можна вжити до її сучасного стану). Тривалі деструкційні процеси та відсутність спеціальних досліджень роблять неможливим встановлення на даному етапі наявності фрескового малювання на них. Але цінність цього “технологічного” свідчення вбачаємо у тому, що принаймні від XII ст. можна стверджувати тяглість та неперервність відповідного аспекту будівельної традиції регіону, притаманного і пізнішим часам.

Враховуючи наведені напрацювання, автори поставили собі за мету, використовуючи результати проведених мінералого-петрографічних досліджень,

¹² Пламеницька О. А. Деякі аспекти хронології та типології Бережанського замку в контексті формування урбаністичної системи міста *Українська академія мистецтва. Дослідницькі та науково-методичні праці*. № 18.

Київ, 2011. С. 258.

¹³ Там само. С. 257.

¹⁴ Полохович Д. Червоногород – зникле місто *Zbruch*. 2016 [Електронний ресурс] режим доступу: <https://zbruc.eu/node/52608>.

знайти ідентичний матеріал у природних травертинових комплексах Середнього Подністрів'я задля встановлення джерел походження, а також відтворення ймовірних шляхів його постачання для будівництва Успенського собору давнього Галича.

За результатами масиву накопиченої та опрацьованої інформації зроблено важливий висновок: найбільшу наближеність до виявлених у Крилосі травертинових блоків за сукупністю мінералого-петрографічних характеристик (забарвлення, речовинний склад, текстурно-структурні особливості) мають травертинові породи в селі Порохова. У ході експедиції зразки для порівняного аналізу відібрано з травертинової скелі, що знаходиться на вершині лівого схилу долини річки Бариш на південній околиці села біля лісу. Довжина скелі – близько 100 м, висота – 10–11 м. Можна припустити, що будівельний матеріал для собору постачався з цього села чи найближчих його околиць. Якщо проаналізувати схему розміщення травертинових природних комплексів на території Середнього Подністрів'я (Рис. 1), то не складно відзначити, що, власне, село Порохова та найближчі до нього травертинові скелі поблизу сусідніх сіл Делева, Стінка та Космирин знаходяться найвище за течією ріки Дністер, а, значить – виявляються найближчими до місця зведення собору. Про наявність тут родовища травертинів зазначено, зокрема, на сайті Тернопільської обласної держадміністрації¹⁵. Офіційно віднайдене родовище не розробляється і слідів сучасного розроблення травертинових скель у ході експедиції не зафіксовано. Ймовірним шляхом транспортування будівельного матеріалу служили ріки Бариш, Дністер та, можливо, Луква (Рис. 2).

Застосування, принаймні, трьох порід каменю (**вапняку, алебастру й пористого травертину**), а також високий мистецький рівень збережених білокам'яних та алебастрових деталей безпосередньо, зі свого боку, так само вказують на Успенський собор як знакову споруду в архітектурній спадщині княжого Галича. Загальнопоширена практика вимагала, аби новозведена будівля деякий час простояла нетинькованою для просідання стін й запобігання утворенню від цього тріщин у малярському шарі. Але дослідження під мікроскопом не вказують на довшу тривалість цього періоду, тому що ані між верствами тиньку, ні між тиньком та каменем у вивчених взірцях не віднайдено шару пилу, який неодмінно утворився би, коли б будівля стояла нетинькованою триваліший час.

Проведені комплексні дослідження дали змогу виявити самотність ансамблю монументального малярства, виконаного в стінах собору, очевидно, у третій чверті XII ст. Як і сама архітектура, він, без сумніву, репрезентував східнохристиянську традицію. На нашу думку, варто згадати, що Юлія Стріленко та Роман Гуцуляк за результатами вивчення будівельних розчинів собору відзначили: "Наявність різних мурувальних розчинів та різних технологій мурування можуть свідчити про різні періоди в будівництві собору і зміну в підходах до його будівництва. Таким чином, доки були збудовані підмурки собору, техніка будівництва змінилась кілька разів, що, очевидно, було відображенням (наслідком) бурхливих політичних подій, а можливо, і зміни влади в стольному Галичі"; "гіпсові розчини XII ст. Успенського собору є оригінальними і одними з найцікавіших, з наукової точки зору, серед пам'яток Київської

¹⁵ Перспективні ділянки та родовища корисних копалин Тернопільської області [Електронний ресурс] режим доступу: <http://>

www.oda.te.gov.ua/main/ua/publication/content/19460.htm.

Рис. 1. Схематична карта поширення травертинів на Поділлі. Свинко Й. Травертинові скелі Середнього Придністров'я. Посібник-путівник. Тернопіль. 2004. С. 44

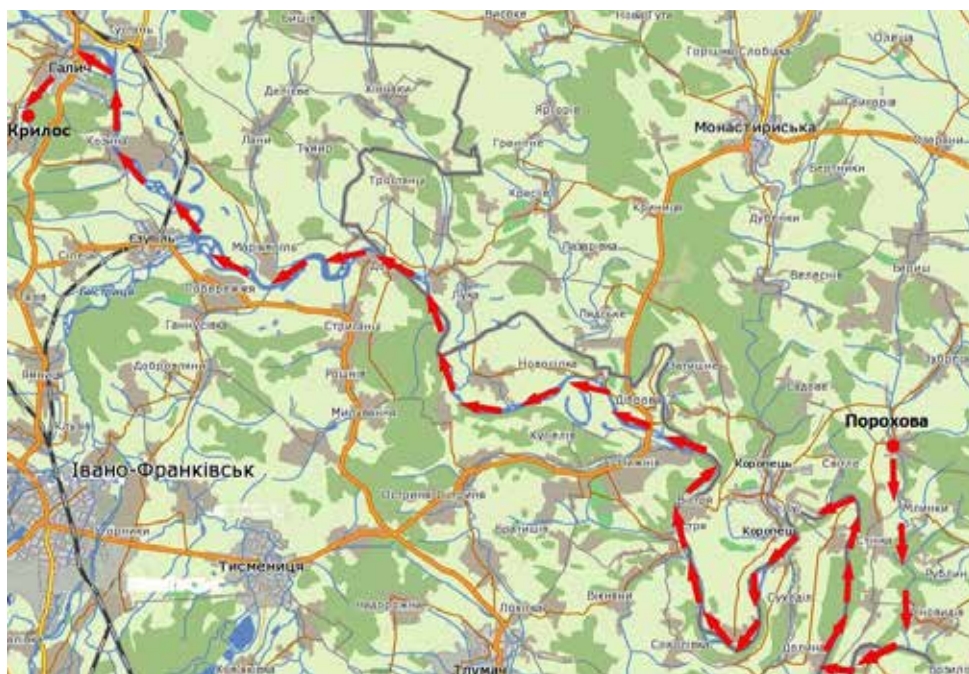

Рис. 2. Карта-схема ймовірного шляху постачання матеріалу з каменоломні до місця будівництва Успенського собору

Русі домонгольського періоду. Досі невідомі аналоги цих розчинів в Україні. Тому бажано провести більш глибоке їх вивчення і дослідження території їхнього можливого застосування¹⁶. Ще раніше їхню своєрідність зауважив і вказав Павло Раппопорт: “Среди растворов древнего Галича резко выделяются растворы Успенского собора, где связующее – гипс, а заполнитель – дробленый алебастр”¹⁷. Необхідно пам’ятати, що алебастр добували, практично, на місці – у сусідніх селах Сокіл та Вікторів¹⁸.

Глибокі та багатопланові технологічні дослідження алебастру, застосованого при будівництві собору, нещодавно провели Уляна Борняк та Василь Гулій. Різна збереженість алебастрових блоків пов’язана зі структурно-текстурними характеристиками матеріалу. Візуально виділяються декілька морфогенетичних типів, що, опосередковано, може вказувати на різні джерела постачання алебастру¹⁹. На сьогодні ми продовжуємо дослідження алебастрових блоків Успенського собору й маємо надію на відкриття завдяки цьому нових сторінок історії цієї знакової будівлі.

Необхідно зауважити, що при перепалюванні алебастру за певних умов утворюється гіпс. У цьому контексті варто згадати про гіпсові розчини, характерні для передроманської мурованої архітектури, відомі, зокрема, в Польщі²⁰. Цей аргумент також може вказувати на користь ранішого, ніж за часів князя Ярослава Осмомисла, початку будівництва. Закладення собору і перший будівельний період, найправдоподібніше, належить пов’язувати з батьком Ярослава Осмомисла – князем Володимирком Володаревичем²¹. На нашу думку, саме після його смерті (1152 р.) змінено план будівлі, причому, у збережених фрагментах стін археологи виявили алебастрові (можливо “реставраційні”) доповнення цього періоду²². На основі власних археологічних досліджень Юрій Лукомський прослідкував поетапні зміни будівельного плану Успенського собору²³. Ми припускаємо, що процеси зміни плану та розпису собору могли бути також пов’язані із заснуванням у Галичі єпископської кафедри²⁴. Деякий час собор, як уже зазначено, мусів простояти нетинькованим, аби стіни просіди і на поверхні малярського шару не утворювалися тріщини. Найімовірніше, його розписано раніше, але, не володіючи іншими даними, за верхню часову

¹⁶ Гуцуляк Р. Б., Стріленко Ю. Н. Науково-реставраційні дослідження залишків мурувань Успенського собору в с. Крилос Галицького р-ну *Збереження та використання культурної спадщини України: проблеми та перспективи: матеріали Міжнародної ювілейної наукової конференції, (Галич, 4–6 лист. 2004 р.)*. Галич, 2004. С. 128–140.

¹⁷ Раппопорт П. А. *Строительное производство Древней Руси (X–XIII вв.)*. Санкт-Петербург, 1994. С. 46–47.

¹⁸ Пастернак Я. Галицька катедра у Крилосі (попереднє звітження з розкопів у 1936 і 1937 р.) *Записки Наукового товариства імені Шевченка* (далі – ЗНТШ). Т. 154: Праці історично-філософської секції. Львів, 1937. С. I–XXI.

¹⁹ Борняк У., Гулій В., Петрик В., Жолоб Г. *Природні камені...* С. 46–47.

²⁰ Діба Ю. *Фундації богородичних ро-*

тонд у Кракові та Перемишлі у контексті центральноєвропейських міждержавних зв’язків середини XI ст. *ЗНТШ*. Т. 249: Праці комісії архітектури та містобудування. Львів, 2005. С. 46–50.

²¹ Сковчиляс І. Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII ст.: організаційна структура та правовий статус. Львів, 2010. С. 144–153.

²² Сковчиляс І. Початки християнства у Прикарпатському регіоні та заснування Галицької єпархії в середині XII століття *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 3 / Відп. ред. Л. Войтович. Львів, 2010. С. 424–426.

²³ Лукомський Ю. Успенський собор давнього Галича (за результатами нових досліджень 1992–2000 років) *ЗНТШ*. Т. 244: Праці Археологічної комісії. Львів, 2002. С. 592–607.

²⁴ Сковчиляс І. Галицька (Львівська) єпархія... С. 154–157.

межу випадає прийняти щойно першу літописну згадку 1187 р. у зв'язку з похованням князя Ярослава Осмомисла. Іпатіївський літопис подає цю подію у такому трактуванні: “Того же дѣ† престависа Галичъкии кнѣзь Ярославъ снѣ Володимерь. мѣ†ца . шк†тѣа . въ . а̄ . днѣ а во вторъи днѣ положень бы† во цркви стѣ†и Бѣа”²⁵. Процес дослідження місця імовірного княжого поховання та його подальшу долю докладно описали Микола Бандрівський, Юрій Лукомський та Роман Сулик²⁶. Не варто забувати про малярське оздоблення собору “від низу й до самого верха”, оскільки на саме такий його характер вказують залишки фресок на пористих блоках з травертину та блоках, близьких до фундаменту. Необхідно також відзначити алебастрові деталі так само як істотну частину мистецького оздоблення собору. Таку присутність цієї породи каменю, безперечно, зумовило його активне використання при спорудженні пам'ятки.

Висновки Опрацювання відібраних проб тиньку з фрагментами малярства як з верхніх пористих (подільський травертин²⁷) блоків, так і вапнякових з основи будівлі підтвердили ідентичність їхнього складу, що свідчить, насамперед, про синхронність розписів усєї будівлі та належність розшуканих фрагментів, які з часом опинилися у різних випадкових місцях, до однієї споруди, під якою є усі підстави вбачати Успенський собор. Проведені комплексні дослідження вапнякових, алебастрових і травертинових блоків дали змогу віднайти та ідентифікувати конкретні джерела походження основних застосованих будівельних матеріалів та визначити гіпотетичні шляхи їх транспортування до місця побудови собору. Можна також стверджувати, що тяглість та неперервність застосування травертинів у будівництві регіону бере початок від XII ст., хоча, через скромність давнього мурованого будівництва на місцевому ґрунті, відповідні приклади нині поодинокі. Гіпотетично, будівельна традиція, згідно з якою зведено та оздоблено Успенський собор Галича, може походити з Італії, де травертин широко використовують як будівельний матеріал. Наше дослідження стилістики білокам'яного різьблення собору, зі свого боку, теж здатне підтвердити цю гіпотезу, але цьому питанню буде присвячено окрему статтю. Дослідження у зазначеному напрямі продовжується. Це, зокрема, стосується і будівельних розчинів та фрескових тиньків. Маємо надію, що подальші роботи з доступними матеріалами допоможуть відкрити нову сторінку у вивченні Успенського собору княжого Галича.

*Львівський національний університет імені Івана Франка
Національний університет “Львівська політехніка”*

²⁵ Ипатьевская летопись. 2-е изд. / Под ред. А. А. Шахматова *Полное собрание русских летописей*. Т. 2. Санкт-Петербург, 1908. Стб. 565.

²⁶ Бандрівський М., Лукомський Ю. Су-

лик. Р. З історії дослідження Успенського собору в Галичі (Відкриття поховання галицького князя Ярослава Осмомисла) *ЗНТШ*. Т 225: Праці Історико-філософської секції. Львів, 1993. С. 397–399.

²⁷ Пастернак Я. Старий Галич... С. 65–69.

Олександр ГОЛОВКО

ХРАМ СВЯТОГО ПАНТЕЛЕЙМОНА В ГАЛИЧІ У КОНТЕКСТІ ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ ГАЛИЦЬКОГО КНЯЗІВСТВА (КІНЕЦЬ 80-Х РОКІВ XII – ПЕРША ЧВЕРТЬ XIII СТОЛІТТЯ)

Наприкінці XIX ст. увагу науковців, які вивчали минуле Галицького краю, привернула єдина архітектурна пам'ятка княжої доби на теренах Прикарпаття – церква у невеликому селі святого Станіслава (зараз село Шевченкове Галицького р-ну Івано-Франківської обл.) на високому березі Дністра при впадінні до нього річки Лімниця поблизу міста Галича. Йдеться про пошуки, спостереження і наукові праці Юліана Захаревича, Лева Лаврецького, Владислава Луцкевича, Антонія Петрушевича, Ісидора Шараневича¹. Дещо згодом, на початку XX ст., ґрунтовне дослідження храму запропонував львівський історик та історик мистецтва Йосип Пеленський. Результати його всебічних студій узагальнено у чималій за обсягом монографії, яка з'явилася на світ у краківському видавництві 1914 р.²

До початку досліджень Й. Пеленського було відомо, що від середини XIV ст. споруда згадується у писемних джерелах як костюл святого Станіслава. З кінця XVI ст. вона входила до комплексу монастиря католицького ордену францисканців. Упродовж довготривалої історії пам'ятка неодноразово перебувувалася³. Під час Першої світової війни храм значно зруйновано внаслідок артилерійських обстрілів. Нинішнього вигляду він набув після реставрацій, здійснених у 1965 та 1998 рр. під керівництвом Івана Могитича (Мал. 1). Інформацію про первісне посвячення храму зберіг напис на фронтоні:

Ц[Є]Р[К]О[В] Є[ВЯ]Т[ОГ]О ПАНТЕЛЕЙМОН[А]⁴.

Святий Пантелеймон жив наприкінці III ст. н. е. в східноримському місті Нікомедії на азійському березі Мармурового моря (зараз турецьке місто Ізміт). Його справжнє ім'я Пантелеон. За життя він прославився унікальним вмінням лікувати людей. Переслідувач християн імператор Максиміан (284–305) за відмову Пантелеона поклонятися язичницьким богам піддав його жорстокому тортурам, а потім наказав відрубати голову. Шанування святого Пантелеймона набуло значного поширення у Католицькій та Православній Церквах. Серед

¹ Стасюк А. Середньовічний монастир у Галичі: від св. Пантелеймона до св. Станіслава *Вісник Прикарпатського університету. Серія історія*. Вип. 20. Івано-Франківськ, 2011. С. 181.

² *Peleński J. Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej. Na podstawie badań archeologicznych i źródeł archiwalnych. Kraków, 1914. 219 s. Переклад українською мовою див.: Пеленський Й. Галич в історії середньовічно-*

го мистецтва на основі археологічних досліджень і архівних джерел. Івано-Франківськ, 2018. 320 с.

³ *Peleński J. Halicz... S. 32, S. 193.*

⁴ *Ibidem. S. 193; Вуйцик В. Графіті XII–XV століть церкви Святого Пантелеймона в Галичі Записки Наукового товариства імені Шевченка. Т. 231: Праці Комісії допоміжних (спеціальних) історичних дисциплін. Львів, 1996. С. 189–194.*

православних святих шанувався не тільки як цілитель, а й покровитель воїнів, а також в народній традиції – захисник від пожежі.

Відомо, що дружина князя Володимира Всеволодовича “Мономаха” англійська принцеса Гіта Уессекська наприкінці XI ст. підтримувала тісні контакти з кельнським монастирем святого Пантелеймона, в некролозі якого зберігся запис про смерть княгині. Саме широке вшанування у княжій родині Мономаховичів святого Пантелеймона пояснює, чому внук Володимира та Гіти Ізяслав Мстиславович отримав у хрещенні ім'я Пантелеймон. Пізніше князь Ізяслав на честь свого духовного патрона заснував у Новгороді Великому монастир святого Пантелеймона, а прибічник Ізяслава під час його князювання у Києві, Климент Смолятич, був посвячений у митрополити Русі 27 липня 1147 р., тобто в день пам'яті святого Пантелеймона⁵. Від часів Ізяслава Мстиславовича святий Пантелеймон став духовним покровителем княжої родини волинських Мстиславовичів.

Й. Пеленський висловив здогад про побудову храму святого Пантелеймона біля 1200 р.⁶ Це дало підставу подальшим дослідникам припускати зведення самої споруди за галицького на той час князя Романа Мстиславовича (роки другого правління у Галичі 1199–1205). Сучасні публікації стверджують, що біля церкви князь Роман, ставши 1199 р. володарем Галицько-Волинського князівства, побудував князівську резиденцію⁷. Під час археологічних досліджень неподалік від храму виявлено потужні оборонні споруди як переконливий доказ існування тут княжого двору у вигляді фортеці або замку. За 700 м від церкви виявлено також кладовище з багатими похованнями, що так само свідчить на користь припущення про існування тут князівської резиденції і мешкання в ній князівської родини та її найближчого оточення⁸. Не так давно тут між укріпленнями і храмом віднайдено сліди фундаментів будівлі палацового типу⁹.

Вивчення графіті, віднайдених досі на стінах храму святого Пантелеймона, знову поставили питання про час та обставини його виникнення. Спершу виявлено два написи з датою 1194 р.¹⁰, а потім – 1193 р.¹¹ (Мал. 2). Вони однозначно свідчать про раніший час будівництва церкви, ніж вважав Й. Пеленський. З цих знахідок можна зробити висновок про зведення споруди в другій половині 80-х або, у крайньому разі, – перші роки останнього десятиліття XII ст. Це дало підставу А. Стасюку, не відкидаючи вірогідності будівництва за часів

⁵ Назаренко А. В. Западноевропейские источники Древняя Русь в свете зарубежных источников. Т. 4. Москва, 1999. С. 262, 370–371.

⁶ Peleński J. Halicz... S. 193.

⁷ Томенчук Б., Баран В. Археологія дерев'яних палацових комплексів княжого Галича *Вісник Інституту археології*. Вип. 3. 2007. С. 39–40.

⁸ Томенчук Б. Археологія некрополів Галича і Галицької землі. Одержавлення, християнізація. Івано-Франківськ, 2006. С. 44–46; Його ж. Галич і мала Галицька земля XII–XIII ст. Історична топографія городищ. Івано-Франківськ, 2016. С. 168–178.

⁹ Томенчук Б., Мельничук О. Результати археологічних досліджень давнього Галича у 2003–2007 роках *Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України. Матеріа-*

ли Міжнародної наукової конференції. Галич, 10–11 жовтня 2008 року. Галич, 2008. С. 52–53.

¹⁰ Вуйцик В. Графіті... С. 192; Иоанисьян О. М., Рождественская Т. В. Надпись с именами Мстислава и Игната на стене церкви св. Пантелеймона в Галиче в контексте политических событий конца XII века *Труды Государственного Эрмитажа*. Т. 46. Санкт-Петербург, 2009. С. 198–218.

¹¹ Корнієнко В. Ранні датовані графіті церкви Св. Пантелеймона в Галичі: нові дослідження *Галич і Галицька земля. Матеріали Міжнародної наукової конференції. Галич, 30–31 жовтня 2014 р. До 20-річчя утворення Національного заповідника “Давній Галич”*. Галич, 2014. С. 85–89; Його ж. Епіграфіка сакральних пам'яток Галича (XII–XIX ст.). Івано-Франківськ, 2018. С. 138, 227, 284–285.

Мал. 1. Храм святого Пантелеймона в Галичі. Фото автора, листопад 2017 р.

князя Романа Мстиславовича, припускати можливість участі у спорудженні храму князя Володимира, сина Ярослава Володимировича “Осомисла”, який правив у Галичі в 90-х роках XII ст. (1187–1188, 1190–1199)¹².

На наш погляд, датовані 90-ми роками XII ст. графіті не можуть ставити під сумнів потенційну ініціативу князя Романа Мстиславовича у спорудженні храму, оскільки, як відомо, володимирський (на Волині) володар здійснив першу спробу оволодіти Галичем наприкінці 80-х років XII ст. Нещодавно археолог Ю. Лукомський при дослідженні фундаменту церкви звернув увагу “на зміну просторового чи пропорційного задуму будівничими споруди між етапом закладки фундаменту та побудови наземної її частини”¹³ (Мал. 3). Така зміна, на нашу думку, могла відбутися при умові перегляду плану побудови споруди, а остання мала статися при зміні замовника та архітектора, які здійснювали будівництво. Звідси є усі підстави припустити, що спорудження розпочав князь Володимир Ярославович, а продовжив князь Роман Мстиславович. Нагадаємо, що аналогічна ситуація встановлена при будівництві галицького Успенського собору: розпочав його князь Володимирко Володаревич десь на межі 40–50-х років XII ст., а завершив його син Ярослав Володимирович¹⁴.

Князь Володимир Ярославович народився біля 1150–1151 рр. 1167 р. він одружився з донькою чернігівського князя Святослава Всеволодовича Болеславою¹⁵. У 70-х роках XII ст. Володимир двічі виступав проти батька, спираючись при цьому на галицькі боярські кола, які хотіли обмежити владу Ярослава Володимировича. Невдачі у цих конфліктах змушували Володимира шукати притулку в інших князів – поза межами Галицького князівства. У 1184 р. неспокійний син, не досягнувши в черговий раз успіху у конфронтації з Ярославом, почав шукати допомоги або притулку у князя Романа Мстиславовича у Володимирі, згодом побував у князя Інгвара Ярославовича у волинському Дорогобужі, Святослава Юрійовича в Турові, Давида Ростиславовича в Смоленську, Всеволода Юрійовича в Суздалі¹⁶. Цікаво, що, з одного боку, ніхто з них Володимирі Ярославовичу не допоміг, але, з іншого, – ніхто його і не захопив, щоб передати батькові. Це можна пояснити вичікуванням можливого розгортання подій у Галичі.

Притулок Володимир Ярославович знайшов у свого шурина – путивльського князя Ігоря Святославовича (головного героя “Слова о полку Ігоревім”). “Тои же приа с любовью . и положи на немъ ч^еть великою . и за двѣ лѣтъ держа и оу себе”. На третій рік перебування Володимира на Чернігівській землі князю Ігорю вдалося примирити батька з сином. Літопис повідомляє, що до Галича Ігор Святославович “посла с нимъ (Володимиром – О. Г.) сна своего . зата Рюрикова Стослава”¹⁷, який, імовірно, повинен був виконати дипломатичні функції щодо примирення батька з сином. Поява Володимира Ярославовича в 1186 р. у Галичі, можливо, була викликана зміною суспільно-політичної ситуації, що значною мірою могла бути обумовлена важкою хворобою князя Ярослава.

Повернувшись до Галича, Володимир мав вирішити питання про своє місце проживання. Вірогідно, він не міг постійно перебувати в палаці батька, або

¹² Стасюк А. Середньовічний монастир... С. 183.

¹³ Лукомський Ю., Креховецький І., Фіголь А., Мельничук О. Храм Святого Пантелеймона Давній Галич. Науково-популярний часопис. 2019. № 2–3. С. 5.

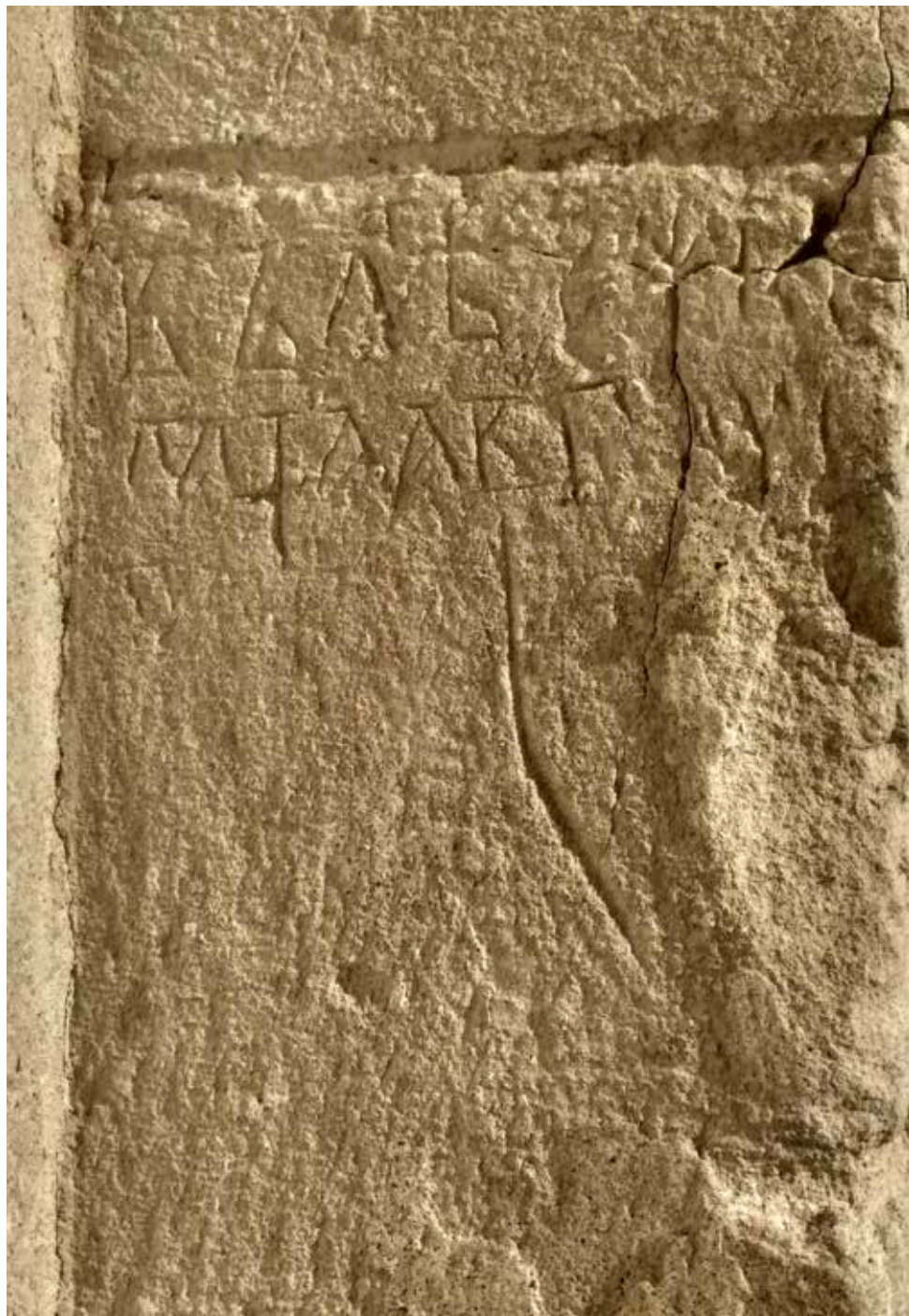
¹⁴ Лукомський Ю. Архітектурна спадщина

давнього Галича. Галич, 1991. С. 10.

¹⁵ Ипатьевская летопись Полное собрание русских летописей (далее – ПСРЛ). Т. 2. Санкт-Петербург, 1908. Стб. 527.

¹⁶ Там же. Стб. 633.

¹⁷ Там же. Стб. 634.

*Мал. 2. Графіті з датою 6702 (1194) р. на зовнішній стіні храму святого Пантелеймона.
Фото автора, листопад 2017 р.*

поблизу нього в малому Галичі (на Крилоському пагорбі), а тому, найвірогідніше, обрав для мешкання якусь садибу у межах великого Галича (у межиріччі Лукви, Лімниці і Дністра). Правдоподібним місцем проживання могла стати колишня резиденція князя Володимирка Володаревича (роки правління в Галичі 1141–1153), яка знаходилася в урочищі Карпиця-Цегольня (на території сучасного села Шевченкове) (Мал. 4). Духовним центром цієї резиденції була згадана в літопису церква Спаса¹⁸.

Відомо, що після смерті 1 жовтня 1187 р. князя Ярослава Володимировича, згідно з волею померлого і рішенням боярського з'їзду, де галицькі еліти одностайно присягнули виконувати волю покійного, князем став не його законний нащадок Володимир, а позашлюбний син Олег¹⁹. Проте досить швидко в Галичі здійснено заколот і до влади, все ж, прийшов Володимир Ярославич. “Быѣ матежь великъ в Галичкои земли . и сдоумавъ же моужи Галичкыи с Володимеромъ . перестоупишеть хрѣтъное целование . и выгнаша Влага из Галича . и бѣжа Шлегъ ѿтоудоу . во Вроучии . к Рюрикови”²⁰. Сталося це, вірогідно, в листопаді–грудні 1187 р., оскільки на початку наступного 6696 (1188) р. літопис фіксує як володаря Галицького князівства саме Володимира Ярославовича (“Въльѣ . ѡс . . . х . . . чс [6696 (1188) – О. Г.]. Кназащоу Володимероу в Галичкои земли”)²¹. Є усі підстави думати, що власне на цей час галицькі будівничі не тільки підготували до спорудження будівельний матеріал, а й заклали первісний фундамент майбутнього храму, проте зведення його стін розпочалося уже під патронатом іншого галицького володаря.

Поява законного з позиції князівського права спадкоємця на галицькому столі не стабілізувала, а розхитала політичну ситуацію у Галицькій землі, оскільки в князівстві швидко набирали сили опозиційні до Володимира Ярославовича боярські угруповання. Водночас до Прикарпаття привертають увагу чимало князів й одне з перших місць у цьому “змаганні” зразу ж зайняв володимирський князь Роман Мстиславович. Роман, безумовно, розумів, що він не має підстав для відкритого протистояння Володимирі Ярославовичу, а тому взимку 1187–1188 р. домовився з Володимиром про укладення шлюбу своєї доньки Феодори з сином нового галицького князя Васильком²². Цей шлюб надалі дав Роману Мстиславовичу додаткові козирі у його претензіях на Галич. Даріуш Домбровскі вважав, що

¹⁸ Ипатьевская летопись. Стб. 462; *Полубуцький С.* Церковно-археологічна спадщина Галича в контексті методології пам'яткоохоронних досліджень та релігієзнавчого туризму *Праці Науково-дослідного Інституту пам'яткоохоронних досліджень*. Вінниця, 2011. С. 483–484; *Головко О.* Княжий Галич: дискусійні питання виникнення міста і його розвитку як столиці землі-князівства Галич. *Збірник наукових праць*. Вип. 3. Івано-Франківськ, 2018. С. 100–102.

¹⁹ Про події 1187–1190 рр. у Прикарпатті докладно див.: *Фонт М.* Венгерско-русские политические связи в XII веке (1118–1199 гг.) *Центральноєвропейське дослідження*. Вип. 2: Венгры и их соседи по Центральной Европе в Средние века и Новое время (Памяти Владимира Павловича Шушарина). Москва, 2004. С. 103–107; *Головко О. Б.* Війна за

“галицьку спадщину” (1187–1189) *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 3 / Відп. ред. Л. Войтович. Львів, 2010. С. 116–132; *Його ж.* Політична криза у Галицькій землі у другій половині 80-х років XII ст. і її наслідки *Слово о полку Ігоревім та його доба (на посвяту Ярославу Осмомислу)*. *Матеріали Міжнародної наукової конференції*. Галич, 8 листопада 2012 року. Галич, 2012. С. 121–128; *Юрасов М. К.* Роль Перемишля в боротьбі Володимира Ярославовича за возвращение Галича (1189–1190) *Przemysł i ziemia Przemyska w strefie wpływu ruskich X – połowa XIV w.* (Colloquia Russica. Series II, t. 1). Kraków, 2013. С. 67–77; *Войтович Л.* Галич у політичному житті Європи XI–XIV ст. Львів, 2015. С. 163–166 (та ін.).

²⁰ Ипатьевская летопись. Стб. 657.

²¹ Там же. Стб. 659.

²² Там же. Стб. 660.

Мал. 3. Відкритий фрагмент фундаментів храму святого Пантелеймона.
Фото Ю. Лукомського, листопад 2019 р.

на момент укладення династичного союзу Феодора була ще дитиною²³. На нашу думку, взимку 1187–1188 рр. вона мала не більше семи років.

Ранній вік Феодори Романівни, без сумніву, свідчить про кон'юктурний характер укладення шлюбу. Микола Баумгартен та Микола Котляр вважали, що сини Володимира Ярославовича Василько і Володимир не були повноправними претендентами до галицької спадщини, оскільки народилися від попаді²⁴. Проте, на наш погляд, старші сини галицького князя Василько і Володимир народилися від законного шлюбу Володимира Ярославовича з Болеславою, донькою чернігівського князя Святослава Всеволодовича, як уже йшлося, укладеного близько 1167 р.

Під час поїздок до Галича Роман провів своєрідну розвідку і знайшов у Галичі прихильників. За словами літописця, "оувѣдавъ Романъ . ажь моужи Галичкїи не добро живоуть с кнѣземъ своимъ . про его насилье . зане гдѣ оулюбивъ женоу или чью дочерь . поимашеть насильемъ . Романъ же слашеть без опаса . к моужемъ Галичкимъ . подытыкаа ихъ на кнѣза своего . да быша его выгналъ изъ Щѣины своеа . а самага быша приади . на кнажение"²⁵.

При висвітленні політичних подій в Галицькій землі наприкінці 80-х років XII ст. літопис показує активну позицію в них "галицьких мужів" – боярства,

²³ Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich. Poznań, Wrocław, 2002. S. 30, 45–48; *Ejusdem*. Genealogia Mściłowiczów: Pierwsze pokolenia (do początku XIV wieku). Kraków, 2008. S. 262.

²⁴ Baumgarten N. Généalogies et mariages

occidentaux des Rurikides Russes du X – e au XIII-e siècle. Romae, 1927. Table II. No 20–21; Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. Киев, 1985. С. 89.

²⁵ Ипатьевская летопись. Стб. 660.

проте інколи на підставі цих повідомлень робиться висновок про одностайність поведінки галицьких еліт, або усіх галицьких громадян, що явно не відповідає конкретним історичним реаліям²⁶. Про різну орієнтацію боярства свідчить літописна стаття 1188 р., де розповідається про повстання “галицьких мужів” проти Володимира: “Моужи же Галичкѣи приимше свѣтъ Романовъ . совокоупивше полкы своя . и оутвердившеса крѣ томъ . и востаха на князь свои . и не смѣша его изымати ни оубити . зане не вси бахоутъ в доумѣ тои . боахоубоса приателевъ Володимѣревы”²⁷.

Джерельна інформація дає підставу думати, що під час цих подій галицька верхівка поділилася більш-менш чітко на три угруповання. До першого належали рішучі противники нащадка Ярослава, які хотіли ув’язнити або вбити Володимира, друга, найчисельніша, група виступала за його вигнання, і, нарешті, третя, “приателевъ Володимѣревы”²⁷, – це прихильники князя, які теж були достатньо могутніми. Саме на цю групу боярства, без сумніву, спирався Володимир Ярославович пізніше, під час свого другого князювання у Галицькій землі.

У боротьбі за столицю Прикарпаття Роман Мстиславович активно шукав спільників і поза межами Галицької землі, хоча, зрозуміло, це було складне завдання. Багатий Галич привертав увагу й інших князів, які стояли на заваді намірам та прагненням волинського князя. Вірогідно, серед них був, спершу, і тесть Романа Рюрик Ростиславович, який надав в Овручі притулок іншому претенденту на галицький престіл – князю Олегу²⁸. Відзначимо, щоб не повертатися до цієї теми, що після перевороту в Галичі у листопаді 1187 р. Олег Ярославович уже не повернувся до великої політики й зник з поля зору літописів. За свідченням Густинського літопису, яке виглядає не дуже достовірним, його отруєно²⁹. Згодом князь Рюрик під впливом розвитку подій у Галицькій землі був вимушений зорієнтувати свої зусилля на підтримку зятя.

Союзником Романа у галицьких справах навесні 1188 р. став його дядько зі сторони матері – краківський князь Казимир II Справедливий, у якого від самого початку князювання Володимира Ярославовича в підкарпатському краї не склалися нормальні відносини з новим галицьким володарем. Польський хроніст Вінцентій Кадлубек (початок XIII ст.) повідомляє, на жаль дуже коротко, що Володимир Ярославович здійснив у цей час декілька нападів на володіння польського князя³⁰. З приводу датування цих подій у літературі присутні певні розбіжності. Зокрема, Герард Лябуда вважав, що напади Володимира сталися пізніше, під час другого перебування князя на галицькому троні в 90-х роках XII ст.³¹ Михайл Юрасов припускав, що вони відбулися у 1190 р. перед його поверненням (за допомогою Казимира) до Галича і здійснювалися з Перемишля³², проте Бригіда Кюрбіс та Наталія Щавелева доводять, на нашу думку,

²⁶ Стефанович П. С. Отношения князя и знати в Галицком и Волынском княжествах до конца XII в. *Средневековая Русь*. Вып. 7. Москва, 2007. С. 204; Майоров А. В. Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община. Санкт-Петербург, 2001. С. 277–279.

²⁷ Ипатьевская летопись. Стб. 660.

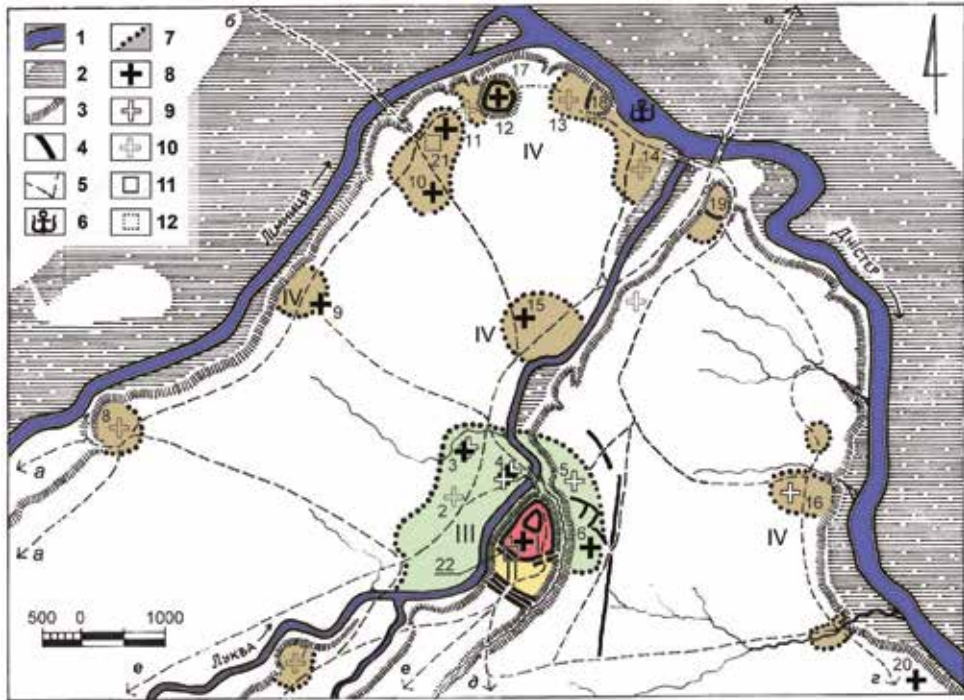
²⁸ Там же.

²⁹ Густынская летопись ПСРЛ. Санкт-Петербург, 1843. Т. 2. С. 321.

³⁰ *Vincentii Chronicon*. L.IV,15. Хроніку Вінцентія Кадлубка наводимо за вид.: *Magistri Vincentii Chronicon Polonorum Monumenta Poloniae Historica* / Ed. A. Bielowski. T. 2. Lwów, 1872. P. 193–449 (із вказівкою номеру книги і параграфу).

³¹ *Labuda G. Zaginiona kronika z pierwszej polowy XIII wieku w Rocznikach Królestwa Polskiego Jana Długosza. Próba rekonstrukcji*. Poznań, 1983. S. 23.

³² *Юрасов М. К. Роль Перемишля...* С. 67–77.

Мал. 4. План Галича кінця XII – початку XIII ст. Реконструкція Ю. В. Лукомського

Умовні позначення: 1 – ріки; 2 – болота; 3 – стрімкі схили; 4 – лінії укріплень; 5 – сухопутні шляхи; 6 – пристань; 7 – межі розселення; 8 – локалізовані муровані церкви; 9 – локалізовані дерев'яні церкви; 10 – вірогідні церкви; 11 – виявлений дерев'яний палац; 12 – вірогідний палац.

Експлікація. Частина міста: I – дитинець; II – окольний город; III – підгороддя, посад; IV – передмістя, пригороди.

Церкви: 1 – собор Успіння Богородиці (середина XII ст.); 2 – на Підгородді; 3 – Благовіщення на Церквиськах, дерев'яна (друга половина XII ст.), мурована (кінець XII – перша третина XIII ст.); 4 – Івана (?) на Царинці, дерев'яна (1 половина XII ст.); мурована, недобудована (друга чверть XIII ст.); дерев'яна каплиця (друга половина XIII – XIV ст.); 5 – Воскресіння (кінець XII – перша половина XIII ст.); 6 – Пророка Іллі (друга половина XII – початок XIII ст.); 7 – у Вікторові; 8 – на Соколі; 9 – Кирилівська (кінець XII – початок XIII ст.); 10 – квадрифолій у Карповім Гаю (третя чверть XII ст.); 11 – Спаса на Карпиці (40-і рр. XII ст.); 12 – св. Пантелеймона (кінець XII ст.); 13 – на Мниському Саду; 14 – Михайлівська на Залукві; 15 – на Цвинтариськах (друга половина XII ст.); 16 – Успення Богородиці в Пітричі (кінець XII – перша третина XIII ст.); 17 – на Побережжі; 18 – на Гробиськах; 19 – на Галич-Горі; 20 – св. Бориса і Гліба (?) на Побережжі (друга половина XII – початок XIII ст.).

Палаці: 21 – на Карпиці; 22 – в урочищі Старі Палаці (перша половина XII ст.).

Шляхи: а – Соляний шлях на Підкарпаття; б – до Перемишля; в – до Теревовлі, на Київ; г – у Товмач, Коломию, Пониззя; д – у Тязів, Карпати; е – у Вістову, Карпати.

слушно, імовірність здійснення нападів галицьких полків на Малу Польщу в першій половині 1188 р.³³

Вірогідно, на початку літа 1188 р. Володимир під тиском боярської опозиції “убоавъ^c поймавъ злато и сребромного . с дружиною . и женоу свою пойма . и два сна . и еха во Оугры . ко королеви”. Отже, князь втік разом з родиною до Угорщини, де сподівався знайти допомогу для повернення князівського столу. Згодом галицькі прихильники волинського князя не тільки повернули йому доньку Феодору, а й запросили Романа на князювання. “И въеха Романъ в Галичъ . и съде в Галичи княжа”³⁴. Дещо інакше в характерному для себе антируському дусі цю подію зафіксував Вінцентій Кадлубек, який вважав, що Галицьке “королівство” Роман отримав за заслуги від Казимира, який вигнав звідти Володимира³⁵.

Зразу ж після інформації про вокняжіння Романа Мстиславовича, літописець пише: “И приде Володимиръ ко королеви . король же поймавъ Володимера и со всеми полкы поиде к Галичю”³⁶. Є підстави гадати про неможливість досить швидкого завершення перебування князя Романа у прикарпатському місті. З одного боку, в умовах приготування до майбутнього походу війська хрестоносців через Угорщину, в цій країні, безумовно, наготові був значний військовий контингент, проте, з іншого боку, приготування до вимаршу і сам він вимагали певного часу. Тому угорська експедиція, радше, розпочалася десь наприкінці літа – на початку осені. Тоді до нового галицького князя дійшли чутки, що за Карпатами угорський король Бела III організував військовий похід на схід. Усе це примусило Романа, не чекаючи появи суперників на території Прикарпаття, покинути Галич. Під час перебування у Галичі за дорученням князя розпочалося будівництво церкви, фундамент якої, як уже йшлося, закладено за наказом Володимира Ярославовича. Її освятили в ім'я святого Пантелеймона, тобто на честь духовного покровителя волинських Мстиславовичів.

Похід короля Бели III на схід відрізнялася від попередніх нападів угорських військ на Галичину, оскільки цього разу угорська адміністрація ставила складніше завдання: перетворити Галичину на провінцію Угорського королівства. Бела III вирішив не повертати владу в Галичі Володимирі Ярославовичу, а після захоплення міста почав орієнтуватися на тих бояр, які не хотіли бачити на престолі сильного князя. “Король же въѣха в Галичъ, – повідомляє літопис, – не посади в ньмъ Володимера но даде весь народъ Галичанамъ и посади в ньмъ сна своего Андрѣа . а Володимера поа с собою . во Оугры Шпать”³⁷. Очевидно, прихильники короля та його сина королевича Андрія, який став номінальним намісником краю, отримали певні привілеї, а деякі з них навіть увійшли до місцевої угорської адміністрації. М. Волощук вважає, що в 1188–1189 рр. Галицьке князівство на чолі з угорським принцом знаходилося під протекторатом його батька-короля³⁸.

Щоб зробити галицьких магнатів слухнянішими, Бела III, судячи з подальшої інформації літописця, захопив чимало родичів бояр і як заручників

³³ Kurbis B. *Komentarz Mistrza Wincentego Kronika Polska*. Warszawa, 1974. S. 203; Щавелева Н. И. *Польские латиноязычные средневековые источники*. Москва, 1990. С. 133. Див. також: Roepell G. *Geschichte Polens*. Hamburg, 1840. Bd. 1. S. 380.

³⁴ Ипатьевская летопись. Стб. 661.

³⁵ Magistri Vincentii Chronicon. L.IV,15.

Поп.: Grabski A. F. *Polska w opiniach obcych X–XIII w.* Warszawa, 1964. S. 65.

³⁶ Ипатьевская летопись. Стб. 661.

³⁷ Там же.

³⁸ Волощук М. “Русь” в Угорському королівстві (XI – друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції. Івано-Франківськ, 2014. С. 82.

відвів із собою до Угорщини³⁹. Отже, король прибув до Галича приблизно наприкінці літа – на початку осені 1188 р., але перебував тут недовго, бо справи в Угорщині вимагали його невідкладного повернення. Можна припускати, що Володимира ув'язнено в одній з веж або тодішньої столиці Угорщини Секешфехервару, або Вишеградської фортеці (Fellegvár), де тоді знаходилася інша королівська резиденція⁴⁰.

Недостатня впевненість у власних силах щодо можливості утримати Прикарпаття, активне прагнення Романа Мстиславовича повернути Галич (така спроба здійснена восени 1188 р., коли за допомогою овруцького князя Рюрика Ростиславовича Роман здійснив невдалий похід на галицький тоді Пліснеськ⁴¹), втеча Володимира Ярославовича з угорського полону, яка сталася, вірогідно, взимку 1188/1189 р., примусили угорський двір звернутися до засобів дипломатії, аби налагодити стосунки з представниками князівської верхівки. На початку 1189 р. Бела III відправив до чернігівського князя Святослава Всеволодовича посольство, яке запросило до Галича для переговорів сина Святослава, князя Гліба. “Стослав же оутаивса Рюрика . оуШхотаса твораше . ако же дадуть емоу Галичь . и посла сна своего . Глѣба ко королеви”⁴². Складно докладніше визначити тодішні угорські наміри, але, судячи з тексту літопису, можна припускати намагання створити систему спільного угорсько-чернігівського контролю над Галицькою землею.

Проте цим планам не судилося здійснитися, бо про таємну дипломатію Святослава Всеволодовича та Гліба довідався овруцький князь Рюрик Ростиславович й звинуватив Святослава у порушенні спільних угод. У боротьбі проти створення альянсу чернігівських князів з угорцями Рюрик Ростиславович широко використовував “громадську думку”: в справу втрутилася Церква на чолі з київським митрополитом Никифором. “Молвашеть бо и митрополитъ Стославоу . и Рюриковит . се иноплемьници ѡали ѡтчиноу вашю . а лѣпо вы бы потроудитиса”⁴³. У Густинському літописі вміщено цікаве свідчення, що, крім вимоги боротьби з іноземцями, Никифор наполягав на передачі Галича Роману⁴⁴. Враховуючи тісні зв'язки князя Рюрика та митрополита Никифора, ця інформація виглядає цілком реальною.

Під час походу на Галич два наймогутніші на той час володарі Південної Русі розсварилися, а їх війська повернулися додому. Невдачею завершилася і спроба галицьких бояр антиугорського табору використати у боротьбі з окупантами молодого князя Ростислава Івановича (“Берладничча”). Цей претендент на галицький стіл мав незаперечні правові підстави виборювати Галичину. Ростислав був представником найстарішої гілки Ростиславовичів: його дід Ростислав Володаревич був навіть старшим братом галицького князя

³⁹ Ипатьевская летопись. Стб. 664.

⁴⁰ Мартін Гомза припускає можливість ув'язнення князя Володимира Ярославовича в угорській фортеці Спіш (сучасна північна Словаччина). Див.: Historia Scopusii / Red. M. Homza a St. A. Sroka. Bratislava; Kraków, 2009. V. 1. S. 145. Висловлюю подяку Мирославу Волощуку за інформацію з цього приводу. Леонтій Войтович вважає, що місцем ув'язнення Володимира була Будайська фортеця. Див.: *Войтович А.* Галич... С. 165. На наш погляд, обидві версії недостатньо

переконливі. Спішська фортеця знаходилася далеко від місця постійного проживання угорського монарха, що створювало би в разі перебування там галицького князя проблеми для контролю за ним. Що стосується Будайської фортеці, то її побудував щойно в середині XIII ст. король Бела IV (роки правління 1235–1270).

⁴¹ Ипатьевская летопись. Стб. 661–662.

⁴² Там же. Стб. 662.

⁴³ Там же. Стб. 663.

⁴⁴ Густынская летопись. С. 322.

Володимирка, батька Ярослава Осмомисла⁴⁵. Відомий історик і письменник Ігор Можейко писав про драматичність перебігу тодішньої боротьби за Галич: “Отже, на цей момент на галицький престол претендують: Володимир, який сидів на вежі, Олег “Настасич”, який мешкав в Овручі, принц Андрій, який правив Галичем, але почував себе там непевно, син Святослава Смоленського і син Рюрика Смоленського, які йдуть зі своїми батьками до Галича, і, нарешті, як незабаром виявиться, син нещасного Івана Берладника, бідний, відважний і гордий Ростислав”⁴⁶.

Лише ціною величезних зусиль завойовникам та їх сателітам з-поміж галицьких бояр на чолі з королевичем Андрієм вдалося подолати Ростислава, якого захоплено в полон і згодом отруєно⁴⁷. Проте суспільне напруження у Галичі досягло такої гостроти, що доля угорців у Прикарпатті була вже вирішена. І тут на політичному обрії знову з'явилася постать князя Володимира Ярославовича, він повертається на батьківський стіл.

Літопис розповідає про втечу Володимира з угорського полону, переговори його в Німеччині з імператором, який доручив краківському князю допомогти галичанину, що і було врешті-решт виконано. У літературі традиційно йдеться про допомогу імператора Фрідріха I Барбаросси (роки правління 1155–1190)⁴⁸. Але в літопису не наведено імені германського володаря. Володимир, вказує одинокє з відповідного приводу джерельне свідчення, “изрѣзавъ шатерьъ . и сви собѣоужище . и свѣсиса ѿтоудоу доловъ . ѿ сторожи же его . баста емоу два во приазнь . ѿже и доведоста землі Немѣчкыа . ко црви Нѣмѣцкомуу . цррь же оувѣдавъ Же естъ сестричичъ великому князю Всеволодоу Соуждальскомоу . и приа его с любов и с великою чѣтью . и престава к немуу моужь свои и посла его Казимируу в Лахи . веда емоу доправити Галича по своеиволѣ . ѿлъ боса башь давати црви . по . ѡв [2000 – О. Г.] . гривень себра”⁴⁹.

На висновок вчених про переговори князя Володимира саме з Фрідріхом I Барбаросою, очевидно, вплинула подальша літописна інформація про участь німецьких рицарів у третьому хрестовому поході: “В то же лѣто иде цррь Немѣцкыи со всею своею землею битиса за гробъ Гнь”⁵⁰. Тут також не згадано імені імператора, але однозначно і безперечно, що в цитованому фрагменті

⁴⁵ Baumgarten N. *Généalogies...* Table III. P. 14 (помилково надруковано: 13).

⁴⁶ Можейко И. В. Загадка 1185 года. Русь – Восток – Запад. Москва, 2007. С. 329. Автор помилково називає Рюрика смоленським князем, насправді той у 1173–1194 рр. був князем в Овручі, а від 1194 р. у Києві.

⁴⁷ Ипатьевская летопись. Стб. 665; Фроянов И. Я., Дворниченко А. Ю. Города-государства Древней Руси. Ленинград, 1988. С. 144–145.

⁴⁸ Gorski K. *Stosunki Kazimierza Sprawiedliwego z Rusią*. Lwów, 1875. S. 27; Grodecki R., Zachorowski S., Dąbrowski J. *Dzieje Polski średniowiecznej*. T. 1. Kraków, 1926. S. 190–191; Бережков Н. Г. Хронология русского летописания. Москва, 1963. С. 205; Kuczyński S. M. *Stosunki polsko-ruskie do schyłku wieku XII Ejusdem. Studia z dziejów Europy Wschodniej X–XVII w.* Warszawa, 1965. S. 28; Włodarski B. *Polska i Ruś: 1194–1340*. Warsza-

wa, 1966. S. 14; *Ejusdem. Sąsiedztwo polsko-ruskie w czasach Kazimierza Sprawiedliwego Kwartalnik Historyczny*. 1969. Nr 1. S. 16; Паушто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. Москва, 1968. С. 162; Літопис Руський / За Іпатським списком переклав Л. Махновець. Київ, 1989. С. 349; Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв. Москва, 2001. С. 636, 639; Котляр М. Ф. Історія дипломатії Південно-Західної Русі. Київ, 2002. С. 97; Головка О. Б. Корона Данила Галицького. Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. Київ, 2006. С. 211; Юрасов М. К. Роль Перемышля... С. 67–77 (та ін.).

⁴⁹ Ипатьевская летопись. Стб. 666.

⁵⁰ Там же.

йдеться про Фрідріха I Барбароссу, який очолив тридцятитисячне⁵¹ військо німецьких хрестоносців у поході до Святої землі і 10 червня 1190 р. загинув під час переправи через річку Сальєф на кордоні Анатолії і Сирії.

Марек Смолінський вважає, що розгляд хронології подій дає підстави думати про допомогу князеві Володимирі Ярославовичу не від Фрідріха I Барбаросси, а його сина Генріха, переговори про це відбулися в 1190 р. На думку вченого, розгляд обставин приготувань і початку експедиції Фрідріха I Барбаросси на схід заперечує можливість якихось дій германського імператора у той самий час проти угорського короля Бели III. Ще у березні 1188 р. в Майнці на з'їзді феодалів імператор Фрідріх I присягнув взяти участь у хрестовому поході і почав активно готуватися до нього. Важливим моментом у цих приготуваннях було забезпечення сприятливих умов для проходження війська хрестоносців через територію багатьох країн, для чого необхідно було підписати низку міжнародних угод. Значний відтинок траси їх просування припадав на територію Королівства Угорщина, володар якої Бела III надав імператору для участі у поході двотисячний загін. Десь на межі 1188–1189 рр. до Фрідріха I повернувся його посол до Угорщини архієпископ Конрад, який передав імператору згоду короля Бели III пропустити війська хрестоносців через угорські землі.

Тісні контакти німецького й угорського володарів, на думку М. Смолінського, є аргументом проти можливої підтримки Фрідріхом I князя Володимира Ярославовича⁵². Враховуючи недостатню політичну шляхетність тогочасної дипломатії, такий аргумент видається не досить переконливим. Імператор, отримавши від Володимира Ярославовича обіцянку величезної данини в розмірі 2 тисяч гривень срібла, переказав виконання допомоги вигнанцю на чужі плечі – краківського князя Казимира II Справедливого. Зазначимо, що похід Фрідріха I на Схід розпочався 11 травня 1189 р., коли він покинув Регенсбург, попрощався з сином Генріхом і вирушив вздовж Дунаю до Відня, на Трійцю (28 травня) імператор прибув до Угорщини, де зустрівся у місті Гран (Естергом) з королем Белою III, а в день Різдва святого Іоана Хрестителя (24 червня) хрестоносці вступили до меж Болгарії, усю зиму знаходилися у європейській частині Візантійської імперії, а 23–25 березня 1190 р. переправилися через Босфор⁵³.

Наведений перегляд подій у Галичі дає підставу думати, що Володимир опинився в ув'язненні восени 1188 р., тому наприкінці 1188 р. або на початку

⁵¹ У літературі часто можна натрапити на твердження про 100-тисячну армію імператора (див., наприклад: *Шафф Ф.* История христианской церкви. Т. 5: Средневековое христианство. От Григория VII до Бонифация VIII. 1049–1294 г. по Р. Х. Санкт-Петербург, 2008. С. 162; *Филлипс Дж.* Четвертый крестовый поход. Москва, 2010. С. 14), що, є, безумовно, значним перебільшенням.

⁵² *Smoliński M.* Caesar et duces Poloniae. Szkice z dziejów stosunków polsko-niemieckich w drugiej połowie XII w. (1146–1197). Gdańsk, 2006. S. 175–177. Майже аналогічну позицію зайняв Андрей Горovenko. Див.: *Горovenko А.* Меч Романа Галицкого. Князь Роман Мстиславич в истории, эпосе и ле-

гендах. Санкт-Петербург, 2011. С. 378–380. Проти можливості подібної думки застерігав ще понад сто років тому Михайло Грушевський. Див.: *Грушевський М.* История України-Руси. Т. 2: XI–XIII вк. У Львові, 1905. С. 452–453, приміт. 2.

⁵³ *Arnoldi abbatis lubecensis Chronica / Rec. I. M. Luppenberg Monumenta Germaniae Historica Scriptores.* Hannoverae, 1869. Т. 21. Р. 171–172; *Заборов М. А.* Крестоносцы на Востоке. Москва, 1980. С. 178–183; *Görich K.* Friedrich Barbarossa: Eine Biographie. München, 2011. S. 506–532; *Freed J.* Frederick Barbarossa: The Prince and the Myth. New Haven, 2016. P. 488–491; *Домановский А.* Всемирная история. Крестовые походы. Харьков, 2019. С. 187–192 (та ін.).

1189 р. міг втекти до Німеччини, де згодом зустрівся з Фрідріхом I Барбаросою⁵⁴. Ця зустріч відбулася, найімовірніше у Регенсбурзі, де перед початком походу майже постійно знаходився Фрідріх⁵⁵. Через зазначені контакти з угорським королем Белою III у 1188 – на початку 1189 рр., зайнятість організацією походу імператор не міг сам допомогти Володимирі Ярославовичу, а доручив це краківському князеві. Похід поляків на допомогу Володимирі відбувся, вірогідно, в другій половині 1189 – на початку 1190 р.⁵⁶ Саме тоді за наказом князя Казимира краківський воєвода Миколай відбув з малопольським військом до Галича, вигнав звідти угорський гарнізон із королевичем Андрієм і посадив там Володимира Ярославовича⁵⁷. Ця допомога мала значні негативні наслідки для краківського князя: він зіпсував стосунки з угорським королем, відновлені в 1192 р.; невдоволення альянсом з галицьким князем призвело до бунту в 1191 р. краківської знаті проти Казимира, придушеного за допомогою волинських князів Романа Мстиславовича і Всеволода Мстиславовича⁵⁸.

Князь Володимир Ярославович одразу ж після повернення до Галича звернувся за протекцією до свого дядька – владимиро-суздальського князя Всеволода Юрійовича Велике Гніздо. Згідно з інформацією суздальського літописця, князь Всеволод, який у цей час прагнув зміцнити свої позиції на південному напрямку, поставив перед усіма руськими князями, польським князем та угорським королем вимогу відмовитися від зазіхань на Галич⁵⁹. Звісно, це домагання суздальського князя, вплив якого немало перебільшив наближений до нього літописець, стосувалася і Романа, вимушеного визнати повернення Володимира Ярославовича до Галича і на певний час відмовитися від своїх претензій до Прикарпаття. Загибель імператора Фрідріха I Барбаросси звільнила Володимира від виконання обіцянки сплачувати згаданий щорічний трибут у 2 тис. гривень*. Зазначимо, що аналогічно його величність випадок допоміг англійському королю Річарду Левове Серце. 26 грудня 1195 р. впав з коня і невдовзі помер австрійський ерцгерцог Леопольд V, чим звільнив короля від обов'язку виплати 20 тис. марок за вихід з австрійського полону⁶¹.

М. Котляр писав, що князь Володимир після повернення до Галича перебував “за широкою спиною володимирського князя (Всеволода Юрійовича – О. Г.) на галицькому столі до самої смерті 1199 р.”⁶². На наш погляд, принаймні

⁵⁴ Владімір Пашуто писав, що Володимир утік з башти в 1190 р. і після цього його доставлено до Фрідріха I Барбаросси. Див.: *Пашуто В. Т. Внешняя политика...* С. 181. Проте за значеного року імператор уже був у Малій Азії.

⁵⁵ *Görlich K. Die Staufer. Herrscher und Reich. München, 2006. S. 66.*

⁵⁶ М. Грушевський вважав, що ця подія сталася у серпні 1189 р. (*Грушевський М. Історія...* С. 452), оскільки в літопису йдеться, що “Володимѣръ съде . на столѣ дѣда своего и Щѣа своего . на Спѣсѣ днь”. Див.: *Ипатьевская летопись. Стб. 666–667.*

⁵⁷ *Vincenții Chronicon. L.IV,15.*

⁵⁸ *Ibidem. L.IV,16.*

⁵⁹ *Ипатьевская летопись. Стб. 667.*

* Невдачі німецьких рицарів під час хрестового походу позначилися на одній знаковій в історії Європи події. Чимала кількість

хворих і пораних з числа німців під час бойових дій на Близькому Сході потребувала медичної допомоги, що привело до створення з ініціативи герцога Фрідріха Швабського спеціального німецького госпітального братства. 6 лютого 1191 р. папа Климент III взяв його під свою опіку і спеціальною буллою заснував “Братство святої Марії Тевтонської в Єрусалимі”. Через п’ять років, у 1196 р., за заслуги німецьких рицарів при штурмі фортеці Акра братство офіційно переформатовано на духовно-рицарський орден – Тевтонський.

⁶⁰ *Грановский А. История короля Ричарда Львиное Сердце. Москва, 2007. С. 254–255.*

⁶¹ Там же.

⁶² *Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь 2-ї половини XII–XIII ст. Галицько-Волинський літопис. Київ, 2002. С. 14.*

*Мал. 5. Західний фасад церкви святого Пантелеймона в Галичі.
Фрагмент. Фото автора*

від середини 90-х років XII ст. немає підстав твердити взагалі про якусь залежність Володимира Ярославовича від Всеволода Юрійовича (якщо така взагалі існувала!), оскільки тоді галицький князь уже в союзі з київським князем Рюриком Ростиславовичем, а в 1196 р. разом з його сином Ростиславом здійснив напади на волинські володіння князя Романа Мстиславовича⁶³.

Продовжуючи розгляд історії храму святого Пантелеймона, зазначимо, що його добудовано саме в перші роки другого перебування Володимира Ярославовича на галицькому столі (до 1193 р.) (Мал. 5).

У 1199 р., після смерті Володимира Ярославовича, Роман Мстиславович приєднав Галицьке князівство до своїх володінь й зробив Галич столицею об'єднаної держави⁶⁴. У цей же час він збудував або розбудував свою резиденцію поблизу церкви святого Пантелеймона, де, крім князівської родини, мешкало також численне оточення. Тут, очевидно, народилися і були охрещені у князівському храмі в 1201 р. Данило, а в 1203 р. Василько Романовичі. Уже

⁶³ Ипатьевская летопись. Стб. 698.

⁶⁴ Головки О. Б. Корона... С. 225–228.

висловлювалося припущення про те, що саме у приміщенні або поблизу храму святого Пантелеймона влітку 1205 р. поховано князя Романа Мстиславовича, який 17 червня загинув поблизу міста Завихост на території сучасної Польщі⁶⁵. Його вдова та двоє малолітніх дітей Данило й Василько мешкали тут до середини 1206 р.⁶⁶ На початку 10-х років під час перебування у Галичі “княгиня Романова” разом зі старшим сином, ймовірно, зупинялася у резиденції біля храму святого Пантелеймона⁶⁷.

У 90-х роках XII ст. в Галичі побував майбутній його володар князь Мстислав Мстиславович “Удатний”, представник смоленської династії Мономаховичів-Мстиславовичів. Саме йому доручив на той час київський князь Рюрик Ростиславович відвідати столицю Галицького князівства і домовитися з Володимиром про одночасні напади на володіння князя Романа Мстиславовича⁶⁸.

У період перебування Романа Мстиславовича в Київській землі на початку першого десятиліття XIII ст. на той час Мстислав Мстиславович, ймовірно, став учасником коаліції князя Романа проти половців. У літературі можна зустріти інформацію про участь князя Мстислава невдовзі після прибуття Романа Мстиславовича до Києва у поході на половців взимку 1201/1202 р.⁶⁹ Правда, необхідно зразу ж зазначити, що усього походів князя Романа на половців було два, а інформація з іменами учасників у літописах стосується не першого, а другого походу взимку 1203/1204 р.⁷⁰ У новгородському літопису відносно цієї події йдеться: “Тогда же ходиша рустѣи князи на Половци: Рюрикъ, Романъ, Мъстиславъ и инии князи мнози; тогда же зима бысть люта; и взяша мног полонъ и стада их отгониша”⁷¹. Інший, достовірніший Суздальський літопис, який розповідає про експедицію, не дає прямих свідчень з цього приводу (“ходиша Роустии кнзи на Половци Рюрикъ Киевський . Єрославъ Переяславський . великоѣ кнза Всеволо* снѣ . Романъ Галицкий и Мстиславиѣ . и инии кнзи”). Фраза “и Мстиславиѣ” не є переконливим аргументом на користь погляду стосовно згадки тут про князя Мстислава Мстиславовича, особливо, якщо звернути увагу на відсутність сполучника “и” перед словом “Мстиславиѣ” в деяких списках⁷². В останньому разі цілком логічно прив’язати слово “Мстиславиѣ” до попереднього “Роману Галицькому”. На підставі цього О. Майоров ставив під сумнів наявність достатніх аргументів на користь участі Мстислава Мстиславовича у поході до степу⁷³.

⁶⁵ Головка О. Останній похід князя Романа Мстиславовича у джерелах та історичній думці *Український історичний журнал*. 2009. № 4. С. 44–48; *Його ж.* Про місце поховання галицько-волинського князя Романа Мстиславовича *Галицька митрополія в історії європейського християнства. Матеріали Міжнародної наукової конференції. Галич 14 травня 2009 р.* Галич, 2009. С. 43–51; *Его же.* О месте захоронения галицко-волинского князя Романа Мстиславовича *Древняя Русь. Вопросы медиавистики*. № 3(37). Москва, 2009. С. 22–23.

⁶⁶ Ипатьевская летопись. Стб. 718.

⁶⁷ Про перебування княгині “Романової” і її сина Данила в Галичі в 1211–1212 рр. див.: Ипатьевская летопись. Стб. 726–728.

⁶⁸ Ипатьевская летопись. Стб. 698.

⁶⁹ Эммаусский А. В. Мстислав Удалой. Из истории Древнерусского государства нака-

нуне монголо-татарского завоевания. Киров, 1998. С. 14–15.

⁷⁰ Головка О. Константинополь і Галич: проблема оцінки політичних взаємин наприкінці XII – на початку XIII ст. *Наукові праці Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Т. 22: Історичні науки. На пошану П. Ф. Лаптіна. Кам’янець-Подільський, 2012. С. 435–437.

⁷¹ Новгородская первак летопись старшего и младшего изводов. Под ред. и с предисл. А. Н. Насонова. Москва, Ленинград, 1950. С. 240.

⁷² Лаврентьевская летопись *ПСРЛ*. Т. 1. Ленинград, 1926–1928. Стб. 420.

⁷³ Майоров О. Галицько-волинський князь Роман Мстиславович. Володар, воїн, дипломат: В двох т. Т. 1. Біла Церква, 2011. С. 295–299.

Проте, все ж, видається, не можна відкидати вірогідності участі князя у другому поході проти половців. Оскільки тоді Роман Мстиславович повністю контролював ситуацію у Середньому Придніпров'ї й навіть примусив взяти участь у виступі проти недавніх союзників – кочівників свого противника Рюрика Ростиславовича, то напевно чи можна припустити, ніби не дуже впливовий князь, який на той час володів лише Трепольським удільним князівством* на Київщині, міг ухилитися від цієї війни зі степовиками. Саме у місті Треполі, що належало Мстиславу, зупинилися для відпочинку на зворотному шляху учасники походу до степу. Тут між Романом і Рюриком виникла суперечка, яка закінчилася нечуваною подією: Роман Мстиславович постриг у ченці свого колишнього тестя Рюрика, його дружину та доньку, а синів Рюрика Ростислава і Володимира на певний час відвіз до Галича⁷⁴.

Резиденцію біля храму святого Пантелеймона використовував як князівське помешкання також князь Мстислав Мстиславович “Удатний” під час свого володарювання у Галичі наприкінці 10-х – у 20-х роках XIII ст.⁷⁵ Наявність на стінах храму графіті, які відображають певні епізоди суспільного життя Галича, дає підстави думати, що князівський замок-резиденція у цей час перетворився на центр суспільного життя. Тут приймали важливі державні рішення, відбувався розгляд різних справ, проходили судові процеси⁷⁶.

Одним з доказів зазначеного, на наш погляд, є відоме графіті: “Въ кн(а) ж(е)ние Мъстиславле дережаву Игнатъву искали лаха въ плотеники и не нашли вкладеное даль а тому помлуси попове ст(вато)го Пантелѣимона Лазоръ Шлѣкѣи Стефанъ Димитръ Б(о)гданъ а къназь судиль не искати никому а ѡже сѣѡслушаетъ”. Якщо відкинути фантастичні спроби розуміти цей текст відображенням життя Галича кінця 80-х років XII ст.⁷⁷, то є підстави прийняти версію його тлумачення, яку запропонував В. Корнієнко. Йдеться про судову справу, що розглядалася за князювання Мстислава Мстиславовича та служіння єпископа Ігнатія⁷⁸. Пізніше в резиденції біля храму святого Пантелеймона, вірогідно, зупинявся під час своїх перебувань у центрі Галицької землі князь Данило Романович⁷⁹.

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

* Місто Треполь згадується вперше в літописах під 1032 р., знаходилося на місці сучасного села Трипілля Обухівського р-ну Київської обл.

⁷⁴ Лаврентьевская летопись. С. 420.

⁷⁵ Корнієнко В. Ранні датовані графіті... С. 85–89.

⁷⁶ Там само. С. 276–277, 280–281, 289–293.

⁷⁷ Иоаннисян О. М., Рождественская Т. В.

Надпись... С. 213–215.

⁷⁸ Корнієнко В. Ранні датовані графіті... С. 183–188.

⁷⁹ Томенчук Б. Галич... С. 174. Про правління князя Мстислава Мстиславовича “Удатного” в Галичі упродовж 1218–1227 рр. див.: Майоров А. В. Галицко-Волынская Русь... С. 437–479; Головки О. Б. Князь Мстислав Мстиславич “Удатний” та його доба. Кам'янець-Подільський, 2017. С. 92–182.

Юрїї ГУДИМА

ПРИРОДНЕ СЕРЕДОВИЩЕ У ХОЛМСЬКОМУ ЛІТОПИСІ КОРОЛЯ ДАНИЛА РОМАНОВИЧА ТА ЙОГО ВОЛОДИМИРСЬКОМУ ПРОДОВЖЕННІ: ЛІСИ Й ОЗЕРА

Активний розвиток студій над західноукраїнською історією княжої доби упродовж останніх десятиліть немало пов'язаний із відкриттям заново й переосмисленням багатьох аспектів історичного процесу, зафіксованого, насамперед, на сторінках галицько-волинського літописання. Новому відкриттю підлягають не тільки з тих чи інших причин невідповідно до вимови самого джерела, а іноді й відверто хибно трактовані окремі моменти зафіксованих на сторінках літопису фактів та перебігу подій. Водночас не менше заслуговують звернення заново й ті відображені в літописанні аспекти традиції, які рідше привертали увагу. До таких належить, зокрема, й свідчення щодо природного середовища та сфери життєдіяльності тогочасної людини.

Відповідний комплекс переказів, звично для епохи, перебував поза сферою головного інтересу авторів літописного викладу, проте, все ж, такі відомості для західноукраїнської княжої доби не унікальні. Цілий ряд їх зберігся й на сторінках холмського літопису короля Данила Романовича (1201–1264), згодом відредагованого й продовженого зусиллями його племінника – князя Володимира Васильковича (†1288). Більшість відповідних відомостей так чи інакше фігурують у науковій традиції, проте найчастіше – так само принагідно, як принагідно їх вміщено в літописі. Тому видається не зайвим їх докладніший огляд задля глибшого розуміння тих аспектів ширшого контексту історичного процесу, які досі, здебільшого, менше привертали увагу, залишаючись у науковій традиції, подібно як і в самому літописанні, осторонь так званого “головного інтересу”, незмінно концентрованого на політичній історії.

З-поміж таких проблем зупинимось на двох аспектах, окреслених літописними згадками про ліси та озера як важливі компоненти природного середовища тогочасної людини.

Згадок про ліси на території Галицько-Волинської держави у писемних джерелах віднаходиться небагато. Географія розташування лісів, відображена в літописних свідченнях, виглядає достатньо скромно й, звісно, ніяк не відповідає їх справжньому станові, оскільки, звично для того часу, лісові масиви покривали значну частину території. Проте з різних причин літописний виклад лише декількома скромними штрихами та цілком принагідно торкнувся цього важливого історичного явища.

1235 р. під час походу до чернігівських земель король Данило Романович, перебуваючи в обложеному прийшлими половцями Києві, за свідченням літописця, “хоташе изиити домови . лѣсною страню”¹. Очевидно, малися на

¹ Ипатьевская летопись *Полное собрание русских летописей* (далее – ПСРЛ). Т. 2. Москва, 1998. Стб. 773.

увазі, насамперед, ліси в найближчій околиці самого міста, а також Волинське або Мале Полісся, але докладнішого маршруту в джерелі, де зафіксовано тільки намір, не вказано. Можна лише здогадуватися, що далі це мав бути звичний шлях із Києва до Володимира².

Наступний такий приклад стосується уже конкретної західноукраїнської території. Під 1242 р. у літописі повідомлено: “Въ ль. С. џ. на . Ростислава розгнаша Татарове . во Боркоу и бѣжа Оугры”³. Ймовірно, йдеться про ліс біля теперішнього села Бірки (Яворівського р-ну Львівської обл.) неподалік від Львова. До речі, поблизу зафіксований також ліс під назвою Щекотин. Це дає підставу для здогаду, що в цій околиці знаходився город Щекотів, до якого, за свідченням літопису, під час протистояння з королем Данилом Романовичем 1242 р. втікав з Галича його політичний противник – князь Ростислав Михайлович. А конкретним місцем розташування зазначеного пункту вважається городище на околиці теперішнього села Глинське Жовківського р-ну Львівської обл. неподалік від самої Жовкви⁴. Згідно з іншою версією, Леоніда Махновця, Борок – це сосновий ліс у Галицькій землі, можливо на лівому березі річки Нізди⁵. Втім, у самому джерелі, радше, логічно повинно йтися про певний відомий на той час населений пункт.

Неподалік від Луцька літопис під 1288 р., викладаючи обставини смерті князя Василька Романовича, фіксує місцевість із назвою “Гаї”⁶, чи – за версією списку князів Острозьких (Хлебніковській) – “Гаи”⁷. Як здатна переконати сама назва, найімовірніше, це повинен був бути ліс⁸, де розташовувалася замська княжа садиба, лаконічно описана на такий спосіб: “мѣсто же то красно вѣдѣниемъ . и оустроено различнымы хоромы цркви же баше в немь. предивна красотою сияющи”⁹.

Окремі літописні дані дають уявлення стосовно того, як особливості географічного розташування деяких лісів впливали на вирішення певних історичних подій. Приклад можна навести з давнішого київського літопису, коли під час

² На цю тему див., зокрема: Терський С. “Батієва дорога” у XII–XIV ст.: історико-географічний коментар *Слов’янський вісник: збірник наукових праць*. Т. 11. 2001. С. 126–131.

³ Ипатьевская летопись. Стб. 794.

⁴ Ковшевич Р. Изследование положения старинного города Руси Щекатова или Щекотина *Науковий зборник Галицко-руської Матиці*. Львов, 1865. С. 111; Крип’якевич І. Галицько-волинське князівство. Друге вид. із змінами і доповненнями. Львів, 1999. С. 34; Чайка Р., Мазур О. Град Щекотів часів протиборства Данила і Василька Романовичів та Михайла Чернігівського та його сина Ростислава Галич в доісторії і середньовіччі. *Матеріали міжнародної наукової археологічної конференції. Галич, 4–6 вересня 2003 р.* Галич, 2003. С. 49; Чайка Р. Княже місто Щекотин. Львів, 2003; Ляска В. *Districtus Podhorayensis: до проблеми територіальної організації галицько-волинського порубіжжя у XIII–XIV століттях* Княжа доба: історія і культура. Вип. 7 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2013. С. 122–124.

⁵ “нині – можливо, біля с. Великі Бірки

(раніше – Борок) Тернопільського р-ну Терноп. обл.”: Літопис Руський / За Іпатським списком переклав Л. Махновець. Київ, 1989. С. 54.

⁶ Ипатьевская летопись. Стб. 908.

⁷ The old Rus’ Kievan and Galician-Volhynian Chronicles. The Ostroz’kyj (Chlebnikow) and Četvertyn’s’kyj (Pogodin) Codices / Vit an Introductions by Omeljan Pritsak *The Garvard Biblioteque of Early Ukrainian Literature. Texts*. Vol. 8. Harvard, 1990. P. 379; *Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów)* / Wydali, wstępem i przypisami opatrzyli D. Dąbrowski, A. Jusupović przy współpracy I. Jurijewej, A. Majorowa i T. Wiłkuł *Pomniki Dziejowe Polski. Seria II, t. XVI*. Kraków; Warszawa, 2017. S. 572 (відзначено як “miejsce w sposób pewny nie zlokalizowane”: Ibidem. Przym. 1429).

⁸ Таке припущення висловив: Крип’якевич І. Галицько-волинське князівство. С. 23.

⁹ Ипатьевская летопись. Стб. 908. Л. Махновець ідентифікував його з селом Підгайці Луцького р-ну Волинської обл. в околицях міста Луцьк: Літопис Руський. С. 546.

міжусобної боротьби за Київ 1151 р. війська галицького князя Володимирка Володаревича стояли навпроти раті Ізяслава Мстиславовича, як видно зі слів Ізяславової дружини своєму князеві: “кнже не лзѣ ти поити . на нь . се пере тобою рѣка но еще зла како на нь хочеши поѣхати . а еще стоить заложивъса лѣсомъ”¹⁰. Це було вже за межами волинських земель на річці Уті біля міста Утеск*: “што за городомъ перввыи лѣсъ”¹¹. Тут бачимо сприйняття лісу додатковим підкріпленням обраної військової позиції. Сам же Володимирко Володаревич, як свідчив спійманий його суперником “галицький муж”, так охарактеризував власні стратегічні наміри: “пойдемъ сквозѣ лѣсъ . то побіютьса с нами . а сила наша за нами далече . а ту са сождемъ”¹². Але загалом, із закономірних міркувань, віддавалася перевага веденню боїв на відкритих місцевостях¹³. Коли наприкінці 1248 – на початку 1249 р. король Данило Романович спільно з поляками воював проти ятвягів на річці Олег*, він звертався до своїх воїв: “ѡ mouжи воистии . не вѣсте ли ѡко кртаномъ . прстранство естъ крѣпость . поганымъ же естъ тѣснота . держадѣ ѡбычаи естъ на брань . . и проиде Жакоу плѣна . и прииде на ита мѣста . стаща станомъ”¹⁴. Наступного дня, переслідуючи ворога, військо на незнайомому терені заблукало так, що довелося змусити одного з полонених вивести “руські загони “на правильну путь”¹⁵. Не могли обійтися без поводиря у “горы лесныя”¹⁶ і війська князя Лева Даниловича під час чеського походу 1253 р.¹⁷

Місце, де король Данило Романович вирішив збудувати майбутній Холм, було “красно . и лѣсно на горѣ . вѡбходащоу вкρούгъ его полю”¹⁸. У навколишніх лісах, думаючи в сум'ятті, що місто запалили татари, за свідченням літопису, рятувалися міщани під час пожежі 1256 р.: “людемъ же видащимъ . ѡко ѡ Татарь зажьженъ бѣ гра^а . и вѡбжаша в мѣста лѣсна и тѣмъ не могоша сбиратиса”¹⁹. Заліснення місцевості, хащі утруднювали можливість зібратися для боротьби з гаданим нападами.

Загалом, варто відзначити, що у літописному викладі згадки про ліси не так часто стосуються, власне, руських князівств, як сусідніх з ними земель й виступають в описах військових походів та окремих їх епізодів, переважно, насамперед, на теренах сусідніх Польщі й Литви. Наприклад, описуючи здобуття 1229 р. міста Каліша на території Польщі*, літописець повідомив, що

¹⁰Ипатьевская летопись. Стб. 412.

* У Київській землі на правому березі Уті, біля лівого берега устя р. Красногірки; тепер – городище в урочищі Сайки біля с. Утомир Коростеньського р-ну Житомирської обл.

¹¹Ипатьевская летопись. Стб. 411.

¹²Там же. Стб. 412.

¹³Одним з таких прикладів можна навести щойно недавно ідентифіковане в недалекій околиці Львова літописне Рожне поле: Ипатьевская летопись. Стб. 244; Лаврентьевская летопись ПСРЛ. Т. 1, вып. 1: Повесть временных лет. Москва, 1997. Стб. 311. Ідентифікацію запропоновано: Кутчинський О. Літописні географічні назви “Микулин” і “Рожне поле” та їх історична територія у XI–XIII століттях *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 15: Confraternitas. Ювілейний збір-

ник на пошану Ярослава Ісаевича. Львів, 2006–2007. С. 86–87. Пор.: Ляска В. Лиса гора на Голих горах (причинок до топонімічного ландшафту Галицько-Волинського пограниччя в добу Романовичів) *Князя доба: історія і культура* Вип. 9: Король Данило Романович 1264–2014 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2015. С. 220–224.

* Вона ж Лик – права притока Бобра (Бєбжа, правої притоки Нарєва), тепер – Еик.

¹⁴Ипатьевская летопись. Стб. 812.

¹⁵Там же.

¹⁶Там же. Стб. 822.

¹⁷Там же.

¹⁸Там же. Стб. 842.

¹⁹Там же. Стб. 841.

* У лядській землі (Вел. Польща) на лівому березі р. Просна, на острові між двома її рукавами; тепер – м. Каліш (Старе місто, с. Заводзе, збреглося городище, вали).

“городъ ѡбишла вода . и сильная лозина . и вербье”²⁰. Тому князі Данило та Василько Романовичі “послата люди свои . ѡнем же стоящимъ и теребашимъ лѣсы ѡколо града гражаномъ же ни камениа смѣюшимъ вреци на нѣ”²¹.

Під час облоги Любліна військами князя Юрія Львовича в 1288 р. дружина спустошила територію довкола міста, втім навіть у лісах, де, як виразно стверджено у відповідному викладі, на той час теж уже мала існувати мережа сільських поселень: “роспусти дружиноу свою воевать . и взаша полона много . а жита пожгоша и села . и не встаса ни в лѣсѣхъ . но все пожжено бы^с ратными . и тако возвратиса во свояси . со множествомъ полона . челади и скота и конии”²². Наведене свідчення про сільські поселення у лісах люблінської околиці – важливий джерельний переказ стосовно однієї з прикметних особливостей тогочасної територіальної організації, притаманної, звісно, не лише винятково підлюблінському тереніві. У лісі на горі стояв Лисець-город²³ – укріплений монастир у Лядській землі в Малопальці біля гори Лисиці, вершини Лисої Гори неподалік від Кракова. У лісах біля Пінська зупинялися 1247 р. литовські війська. Там вони влаштовували засіки, намагаючись стримати руські загони, які їх переслідували²⁴. Ще декілька разів за різних обставин згадано ліси та чагарі на ятвязьких болотах в описах окремих епізодів численних військових дій супроти племені ятвягів²⁵. Перебуваючи разом з батьком у згаданому поході на чехів 1253 р., організованому на підтримку угорського короля, князь Лев Данилович певного разу “иде в горы лесныхъ . и вза полонѣхъ великъ”²⁶.

Наведені приклади свідчать, що первісні ліси за часів Галицько-Волинської держави простягалися суцільними масивами не лише у Карпатах і на Поліссі, а й також значними територіями понад Дністром, Сяном і Західним Бутом²⁷. Проведені дослідження доводять, що за часів Середньовіччя ліси займали набагато більшу площу, ніж тепер, наприклад, у Львівській землі²⁸. Те ж саме є підстави твердити й про суцільно заліснену територію між Карпатами і долішньою течією Сяну²⁹.

Про наявність лісів у тій чи іншій місцевості на території Галицько-Волинської держави здатні свідчити також численні топонімі, закорінені ще в традиції княжих часів. Наприклад, варто згадати назви літописних міст Берестя, Дубен, Терембовль. Не менш показовими щодо цього виявляються так само й сільські населені пункти, назви яких мають у своєму складі слово “ліс”, походять від назв лісових дерев або звірів, співвіднесені зі способом первісного лісового розселення та пов’язаного з ним господарювання і т. ін.

Мирон Кордуба, визначаючи свого часу політичні кордони між Галицькою державою та Польщею в районі Карпат і долішньої течії Сяну, дійшов висновку про формування границь самою природою, бо штучні, встановлені людиною, майже ніде не виявлялися довготривалими. Ні ріки, ні гори чи пагорби, ні вододіли такої природної межі на зазначеній території не творили.

²⁰Ипатьевская летопись. Стб. 755.

²¹Там же. Стб. 756.

²²Там же. Стб. 911.

²³Там же. Стб. 855.

²⁴Там же. Стб. 798.

²⁵Там же. Стб. 812, 828, 835.

²⁶Там же. Стб. 822.

²⁷Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. С. 38.

²⁸Hładyłowicz K. Zmiany krajobrazu w ziemi

lwowskiej od połowy XV do początku XX w. *Studia z historii społecznej i gospodarczej poświęcone prof. dr. Franciszkowi Bujakowi*. Lwów, 1931. S. 101–134.

²⁹Кордуба М. Західне пограниччя Галицької держави між Карпатами і долішнім Сяном *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Т. 138–140: Праці історично-філософської секції. Львів, 1925. С. 77–87.

Отже, це був праліс, який від Карпат широкою смугою простягався по обох берегах Вислока і далі на північ по Віслу та нижній Сян. Аналогічний здогад ще перед ним запропонував Кароль Потканьскі³⁰.

Дійсно, у межиріччі долишнього Сяну та Вісли знаходилися непрохідні багнисто-піскові ліси Ранижівський (разом зі "silvia Djbłowa"³¹) і Судомирський. Пралісом було також величезне Ряшівське опілля, яке простягалося від Чудця та судомирської границі аж по Лежайськ. У Південній Судомирщині знаходився Дембіцький деканат, який ще в першій половині XIV ст. називався навіть "Лісовим деканатом" ("decanatus de silvis sen de Dambitia"³²). Тут довкола оселі Кониць наприкінці XIII ст. розташовувався праліс, що від Вислока коло Чудця сягав аж по Віслу коло Клеця³³. Серед лісів над річкою Білою у 1368 р. Казимир III заснував місто Тичин³⁴. Над р. Бережницею коло Ропчиць згадується у грамоті 1362 р. ліс, який від Вітковиць сягав аж по Лопухів³⁵. Річкою Бережницею вниз ішли далі ліси попри село Острів по Вислоку і вздовж Вислоки по Тушиму напроти Пшецлава³⁶. Оттон Пілецкі заснував у 1361 р. село Ганзілівку на південь від Ланьцута "in silvis et mericis opacis"³⁷. У лісах понад річкою Стобницею, правою притокою Вислока, за Казимира III постали оселі Близне і Березів³⁸. Село Ясенка виникло в лісі, що звався Ясюлта³⁹. Від місця, де постало село Дешно, аж по Яслиська по обох берегах горішньої течії Морави, лівої притоки Вислока, простягався в XIV ст. ліс "Poloni" (мабуть Полонини)⁴⁰. У гірських пасмах Карпат густі праліси в XV ст. звалися Бещадами і Полонинами⁴¹. Вони, хоч і немало "потереблені" (літописання неодноразово фіксує такий процес як поширений і звичний уже для своїх часів), збереглися досі⁴².

Поряд з лісами, літопис пропонує також окремі згадки про озера. Як і ліси, їх так само відзначено винятково принагідно при описі певних подій військової історії й загалом таких відомостей теж небагато. Хоча конкретних назв самих озер нерідко не подано, з описаних подій та зіставлення викладеної при цьому принагідної інформації із перенесенням її на сучасні реалії вдається цілком певно визначити, про які саме озера йдеться.

За лаконічним свідченням літописця, 1242 р. "Татарове воеваша до Володавь. и по взерамъ много зла створше"⁴³. Зазначене повідомлення, неввірно сприйняте і витлумачене, не так давно стало основою прикметного історично-географічного "курйозу" з показовими широкими наслідками, до якого привернув увагу і який з'ясував Володимир Александрович.

Польський історик Даріуш Домбровскі, всупереч загальновідомим не тільки історичним, а й водночас – географічним реаліям, помилково приймав, нібито вказані в літопису й не конкретизовані "озера" мали знаходитися на лівому березі Західного Бугу – на території нинішньої Польщі й на цій підставі зробив висновок про напад татар зазначеного року на терени Холмщини

³⁰ Potkański K. Przywilej z r. 1086 *Kwartalnik historyczny*. Т. 17. Лwów, 1903. S. 24.

³¹ Kodex dyplomatyczny Malopolski. Т. 3. Kraków, 1887. Nr 794.

³² Цит. за: Кордуба М. Західне пограниччє... С. 78.

³³ Там само.

³⁴ Kodex dyplomatyczny Malopolski. Т. 1. Kraków, 1876. Nr 294.

³⁵ Ibidem. Nr 266.

³⁶ *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczy-*

pospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi śp. Alexandra hr. Stadnickiego. Т. 7. Лwów, 1878. S. 6.

³⁷ Ibidem. Т. 3. Лwów, 1873. S. 34.

³⁸ Ibidem. S. 9; Ibidem. Т. 7. S. 7.

³⁹ Ibidem. Т. 8. Лwów, 1880. S. 4.

⁴⁰ Ibidem. S. 73.

⁴¹ Ibidem. Т. 11. Лwów, 1886. S. 25.

⁴² Кордуба М. Західне пограниччє... С. 79.

⁴³ Ипатъевская летопись. Стб. 794.

на території нинішньої Польщі й сам Холм⁴⁴. Розвиваючи це своє міркування далі, автор ствердив також: “Wówczas, jak sądzę, doszło do skutecznej obrony Chełma, wstawionej przez latopisca Romanowiczów”⁴⁵, при цьому знану принагідну лаконічну літописну нотатку про холмський “гра⁴ ингии . егоже Татарове не возмогоса прияти . егда Батый всю землю Русскою пойма”⁴⁶, що стосується подій зими 1240–1241 рр., перенісши... на ситуацію шойно 1242 р. Щобільше, як виявляється, відштовхуючись від цієї, немов, “дрібної” помилки, всупереч літописно ствердженням загальновідомим фактам, автор твердо переконаний, нібито до підпорядкування Данила Романовича наїзникам взагалі мало дійти не при нападі Батия, а шойно... зазначеного року⁴⁷...

Однак описане перекроювання загальновідомої історичної події цим не обмежалося: до нього долучено ще й не менш показовий географічний акцент. Як випадає визнати, на лівому березі Бугу на території нинішньої Польщі ніякого скупчення озер, насправді, немає (Pojezierze Łęsycko-Włodawskie у складі чотирьох озер займає площу менше 250 га), а в наведеній ситуації насправді маються на увазі озера, що тепер називаються Світязьке, Пулемецьке, Луки і лежать на схід від м. Володава*, але на правому березі Бугу, на території нинішнього Шацького р-ну Волинської обл.

Із зазначеного приводу В. Александрович на захист не тільки суто географічних, а й безперечних історичних реалій слушно зауважив: “Найвиразніше вимагає уточнення й подана в коментарі (Д. Домбровського – Ю. Г.) географія самого набігу, якнайочевидніше пов’язана з його ширшим історичним контекстом. Оскільки Забужжя знаходиться на західній стороні Бугу, а татари “воваша до (підкреслено – В. А.) Володавы”, розташовані на західному, власне, березі ріки, вони діяли не біля самого міста, на західному березі, а тільки, як стверджено, до нього, випадає здогадуватися, – на східному березі й самого Бугу не мали тоді перейти. ... Насправді, як бачимо, немає найменших підстав для твердження, ніби тоді “...oddziały mongolskie wpadły na Zabuże” (s. 241). Зрештою, таке тлумачення цілком очевидно конфронтує... і з... авторським висновком на користь перенесення резиденції до Холма, розташованого на “...najwyraźniej niezniszczonym Zabużu”... Продовження про монголів, які напали, спустошачи терен “...aż po Włodawę i znajdujące się w jej okolicach po obu stronach Bugu (виділено – В. А.) jeziora” (s. 241) не враховує й відзначеної відсутності на території західніше Бугу значніших озер. Сам літопис, окреслюючи географію завданих збитків, у наведеному фрагменті виразно вказує: “...до Володавы. и по wszeramъ много зла створше”. Наведений лаконічний переказ випадає інтерпретувати не інакше, як нищення поселень у регіоні навколо Шацьких озер. Чому тоді, попри завдання знайти Данила Романовича, монгольська експедиція дійшла тільки до Володави, не переправившись, як випадає вважати на підставі доступних фактів, через Буг? Мабуть, їм стало відомо, що об’єкт їх головного інтересу покинув Холм, і тоді вони, аби не повертатися “із порожніми

⁴⁴ Dąbrowski D. Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna (Monografie Pracowni Badań nad Dziejami Rusi Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy. T. 1). Kraków, 2012. S. 241.

⁴⁵ Ibidem.

⁴⁶ Ипатьевская летопись. Стб. 843. Про цей літописний “град” та хронологію початкового періоду розбудови міста див.:

Александрович В. Холмське будівництво короля Данила Романовича Княжа доба: історія і культура. Вип. 9. С. 39–45.

⁴⁷ Dąbrowski D. Daniel Romanowicz... S. 265. Пор.: Kronika... S. 287, przyр. 765.

* Володава – город у Волинській землі на лівому березі Західного Бугу, біля лівого берега устя річки Володави; тепер – центр гміни Люблінського воєводства у Польщі.

руками", вдалися до "звичної рутини". До речі, це ще один істотний аргумент проти прийнятого в аналізованому дослідженні віднесення єдиного засвідченого в ці роки монгольського нападу на саму столицю щойно до 1242 р.⁴⁸

Зазначений приклад на винятково яскравому матеріалі засвідчує як відсутність належної уваги до "скромного" за вимовою конкретного географічного елементу спроможна провадити до відвертої грубої фальсифікації реального перебігу загальновідомих історичних подій⁴⁹.

Прикордонним між Литвою і Руссю було озеро Зьято в Київській землі на південь від вигину середньої течії Шар'ї*, зафіксоване в літописному викладі при лаконічному описі одного з епізодів численних ятвязьких війн. Під час походу короля Данила Романовича на ятвягів 1252 р. "послаша ґ торожѣ Литва. на wzерѣ. Зьятѣ. и гнаша чересь болота до рѣкы . Шарѣв"⁵⁰.

Там, де воєнні дії велися поблизу озер, воюючі сторони неодмінно так само враховували останні як важливі об'єкти. Наприклад, коли навесні 1256 р. литва пустошила біля Луцька, "слоужащии же князи Данилови . и людѣ Василькови . Юрьи . Влаѣза дворьскыи инѣи ѣхаша на нѣ ѣхавшим же на нѣ . шнѣмъ же притекшимъ . соупротивъ ко строузѣ . сноузникомъ же сразившимса . не стерпѣша но на бѣгъ вбратишаса . шни же сѣкоуще ѿ и бодоуще вогнаша а . во wzеро . і . можъ . шдиноного кона мнаще . ѿко конь вынесетъ ны и тако погразахоу . анѣмъ . потоплаеми ѿ Ба посланымъ . и награже wzеро троуповъ . и щитовъ . и шеломовъ . тозѣмъцѣ же великоу користь имахоу волочаще ѿ"⁵¹. Водночас зазначений епізод як рідкісний такий приклад не тільки засвідчує, а й оцінює один з поширених видів військового промислу, який полягав у збиранні покинутого на місці битв спорядження та пожиток від нього (показово при цьому відзначення винятково "тозѣмъцѣ" при опущенні безперечних інших можливих за таких обставин потенційних "зацікавлених").

Аналогічна ситуація виникла також 1262 р. у ході сутички між литовськими військами та загонами князя Василька Романовича біля Небля-города*, де є озеро Небль: "Литва же баше стала при wzерѣ и видивше полкы израдиша ґ шдоша во три рады. за щиты по своемоу норовоу. Василко же израдивъ своѣ полкы . поиде противоу имъ . и сразишаса шбои . Литва же стерпѣше оустремишаса на бѣгъ . и не бы ґ лзѣ оутечи. шбишло бо башетъ wzеро . школо и тако начаша сѣчи ѣ . а друзии во wzерѣ истопоша . и тако избиша ѿ всѣ . и шста ѿ нихъ ни шдинъ"⁵².

⁴⁸ Александрович В. "Щастя" короля Данила Романовича [рец. на кн.:] Dąbrowski D. Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna (Monografie Pracowni Badań nad Dziejami Rusi Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy. – Т. 1). – Кракów: Avalon, 2012. – 538 s. *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 9. С. 335.

⁴⁹Втім, у цьому конкретному випадку варто мати на увазі ще й особливості застосованого у польського автора методу, оскільки, як показав В. Александрович, розглянутий вимовний "курйоз із озерами" виявляється далеко не самотнім. Інший аналогічний, не менш показовий, – твердження про, нібито, цілковиту дезорганізацію Галицько-Волинської держави після монгольського нашес-

тя початку 1241 р. на підставі тільки того самотнього факту, що... "держатель" Дорогичина мав не впустити князя з оточенням до міста, див.: Александрович В. "Щастя"... С. 331–333.

* Тепер – озеро Вигоновське (або Свентицьке) в Іванічівському р-ні Брестської обл. Білорусі.

⁵⁰Ипатьевская летопись. Стб. 818–819.

⁵¹Там же. Стб. 839–840.

* Небль у Волинській землі, центр волості на правому березі Прип'яті біля озера Небль, тепер – село Нобель (збереглося городище) Заріччянського р-ну Рівненської обл.

⁵²Ипатьевская летопись. Стб. 856.

Внаслідок закономірного зосередження уваги замовників та укладачів літописів на комплексі явищ насамперед політичній історії, інші аспекти широкого історичного процесу на сторінках літописного викладу відображені, переважно, набагато скромніше й, здебільшого, принагідно, нерідко навіть достатньо випадково. Це, однак, не означає цілковитої відсутності таких відомостей, які при укладенні літописів незмінно перебували на дальшому плані, чи, щобільше, – маловартісності самих зафіксованих у них переказів. Систематичне вивчення як літописної традиції епохи, так і історичної ситуації загалом, потребує належного зіставлення, опрацювання та осмислення й таких свідчень як однієї з неодмінних передумов подальшого всебічного розкриття та засвоєння якнайширшої повноти конкретної інформації, здатної сприяти якнайповнішому осмисленню комплексу процесів і явищ давно минулої епохи.

Львівський національний університет імені Івана Франка

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ

“УГОРСЬКЕ ПІДДАНСТВО” КОРОЛЯ ДАНИЛА РОМАНОВИЧА

Актуальний етап розвитку історичних досліджень, звично для наукового досвіду, нерідко провадить до істотного перегляду ustalених, тих чи інших на даний час загальноприйнятих міркувань стосовно окремих фактів і явищ минулого та їх викладу у давнішій літературі. Здебільшого, така необхідність виникає там, де існуюча система уявлень з того або ж іншого приводу при докладнішому розгляді виявляється заснованою на віддаленій, нерідко – немало “нерозбірливій” традиції, трапляється, внаслідок цього, – в самих основах достатньо поверховій, проте “вподобаній”, згодом з різних причин не перевіреній і належно не виправленій. Новіша література принесла чимало показових прикладів істотного коригування загальноприйнятих давніше поглядів стосовно загальновідомих фактів¹, як нерідко з’ясовується при докладнішому розгляді, – ні на чому не заснованої й сповненої самого тільки позірною благородства традиції. Щобільше, новітня практика, пропри природні за актуального етапу еволюції історичних студій очікування, так само зуміла зарекомендувати себе не позбавленою схильності приносити численні наступні подібного ж закрою, “свіжі” досягнення, не дивлячись на очевидні здобутки найсучаснішого досвіду, спроможні й надалі немало відходити від автентичних переказів джерел та їх буквальної вимови. Спостерігається навіть своєрідний, немов, “ренесанс” подібного підходу з явною тенденцією до переростання на окреме самостійне явище актуального наукового життя...

У колі помітно поживалених упродовж останніх десятиліть зусиллями зацікавлених представників різних наукових шкіл студій над добою короля Данила Романовича (1201–1264) прикладом найновішої виразно сумнівного наповнення подачі багатьох збережених на сторінках літопису важливих фактів історичної дійсності епохи можна навести видану, поки, в двох книгах (продовження обіцяно) розлогу біографію короля, засновану, звісно, насамперед на інтерпретації поодиноких переказів літопису². Внаслідок на широку ногу

¹ Для прикладу див. критичний огляд найважливіших моментів трактування літописного викладу про місто Холм та його знищення у пожежі: *Александрович В.* Мистецькі сюжети холмського літопису князя Данила Романовича: нотатки до відчитання, сприйняття та інтерпретації джерела *Український археографічний щорічник*. Нова серія. Вип. 13–14. Київ, 2009. С. 38–72. Не менш показовим виявився також аналіз поглядів щодо монастиря “княгині Романової”: *Його ж.* В якому монастирі проживала мати

короля Данила Романовича? Свідчення джерел проти пропонованих “широких” трактувань *Український археографічний щорічник*. Нова серія. Т. 19–20. Київ, 2016. С. 169–194.

² *Dąbrowski D.* Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna (Monografie Pracowni Badań nad Dziejami Rusi Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy. T. 1). Kraków, 2012; *Ejusdem.* Król Rusi Daniel Romanowicz. O ruskiej rodzinie książęcej, społeczeństwie i kulturze w XIII w. (Monografie Pracowni Badań nad Dziejami

залученої методики “гдумачення не прочитаних джерел” та побудови на такий спосіб висновків, покликаних, на угоду облюбованій візії, підмінювати автентичний переказ історичної писемної традиції, до цієї біографічної студії набралось чимало принципів критичних зауважень³. Ще новіший аналогічний приклад віднайшовся у, загалом, скромнішому на зазначеному тлі намаганні заперечити функціонування Холмської єпископської кафедри вже від середини XIII ст.⁴ При докладнішому розгляді його випало викрити у звичайнісінькому поверховому підтасовуванні фактів на угоду тій же “дорогій концепції” при одночасному послідовному запереченні та замовчуванні суперечних із нею однозначних за висловом, вимовних і безперечних “непотрібних” автентичних джерельних переказів⁵.

Наведені немало своєрідні вибрані приклади з-поміж позицій новітньої літератури, присвяченої епісі короля Данила Романовича, переконують, що сучасні дослідження виявляються так само далеко не завжди спроможними презентуватися наділеними виразніше виявленою здатністю із належним критичним усвідомленням підходити до уже висловлених міркувань. Не для всіх виявляється посильним також обов'язок адекватної вдумливої інтерпретації джерельних свідчень. Попри загальний безперечний прогрес сукупного наукового досвіду, немало улюбленим залишається знаний метод поверхового тиражування на нові лади давнішої традиції. При цьому об'єктом уваги виступають акурат найближчі попередники, здебільшого, не інакше, як поверхово сприйняті, поза завданням критичного всебічного осмислення існуючих тверджень. Надалі зберігається також механічне повторення без незмінного заглиблення канонізованих, як нерідко виявляється при ближчому розгляді, винятково через саму тільки давність та стаду присутність у доступному літературному репертуарі (чинник знаної непоборної сили дії!) не завжди достатньо обумовлених у їх вихідних положеннях розмірковувань.

До вже давніше критично переглянутих і зверифікованих вибраних моментів біографії короля Данила Романовича та ситуації його епохи⁶ аналіз новітньої літератури – у зіставленні з вихідною джерельною основою поодиноких оприлюднених поглядів – дає підстави долучити ще один показовий і важливий через його новітнє сприйняття момент. На таку роль проситься заснована на розгляді декількох різночасових епізодів, серед яких особливе місце посідає участь у коронації угорського короля Бели IV восени 1235 р., разом із дотичними до них моментами уже майже двовікової давності немало популярна в

Rusi Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy. T. 4). Kraków, 2016.

³ Александрович В. “Щастя” короля Данила Романовича [рец. на кн.:] Dąbrowski D. Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna (Monografie Pracowni Badań nad Dziejami Rusi Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy. – T. 1). – Kraków: Avalon, 2012. – 538 s. *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 9: Король Данило Романович 1264–2014 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2015. С. 309–350; *Його ж. “Dlaczego nie spróbować szaleństwa”*: король Данило Романович як orpunktowana “istota biologiczna”? [рец. на кн.:] Dąbrowski D. Król Rusi Daniel Romanowicz. O ruskiej rodzinie książęcej,

społeczeństwie i kulturze w XIII w. (Monografie Pracowni Badań nad Dziejami Rusi Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy. – T. 4). – Kraków, 2016. – 412 s., іл. *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 11: Княжий Львів 1256–2016 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2017. С. 157–195.

⁴ Толочко А. П. Основание Холмской епископии *Palaeoslavica*. Vol. 25, No 1. Cambridge, 2017. С. 254–277.

⁵ Александрович В. Холмський єпархіальний осередок часів короля Данила Романовича: міф як міфотворчість *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 12 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2018. С. 75–110.

⁶ *Його ж. Мистецькі сюжети... С. 38–72.*

літературі версія стосовно “угорського підданства” короля від самих початків його біографії із достатньо помітним місцем й серед найостанніших виявів наукової свідомості. Новітня література, здебільшого без заглиблення, нерідко переконано відкликається до давньої, ніколи докладніше не осмисленої угорської ідеї як очевидного та безперечного факту. Щобільше, на цій підставі залюбки вибудовуються винятково широкі висновки не тільки щодо особи самого знаменитого західноукраїнського володаря, а й окремих важливих епізодів еволюції традиції та історичного процесу епохи.

Головним акцентом цих поглядів виступає їх вихідний момент, окреслений цілком побіжно відзначеною тільки в угорських джерелах участю короля Данила Романовича у коронації угорського монарха Бели IV 14 жовтня 1235 р. Літопис звично лаконічно зафіксував тогорічне перебування короля в Угорщині, проте без будь-якого конкретизування, про тодішню коронацію нового угорського зверхника при цьому не згадано зовсім⁷. Сама зазначена присутність потрапила до поля зору істориків уже майже два століття тому й відтоді ставала об’єктом як немало відмінної за характером, так і нерідко досить гострої реакції, не завжди, звісно, безсторонньої. За новітнього чималого розширення історичних досліджень та студій над епохою найвизначнішого українського володаря пізньої княжої доби загалом, цьому показовому для дотеперішнього сприйняття епізодів навіть випало стати предметом розгляду декількох окремих спеціально присвячених йому публікацій.

До зазначеного факту привернув увагу ще Ніколай Карамзін, висловивши при цьому міркування, нібито Данило Романович мав тоді визнати себе ленником Бели IV аби заручитися підтримкою нового угорського короля у своєму прагненні запанувати над Галичем: “Вероятно, что он тогда, надеясь с помощью Андреева преемника удержатъ за собою Галич, дал ему слова быть данником Венгрии: ибо участвуя в торжественныхъ обрядахъ Белина коронования, вел его коня (что было тогда знакомъ подданства)”⁸. Ведення коня у коронаційній процесії російський історіограф, як бачимо, однозначно сприймав визнанням підданства, а в коментарях від себе (у викладі як такі не відзначених) припускав навіть, як стверджено, наявність певного окремого “словесного зобов’язання” стосовно підпорядкування угорському королеві, хоча в джерелах чогось подібного віднайти не вдалося.

Запропоноване трактування не позбавлене безперечної своєрідності, оскільки, згідно з висловленим переконанням, задля підпорядкування Галича, виявляється, належалося... відмовитися від суверенітету (!). Однак очевидного, за всіма ознаками надто дивного протиріччя у наведеному твердженні не побачено. Не вказав на нього, наскільки відомо, також ніхто з наступних авторів і досі. Проте сама викладена думка модифікованою нерідко вириває і в новітній літературі серед сталого репертуру засвоєних понять, придатних для постійного використання. Тому зазначена ситуація може розглядатися характерним прикладом як цілком поверхового підходу до інтерпретації конкретного історичного факту з явною перевагою над ним “загального” знання, так і послідовно безкритичного сприйняття відповідного наповнення тлумачень попередників.

Ще в другій половині XIX ст. твердження Н. Карамзіна стосовно угорського підданства викликало застереження і навіть заперечення українських

⁷ Ипатьевская летопись *Полное собрание русских летописей*. Т. 2. Москва, 1998. Стб. 774.

⁸ Цит. за вид.: Карамзин Н. М. История Государства Российского. Т. 2–3. Москва, 1991. С. 505.

істориків. Діонісій Зубрицький, не вдаючись до засвідченої в угорському хронікарському переказі ситуації, а апелюючи з відповідного приводу винятково до прийнятих “лицарських рис” характеру, вважав неможливою участь князя Данила у завідомо “принизливій”, на його думку, ролі в коронаційних урочистостях, наділеній значенням визнання васальної залежності від угорського монарха: “мы сомневаемся в утверждении Туроца* и предположении Карамзина”⁹. Обумовлюючи свій сумнів, історик вдався винятково до міркувань ширшого контексту: “Дела Даниловы не находились тогда в столь затруднительных обстоятельствах, чтобы он с унижением прибежал к сомнительной иностранной помощи”¹⁰. Водночас також саму поїздку (можливо навіть, не без надмірного применшення визнання попередника стосовно гаданого підданства) співвіднесено з літописним свідченням під 1237 р.¹¹ про запрошення угорського короля прибути разом із братом Васильком “на честь”¹². В іншому місці стосовно приписаного підданства при явній перевазі того ж емоційного підходу стверджено: “Кто только внимательно всмотрелся в благородный величавый характер нашего героя (Данила Романовича – В. А.), тот убедился, что он скорее лишился бы последней пяди земли, как чтобы решился быть чьим либо конюхом”¹³. А далі свідчення угорського хроніста навіть потрактовано як таке, що “кажется... быть хвастовством ревностного Мадьярского патриота”¹⁴. Інтерпретація Д. Зубрицького, не позбавлена притаманної тогочасній літературі надмірної присутності авторського “я”, в окремих висловлюваннях позначена також очевидною позанауковою патетикою, поєднаною з виразною перевагою не зовсім здорового патріотичного забарвлення. Проте відкликання до актуального на той час становища короля цілком слухне й належить до переконливих аргументів проти поверхового погляду Н. Карамзіна та вдається до вимовних фактів, ще й досі у відповідному контексті належно не залучених зовсім.

Цю позицію, трактуючи сам випадок, радше, зовсім другорядним, тільки в примітці, підтримав й розвинув Микола Дашкевич, згідно з міркуванням якого, заснованим на переказі Василія Татіщева¹⁵, Ендре II, батько Бели IV, ніби мав зректись претензій до Галицької землі ще після докладніше не засвідченої у джерелах поразки 1233 р.¹⁶ Тому Данилові Романовичу належалося перебувати в Секешфегерварі винятково в статусі близького друга нового монарха. Версія

* Йдеться про угорського хроніста XV ст. Яноша Туроці; давніші автори знали аналізований факт тільки з його викладу.

⁹ Зубрицький Д. История древнего Галичско-Русского княжества. Ч. 3. Львов, 1855. С. 124–125.

¹⁰ Там же. С. 125.

¹¹ Ипатьевская летопись. Стб. 776.

¹² Зубрицький Д. История... С. 125. Сам відповідний факт зафіксований винятково у викладі холмської хроніки короля Данила Романовича, див.: “Даниль же в то время шельз баше со братомъ своимъ . Оугры ко королеви . бѣ бо звалъ его на (помощь.) чѣт” (Ипатьевская летопись. Стб. 776).

¹³ Зубрицький Д. История... С. 125.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Він відкликався до не зовсім виразних за висловом відомостей Василія Татіщева

про розгром угорців у горах, див.: Татищев В. История Российская: В 7-ми т. / Под ред. С. Н. Валка и М. Н. Тихомирова. Т. 3. Москва; Ленинград, 1964. С. 228 (“Даниил Романович имее о Галиче с королем венгерский войну тяжкую и победа венгров в горах, учинил с ним мир. Отрекся король по грамоте Мстиславлей Галича”). Згідно з активими матеріалами, в 1233 р. військо Ендре II, справді, прямувало на Русь, король розраховував, що похід триватиме менше 25 днів: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / Studio et opera G. Fejér. Т. 3, Vol. 2. Budae, 1829. P. 324. Пор.: Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 3: До року 1340. Львів, 1905. С. 51, приміт. 2.

¹⁶ Дашкевич Н. П. Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным известиям. Киев, 1873. С. 48, прим. 1.

про васалітет для історика так само була однозначно принизливою: “Даниил бы никогда не унизился до того, чтобы признать себя вассалом венг[ерского] короля”¹⁷. А повідомлення про шанобливе ведення королівського коня він, вслід за найближчим попередником, теж схильний був трактувати винятково фантазією угорських хроністів, бо неминучі політичні наслідки такого кроку у визнанні підлеглості, на переконання київського історика, суперечать наявним джерелам, як і, зрештою, – усьому подальшому розвиткові подій. При доведенні своєї позиції М. Дашкевич також цілком слушно вдавався до міркувань ширшого контексту. Сам візит до Угорщини, на його думку, так само повинен був припадати на 1237 р., коли, згідно з літописним переказом, король кликав Данила Романовича “на честь”¹⁸ (тут автор знову пішов за Д. Зубрицьким). Час поїздки далі аналогічно теж змістив на два роки Ісидор Шараневич, загалом не менш скептично поставившись до угорських звісток¹⁹.

Тобто, найдавніша українська історіографія проблеми автентичність угорського хронікарського повідомлення послідовно піддавала сумніву, відкидаючи його переказ, найперше, через однозначне трактування характеру засвідченої участі у коронаційній процесії угорського монарха рівнозначним та адекватним складанню ленної присяги, що – не без очевидних виразно емоційних акцентів – незмінно сприймалося не інакше, як принизливим і, внаслідок цього, – не визнавалося можливим.

Тогочасні угорські автори, не заглиблюючись до ситуації, тільки в зовсім загальних оглядах угорської історії вбачали й побіжно відзначали у відповідному факті визнання підданства²⁰.

Після одностайного заперечення з боку попередників довіру до переказу угорських латиномовних джерел в українській історіографії відновив Михайло Грушевський, вказавши на відсутність підстав для ігнорування самих звісток. Він також навів оригінальний текст джерельного переказу та власний його виклад, згідно з яким “Данило в процесії вів коня, на котрім сидів Беля (виділено – В. А.)... Сеї звістки не маємо ніякої причини відкидати, і сю участь Данила в коронаційній параді, що означала признание певної висшости (коли не зверхности) угорського короля (виділено – В. А.), я ставлю в зв’язок із... здогадом, що Данило їздив на Угорщину з заміром поалагодити свої відносини до Угорщини, і піддавав ся під протекцію короля (виділено – В. А.) з тим, аби зробити кінець мішанню Угорщини в галицькій справі”²¹. Останнє твердження явно тиражує вихідний для сприйняття відповідної ситуації давній – і дивний – погляд Н. Карамзіна. Князь Данило, бажаючи покласти край втручанням Арпадів до боротьби за Галицьку землю, на думку дослідника, цілком міг визнати вищість (якщо не зверхність) угорського монарха, хоча своєї мети цим досягнути не зумів²². На який спосіб визнання зверхності й підданство мали усунути угорське втручання – задуматися, видно, не випало нагоди. Заслужений український історик заперечив як неприйнятне перенесення поїздки до Угорщини на 1237 р., запропонувавши, як бачимо, суперечливе виразного компромісного наповнення твердження, покликане применшити акцентоване у попередників

¹⁷ Дашкевич Н. П. Княжение... С. 48, прим. 2.

¹⁸ Ипатьевская летопись. Стб. 776; Дашкевич Н. П. Княжение... С. 48, прим. 2.

¹⁹ Szaraniewicz I. Die Hupatios-Chronik, als Quellen-Beitrag zur österreichischen Geschichte. Lemberg, 1872. S. 123.

²⁰ Szalay L. V. Geschichte Ungarns. Bd. 2. Pest, 1869. S. 33; Pauler Gy. Geschichte der ungarischen Nation unter den Arpaden. Bd. 2. Budapest, 1900. S. 189.

²¹ Грушевський М. Історія... С. 53.

²² Там само.

незмінно негативне забарвлення участі в коронаційній процесії угорського монарха, гостроту визнання васалітету, приймаючи при цьому обставлену облегшуючого навантаження фразеологією його реальність: “Зрештою, для Данила було ніякою особливою нечестію признати угорського короля старшим від себе (чи формально признав він себе васалем – річ иньша, про яку не маємо підстави судити)”²³. Отже, само визнання угорського короля старшим, на думку М. Грушевського, не повинно мати ніякої особливої сили, оскільки йому і так належалося старшинство згідно королівського статусу. Правда, за такої постави не зовсім зрозуміло як так сприйнятому старшинству належалося співвідноситися з підпорядкуванням, проте текст заслуженого українського історика не дає відповіді на усі запитання, здатні виникнути в зазначеній ситуації. Тобто, проблему, як її уробили попередники, тут немало перетворено на словесну гру навколо цілком конкретної події, практично неспроможну нічого пояснити й непридатну до з’ясування автентичної історичної ситуації.

Щодо гаданого васалітету, то М. Грушевський цілком слушно наголосив на відсутності будь-яких певних відомостей з відповідного приводу. Внаслідок цього у його сприйнятті головне для попередників питання про васалітет, за відсутності однозначного вислову джерел щодо нього, виявилось не тільки применшеним у вимові, а й немов відсунутим на дальший план не без забарвлення однозначно “небажаного”.

Новіша література з різних міркувань, здебільшого, так само вдавалася до применшення гостроти негативного наповнення визнання васалітету. Владімір Пашуто, повторюючи щодо цього М. Дашкевича, вважав провадження королівського коня тільки “дружнім вчинком”, ствердивши: “Даниил ездил в Венгрию сразу же после оставления Галича и участвовал в церемонии коронации (виділено – В. А.) Бели IV в Секешфехерваре в октябре 1235 г.; он вел королевского коня”²⁴. Іван Крип’якевич, явно не прив’язуючи до даного угорського епізоду якогось особливого значення, тільки в примітці побіжно подав: “Данило їздив на коронацію Бели (виділено – В. А.) і намагався прийти з ним до порозуміння, але безуспішно”²⁵. Міркування сформульовано так, ніби поїздка мала бути пов’язана спеціально з коронаційними урочистостями, що суперечить інформації літопису. Винятково про участь в урочистості згадав також Броніслав Влодарські²⁶.

Новий інтерес до теми визрів на тлі притаманного останнім десятиліттям відзначеного поживлення студій над добою короля Данила Романовича та загальною поглиблення осмислення окремих сторін тогочасної історичної традиції.

Олександр Майоров твердив, ніби в обмін на отримання допомоги від Угорщини Данило погодився формально визнати себе васалом угорського короля. При цьому таке визнання перетворено на постійно діючу систему: буцімто, князь Роман і його нащадки мали час від часу укладати подібні угоди²⁷. Якщо подібне визнання, нібито, мало відбуватися “час від часу”, то чим тоді повинен був виступати сам васалітет? Окрім очевидного намагання перетворити окремий конкретний факт у вияв ширшої тенденції з такого трактування

²³ Грушевський М. Історія... приміт. 2.

²⁴ Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. Москва, 1968. С. 257.

²⁵ Цит. за вид.: Крип’якевич І. Галицько-Волинське князівство. Друге видання із змінами і доповненнями. Львів, 1999. С. 115.

²⁶ Włodarski B. Polska i Ruś 1194–1340.

Warszawa, 1966. S. 39.

²⁷ Майоров А. В. Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община. Санкт-Петербург, 2001. С. 588.

випадало би сприйняти тільки відсутність в інтерпретатора будь-якого уявлення не тільки про те, чим реально був інститут васальної залежності. Водночас належало би визнати також й аналогічний рівень усвідомлення та осмислення не тільки історії Галицько-Волинської держави, а й відповідної епохи загалом.

Коментар до лаконічної хронікарської нотатки про присутність руського гостя на угорській коронаційній урочистості цілковито підтверджує таке враження. “Из описания церемонии явствует, что Даниил, названный “истинным русским (sic!) князем”, во время торжественной процессии вел коня Белья, а бывший галицкий “король” Кальман нес его меч, “Сын его (Андрея II – А. М.) король Бела был коронован в первый праздник перед октябрьскими идами в кафедральном соборе блаженного Петра на Ельбе (виділено – В. А.), который он сам освятил, [во время коронации] Коломан, брат [Андрея II] (sic!) торжественно нес рядом [с королем] (виділено – В. А.) его меч, [а] Даниил, истинный русский (sic!) князь, со всей почтительностью вел *впереди* (виділено – В. А.) [королевского] коня”²⁸. Згаданий собор “блаженного Петра” був, звісно, освячений на честь апостола Петра й знаходився не “на Ельбі”, а в Альбі – місті Секешфехервар (Біла фортеця), де й відбувалася коронаційна церемонія. Коломан доводився не братом Ендре II, а сином й братом Белі IV, що само джерело стверджує у спосіб як цілком виразний, так і не менш однозначний, застосовуючи при цьому щодо королівського брата непридатної для “інших” трактувань вимови окреслення “*fratre ejusdem*”. Коломан так само не ніс меч “рядом” з Белою IV. Зрештою, вказане конкретне місце королівського брата з мечем – “*ad latus ipsius... tenente*”, як переконає докладніший розгляд відповідного місця тексту, наділене цілком чітко описаним, хоча й досі все ще не побаченим іншим конкретним наповненням: насправді Коломан не “ніс”, а “тримав” меч (див. далі). Запропоновані трактування з очевидним цілковитим переінакшенням на власний розсуд вимови використаного джерела неминуче породжують питання про здатність автора до читання, оскільки йдеться про інтерпретацію прочитаного не тільки на знаний “англійський манер”, а ще й у доборі відомому жанрі “тисячі й однієї помилки”... Внаслідок цього через застосовану цілком своєрідну методику опрацювання наведене трактування, хоч і засоване на автентичному джерелі, спроможне мати з викладеними в ньому з незмінним спотворенням фактами не так уже й багато спільного.

Вдаючись до проблеми підданства, А. Майоров далі ствердив: “Данное обстоятельство ни в коей мере не противоречит “характеру” Даниила, чрезмерная героизация которого, идущая от придворного летописца, нередко подхватывается историками без должного критического анализа”²⁹. “В годы своего малолетства и борьбы за Галич Романовичи и их мать (виділено – В. А.) постоянно обращались за помощью к венгерскому и польскому правителям, которые предоставляли ее, разумеется, не бескорыстно, – с 1206 г. венгерский король стал официально титуловать себя “королем Галичины и Володимирии”. И теперь, потерпев новое сокрушительное поражение в борьбе за Галич, старший Романович, *подобно своему отцу* (виділено – В. А.), вполне мог *формально* (виділено – В. А.) признать себя вассалом нового венгерского короля”³⁰. “Нам предоставляется, что целью Даниила являлось именно получение венгерской помощи, без этого вести борьбу за Галич с черниговскими князьями

²⁸ Майоров А. В. Галицко-Волинская Русь... С. 585.

²⁹ Там же. С. 588.

³⁰ Там же.

было бы крайне трудно. Распространенное среди исследователей мнение, будто Романович всего лишь хотел добиться от короля невмешательства в галицкие дела, выглядит неосновательно. Согласно известиям В. Н. Татищева, после смерти королевича Андрея и новой победы русских (sic!) войск над венграми король сам отрекся от Галича: "Даниил Романович имея о Галиче с королем венгерский войну тяжкую и победа венгров в горах, учинил с ним мир. Отрекся король по грамоте Мстиславлей Галича"³¹. При одночасних пошуках князя Василька Романовича допомоги в Польщі "миссия Даниила прошла не столь успешно: венгерский король, как полагают исследователи, ничего не сделал для своего новоиспеченного вассала"³².

Відштовхуючись від трактування М. Грушевського, А. Майоров теж тлумачив участь у звично прийнятій ролі в коронаційних торжествах угорського короля визнанням формального підданства, спрямованим проти інших претендентів до Галицької землі – чернігівського князя Михайла Всеволодовича та його сина Ростислава³³. Після огляду думок з відповідного приводу прийнято трактування М. Грушевського й також, знімаючи притаманну попередній історіографії гостроту визнання підданства у зазначеній традиції Н. Карамзіна тут так само побачено тільки маневр для забезпечення угорського невтручання до галицьких справ.

Водночас на завершення вказано на "соответствие описанных в хронике церемониальных действий (виділено – В. А.), в которых участвовал волынский князь, с практикой установления вассально-сюзеренных отношений между римскими папами и императорами Священной Римской империи"³⁴. При цьому автор відкликався до тексту кандидатської дисертації Мирослава Волощука³⁵. Що спільного побачено між участю князя в коронаційній процесії угорського короля та вказаним тут "установления вассально-сюзеренных отношений" і що малося на увазі під самим цим "установлением" – залишилося поза рядком. Очевидно, повинно йтися про ще один безперечний вияв властивого А. Майорову³⁶ поверхового всеїдства та цілком механічного залучення припадої до вподоби суголосої актуальним власним міркуванням чужої думки, за

³¹ Майоров А. В. Галицко-Волынская Русь... С. 588. Очевидною окремою інтригою здатне сприйматися зазначене королівське відречення "по грамоте Мстиславлей" – Мстислава Мстиславовича Удатного, проте цей момент не привернув уваги. Так само літопис не вказує на якісь тодішні військові дії "в горах".

³² Майоров А. В. Галицко-Волынская Русь. С. 589. Однак, хоча, за щойно наведеним визнанням, без угорської допомоги "вести боротьбу за Галич с черниговскими князьями было бы крайне трудно", вона, як відомо, надалі відбувалася, власне, без активнішої угорської участі. Тобто, наведене твердження, знову ж, покликане поверхово тиражувати популярні уявлення про "несамостійність, неспроможність та нездатність" й не виводиться від адекватного осмислення конкретної історичної ситуації.

³³ Майоров А. В. Галицко-Волынская Русь. С. 589.

³⁴ Его же. Внешняя политика Даниила Романовича в середине 1230-х годов Княжа

доба: історія і культура. Вип. 2 / Відп. ред. Я. Ісаєвич. Львів, 2008. С. 58–60.

³⁵ Там само. С. 54. Див.: Волощук М. Військово-політичні стосунки Угорського королівства з Галицьким і Галицько-Волинським князівством (кінець XII–XIII ст.). Чернівці, 2005. С. 119. А. Майоров, правда, не особливо заглиблювався до проблеми. У цьому переконує уже сам наведений надто своєрідний переклад вихідного джерельного свідчення, в окремих моментах не лише здатний явно немало відходити від буквальної вимови оригіналу, а ще й працює "збагачувати" вказане трактування не зазначеними в його тексті доповненнями "від себе" з-поза не тільки змісту джерела, а й навіть контексту самої історичної традиції.

³⁶ З приводу вказаної прикметної особливості індивідуального методу див.: Александрович В. Не зовсім звичайна монографія "незвичайного князя" [рец. на кн.]: Майоров О. Галицько-волинський князь Роман Мстиславич, володар, воїн, дипломат: У

самим характером, однак, найвиразніше, – надто сумнівної. Не випадало би також закладати, нібито як у кандидатській дисертації, так і ще й на зовсім іншу тему докладніше аналізовано папсько-імператорські стосунки. Принаймні, у пізнішій як спеціальній статті, так і монографії, приймаючи й послідовно наголошуючи на гаданому угорському підданстві Данила Романовича, до них сам М. Волощук не відкликався (див. далі). Вказаних нібито “описанных в хронике церемониальных действий” у тексті самої хроніки, як відомо, теж немає.

Микола Котляр побіжно згадав про участь князя у церемонії винятково в традиції М. Дашкевича/В. Пашуто – як свідчення приязних стосунків, утримуваних, на його думку, ще від часів спільного дитинства³⁷. Він не сумнівався у дипломатичній меті візиту, водночас визнаючи, що сподівання домогтися якщо не приязні, то, бодай, нейтралітету угорського монарха зазнали невдачі³⁸.

З огляду присутності Данила Романовича у коронаційному поході, не вдаючись докладніше до самого цього факту, відповідну європейську практику проаналізував Мирослав Лабунька³⁹. Його міркування доводили участь у процесі як виконавця *officium stratoris* – ведення коня у вияві шанування та поваги до угорського монарха. Така функція мала свідчити про визнання вищості королівської гідності, на чому, як пам’ятаємо, наголошував уже М. Грушевський, але водночас не повинна провадити до найгострішого в давнішому сприйнятті визнання провадження королівського коня рівнозначним складенню васальної присяги⁴⁰. Данило Романович “виконував чин почесного конюшого під час коронації угорського короля Бели IV і не був його ленником⁴¹. Чи справді при цьому мало йтися про “визнання вищості” – автор так само не схильний був задумуватися. Щодо самої присутності західноукраїнського володаря, М. Лабунька ствердив: “Угорські королі, наприклад, уважались рангом вищими за галицьких князів. Це й спонукало Данила Романовича відгукнутись на запрошення короля Бели IV й прибути на його коронацію і під час урочистої процесії здійснити щодо нього чин *Officium Stratoris*”⁴². Причому, автор співвідносив це перебування не з галицькою невдачею 1235 р., а зафіксованим у літописі пізнішим запрошенням угорського короля “на честь”⁴³.

2 т. – Біла Церква, 2011. – Т. 1–2 *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 7 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2013. С. 295–313. Пор. також: *Його ж*. В якому монастирі... С. 174–176; *Горовенко А.* Усердие всё превозмогает. Майоров А. В. Русь, Византия и Западная Европа: Из истории внешнеполитических и культурных связей XII–XIII вв. – СПб., 2011. – 800 с., ил. – (Studiorum Slavicorum Orbis. Вып. 1) *Valla*. 2015. № 1(6). С. 98–115.

³⁷ Котляр М. Данило Галицький. Київ, 2002. С. 76 (пов’язання часів нібито “дитячої дружби” Данила Романовича й Бели присутні уже в першому виданні книги: *Його ж*. Данило Галицький. Київ, 1979. С. 92). Досвід гаданої “дитячої дружби” у зазначеному контексті, як видається, – явище так само немало своєрідне. Втім, коли враховувати народження Бели в другій половині 1206 р. й перебування юного Данила в Угорщині до літа 1211 р. (*Грушевський М.* Хронологія подій Галиць-

ко-Волинської літописі *Його ж*. *Твори у 50 т.* Т. 7: Серія “Історичні студії та розвідки (1900–1906)”. Львів, 2005. С. 334–335; *Dąbrowski D.* *Daniel Romanowicz...* S. 69), навряд чи випадало би особливо наполягати на факторі дружби з чотирирічним на той час Белою. Очевидно, цю пропозицію випадає сприймати не здатною виходити поза звичний канон необдуманної “всезнаючої історіографії”.

³⁸ Котляр М. Коментар до літопису *Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар*. Київ, 2002. С. 220.

³⁹ Лабунька М. Князь Данило Галицький і коронація короля Бели IV (Чин *Officium Stratoris*) *До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя*. Т. 1. Київ; Львів, 2004. С. 558–559.

⁴⁰ Там само. С. 560.

⁴¹ Там само. С. 561.

⁴² Там само.

⁴³ Там само. С. 558–559.

До зазначеного коронаційного епізоду у контексті зарубіжної політики короля Данила Романовича вдався також Маріуш Бартніцкі. Наявність, починаючи від Н. Карамзіна, загалом, не такої уже й скромної літератури, присвяченої аналізованому епізодові 1235 р., робить незрозумілим, що малося на увазі при твердженні, нібито давніше “nie podejmowano prób analizy tego przekazu”⁴⁴, хоча залучений текст джерельного переказу, справді, як уже була нагода показати на достатньо численних прикладах, сприймався без належного заглиблення. При трактуванні самого джерела авторові вдалося тільки, “że w 1235 roku między Belą IV a Danielem doszło do powstania jakiejś zależności”⁴⁵. Однозначно відновлюючи інтерпретацію ситуації як узалежнення “слабшого від сильнішого”, М. Бартніцкі вказав на практику складання присяги та цілування хреста й, шукаючи їй підтвердження, пригадав поширене у Київській державі підпорядкування молодших, слабших князів сильнішим через складання присяги та цілування хреста. Ймовірність чогось подібного визнано і в зазначеній ситуації: “Możliwe, że podobnie swą zależność wobec Beli IV uznał i Daniel. Nie możemy jednak wykluczyć, że doszło do typowej dla obyczaju zachodniego przysięgi wasalnej. Nie byłoby w tym nic dziwnego, zważywszy na silne przenikanie na Ruś Halicko-Włodzimierską prądów zachodnich”⁴⁶. Чому гадана обізнаність із західною традицією повинна була неunikнено провадити до аж таких виявів її практикування... – автор, закономірно, не мав потреби міркувати. Відзначене “przenikanie prądów zachodnich”, як уже була нагода показати на достатньо численних конкретних фактах, незмінно виявляється елементом обов’язкового за найменшої нагоди наголошення залежності від Заходу (його найчастіше покликана репрезентувати, звісно, Польща, хоча угорському факторові подібні розмірковування теж схильні відводити не останню роль). Прийняте підпорядкування, як визнано, виявляється винятково здогадом, проте засвідчене тверде переконання у незмінному угорському підданстві, разом з усім широким набором подальших висновків з відповідного приводу, ґрунтується саме на так вибудованих підставах. М. Бартніцкі потрактував при цьому прийнятті гадані домовленості 1235 р. теж тільки політичним маневром, спрямованим проти потенційного порозуміння угорської сторони з представниками чернігівської династії: “Nowy władca Węgier Bela IV zainteresowany był utrzymaniem zwierzchności nad Haliczem, ale rezygnował z planów zajęcia ziemi halickiej. Mógł więc przychylić się do rozwiązania, które gwarantowało władzę w księstwie halickim Danielowi, ale jednak zależnemu od Królestwa Węgierskiego”⁴⁷.

Доказ існування такої залежності автор побачив у зафіксованій в літописному оповіданні⁴⁸ забороні угорського короля Данилові й Василькові Романовичам іти на допомогу австрійському герцогові, вороже налаштованому щодо Угорщини⁴⁹. Втім, тут ніщо не здатне вказати на “заборону” як свідчення саме підданства. Король, перестерігаючи власні інтереси, міг лише відмовити у згоді на проходження війська через свою територію. Наслідки званої поїздки братів 1237 р. на запрошення угорського короля далі потрактовано доказом, нібито, цілковитої зміни позиції: “z przebiegu późniejszych wydarzeń można wnioskować, że książęta ruscy wycofali się z porozumienia z Austrią, w zamian za co strona węgierska zrezygnowała z prób rozciągnięcia zwierzchnictwa

⁴⁴ Bartnicki M. Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217–1264. Lublin, 2005. S. 95.

⁴⁵ Ibidem.

⁴⁶ Ibidem. S. 95–96.

⁴⁷ Ibidem. S. 96.

⁴⁸ Ипатьевская летопись. Стб. 776.

⁴⁹ Bartnicki M. Polityka zagraniczna... S. 96.

politycznego nad Haliczem”⁵⁰ (?). Однак і це міркування не випадало би сприймати поза контекстом все тих же всюдисущих нічим не підтверджених здогадів.

Олександр Головка, відкликавшись до участі Данила Романовича в коронаційній церемонії, як видається, немало виходив від свого найближчого попередника у зверненні до цієї теми – А. Майорова й перейняв окремі моменти його трактування⁵¹. Участь для нього “не була якоюсь знаковою подією, яка позначилася на обмеженнях його (Данила Романовича – В. А.) реального статусу як суверенного монарха”⁵². Згодом він також вказав на незмінність статусу князя надалі⁵³.

Л. Войтович виклав найважливіші наявні погляди на причетність Данила Романовича до коронації, не окреслюючи виразніше власного стосунку до самої події. У нього йдеться тільки про “вдоволення амбіцій” нового угорського короля, завдяки чому той мав стати осторонь найближчого розгортання конфлікту за Галич⁵⁴.

Втім, у літературі існує, хоча, радше, в очевидній меншості прихильників, трактування аналізованого епізоду як визнання безперечної васальної залежності. Віталій Нагірний відзначив зміну короля в Угорщині як вірогідність нової ситуації на відповідному напрямі стосунків: “Przed księciem włodziemskim otworzyły się perspektywy nawiązania intensywniejszych lub nawet sojuszniczych kontaktów z władcą węgierskim”⁵⁵. При цьому наведено винятково саму хронікарську згадку про участь Данила Романовича в коронаційній процесії як єдине свідчення його тогочасного перебування в Угорщині, приймаючи якісь переговори, проте водночас відзначено: “O przebiegu rokowań i ich rezultatach kronikarz nie wspomniął”⁵⁶. Основою увялень В. Нагірного про взаємні стосунки став погляд М. Грушевського з прийняттям “певної залежності” задля припинення угорського втручання до галицьких справ. У результаті визнано: “Tego rodzaju ułożenie stosunków między Danielem a Belą IV jest całkiem prawdopodobne”. На доведення такої можливості вибудовано підбір прикладів починаючи від васальної залежності князя Ярослава Осмимисла щодо Візантії й до залежності самого Данила Романовича від хана Батия⁵⁷, втім, немало дібраних на потрібну нагоду й не завжди належним способом вмотивованих і справді реальних. “Dlatego jest wysoce prawdopodobnie, że po klęskach 1235 roku, Daniel udał się do uznania zwierzchnictwa króla węgierskiego”⁵⁸ – у пошуках допомоги проти чернігівських суперників⁵⁹.

Отже, фактично прийнято винятково правдоподібність гаданої зверхності за відсутності якихось реальних її доказів. Чому “пошуки допомоги” неодмінно повинні були провадити до визнання васальної залежності – гадати годі.

⁵⁰ Bartnicki M. *Polityka zagraniczna...* S. 96.

⁵¹ Головка О. *Корона Данила Галицького. Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя*. Київ, 2006. С. 303 (зокрема, тут теж йдеться про коронацію у “соборі блаженного Петра Альби”).

⁵² Там само. С. 303–304.

⁵³ Йоґо ж. *Князь та король Данило Романович: віхи політичної діяльності Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі (Матеріали Міжнародної наукової конференції 29–30 листопада. 2007 р.)*. Львів, 2008. С. 160–161 (на сприйнятті коронації тут також відобразилося трактування А. Майорова: Там

само. С. 160).

⁵⁴ Войтович В. *Угорський пасьянс Олександрович В., Войтович Л. Король Данило Романович (Славетні постаті Середньовіччя. Вип. 3)*. Біла Церква, 2013. С. 102–105. Пор.: Йоґо ж. *Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть*. Львів, 2015. С. 194–195.

⁵⁵ Nagirnyj W. *Polityka zagraniczna księstw ziem halickiej i wołyńskiej w latach 1198(1199)–1264 (Prace Komisji Wschodnioeuropejskiej PAU. T. 12)*. Kraków, 2011. S. 208.

⁵⁶ Ibidem.

⁵⁷ Ibidem.

⁵⁸ Ibidem.

⁵⁹ Ibidem. S. 209.

Проте “залежність”, як видно, уже настільки матеріалізованою зусиллями попередників витала над старшим сином князя Романа Мстиславовича, що готова об’явитися не тільки при кожній найменшій визнаній такою нагоді, а й навіть, як у данному конкретному випадку, – і взагалі без неї.

Власне в такому контексті потрактовано й наступний літописний епізод із прикликанням до Угорщини “на честь”⁶⁰, за підказкою Д. Домбровського⁶¹ подану як... “на (помощь)” (sic!)*. Тому виявляється, нібито обидва галицько-волинські князі на той час... “działali w interesie króla węgierskiego, który planował organizację akcji wojskowej w *rotoc* (виділено – В. А.) Fryderykowi Babenbergowi przeciw cesarzowi”⁶². Таке міркування насаджує цілковите торжество “всезнаючої історіографії” над історією, оскільки літопис з відповідного приводу виразо й однозначно твердить про щось акурат протилежне, чітко наголошуючи на забороні угорського короля князям-братам йти на допомогу герцогові⁶³.

Версію про угорське підданство в коментарі до публікації відповідного місця угорської хроніки прийняв й Александр Назаренко⁶⁴.

Мирослав Волощук приєднався до погляду стосовно “угорського підданства”, вдаючись, здебільшого, до досить однозначного наповнення категоричних висловлювань на сторінках декількох публікацій.

На його думку, становище, постале на той час в ході боротьби за Галич, “вынуждало... (Данила та Василька Романовичів – В. А.) искать новых путей доступа к территории Поднестровья и, как мы считаем, даже путем заключения вассального договора с новым венгерским королем Белой IV (виділено – В. А.)”⁶⁵. На який спосіб угорському королеві належалося спрацювати над забезпечення “доступа к территории Поднестровья”, звісно, приречене залишитис загадкою. “Поскольку Романовичи не имели особо на кого опираться в борьбе за галичские владения, то по нашему мнению, понятным является визит Даниила в Секешфехервар (виділено – В. А.) и его участие 14 октября 1235 г. в коронации Белы IV. Ни один из существующих документов не отображает деталей торжеств, кроме указания, что они происходили в соборе святого Петра (In cathedrali ecclesia Beati Petri Albe). Каким образом проходил сам процесс помазания на королевство неизвестно, хотя понятным есть присутствие во время данного акта нескольких лиц: эстергомского епископа, брата Белы – Кальмана и Даниила. Они (виділено – В. А.) “с большим уважением” сопровождали нового монарха из церкви (виділено – В. А.) (Colomano duce fratre eiusdem ense regalem ad latus ipsius honorifice tenente, Daniele uero duce Rutenorum equum suum ante ipsum summa

⁶⁰ Ипатьевская летопись. Стб. 776.

⁶¹ Dąbrowski D. Danel Romanowicz... S. 198–199.

* “Батьком” залучено тут трактування поняття, врешті, виявився М. Волощук (див. далі).

⁶² Nagirnyj W. Polityka... S. 210.

⁶³ Ипатьевская летопись. Стб. 776.

⁶⁴ Назаренко А. В. Венгерский хроникальный свод Древняя Русь в свете зарубежных источников. Т. 4: Западноевропейские источники / Сост., пер. и коммент. А. В. Назаренко. Москва, 2010. С. 372, прим. 135.

⁶⁵ Волощук М. Вассальная зависимость Даниила Романовича от Белы IV (1235–1245 гг.): актуальные вопросы реконструкции рус-

ско-венгерских отношений второй четверти XIII в *Specimina Nova. Pars Prima / Redigit M. Font. Sectio Mediaevalis III. Pécs, 2005. P. 91. Пор.: Его же. Даниил Галицкий и Бела IV: к реконструкции русско-венгерских отношений 30-х гг. XIII в. Rossica Antiqua 2006. Исследования и материалы. Санкт-Петербург, 2006. С. 337 (повторено відповідний фрагмент попередньої публікації, тільки при цьому слова “доступа к территории Поднестровья и, как мы считаем, даже путем” замінено на “своей цели даже ценой”. Оскільки в тексті останньої публікації західноукраїнський володар здебільшого виступає як Данило Романович, іменування його також “Галицьким”, правдоподібно, належить віднести до*

cum reuerentia ducente)”. Составлял ли (? – В. А.) волынский князь *в пользу* (виділено – В. А.) сына Эндре II омаж и фуа, как обязательные атрибуты вассального подчинения, неизвестно, однако *выполнение маршальской службы (sic!) при выходе из собора* (виділено – В. А.) заставляет нас думать именно так. При подобных обстоятельствах в 1177 г. в венецианском соборе Святого Марка немецкий император Фридрих I Барбаросса (1152–1190) признавал над собой сюзеренитет папы Александра III (1159–1181) и выполнял такую же маршальскую функцию⁶⁶.

Як видно з наведеного викладу, автор не надто заглиблювався до наявного джерельного свідчення з приводу обставин пригаданої в угорських хронікарських переказах участі Данила Романовича в коронаційній церемонії і явно схильний “прикласти” до секешфехерварської урочистості реалії “уподобаної” у відповідному зв’язку зовсім іншої події. Що в угорській хроніці насправді згадано похід до собору, а не, як у М. Волощука, вихід з нього – окремо акцентувати не випадає... Проте далі на довершення цілком несподівано визнано... акурат потилежне щойно прийнятому: “анализ непосредственных обстоятельств участия волынского князя в торжествах коронации Белы IV не является достаточно убедительным отображением вассального подчинения первого венгерскому монарху (виділено – В. А.)”⁶⁷. Не дивлячись на такий результат, продовження, все ж, повертається до апробованої теми: “Однако цикл внешнеполитических кампаний и визитов Романовичей в Венгрию на протяжении 1235–1241 гг. свидетельствует, что Арпады владели *определённым сюзеренитетом* (виділено – В. А.) над Даниилом, причем не гарантировали никакой военной поддержки в борьбе за Галич, как об этом указывали отдельные историки. В частности, судя из источников, в ближайшие полтора года деятельности волынских правителей на территории Поднестровья, в их распоряжении не было ни одного венгерского подразделения”⁶⁸.

При цьому слушно вказано також на відсутність відомостей стосовно неодмінної за тогочасних умов військової складової гаданого підданства: “Оценивая характер зависимости Даниила от короля Белы IV, следует учесть один из обязательных атрибутов *вассальных полномочий* (виділено – В. А.) – военную службу в пользу сюзерена. После возвращения князя из Венгрии, войска Романовичей как вспомогательные силы Короны святого Иштвана не упоминаются в ни одном из известных нам источников”⁶⁹. Проте, не дивлячись на наявність цілком однозначної аргументації, яка, ніби, повинна послідовно заперечити ідею гаданого підданства, М. Волощук, все ж, залишився у колі дорогої йому версії. Внаслідок цього навіть знане літописне повідомлення “Даниль же в то время шель баше со братомъ своимъ . Оугры ко королеви . бѣ бо звалъ его на (помощь.) чѣть”⁷⁰ (версія списку літопису князів Острозьких: Данил[ъ] же в то время шель баше съ братомъ своим[ъ] въ оугры къ королеви, бѣ бо звалъ его на ч[ъ]сть”⁷¹) виявилось вписаним до потрібного контексту. “Отдельные историки (В. Пашуто

заслуг видавців: українська література поступово відмовилася від нього після 700-літнього ювілею короля 2001 р.

⁶⁶ Волощук М. Вассальная зависимость... С. 92. Пор.: Его же. Даниил Галицкий... С. 337 (з неістотного значення непринциповими змінами в тексті).

⁶⁷ Волощук М. Вассальная зависимость... С. 92.

⁶⁸ Там же. С. 92–93. Пор.: Его же. Даниил

Галицкий... С. 337.

⁶⁹ Волощук М. Вассальная зависимость... С. 93–94. Пор.: Его же. Даниил Галицкий... С. 337. Згадану церемонію у Венеції пригадано на підставі: Зинченко А. История дипломатии. Винница 2002. С. 214. Автор, безперечно, так само виклав її “з чужих рук”.

⁷⁰ Ипатьевская летопись. Стб. 776.

⁷¹ The old Rus’/Kievan and Galician-Volhynian Chronicles. The Ostroz’kyj (Chlebnikow)

и Н. Котляр) настаивали на мнении, что это был исключительно дружеский шаг со стороны Белы (очевидне відкликання до трактування участі в коронаційній процесії, адресата при цьому переплутано: “шаг” робив не Бела, а зроблено йому назустріч – В. А.), причём старший Романович в результате дипломатических переговоров даже сумел получить в свою пользу какие-то уступки в дальнейшей борьбе за Галич. Однако, *на наш взгляд, визит к Арпадам* (тут уже йдеться про прибуття “на честь” – В. А.) *был прямым проявлением выполнения вассальных обязанностей* (виділено – В. А.) в период заострения отношений между сеньором Даниила – Белой IV и австрийским герцогом Фридрихом Бабенбергом. Летописец, который об уровне подчинения Романовича должен был знать, очевидно сознательно не внес более детального описания о посещении князем короля. Единственный факт, который привлек его внимание, – намерение волынских властителей “идти ... герцикови в помощь”, фактически нарушая нормы вассального права относительно своего сюзерена⁷².

Трактування зазначеної ситуації знову виявляється не тільки цілковито несподіваним, а й діаметрально протилежним не лише викладеним у літописі реаліям, а й водночас як усій дотеперішній історіографічній традиції, так і раніше висловленим поглядам самого М. Волощука. Його основою, безперечно, стало додане при виданні літопису цілком довільне пояснення (розкриття сенсу) поняття “ч^{сть}” як, нібито, рівнозначного термінові “помощь”. “Более логичной для нас является версия того, что военные контингенты Даниила и Василька, в качестве вассально-подданных, двигались к Венгрии, чтобы объединиться с королевскими отрядами и при необходимости общими силами отразить наступление врага (виділено – В. А.)⁷³. Як, ідучи, за словами літописця, “т^рцикови во помощь⁷⁴, належалось... об’єднатися з військами угорського короля для спільного в інтересах Угорщини опору... тому ж австрійському герцогові – розважати, звісно, не випадало б. Адже перед нами вияв явно не контрольованої “реконструкції історії”... Такий висновок підтверджує й наступне не менш показове глумачення: “Продвижение во владения Арпадов (как мы допускаем, через галицкие земли) было беспрепятственным потому, что Михаил Всеволодович, Ростислав и местное боярство получили по данному поводу соответствующие инструкции со стороны венгерского монарха, будучи от него в той, или иной, не до конца понятной нам зависимости (виділено – В. А.). Именно же пребывание Романовичей во владениях Белы и детали встречи с ним является, на наш взгляд, наиболее загадочным моментом летописного эпизода. Каким образом, при каких обстоятельствах Даниил решил изменить политическую ориентацию и поддержать Фридриха Бабенберга, мы считаем, осознать практически невозможно. Однако понятно, что такой шаг волынского правителя символизировал расторжение вассального соглашения с венгерским королем и, как следствие,

and Četvrtyn’skyj (Pogodin) Codices / Vit an Introductions by Omeljan Pritsak *The Harvard Bibliotheque of Early Ukrainian Literature. Texts*. Vol. 8. Harvard, 1990. P. 330; *Kronika...* S. 201–202. Значення самого поняття останньо докладніше розглянув: *Паршин І. Участь князя Данила Романовича в інтронізації угорського короля Бели IV Княжа доба: історія і культура*. Вип. 9. С. 27–29; *Його ж. Дипломатія Галицько-Волинської держави: європейські нарративні джерела XIII–XV століть*. Львів,

2018. С. 209–211. Зіставлення понять “честь” та “допомога” у запропонованому викладі немає.

⁷² Волощук М. Вассальная зависимость... С. 94.

⁷³ Там же. Пор.: *Его же*. Даниил Галицкий... С. 339 (загалом повторено відповідний текст попередньої публікації, тільки словосполучення “с королевскими отрядами” замінено на “с войсками их сюзерена – короля Белы IV”).

начало военных действий Арпадов против князя (виділено – В. А.). Именно это, по нашему мнению, стало предметом разговора Бели IV и Даниила, после чего “Королевы же, възбранившю има [помогать герцогу Австрии – М. В.], възвратистася въ землю свою”⁷⁵. Як можна було, перебуваючи в угорського “сюзерена”, не тільки розірвати з ним стосунки, а й при цьому організувати “начало военных действий Арпадов против” себе самого – розважати не варто. Як і про на відповідний же спосіб організовану “взаємодію” з перебуваючим на той час у Галичі чернігівськими Ольговичами. Головне, що визнано тепер уже цілком тотальну угорську залежність – і чернігівських претендентів теж...

Дещо інша версія викладена при розгляді питання “о вассальных связях галицко-волинского князя Даниила Романовича (1238–1264) (sic!) и венгерского короля Бели IV (1235–1270)” як однієї з центральних – у баченні автора – проблем угорських зв’язків середини XIII ст.⁷⁶ Вдаючись до коронації Бели IV, автор твердить про “не до конца понятное известие об участии в ней Даниила” й перед тим навіть допускає можливість фальшування відповідного переказу⁷⁷, що після визнання М. Грушевського мало б бути очевидно несподіваним. При цьому використано тільки пізніші свідчення: не залучено найстаршого переказу Пожоньської хроніки ще середини XIV ст. Так само досить своєрідно потрактовано й найдавнішу українську історіографію теми. За твердженням М. Волощука, Антоній Петрушевич та Ісидор Шараневич, нібито, “ничего не говорили о возможности вассальной зависимости волинского князя”, М. Дашкевич “отмечал, что участие Даниила в коронации Бели считалось признанием вассальной зависимости от венгерского короля”, а М. Грушевський тільки “не отрицал (виділено – В. А.) возможности участия волинского князя в коронации, означавшего, по его мнению, признание определенного верховенства Бели”⁷⁸. Наведені міркування усіх чотирьох авторів, як уже показано (див. вище), насправді виглядають зовсім інакше.

Втім, у самого М. Волощука навіть в одному тексті виявляються діаметральні відмінності сприйняття. Якщо на початку від твердив про “не до конца понятное известие об участии в ней (коронації Бели IV – В. А.) Даниила”, то через декілька сторінок уже “вполне понятным является визит Даниила в Секешфехервар для участия в коронации Бели IV”⁷⁹, хоча твердження про візит саме на коронацію, що можна вчитати із залучено стилізації відповідної фрази, як уже показано (див. вище), суперечить знаним літописним відомостям про тогочасне триваліше перебування галицько-волинського володаря в Угорщині. Іншого роду довільність пропонує твердження: “Очевидным является присутствие во время коронационного акта нескольких официальных лиц – эстергомского архиепископа, брата Бели Кальмана и волинского князя Даниила. “С большим уважением” эти лица сопровождали нового монарха при выходе из церкви”⁸⁰. З нього виявляється, ніби угорський хронікарський переказ стосується не процесії до собору на коронацію, а... виходу з собору уже після коронації. За вміщеним далі визнанням, “хотя анализ непосредственных обстоятельств участия волинского князя в торжествах коронации Бели IV не выявил неоспоримых доказательств вассального подчинения Даниила

⁷⁴Ипатьевская летопись. Стб. 776.

⁷⁵ Волощук М. Вассальная зависимость... С. 95–96. Пор.: Его же. Даниил Галицкий... С. 339.

⁷⁶ Волощук М. М. Даниил Галицкий...

С. 331.

⁷⁷ Там же. С. 332.

⁷⁸ Там же. С. 333.

⁷⁹ Там же. С. 337.

⁸⁰ Там же.

венгерському монарху, действия Романовичей в отношении Венгрии в период 1235–1241 гг. позволяют говорить об определенном сюзеренитете венгерского короля, не гарантировавшем, однако, никакой военной поддержки волынским князьям в борьбе за Галич⁸¹. Тобто, головним аргументом за прийняття угорського підданства, як видно, мало б виявитися винятково тверде переконання у його неунікненності й неминучості. Князь з чернігівської династії Ростислав Михайлович також виступає “возможно, признавшим некоторую зависимость от венгерского монарха”⁸², що ще раз підтверджує, нібито, неунікненність та всезагальність такого статусу у колі володарів київської традиції.

Наведений виклад виразно засвідчує здатність автора “ліквідувати” “загадки історії”, заміщуючи їх... своїми власними... Подібні пропозиції за всім сталим комплексом ознак належать до зовсім іншого жанру, ніж засноване на скрупульозному аналізі джерельних переказів класичне історичне дослідження. М. Волощук, як видно з цих прикладів, схильний залучати джерела лише настільки, наскільки вони спроможні годитися для вибудовування його власних “візій” і тільки задля цього. Самі ж його пропозиції цілком позбавлені природного тяжіння до історичної основи в реаліях документальних переказів. Вони репрезентують зовсім вільну самостійну творчість на конкретну обрану тему, за характером і всіма ознаками не тільки несумісну із завданням осмислення задокументованих фактів та всебічного розкриття притаманного їм справжнього наповнення. Йдеться про очевидне спотворення самої суті історичного дослідження та його підміну зовсім “вільним” літературним вправлінням на конкретну обрану тему.

У контексті обширного біографічного огляду до угорського коронаційного епізоду вдався Д. Домбровські, відзначивши, як 1235 р. король Данило Романович “uczestniczył w odbywającej się według łacińskich wzorów (sic!) koronacji Beli IV prowadząc za nim konia (виділено – В. А.), gdy tymczasem brat monarszy Koloman niósł (виділено – В. А.) miecz”⁸³. Наголошення латинського взірця обряду коронації угорського монарха завідомо зайве, оскільки Угорщина, як відомо, належала до країн латинського релігійно-культурного кола. Твердження, нібито коня в процесії проваджено за королем передає відзначення відповідного моменту коронаційного походу в одинокому доступному описі акурат навпаки. Так само, як уже була нагода привернути увагу, брат короля, згідно з джерельним переказом, не “ніс”, а “тримав” меч, що, як буде показано, здатне придати самій згадці зовсім іншого змісту й цілком інакше окреслює як функцію королівського брата в коронаційній урочистості, так і викладений конкретний її момент (див. далі). Д. Домбровські, прихилившись до звичного поверхового сприйняття та перебуваючи в тому ж стані й не заглиблюючись до реалій описаної ситуації, запропонував в останньому наведеному висловлюванні ще іншу на тлі давніших, проте так само винятково довільну інтерпретацію. При цьому він теж тримався, насамперед, відповідного його власному, немало заснованому, як уже випало відзначити, на незмінно поверховому трактування “непрочитаних” літописних переказів поглядів на короля Данила Романовича, “підпорядкування”. Вимова засвідчених у джерелах реальних місця та характеру участі у коронаційній процесії угорського родича йому так само виявилася недоступною.

Джура Гарді виклав хронікарське свідчення так, ніби “угорського короля Бейлу на церемонії вступу на трон проводили його брат, князь Коломан, котрий

⁸¹ Волощук М. М. Даниил Галицкий... С. 337.

⁸² Там же. С. 338.

⁸³ Dąbrowski D. Król... S. 273.

урочисто *ніс* (виділено – В. А.) його меч, а *перед ним* (виділено – В. А.) йшов Данило, князь русинів, котрий з великою повагою вів його коня”⁸⁴. Застосоване формулювання не зовсім виразне, проте, згідно з вимовою самого джерела, князь з королівським конем мав крокувати перед королем (а не його братом, що допускає подане в наведеному тексті співвідношення, хоча мечоносцеві в процесії належалося випереджувати самого монарха). Д. Гарді привернув увагу до важливої згадки Бели IV з 1235 р. про його похід за три роки до того на чолі угорських військ “contra Danylam ducem Lodomerie a debito fidelitati sese subtrahentem et Galiciam nobis iam subiectam capereat temptantem”⁸⁵. У чому конкретно повинно було полягати згадане порушене “зобов’язання вірності” – гадати годі. Могло йтися тільки про претензії Угорщини безвідносно до особи самого “Danylam”. Але навіть визнаючи якусь прив’язаність, випадало би сприймати її винятково віддаленою, ні про яке “підданство” при цьому не йшлося зовсім.

Д. Гарді також вперше докладніше розглянув названих у джерельному переказі учасників коронації й віднайшов, як йому вдалося, можливість інакше потрактувати присутність гостя на урочистості. За його словами, той у церемонії ієрархічно мав опинитися немов на одому рівні з королем, наділеним титулом “Rex Galiciae et Lodomeriae”, та його братом з титулом “Rex Ruthenorum”. Сербський дослідник потрактував наведене зауваження достатньо своєрідним на тлі дотеперішньої історіографії способом: “отже, обережно можемо робити висновок, що Романович знову зайняв своє місце в колі володарської династії як її член серед герцогів, котрі володіли окремими областями королівства”⁸⁶. Однак таке несподіване “переміщення” князя до угорської правлячої династії випадало би сприйняти, хіба, винятково в загальному ієрархічному розкладі, проте само таке “сортування” нічого неспроможне запропонувати для розуміння конкретної аналізованої ситуації. У штучності поданого трактування переконає навіть найближче продовження, згідно з яким автор не має “сумніву в тому, що він (Данило Романович – В. А.) прибув з метою *вимагати від нового угорського короля Галичину* (виділено – В. А.)”⁸⁷. Нагадаємо, однак: гість “прибув” не спеціально на коронацію, раніше, та проживав у королівстві певний триваліший час, до початку зими⁸⁸ навряд чи безустанно “вимагаючи Галичину”. Отже, як і інші пропонувані досі трактування, це так само не враховує зазначеної загальновідомої обставини тогочасного не зафіксованого в його конкретних виявах довготривалішого перебування в Угорщині. На такому тлі участі в коронаційній урочистості нового угорського монарха випало стати одиноким засвідченим епізодом не відомого у його реаліях угорського перебування. З цього огляду зазначені трактування явно схильні немало спрощувати лише у випадкових фрагментах відображену в актуально доступних джерелах конкретну історичну ситуацію.

Отже, дотеперішні звернення до участі Данила Романовича в коронації Бели IV, практично, не так уже й багато спроможні дати для реального розуміння її обставин, зводячись натомість до набору цілковито модернізованих

⁸⁴ Гарді Д. Данило Романович на інтронізації Бейли IV 1235 року – або повернення до королівської сім’ї *Король Данило Романович: культурна і державотворча спадщина його доби. Монографія під загальною редакцією М. Бевза, Ю. Лукомського*. Львів, 2016. С. 49.

⁸⁵ Там само. С. 51 (“Проти Данила, князя

Володимирії, який, ухилившись від вірності, до якої був зобов’язаний, відняв від нас Галіцію”). Публікація самого документу: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Vol. 4, pars 1. Budae, 1829. P. 23–24.

⁸⁶ Гарді Д. Данило Романович... С. 51.

⁸⁷ Там само.

⁸⁸ Ипатьевская летопись. Стб. 774.

міркувань, нерідко навіть з акцентами з-поза прийнятого не тільки для самого аналізованого контексту, а й епохи загалом.

Докладніше присутність Данила Романовича на коронаційній церемонії Бели IV розглянув Ілля Паршин, присвятивши їй окрему статтю⁸⁹, текст якої попередив огляд найважливіших позицій літератури з міркуваннями на відповідну тему⁹⁰. Підсумовуючи аналіз історичного тла церемонії 1235 р., автор ствердив: “версія про визнання з боку князя Данила своєї підлеглості Бели IV не знаходить беззаперечного підтвердження в джерелах. Нейтралітет нового угорського монарха, якщо з довірою поставитися до тези про його зверхність над волинським правителем, виглядає дивним на тлі невдачі старшого Романовича у подальшій боротьбі за спадок свого батька. Очевидно, церемонія ведення коня під час коронаційних урочистостей мала інше символічне значення”⁹¹. Так знову привернуто увагу до важливого, хоча й неодноразово акцентованого, проте належно так і не залученого в літературі моменту ширшого тла й при цьому, фактично, не тільки заперечено, а й відкинуто і далі немало поширений погляд на участь в урочистостях як, нібито, рівнозначну визнанню підданства. До зауваженої потенційно іншої символіки автор не вдався.

І. Паршин повторив і розширив свої давніші розмірковування у коментарі до публікації відповідного фрагменту хроніки, де запропонував не тільки докладніший огляд історіографії, а й окремі нові міркування з відповідного приводу, відкинувши версію стосовно підданства⁹². Проте в підсумуванні, все ж, суголосно з історіографією, визнано інше – конкретну мету участі, пов’язану з намаганням як отримати військову допомогу, так і якось залучити нового угорського монарха на свою сторону⁹³.

О. Головка в новішому принагідному зверненні до проблеми також відкликався до докладнішого контексту ситуації, визначеного поразкою короля Данила Романовича в Галичі, внаслідок чого він “був вимушений відправитись до Угорщини, щоб добитися там, можливо шляхом значних поступок (виділено – В. А.), допомоги”⁹⁴. Ідея “поступок”, звісно, здатна віддалятися від однозначного визнання зверхності, проте в ній своєрідним залишком попередніх поглядів теж спроможний приховуватися безперечний елемент підпорядкованості. Розгляд самої коронації в О. Головка цього разу опущено, проте запропоновано підсумовуючий висновок з огляду на новіший перегляд версії стосовно беззастережного підпорядкування: “сама участь князя Данила в церемонії не стала якоюсь знаковою подією, котра призвела до обмеження його реального статусу як суверенного монарха”⁹⁵, у чому повторено давніший власний погляд. Водночас при цьому відзначено: “Під час перебування в Угорщині Данилу Романовичу не вдалося у повній мірі реалізувати наміри ввести в нормальне русло свої відносини з угорським двором. З цим, вірогідно, пов’язана і відсутність інформації в Галицько-Волинському та інших літописах про означену поїздку князя Данила до Угорщини”⁹⁶. Очевидно, формулювання стосовно “нормального русла” не зовсім коректне, оскільки при “ненормальності” король навряд чи після галицької

⁸⁹ Паршин І. Участь... С. 23–33.

⁹⁰ Там само. С. 25–27.

⁹¹ Там само. С. 29.

⁹² Його ж. Дипломатія... С. 205–215 (підсумовуюче заперечення версії про підданство: Там само. С. 211).

⁹³ Там само. С. 214.

⁹⁴ Головка О. Східна політика Угорщини в

перше десятиліття правління короля Бели IV (1235–1245 рр. Наукові праці Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Т. 27. Кам’янець-Подільський, 2017. С. 67.

⁹⁵ Там само.

⁹⁶ Там само.

невдачі на триваліший час виїхав би до Угорщини... Інформацію про саму поїздки літопис насправді знає, не згадано тільки коронації (див. далі). Втім, над усією своєрідністю цих фактів (як самої відсутності, так і, не менше, – перебування) автор, як і його попередники, здається, не мав нагоди належно задуматися...

Проведений огляд літератури переконує, що в новіших публікаціях на тлі нечисленних міркувань щодо характеру участі Данила Романовича в коронаційній процесії Бела IV як визнання підпорядкування угорському монархові, набувають переваги погляди про інше наповнення конкретної причетності до угорських коронаційних урочистостей 1235 р., хоча з'ясувати цю “інакшість” ніхто особливо навіть і не намагався. Докладніший перегляд окремих висловлених міркувань показує, що ніякої залежності присутність князя на коронаційній церемонії та ведення коня означати не могли зовсім. Бо й справді, як уже неодноразово відзначено в літературі, характер стосунків з Угорщиною найближчого наступного періоду нічим не здатний вказати на вірогідність якогось підпорядкування. Факти заперечують таку можливість однозначно. Через два роки Бела IV, за свідченням літописця Романовичів, як уже зазначено, закликав обох Романовичів “на честь”. Хоча само наповнення залученого тут поняття залишається нез'ясованим⁹⁷, ситуація явно не здатна стосуватися “ленника” (та ще й чомусь разом із братом). А ще через декілька років (1240) “ленникові” навіть випало сватати доньку гаданого “сюзерена” за власного сина⁹⁸, що взагалі виходить поза канон сюзеренно-ленних стосунків.

Усі перелічені моменти – не кажучи про інші, раніше викладені не менш вимовні міркування – найочевидніше спроможні вказати на безперечну недостатність дотеперішнього осмислення самого задокументованого факту участі короля Данила Романовича в коронаційній процесії угорського монарха. За таких обставин неминуче повинно виникати питання стосовно того, який, врешті, конкретний історичний факт випало зберегти угорському хронікарському переказові, так різноманітний, проте водночас стабільно поверхово, без належного заглиблення трактований у літературі упродовж уже майже двох століть. Зрештою, як переконує чимала історіографія, насправді переважно інтерпретувалося, правду кажучи, не так, власне, само конкретне джерельне свідчення, як поодинокі вияви уробленої навколо нього, здебільшого навколонукової, новішого походження традиції...

Результати такого замислення, заснованого як на уважному прочитанні літератури, так і незмінному зверненні – у зіставленні з нею – до першоджерела, показали схильність багатьох авторів не тільки очевидно і немало віддалятися від вихідного джерельного переказу. Найчастіше, цілком певно, його навіть не знали, переймаючи залучену інформацію від доступних попередників, здебільшого найближчих, незмінно недокладних, як тепер виявляється, у викладі вихідного свідчення. Водночас неодноразово виразно показано також безперечну схильність вдаватися до нічим не підтверджених домислів, змішуючи їх з автентичними фактами та видаючи здобутки такої цілком сумнівної навіть з походження творчості за, нібито, справжні автентичні факти.

⁹⁷ Новіший огляд проблеми див.: *Паршин І. Участь... С. 27–29; Його ж. Дипломатія... С. 209–211.*

⁹⁸ *Ипатьевская летопись. Стб. 787.* Хоча в літературі відзначено окремі істотні моменти найближчого історичного контексту,

здатні однозначно входити в протиріччя з гаданим визнанням угорського підданства 1235 р. (див. вище), обидва зазначені літописні факти у відповідному зв'язку давніше уваги не привернули. Їх пригадано щойно: *Александрович В. “Щастя”... С. 326.*

Звернення до оригінального тексту джерельного переказу увінчалось суцільною несподіванкою. Воно не тільки показало цілковите незнання першоджерела, а й переконало в фактичному послідовному ігноруванні та невикористанні його автентичної вимови. Замість цього дотеперішня література, як виявилось, насаджує послідовну підміну закладеної конкретної інформації довірливими розмірковуваннями на тему як відображеної у ньому самої історичної події, так і причетності до неї короля Данила Романовича. Свідчення анонімого угорського хроніста XIV ст. та його молодших послідовників, що поширили розповідь, виведену від вихідної угорської хронікарської традиції, виявилось з належною увагою досі все ще навіть не прочитаним⁹⁹. Натомість водночас її немало “прикрашено” трактуваннями, з буквальною вимовою, нібито, залученого джерельного переказу, нерідко, не здатних мати нічого спільного.

Щобільше, розбудоване на такій основі й утверджене через цілком довірливні інтерпретації вихідного джерела стійке переконання щодо угорської залежності Данила Романовича перекинуто й на інші, не пов’язані з урочистостями 1235 р. моменти біографії короля та історії його держави. “Угорське підданство” “зразка 1235 р.” та співвіднесені з ним статус підпорядкування, відповідно до поширеного уявлення, мали за королем немов невідступно “по п’ятах ходити”, оскільки така ідея вириває при найменшій хоч якось придатній для сприйняття “слухною” нагоді. Так завідомо уроблена в розосередженій тиші давніх кабінетів проблема виступила, як схильні повчати немало позицій новітньої літератури, нібито, окремим аспектом біографії володаря Галицько-Волинської держави й не менше так само – також окремим самостійним явищем її історичної традиції. “Угорському підданству” випало постійно впливати на формування уявлень не тільки про певні істотного наповнення сторони біографії короля, а й, разом з ними та через них, – також історичної дійсності епохи, сприйняття еволюції історичного процесу на місцевому ґрунті загалом.

За такого відкриття не обійтися без нового звернення до першоджерела, як показано, не так уже й активно, правду кажучи, залученого до практикованих дотепер суджень на відповідну тему. Аналіз літератури переконали, що йому, здебільшого, належало перебувати осторонь від основного зацікавлення, засвідчуючи не так уже й рідкісний яскравий приклад неподільного домінування історіографії над історією. Дотеперішня увага незмінно зосереджувалася не так на самому джерельному переказі, як... міркуваннях на відповідну тему попередників конкретних авторів, незмінно схиляючись у їх сторону, без належного задумування над їхніми твердженнями й усвідомлення необхідності відділення конкретних фактів від виразних нічим не підтверджених необмежено широких домислів. Як це не парадоксально мало б сприйматися, історики нерідко виступали в ролі давніх історіографів, невідступно продовжуючи літописний метод викладу фактів замість обов’язкового для новітньої свідомості пошуку прихованих за ними реальних виявів життя віддаленої епохи.

Цим явно обійденим увагою першоджерелом слугує лаконічний фрагмент укладеної близько 1350 р. на підставі певної у вислові, хоча й не ідентифікованої давнішої традиції заходами невідомого автора “Пожонської хроніки” (“Братиславської хроніки”), поширений зусиллями його продовжувачів,

⁹⁹ Такий висновок підказав, зокрема, докладний розгляд викладу, присвяченого участі Данила Романовича в коронаційних торжествах Бели IV, в першій частині книги

Д. Домбровського, див.: *Александрович В. “Щастя”... С. 325–327.* Пор. також наведений довірливий, з грубими помилками переклад джерельного свідчення в А. Майорова (див. вище).

з описом обставин сходження 14 жовтня 1235 р. на престіл у Секешфехерварі нового угорського монарха з династії Арпадів:

“Rex Wela filius eius post eum coronatus est in Kathedrali Ecclesia beati Petri in Alba, quam ipse consecrari fecit, Colomano duce, fratre eiusdem ensem regalem ad latus eius honorifice tenente, Daniele vero duce Ruthenorum equum suum ante ipsum summa cum reverencia ducente”¹⁰⁰.

Відповідно в перекладі: “Король Бела, син його [короля Ендре II], після нього коронований у кафедральній церкві блаженного Петра у Білому [місті], яку сам освятив, Коломан князь, брат його, королівський меч біля нього урочисто тримав, Данило, істинний князь Русі, коня його поперед нього з великою поштивістю провадив”.

Загальновідома ситуація, яка нерідко привертала увагу на сторінках нової літератури – винятково через її сприйняття однозначним і безперечним для багатьох авторів доказом визнання гаданої підлеглості угорському монархові чи заперечення такого погляду, – при докладнішому розгляді виявляється зовсім не осмисленою, а одиноким наведено, нібито, свідчення з цього приводу – з належною увагою не лише не розглянутим, а й навіть не прочитаним. А до ширшого ж “руського” тла самої події досі взагалі майже не вдавалися, хоча вся відповідна література, немов, повинна стосуватися, найперше, власне його.

Насамперед, випадає визнати безперечну не зауважену дотепер відсутність у зацитованому лаконічному тексті якоїсь єдиної цілісної розповіді про секешфехерварські коронаційні урочистості. Насправді наявне свідчення виявляється скомбінованим з поодиноких розрізаних, не завжди навіть на логічний спосіб внутрішньо поєднаних окремих згадок стосовно різних моментів як самих урочистостей, так і співвіднесених з ними, але безпосередньо не належних до них обставин. Результати докладнішого аналізу здатні переконати, що при цьому викладено цілком різні моменти перебігу подій і навіть подано один істотний з відповідного огляду, проте тільки дотичний факт, із самими зазначеними торжествами безпосередньо ніяк не здатний бути пов’язаним. Йдеться про вміщене на самому початку зацитованої фрази повідомлення про освячення заходами короля Бели IV секешфехерварського собору святого Петра, до якого прямувала згадана коронаційна процесія з руським гостем й у якому відбулася коронація. Із відповідною церемонією сюжет про освячення собору, найочевидніше, ніяк не здатний бути співвіднесеним: обидві віддалені між собою різні та навіть різного часу події у наведеній розповіді спроможна поєднати винятково особа монарха.

Зауважена обставина вказує на істотну не побачену досі особливість збереженого тексту, виражену через об’єднання у лаконічному переказі різночасових фактів. Таке їх поєднання в одному викладі здатне пригадати знане

¹⁰⁰ Chronicon Posoniense / Ed. M. Florianus *Historiae Hungariae fontes domestici* (далі – HHFD). Vol. 4. Budapestini, 1885. P. 35–36. Засновані на тому ж першоджерелі інші, втім і пізніші виклади тієї ж події без суттєвіших відмінностей при її описі, див.: Heinrichs von Mügeln *Chronik der Hunnen* / Hrsg. M. G. Kovachich *Sammlung kleiner noch ungedruckter Stücke*. Vol. 4, Bd. 1. Ofen, 1805. S. 82; Chronici

Hungarici compositio saeculi XIV / Ed. A. Dománovszky *Scriptores rerum Hungaricarum*. T. 1. Budapest, 1937. P. 467; Chronicon Budense / Ed. I. Podhradczky. Budaë, 1838. P. 197–198; Chronicon Dubnicense / Ed. M. Florianus *HHFD*. Vol. 3. Budapestini, 1881. P. 103–104; Johannes de Thurocz *Chronicae Hungarorum* / Studio et opera J. G. Schwandtneri *Scriptores rerum Hungaricarum*. T. 1. Vindobonae, 1766. P. 186.

унікальне пояснення холмського літописця короля Данила Романовича стосовно природи хронікарської діяльності: “хронографу же . ноужа есть писати все . и вса бывша . Швогда же писати ^впередна . Швогда же востоупати в задна . чьтьи моудрьи разууметь”¹⁰¹. Зрештою, воно належить до звичної практики літописної традиції, стосовно конкретного аналізованого моменту дотепер не побаченої і не сприйнятої. Для анонімного автора збереженої у пізніших переказах первісної реляції про секешфехерварські урочистості 1235 р. засвідчений при цьому метод виявляється практикованим ширше, оскільки на такий самий спосіб, як видно, скомпоновано й інші частини цієї лаконічної розповіді.

Наступним яскравим, теж досі не зауваженим прикладом об’єднання у збереженому викладі різночасових подій сприймається звістка про королівського брата Кальмана, який тримав біля Бели IV королівський меч. Вжите при цьому дієслово “tenente” виразно вказує на, власне, тримання меча, а не несення його у коронаційному поході, чого дотеперішня література також не зуміла зауважити¹⁰². Тобто, наявне в тексті відсилання до королевича Кальмана насправді здатне стосуватися не коронаційної процесії, як незмінно одностайно вважалося досі. Найочевидніше, повинно йтися уже про наступний за нею конкретний крок коронаційної церемонії як ще один вимовний доказ поєднання в аналізованому короткому викладі різних за часом подій. Проте доступний опис, як щойно тепер виявляється, зовсім не твердить про несення меча в коронаційній процесії. Тому випадає визнати частину розповіді зі згадкою про меч відображенням уже пізнішого етапу урочистості, коли під час самої коронації молодший брат короля тримав меч біля нього¹⁰³. Обидва розглянутих моменти – як освячення собору, так і тримання під час коронації при королеві його меча, цілком очевидно, ніяк не здатні стосуватися коронаційного походу, при лаконічній згадці про який, власне, й зафіксовано “Daniele vero duce Ruthenogum”: згідно з висловлюванням відповідного фрагменту, він “equum suum (Бели IV – В. А.) ante ipsum summa cum reverencia ducente”.

Насправді, як видно із вжитих формулювань, коня у коронаційній процесії проваджено *перед* монархом (“ante ipsum”), який сам йшов при цьому позаду пішки. Тобто, король ніяк не міг сидіти на коні, що одразу здатне цілковито усунути найгостріший для давнішого сприйняття як прихильників, так і противників “підданства” момент визнання підлеглості. Данило Романович, звісно, тим більше не мав йти біля стремена й не тримався за нього: коня, не кажучи про конкретні обставини коронаційної урочистості, можна провадити тільки в єдиний доступний спосіб – за вуздечку. Виявлена при цьому reverencia так само зовсім безпідставно співвіднесена з вираженням, нібито, якоїсь підпорядкованості. Вказаний стан здатний виводитися винятково від описаної ситуації коронаційного торжества й за таких обставин неспроможний мати жодного іншого як пояснення, так і наповнення. Так само, як брат короля Коломан меч “honorifice tenente”, король Данило Романович коня “summa cum reverencia

¹⁰¹ Ипатьевская летопись. Стб. 820.

¹⁰² Лише М. Лабунька ствердив: “брат його (короля Бели. – В. А.), принц Коломан, держав з пошаною у його боці його королівський меч”, проте не надав зауваженій тут обставині значення. Див.: Лабунька М. Князь Данило... С. 560.

¹⁰³ Цю особливість королівського протоколу (в іншому контексті) відображає,

зокрема, znana donatorska freska із зображенням польського короля Владислава II Ягайла перед Богородицею з Емануїлом у Троїцькій каплиці Люблінського замку, новішу кольорову репродукцію див.: Różycka Bryzek A. Freski bizantyńsko-ruskie fundacji Jagiełły w kaplicy zamku lubelskiego. Lublin, 2000. S. 138–139.

ducente”. Тобто, обидві залучені формули стосуються описаної атмосфери урочистості, призначені їй передавати й немає найменших підстав добачати в них якогось іншого додаткового наповнення, щоби більше, – без будь-яких на те доказів поверхово і безвідповідально приписаного останній з них виразу не тільки підпорядкування, а й навіть підданства.

Дотеперішня література, як на різні лади, так і власний розсуд експлуатуючи аналізований переказ, фактично, зовсім не звернула уваги на описане в ньому конкретне місце Данила Романовича у коронаційному поході (про те, ніби він мав... виходити з собору після коронації можна не згадувати взагалі...). Це, звісно, ніяк не свідчить на користь достатнього проникнення до вимови залученого джерела з усіма неунікненними наслідками для уже майже двохсотлітньої літературної традиції. Данило Романович, як цілком виразно стверджує повідомлення угорського хроніста, попереджував короля і вів його коня на чолі процесії: відзначено провадження коня та крокування короля в слід за ним. Про меч, як щойно тепер стало очевидним, хронікарський текст пригадає згодом, в іншому, пізнішому моменті урочистості, вказуючи на нього за зовсім відмінних і ніяк безпосередньо не пов'язаних з коронаційним походом обставин.

Винятково скупий, хоча й – виявляється – водночас достатньо непростий за структурою переказ про коронаційний похід поєднує, як щойно тепер випало з'ясувати, різночасові події. Уже само вміщення Данила Романовича на чолі процесії – навіть коли він і не був першим з-поміж учасників коронаційного кортежу (справа першості для нашого інтересу не здатна прибирати якогось окремого істотного додаткового акценту) – однозначно відкидає як належно не обдумані і безпідставні будь-які винятково поверхові за їх природою намагання сприймати таке знаходження свідченням, нібито, підпорядкованості та підлеглості. Гостя, безперечно, виразно вивищено дорученням виконувати однозначно почесну місію. З нею ніяк не випадало би співвідносити навантаження, начебто, якогось применшення, упослідження, а, щоби більше, – підпорядкування та підданства. Згідно з середньовічним церемоніалом, підданий, та ще й в такому сенсі, який на ранньому етапі сприйняття та осмислення історичного досвіду зовсім поверхово приписано галицько-волинському володареві, до того ж – новоприєднаний, як повчають відповідні переконання, ніяк не міг би виступати на тому місці і в тій ролі, якими відзначено Данила Романовича.

Зрештою, досі не зауважено й відсутності бодай натяку стосовно якогось підпорядкованого статусу і в самому тексті наведеного переказу, де володаря поіменовано “vero duce Ruthenorum”. Дотеперішні незмінно так чи інакше поверхові, як нарешті є усі підстави визнати, тлумачення не враховували конкретних характеру участі та місця гостя й зафіксоване в джерелах ведення коня в коронаційній процесії перед королем, виходячи тільки із засвоєння знаного моменту загально сприйнятої церемоніальної практики, на якому незміно акцентували всі докладніші звернення, а не опису конкретної аналізованої події, трактували як провадження коня, що на ньому, нібито, мав їхати Бела IV. Хоча насправді король – виявляється – взагалі не сидів верхи на коні. Власне оте тримання за вуздечку коня під королем (нагадаємо наведене рішуче обурення Д. Зубрицького з приводу приписаного князеві, як він вважав, обов'язку “конюха”), чого само джерело, як лише тепер стало очевидним, насправді не зафіксувало, за званою європейською середньовічною нормою сприймалося виразом визнання зверхності угорського монарха. Тільки в окремих випадках, проте, виходячи, знову ж таки, ніяк не від самого джерельного переказу, поодинокі

автори намагалися компромісно відшукати якусь пожадану “пом’якшену” форму прийнятої зверхності. Однак гість, як врешті виявилось, хоч і провадив коня Бели IV, насправді не міг “триматися за стремено королівського коня” в поверхово, всупереч докладно переказаним очевидним реаліям описаної ситуації, прийнятому досі сенсі. У самій процесії він вів коня перед королем, в наведеному описі виявляється єдиним, окрім угорського монарха, окремо відзначеним її учасником, що неспроможне мати нічого спільного з побіжно і поверхово приписаним йому зусиллями більшості дотеперішніх інтерпретаторів визнанням якоїсь, нібито, підлеглості¹⁰⁴.

Література донедавна так само зовсім не звернула уваги на важливі обставини побуту короля при угорському дворі на час скупно викладених в аналізованому угорському свідченні коронаційних торжеств. Щойно останнім часом О. Головка привернув увагу до конкретного контексту тодішньої появи Данила Романовича в Угорщині, проте потрактував його через знану в літературі призму поразки на одному з етапів міжособного протистояння, яка, нібито, “цілком могла примусити князя Данила погодитись на серйозні поступки угорському королю в обмін на його прихильність у галицькому питанні”¹⁰⁵. Йдеться про знаний довготривалий конфлікт з чернігівськими князями, коли наприкінці травня їх союзник, на той час великий князь київський Ізяслав Мстиславович, разом з численною половецькою ордою завдав поразки військам Данила Романовича. Він сам зумів врятуватися й добратися до Галича, проте тамтешні бояри вчинили змову проти нього й Данилові випало покинути місто та перебраться до Угорщини, де він перебував триваліший час. Літопис твердить про повернення щойно з початком зими, коли сам Василько Романович разом з “ляхами” організував похід проти Галича, Данило Романович виїхав з Угорщини і приєднався до них¹⁰⁶.

О. Головка, як уже відзначено, не так давно припустив, ніби перебування в Угорщині не здатне було привести до нормалізації стосунків, з чим, “вірогідно, пов’язана і відсутність інформації в Галицько-Волинському та інших літописах про означену поїздку князя Данила до Угорщини”¹⁰⁷. Поїздка, однак, насправді виявилася зафіксованою, проте немає відомостей про обставини самого перебування. Тому логічно випадало би твердити про відсутність у цей період якихось істотніших подій, вартих уваги літописця, що, зі свого боку, також, ніби, здатне слугувати потенційним аргументом проти версії стосовно підданства.

За таких обставин засновані на щойно зараз виявленому зовсім поверховому та безвідповідальному, як тепер виявилось, сприйнятті джерельного переказу всі давніше пропоновані тлумачення відповідного місця викладу церемонії, нібито, свідченням прийнятого угорського підпорядкування (показовим не зауваженим досі моментом сприймається цілковита відсутність у дотеперішній літературі будь-яких докладніших міркувань з приводу самої залежності!) випадає сприйняти тільки звичайнісіньким застарілим непорозумінням. Воно виводиться від відсутності адекватного повноцінного залучення самого вихідного джерельного переказу. Як показано на вимовних конкретних прикладах, його все ще навіть належно не прочитано і, внаслідок цього, незмінно “інтерпретовано” без аргументовано обумовленого віднесення до реального змісту та наповнення “використаного” на засвідчений спосіб джерела. За такого

¹⁰⁴ Найдокладніший досі розгляд відповідного церемоніалу див.: *Лабунька М. Князь...* С. 555–560.

¹⁰⁵ Головка О. Східна політика... С. 66.

¹⁰⁶ *Ипатьевская летопись*. Стб. 774.

¹⁰⁷ Головка О. Східна політика... С. 67.

послідовно стосованого підходу замість викладу результатів осмислення автентичної історичної ситуації, фактично, незмінно пропонувався винятково обмін не завжди добутих належними зусиллями особистим досвідом, а частіше досить приватного наповнення враженнями того чи іншого автора.

Проведений аналіз переконує, що угорське хронікарське повідомлення зі згадкою про участь короля Данила Романовича у коронації угорського монарха Бели IV виступає не дослідженим зовсім. Первісне, вихідне для усієї подальшої інтерпретації цілком поверхове сприйняття, отримане не так від змісту та наповнення самого джерельного переказу, як власного уявлення про відповідний аспект суспільної організації за часів європейського Середньовіччя (Н. Карамзін), з інших мотивів, але так само цілком позаджерельних – стосовно залученого вихідного свідчення – міркувань розвинули українські історики другої половини ХІХ ст. Після того, як М. Грушевський визнав автентичність і правдивість хронікарського переказу (у нього, зрештою, так само ще не прочитаного!), запропоновані тлумачення розвивалися двома головними напрямками. Більшість авторів, компромісно приймаючи сам факт підпорядкування й водночас вдаючись до арсеналу не завжди певних у вимові словесних тонкощів, намагалася применшити та згладити гостроту його безпосереднього виразу. Меншість висловлювала тверде переконання у визнанні підпорядкованості. Остання версія у найновішому викладі (Д. Домбровські, М. Волощук) виступила навіть не позбавленою відверто анекдотичних акцентів. Лише поодинокі новітні автори (М. Лабунька, І. Паршин) вказували на інше значення факту ведення коня у коронаційній процесії ніж те, яке звично – незалежно від конкретних позицій – вбачали в угорському хронікарському переказі, не пропонуючи, однак, безпосереднього тлумачення самого засвідченого моменту. Справжньої вимови джерельного висловлювання і за такого наставлення, однак, теж не відчитано й не сприйнято.

Оскільки угорський текст досі сприймався винятково побіжно, без належного для джерела, з яким співвідносився настільки істотний у дотеперішній свідомості момент історичної дійсності, докладнішого аналізу, не кажучи про пожадану всебічність (тут можна було б цілком погодитися з Д. Домбровським, проте він, насправді, мав на увазі щось зовсім інше), опрацьована колективним зусиллям традиція уявлення на відповідну тему виглядає винятковою сумішшю науки і “навколонауки” з очевидною перевагою поглядів, виведених, насамперед, власне, з кола останньої. Запропоновані досі розмірковування над інформацією, збереженою в угорському хронікарському викладі, зуміли поверхово вихопити з нього лише окремі актуально “потрібніші” висловлювання, причому незмінно викладали їх зовсім позбавленими притаманного їм внутрішньо автентичного значення, конкретних взаємозв’язку та об’єктивної взаємозалежності. Цей “недолік” від самого початку невідступно заміщувався (як і, водночас, не менш щедро також компенсувався) ширшими, хоча, здебільшого, – так само досить побіжними (принаймні у доступних викладах) уже готовими знаннями поодиноких авторів, здатними, найперше, як істотно відходити від конкретної історичної ситуації, так і... немало підмінювати її собою. Знайий притаманним йому “науковим” наповненням поширений метод “інтерпретації інтерпретацій” так само працював безвідмовно. Внаслідок цього літературна практика у її саморозвитку, “наближаючись віддалялася”, вимушуючи конкретні знання поступатися перед надто відмежованими від них за суттю та реаліями незмінно приватними уподобаннями...

Щойно найновіша література із залученням ширшого історичного наповнення переконано й аргументовано зуміла ствердити: насправді в угорському джерелі йдеться не про підпорядкування, а щось зовсім інше. Проте, відмовившись від обтяжливого багажу недалеких трактувань, вона так само не змогла зробити наступного, – вже вільного кроку. Їй також не випало нагоди всебічно опрацювати першоджерело, тому, як і попередники, вона теж виявилася не готовою відповісти на очевидне найголовніше питання: про що саме. Після протяжної дороги митарств у майже два століття з'ясування спроможне запропонувати тільки ретельне докладне відчитання та переосмислення самого вихідного джерельного переказу.

Описана ситуація, коли упродовж так тривалого часу цілі покоління зацікавлених авторів, вдаючись до джерела, сприйнятого одиноким свідченням до окремого важливого епізоду біографії короля Данила Романовича, виявилися неспроможними його адекватно використати, на конкретному яскравому прикладі пропонує своєрідний нарис еволюції наукової традиції від її перших кроків, позначених немало поверховим за способом викладом. Вона здатна стати показовим уроком трактування історії із як позитивними, так і негативними сторонами цього процесу, свідченням того, що нерідко упродовж чималого часу не тільки сприймалося, а й видавалося за історію та фігурувало нею – навіть в очах “цеху професіоналів від історії”. Фактично, конкретний джерельний переказ слугував для старшого покоління авторів тільки стимулюючим поштовхом для не тільки ніяк не співвіднесеної з вихідним документальним свідченням, а й цілком незалежної від нього, побудованої на його фактичному послідовному ігноруванні нічим не обмеженої безконечно “вільної”, ніяк не приземленої фантазії на обрану конкретну тему. І на старших авторах, як переконує новітня історіографія, такі вправи не вичерпалися ніяк...

Втім, на ширшому тлі історики тут виглядають ніяк не гірше від колег з інших сфер. У музикантів, наприклад, очевидною аналогічною проблемою так само слугує необхідність зіграти партитуру достеменно так, як її написав автор, а не, як трапляється, підмінювати оригінальний нотний текст власною вільною варіацією на тему партитури, видаючи таку немало незалежну в її конкретному вислові самотійну творчість за, нібито, “справжнісінький оригінал”.

Цей приклад зі званої універсальністю суміжної сфери музики, спроможний, як видається, з достатньою дохідливістю пояснити з чим насправді випадає зіткнутися у дотеперішніх розмірковуваннях навколо “угорського підданства” короля Данила Романовича. Воно виявилось приписаним найвизначнішій постаті західноукраїнської історії княжчої доби на підставі все ще не відбутого, як щойно зараз виявляється, “прочитання” угорського хронікарського переказу з одинокою лаконічною джерельною згадкою про участь у коронаційній процесії угорського короля Бели IV в тодішній столиці Угорщини Секешфехерварі в жовтні 1235 р. тлумаченням, цілковито позбавленим будь-яких реальних підстав.

Окрім виразної переваги ширшого власного досвіду поодиноких істориків над конкретною вимовою унікального джерела, до якого ніхто з них реально так і не підійшов, описана ситуація наділена ще одним досі не побаченим істотним вартим уваги аспектом. Він виводиться від очевидної готовності більшості авторів – не лише давніших, а й новіших, разом з новітніми, – не тільки визнавати можливість, а й приймати реальність “угорського підданства”

короля Данила Романовича в контексті засвідченої конкретної історичної ситуації середини 1230-х років. Показовою при цьому сприймається цілком очевидна відсутність реакції окремих навіть найновіших істориків на загально-відомі цілком слушні зауваження з приводу очевидної відсутності будь-яких реальних слідів гаданого підданства в контактах Галицько-Волинської держави з Угорщиною упродовж найближчих наступних років (як і загалом, але про це окремо) (див. вище).

На такому тлі неминучим повинно би видатися питання: чим насправді реально виступає проблема приписаного зусиллями вже майже двовікової традиції королеві Данилої Романовичу “угорського підданства”. З досвідом опрацювання написаного досі їй, мабуть, випало би визнати своєрідним “привидом”, без будь-яких на те підстав цілком довільно привнесеним на сторінки літератури. За дотеперішнього стану історичних досліджень із притаманною їм відсутністю належного професійного заглиблення до студійованої проблеми очевидному “привидові”, навіть попри окремі цілком слушні переконливі за вимовою застереження, які, однак, у загальному незмінно “підданчому” тоні виявилися не почутими, випало припасти до вподоби чималому грону авторів різного часу, заступаючи собою не тільки справжній перебіг подій. Не менш явною є також логічно зовсім незрозуміла неувага до давно слушно зауваженої відсутності будь-яких видимих наслідків приписаного кроку. Безперечною вбачається також відзначена неприсутність елементарної логіки в розумуваннях, нібито для забезпечення від угорських претензій до Галича Данилові Романовичу належалося визнати... угорське підданство. Коли в методиці Н. Карамзіна, який запровадив цю ідею до наукового вжитку, такі міркування ще хоч якось можна б сприйняти, то їх тиражування майже й через двісті років видається уже зовсім незрозумілим. Однак у розглянутій історії такого незрозумілого віднаходиться не до порівняння більше, ніж придатного для звичного логічного витлумачення...

Те, що йдеться про явного й безперечного привида, здатна підтвердити також дотеперішня очевидна непоодинокість самого його “об’явлення” на засвідчений спосіб. У літературі підданство “зразка 1235 р.” виступає тільки одним, хоча й – з огляду на характер самого залученого “факту” – виділеним найбільшим зосередженням затрачених на нього зусиль, з прикладів подібного сприйняття і трактування постаті короля та обставин його володарювання.

За хронологією біографії вперше з чимось подібним випадає зіткнутися уже на початках життєвого шляху Данила Романовича, коли після загибелі батька¹⁰⁸ йому у ще зовсім юному віці довелося (символічно, звісно, що за умов

¹⁰⁸ Саму її також немало міфологізовано, найперше зусиллями найновішої літератури, через “неподоланну” схильність окремих авторів до ні на чому не заснованих надто широких припущень і глумачень при відсутності конкретних джерельних свідчень про безпосередні обставини загибелі засновника об’єднаної Галицько-Волинської держави та майстерність зусиль видавати цю свою надто приватну творчість за конкретні встановлені факти. Див.: *Александрович В.* “Щастя”... С. 316–317; *Його ж.* “Dlaczego nie spróbować szaleństwa”... С. 160–161. Новіший спеціальний розгляд

наявних джерельних переказів щодо смерті князя та їх трактувань зі слушним підсумковим висновком про недоступність відомостей стосовно перебігу безпосередніх подій, які привели до загибелі, див.: *Войтович Л.* Ще раз про обставини смерті князя Романа Мстиславовича *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 9. С. 9–22. Пор.: *Nagirnyj W.* *Polityka*... S. 143–144 (з прикінцевим підсумуванням: “jednak ostatecznie nie jesteśmy w stanie wyjaśnić, jak przebiegła niefortunna dla władcy halicko-włodzimierskiego wyprawa”; *Ibidem*. S. 144; втім, згадана тут “wyprawa” так само належить до очевидних домислів).

того часу, однак, ніяк не здатне було применшити реальності самого факту стати на чолі нещодавно об'єднаної Галицько-Волинської держави. При цьому в галицькій її частині розгорнулися довготривалі відцентрові процеси, зумовлені багато в чому природним на такому тлі посиленням опозиційних настроїв тутешньої боярської верхівки стосовно недавно прийшлої і, внаслідок цього, – ще дуже мало утвердженої на місцевому ґрунті правлячої родини. Безперечно, відіграла свою роль і відсутність твердої руки, якою загиблий князь утихотримював знане зі свого непідпорядкування галицьке боярство.

Угорський момент при цьому виступив через значне пожвавлення угорської політики на “галицькому” напрямі. Першим виявом цього процесу стала зафіксована винятково скупим та однозначно ретроспективним унікальним переказом пізнішого літописця короля Данила Романовича зустріч угорського короля Ендре II з удовою князя Романа Мстиславовича в Сяноку того ж 1205 р.: “бѣ по смрти Романовѣ снималса король со ѣтровью своєю во Саноцѣ”¹⁰⁹. З приводу її мотивів та обставин джерело не повідомляє нічого, проте, поза всяким сумнівом, повинно було йтися про долю за тогочасних умов Галицько-Волинської держави та її юного спадкоємця – правлячої родини загалом.

Оскільки про самі переговори, а – щобільше, – вірогідні пункти можливих досягнутих тоді домовленостей ніякої конкретики літопис не зберіг, надто скромно задокументованій ситуації неunikнено належалося стати полем здогадів, що й засвідчує доступна немала палітра висловлювань з відповідного приводу. При цьому якнайвиразніше на віддавна звичний для літератури спосіб проігноровано вміщене зразу ж у продовженні наведеної фрази досить розлоге, у порівнянні з нею самою, достатньо чітке та однозначне за вимовою і висловом пояснення стосовно характеру та суті тогочасної угорської політики щодо юного володаря та його держави, здатне, загалом, з'ясувати принципові моменти практично не задокументованого сяноцького епізоду (див. далі).

Дотеперішня історіографія, здебільшого незмінно притримуючись утвердженої починаючи ще від часів Н. Карамзіна версії “угорського підданства”, й, достосовуючи пропоновані погляди до неї, переважно схильна була трактувати сяноцьку зустріч, відштовхуючись від віддавна і надійно засвоєного всепроникаючого угорського підпорядкування. За умов, коли значна частина написаного, не заглиблюючись до джерел, а навіть, здебільшого, немало чи й цілковито їх ігноруючи, послідовно репрезентує незмінне торжество готового “ученого мнения” над завданням осмислення конкретного джерельного переказу, не повинно дивувати перетворення викладу стосовно невідомої у її властивому наповненні сяноцької зустрічі 1205 р. на наступне вивищення незмінно улюбленої серед зацікавлених авторів присутності угорського духу.

Микола Дашкевич навів тільки літописний виклад про сяноцький “снем”¹¹⁰. Людвік Дроба виклав скупі літописні нотатки з численними “щедрими” літературними доповненнями від себе, яких при цьому не вважав за належне відзначити: “Do niego (угорського короля Ендре II – В. А.) udała się księżna wdowa po pomoc i znalazła ją w pogotowiu. Król węgierski uprzedził nawet jej prośby; dowiedziawszy się bowiem, że Halicz ogołocony z panującego, musiał sobie przypomnieć swoje chwilowe tamże panowanie i zapragnął teraz rozszerzyć swą władzę po za Karpaty. Ztąd też zaraz po śmierci Romana, jeszcze w roku 1205 jesienią, wyprawił się Andrzej z wojskiem do Halicza, a ledwie dotarł

¹⁰⁹ Ипатьевская летопись. Стб. 717.

¹¹⁰ Дашкевич Н. Княжение... С. 36.

do Sanoka, spotkał się tu z księżną wdową, która jechała prosić go o opiekę. W Sanoku zapewne stanął układ między księżną a królem węgierskim, mocą którego zobowiązał się Andrzej bronić praw dzieci Romanowych, za co uzyskał nad nimi zwierzchnictwo, podstawę do wymarzonego tytułu “króla Galicyi i Lodomerii”. Jak się pokazuje z następstwa myśli w kronice wołyńskiej, towarzyszył Andrzej księżnej wdowie do Halicza, gdzie pozostawił część swego wojska załogą pod przewodnictwem ślepookiego Mokii i innych trzech Węgrów”¹¹¹. Це висловлювання, у якому до скупі задокументованої правди безмірно щедрою рукою додано не до порівняння більше, ніж можна було довідатися від неї самої¹¹², фактично, стало надалі основою багатьох незмінно загальноприйнятих моментів уявлень про відповідний епізод історії Галицько-Волинської держави. Зокрема, мало хто з пізніших істориків не вдавався до “галицького” походу угорського короля 1205 р., хоча в самих джерелах, як лаконічно наголосив ще М. Грушевський, немає ніякого сліду чогось такого, як і інших численних пропозицій польського автора. Внаслідок цього угорський військовий похід до Галицько-Волинської держави невдовзі після смерті князя Романа Мстиславовича слушно випадало би визнати винятково продуктом нічим не обмеженої уяви цитованого польського автора, не дивлячись на такого благородства походження, залюбки сприйнятим і без міри розтиражованим “безмірно ошасливленими” на такий своєрідний спосіб послідовниками.

Однак сам М. Грушевський через чверть століття також, як щойно тепер виявляється, теж зумів немало додати від себе до наведених у літописному викладі фактів. За його твердженням, з огляду на непевність власного становища, вдова “звернула ся до найблизшого Романового союзника і свого свояка угорського короля, удаючи ся під його опіку (виділено – В. А.). Угорський король *прибув до неї до Сяноку* (виділено – В. А.), і тут мусіли між ними стати ся важні умови, про котрі, на жаль, наші джерела не дають ближших відомостей; галицький (sic!) літописець хвалить прихильність короля до Романової родини, що він “прийняв Данила як свого милого сина”, але не пояснює політичного підкладу сеї опіки. З фактів бачимо, що король бере в свою опіку Романовичів і їх землі, а за те, чи то за згоду їх матери й бояр, чи на власну руку, приймає на себе роллю зверхника сих земель: від тепер він титулує себе королем Галичини і Володимирії (Galiciae Lodomeriaeque rex). Для безпечности ухвалено впровадити в Галич угорську залогу, і король дійсно прислав дуже значну залогу, “Угри многи”¹¹³. З не просто доданих, а виразно “дописаних” тут до викладу скромного літописного переказу фактів найістотнішими видаються погляд про визнання ролі короля як зверхника й перейнята від критикованого Л. Дробі обумовлена саме цим поява відповідної титулатури, а також стилізація тексту, ніби рішення про угорську “засаду” мало бути ухвалене, власне, на сяноцькій зустрічі й таку домовленість реалізовано щойно після неї. За таких обставин випадало би повторити самого М. Грушевського: наведена одинока лаконічна фраза літопису не здатна запропонувати жодних реальних підстав для якоїсь конкретної хронології розгортання подій

¹¹¹ Droba L. Stosunki Leszka Białego z Rusią i Węgrami Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń Wydziału Historyczno-Filozoficznego Akademii Umiejętności. T. 13. Kraków, 1881. S. 378.

¹¹² Ще М. Грушевський з приводу цієї щедрою рукою виписаної побудови лаконічно, проте цілком виразно вказав: “але з оповіда-

ння літописи сього не виходить”, див.: Грушевський М. Історія... С. 18, приміт. 1. Однак скромно викладене його цілком слушне зауваження не втримало наступників від тиражування завідомих вигадок, якому немало авторів залюбки віддаються ще й досі.

¹¹³ Грушевський М. Історія... С. 18–19.

як навколо нової ситуації у Галичі, так і самого сяноцького епізоду. Тому немало побаченого, як і в попередника, теж виявляється наділений усіма реальними ознаками нічим не підтверджених, надто відважних здогадів.

Броніслав Влодарські вперше привернув увагу до “że między Romanem a Andrzejem istniało porozumienie, zawarte zapewne w ostatnich miesiącach życia Romana, na mocy którego w razie śmierci jednego z nich drugi miał wziąć w opiekę dzieci zmarłego¹¹⁴. Ustaliła więc z królem zjazd w Sanoku, który odbył się jeszcze w 1205 r. Na zjeździe król węgierski przyjął opiekę nad Danielem, traktując go, jak podaje latopis, jak swego syna. Teraz postanowił jednak wykorzystać sytuację i zrealizować dawny plan swego ojca Beli, który wyprawiając się przed kilkunastu laty rzekomo na pomoc Włodzimierzowi zajął Halicz i osadził tu syna (właśnie Andrzeja), mając zamiar księstwo halickie związać z własną rodziną. Andrzej podniósł teraz te pretensje. Wprawdzie rządy w Haliczu i Włodzimierz od dał księżnej, by rządziła w imieniu syna, lecz sam objął zwierzchnictwo nad obu księstwami, przyjmując tytuł króla Halicza i Włodzimierza¹¹⁵.

В. Пашуто з приводу сяноцької зустрічі ствердив: “Княгиня имела встречу с королем Андреем II в Санок (1205 г.), где он принял княжича Даниила, как “милого сына сого”, дал ему большой гарнизон во главе с палатином Могом. Но затем по не совсем ясным причинам (может быть, этого хотела Анна, может быть, действовал традиционный галицко-венгерско-суздальский союз) венгерское посольство пригласило из Переяславля Ярослава Всеволодовича, а венгерские войска ушли¹¹⁶. Щодо титулу, то стверджено включення Галича та Володимира до титулатури лише з появою князя Данила при угорському дворі¹¹⁷.

У спрощеному оглядовому викладі Наталії Полонської-Василенко “після смерти Романа, вдова його... відразу звернулася по протекцію (виділено – В. А.) до Андрея II Угорського, який спровадив до Галичини (sic!) залогу, а сам став іменуватися “королем Галича та Володимирії”¹¹⁸. Іван Крип'якевич лаконічно, проте теж не без “додатків” ствердив: “Угорський король Андрій прикинувся другом малолітніх Романовичів і на з'їзді з княгинею Романовою у Сяноці 1205 р. обіцяв взяти їх під свій протекторат, насправді ж підготовляв агресивні плани, прагнучи включити Галицьке князівство до Угорської держави, тому й прийняв титул короля Галичини і Володимирії”¹¹⁹.

¹¹⁴ “Co do czasu zawarcia tego układu przyjąłbym między 30 XI 1204 (śmierć Emeryka VI), a bitwą pod Zawichostem (19 VI 1205). Zawarcie bowiem takiego układu wcześniej, kiedy sam Andrzej prowadził walkę z bratem, a nawet przez jakiś czas bezpośrednio przed śmiercią Emeryka był więziony, nie przedstawiałoby dla Romana żadnych korzyści”: Włodarski B. Polska... S. 24, przyp. 29. Не можна, однак, погодитися з іншою думкою автора: “Są pewne poszlaki, że druga żona Romana (Anna?) mogła być katoliczką i małżeństwo to doszło może do skutku równocześnie z zawarciem układu przyjaźni między Romanem a nowym królem węgierskim Andrzejem, w którym obie strony zobowiązały się, że w razie śmierci jednego z kontrahentów drugi zaopiekuje się dziećmi zmarłego”, див.: Ibidem. S. 23–24. Князь Роман Мстиславович не міг одружитися вдруте

щойно в першій половині 1205 р., оскільки, як відомо, на час загибелі мав уже від другої дружини двох кількалітніх синів. Так само ніщо серед доступних фактів не здатне вказати на ймовірність католицького походження його другої дружини.

¹¹⁵ Włodarski B. Polska... S. 32.

¹¹⁶ Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. Москва, 1968. С. 243.

¹¹⁷ Там же.

¹¹⁸ Цит. за вид.: Полонська-Василенко Н. Історія України. Т. 1: До середини XVII століття. Київ, 1995. С. 194. Відповідно щодо ситуації 1235 р.: “Новий король Беля IV не виявляв інтересу до Галичини, а Данило, прагнучи миру, навіть піддався був на його протекцію” Див.: Там само. С. 197.

¹¹⁹ Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. С. 115.

Гжегож Яцек Тиліньські відвів зустрічі зaledве невеликий абзац окремої, радше, популярної присвяченої їй статті, провідною ідеєю якої подано протистояння інтересів у намаганні княгині зберегти обидва князівства для синів, а короля – підпорядкувати їх угорській зверхності. У підсумуванні виражено переконання: “Rządy w Haliczu zostały więc powierzone wdowie (виділено – В. А.), a Andrzej przyjął tytuł króla Halicza i Włodzimierza, rozciągając nad tymi księstwami swoje faktyczne zwierzchnictwo; jednocześnie Andrzej zobowiązał się do opieki nad Danielem, a dla realizacji postanowień układu (виділено – В. А.) do Halicza została wysłana załoga węgierska”¹²⁰. Застосована формула, нібито урядування у Галичі доручено княгині-вдові, найочевидніше протирічить знаному літописному переказові про посадження на галицькому престолі юного Данила: мати могла бути при ньому тільки в ролі регента. Окрім того, залучена формула передбачає повне підпорядкування Угорщині та статус княгині як угорського намісника, що так само не видається можливим ані з огляду знаного ствердженого літописом визнання угорською стороною статусу її сина, ні, так само, – угорського огляду. Автор не зауважив тієї очевидної обставини, що призначення княгині-вдови угорським намісником у Галичі на тлі знаних фактів угорської присутності на місцевому ґрунті мало б виявитися чимось безпрецедентним. Внаслідок цього відповідна пропозиція сприймається цілковито неприйнятною.

Лаконічно висловився з приводу сяноцької теми О. Головка: “Восени 1205 р. угорський король зустрівся в Сяноку” з княгинією-вдовою й при цьому “позитивно вирішено питання про збереження нащадкам Романа галицького столу (виділено – В. А.)”¹²¹, “під час переговорів у Сяноці угорський король фактично визнав права Романовичів на Галич, княгиню Ганну як володарку Галицько-Волинського князівства (виділено – В. А.)”¹²². За такого трактування неодмінно мало б постати питання на який спосіб доля галицького престолу на той час мала залежати від угорського короля, а княгиню-вдову після посадження на престолі її старшого сина належалося трактувати “як володарку Галицько-Волинського князівства”. Проте такого усвідомлення, як бачимо, не виникло.

Для Віталія Нагірного “zaangażowanie (Ендрє II – В. А.) в справу руске zostało wywołane przez matkę Daniela i Wasyłka, która niezbędnie potrzebowała pomocy przeciw szykującej się antyhalickiej koalicji książąt ruskich. Wskutek tego miało dojść do zjazdu króla z księżną ruską. Niektóre przesłanki jednak pozwalają przypuszczać, że Andrzej II już latem (виділено – В. А.) 1205 roku zorganizował wyprawę na Ruś. Wskazywać by na to mogło miejsce, w którym król spotkał się z wdową po Romanie – ruska twierdza Sanok. Jeżeli przyjmiemy, że król nie planował żadnej wyprawy na Ruś, to bardzo dziwne jest, że wybrał się aż tam na spotkanie dyplomatyczne. Logicznie byłoby oczekiwać, że to księżna ruska, jako strona mniej wpływowa i bardziej zainteresowana w rokowaniach, sama odwiedzi Andrzeja II na Węgrzech” як звично до угорських королів звикли приїжджати руські князі¹²³. Тому, на думку В. Нагірного: “najbardziej logicznie było by przypuszczenie, że spotkanie w Sanoku nie było zaplanowane: Andrzej II, dowiedziawszy się o śmierci Romana, ruszył z wyprawą (виділено – В. А.), a na wieść o nadejściu wojsk węgierskich matka

¹²⁰ Tyliński G. J. Przyczyny zjazdu sanockiego w 1205 roku *Watra* / Pod red. J. Baryłuka. T. 10. Kraków, 2000. S. 77.

¹²¹ Головка О. Князь та король Данило Романович: віхи політичної діяльності *Доба*

короля Данила в науці, мистецтві, літературі: матеріали Міжнародної наукової конференції, м. Львів, 29–30 листопада 2007 р. Львів, 2008. С. 150.

¹²² Там само. С. 152.

¹²³ *Nagirnyj V. Polityka zagraniczna...* S. 148.

Romanowiczów zdecydowała się wyjechać naprzeciwko i sprubować zalagodzić sprawę drogą dyplomatyczną. Przemawiać za takim przypuszczeniem może fakt, że *od razu po spotkaniu w Sanoku* (виділено – В. А.) pojawiły się w Haliczu dość wielkie siły węgierskie. *Tak szybkie przybycie większych oddziałów węgierskich* (виділено – В. А.) na Ruś *może przemawiać za tym, że były już one razem z królem w Sanoku* (виділено – В. А.)¹²⁴. Тобто, тут розвинуто давню тезу Л. Дроби про “виправу”.

В іншому місці з приводу сяноцької зустрічі коротко стверджено: “Uгода między Romanem a Andrzejem II, zawarta na przełomie lat 1204 i 1205 (sic!), dawała księżnej podstawy, aby liczyć na pokojowe uregulowanie spraw z królem węgierskim. Podczas spotkania między nimi w Sanoku (koniec lata lub początek jesieni 1205 roku) (sic!) księżnej udało się zawrzeć nową umowę. Andrzej II wziął pod opiekę małoletnich Romanowiczów i *dał im do pomocy* (виділено – В. А.) oddział wojskowy pod dowództwem barona (od 1206 roku palatyna) Moga. ... Można się jednak domyślać, że regentka, w zamian za pomoc, uznała zwierzchnictwo Andrzeja II nad swymi synami. Że tak rzeczywiście było świadczy wzmianka latopiarska “*приалъ бо бѣ Данила . како милога снѣ своего*”, *co w średniowiecznej terminologii oznaczało status podległości* (виділено – В. А.). Powyższą hipotezę potwierdza też *przyjęcie przez króla węgierskiego po spotkaniu w Sanoku* (виділено – В. А.) tytułu “*Galiciae et Lodomeriaequ Rex*”. Taki krok księżnej miał na celu: po pierwsze – zneutralizowanie zagrożenia ze strony Węgrów (виділено – В. А.), a po drugie – posłużenie się wsparciem Andrzeja II przeciw szykującej się antyhalickiej koalicji książąt ruskich”¹²⁵. Як видно із зіставлення наведених висловлювань, автор не засвідчив однозначно чіткої позиції навіть щодо часу самої зустрічі. Про нічим не підтвержену прийняттю хронологію та взаємозв'язок поміж поодинокими подіями й практиковану схильність до “домислів” згадувати не випадало б.

Неодноразово за різних обставин вдавався до сяноцького сюжету Мирослав Волощук, у поглядах якого, викладених у поодиноких текстах, присутні явні відмінності.

“Відштовхуючись від угоди, яку приблизно на рубежі 1204–1205 pp. (sic!) новий король Ендре II (1205–1235 pp.) уклав з галицько-волинським князем Романом, а також посилаючись на сяноцький договір із вдовою останнього – Анною (кінець літа 1205 р.), Арпади володіли доволі серйозними юридичними підставами на оволодіння Середнім Подністров'ям і, можливо, навіть деякими волинськими землями. Невипадково, після півторадесятилітньої перерви, починаючи від другої половини 1205 р. (sic!), угорський монарх повернув до свого титулу приставку *Galitiae, Lodomeriae Rex*”¹²⁶. Окрім очевидних мовних перлів, це твердження пропонує також аналогічні ж історичні. По-перше, коронований 29 травня 1205 р., Ендре II не міг нічого чинити як “новий король” уже на рубежі 1204–1205 pp., оскільки на той час королем щойно став. З цього огляду сумнівним виявляється так раннє датування взаємного зоб'язання. Його появу логічно випадало би відносити вже до останніх місяців життя князя Романа.

¹²⁴ Nagirnyj V. Polityka zagraniczna... S. 148–149.

¹²⁵ Ibidem. S. 149–150.

¹²⁶ Волощук М. Угорські військові кампанії у Галичину на початку XIII ст.: основні цілі та характер перебігу Християнська спадщина Галицько-Волинської держави: ціннісні орієнтири духовного поступу українського народу (присвячується 70-річчю археологічного відкриття і 850-річчю Галицького кафедрального собору).

Матеріали міжнародної наукової конференції. Івано-Франківськ; Галич, 2006. С. 64–65 (збережено правопис оригіналу). Пор.: Його ж. Угорські військові кампанії у Галичину на початку XIII ст.: основні цілі та характер перебігу Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. № 571: Держава і армія. Львів, 2006. С. 99–104. Тут і далі поклики наведено за першим виданням.

Джерела не зберегли жодних відомостей як про згадану угоду, так і гаданий договір 1205 р., навіть про те, що такий взагалі був. Тому віднаходити в них “серйозні юридичні підстави” для угорської сторони на “оволодіння” певними теренами Галицько-Волинської держави – заняття званої як серйозності, так і переконливості. Так само безпідставним є прийняте функціонування галицько-волинської складової угорського королівського титулу від 1205 р. – сам автор далі вказує на найраніше такі документи тільки наступного року¹²⁷, подібне датування, як уже зазначено, присутнє в історіографії достатньо давно.

Стосовно гаданого “Сяноцького договору” стверджено: “Причини укладення Сяноцького договору та його головні умови є значною мірою загадковими і трактованими в літературі, як на наш погляд, доволі однобоко. Ми вважаємо, що *наприкінці літа 1205 р.* вдова Романа Анна виїхала до *словацького міста Сянок*, де під час зустрічі із *Арпадами*, фактично визнала *головним сюзереном галицько-волинських земель* короля Ендре. Невідомо який особистісний статус щодо угорського монарха зберігала вона сама, однак зрозуміло, що її діти – Данило і Василько були *звичайними васалами*. В іншому випадку пояснити *миттєву появу* у титулі Ендре II *приставки* (виділення – В. А.) *Galitiae Lodomeriae Rex* досить проблематично”¹²⁸.

В іншому з ранніх принагідних прикладів стверджено: “Причини закінчення сяноцького договору и его главные условия являются в значительной мере загадочными. По нашему мнению, в *конце лета 1205 г.* вдова Романа Анна выехала в *венгерский город Сянок*, где во время *встречи с Арпадами* фактически признала *главным сюзереном галицко-волинских земель* короля Эндре. Неизвестно, какой статус по отношению к венгерскому монарху сохраняла она сама, однако понятно, что ее дети – Даниил и Василько были *обычными васалами*. По-другому доволі проблематично об’яснить *мгновенное появление* в титуле Эндре II *определения* (виділення – В. А.) “*Galitiae, Lodomeriae Rex*”. При этом последний на протяжении своего правления не раз демонстрировал свои претензии в отношении Волыни – домениальных владений Романовичей”¹²⁹. У тексті ці зауваження подано як коментар до викладу про успіх угорських королів, що “сумели добиться признания за собой титула “*Galitiae, Lodomeriae Rex*” как минимум со стороны галицкой знати и вдовствующей Анны с несовершеннолетними Романовичами”¹³⁰.

Наведене висловлювання щодо сяноцької домовленості невдовзі повторено з незначними змінами в намаганні виставити угоду між князем Романом Мстиславовичем та королем Ендре про опіку над дітьми у разі смерті одного з них як свідчення, ніби “Арпади володіли доволі серйозними юридичними підставами на оволодіння Середнім Подністров’ям і, можливо, навіть деякими волинськими землями”¹³¹: “Причини укладення Сяноцького договору та його головні умови є значною мірою загадковими і трактованими в літературі, як на

¹²⁷ Волощук М. Угорські військові кампанії... С. 67. При цьому автор, явно “не потрапляючи” в термінологію, ствердив: “король небезпідставно від 1206 р. (перший відомий історії диплом) коронувався (sic!) як *Galiciae Lodomeriae Rex*”.

¹²⁸ Волощук М. Угорські військові кампанії... С. 64, приміт. ***.

¹²⁹ Его же. Обстоятельства казни в 1210 г. Игоревичей Черниговских: актуальне вопро-

сы реконструкции русско-венгерских отношений начала XIII в. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. 2007. № 1–2. С. 106, примеч. 1.

¹³⁰ Там же. С. 106.

¹³¹ Його ж. Проблема васальної(?) підлеглості князів Игоревичів чернігівських від угорського короля Ендре II: джерела, історіографія, постановка проблеми *Український історичний збірник*. Вип. 11. Київ, 2008. С. 18–19.

наш погляд, доволі однобоко. Ми вважаємо, що *наприкінці літа 1205 р.* вдова Романа Анна виїхала до *угорського міста Сянок*, де під час зустрічі із *Арпадами*, фактично визнала *головним сюзереном галицько-волинських земель* короля Ендре. Невідомо який особистісний статус щодо монарха зберігала вона сама, однак зрозуміло, що її діти – Данило і Василько повинні були з роками перетворитися у *класичних васалів*. У іншому випадку пояснити *миттєву появу* у титулі Ендре II *приставки* (виділення – В. А.) *Galitiae Lodomeriaeque Rex* та майже 5-річне перебування старшого Романовича в межах володінь Ендре (з наявністю у короля наміру родичання) досить проблематично¹³². Далі версія про домовленість між обома володарями стосовно нащадків зникає й стверджено тільки: “фактичним сюзереном Галицької землі від серпня 1205 р. вважався угорський король, який у своїх діях відштовхувався від двох ключових факторів із відчутними рисами легітимності: наявності підтримки серед місцевого боярства і змісту Сяноцької угоди із вдовою Романа Мстиславича – Анною”¹³³. Втім, якщо домовленість про опіку над нащадками на випадок смерті мала стати, як стверджено, підставою до територіальних претензій, то таке визнання лише здатне свідчити не тільки про на конкретних прикладах уже показане звичне маніпулювання історичними, а й разом з ними водночас ще також – і юридичними фактами. Проте, видно, автор не переобтяжував себе заглибленням як до залученої проблематики, так і власного тексту, у якому при насадженні тотального “васального підданства” вдається натрапити, наприклад, на таку очевидну як історичну, так і літературну шараду: “не виключено є і можливість прийняття деякими з князів (швидше за все Володимира і Романа, або когось із них) *васального підданства збоку Ендре II* (виділено – В. А.)”¹³⁴. А буквально в наступній позиції вдається віднайти навіть таке: “відповідно монарх небезпідставно від 1206 р. *коронувався* (виділено – В. А.) як *Galitiae Lodomeriaeque Rex*”¹³⁵. “Поразка (Володимира – В. А.)... та встановлення восени 1207 р. в Галичі влади Романа посилило політичну і династичну підлеглість останнього від Ендре. Не виключено, що король очікував на протязі короткого часу приїзду князя в Угорщину та складання відповідних актів підданства”¹³⁶. Зрештою, в останньому випадку був авторитетний попередник, якому вдалося визнати: “Роман Ігорович у 1207 р., відправившись за допомогою проти свого брата Володимира до Угорщини “визнав над собою зверхництво Ендре”¹³⁷. Втім, ще до того у тому ж викладі з’являється і князь Роман Мстиславович, “*znoszący nad sobą pewną zależność* (виділено – В. А.) *od Leszka* (Бялого – В. А.) *od chwili kiedy przy pomocy Leszka dostał się ponownie na tron halicki*”¹³⁸. Так що вся ота засвідчена суцільна “лавина підданства” навіть має підстави презентуватися продовженням певної “традиції”.

Ще інша, так само з певними відмінностями версія погляду на сяноцьку ситуація оприлюднена при розгляді взаємовідносин Ендре II з Ігоровичами: “Причини укладення Сяноцького договору та його головні умови є значною мірою загадковими й трактованими в літературі, на наш погляд, доволі однобоко. Ми вважаємо, що *наприкінці літа 1205 р.* удова Романа Анна виїхала до *тогочасного угорського міста Сянок*, де під час зустрічі із *Арпадами*, фактично визнала *головним сюзереном галицько-волинських земель* короля Ендре.

¹³² Волощук М. Проблема... С. 11, примт. **.

¹³³ Там само. С. 22.

¹³⁴ Там само. С. 20.

¹³⁵ Там само.

¹³⁶ Там само. С. 23.

¹³⁷ Włodarski B. Polska... S. 41.

¹³⁸ Ibidem. S. 27.

Невідомо який особистісний статус щодо угорського монарха зберігала вона сама, однак зрозуміло, що стосовно Данила й Василька король ставав опікуном із можливим розширенням сюзеренних прав після досягнення ними 14-річного віку. Інакше пояснити *миттєву появу* в титулі Ендре II *приставки* (виділення – В. А.) *Galitiae Lodomeriae Rex* досить проблематично. При цьому останній опосередковано виявляв свої територіальні та династичні претензії й до Волині – доменіальних володінь Романовичів¹³⁹. Тут знову йдеться про вже знаний успіх зусиль Арпадів, які “зуміли добитися визнання за собою титулу *Galitiae Lodomeriae Rex* як мінімум від галицької знаті та вдови Анни з неповнолітніми Романовичами”¹⁴⁰.

Далі принагідно коротко згадано про сяноцьку зустріч 1205 р. при розгляді “угорського” дитинства короля Данила Романовича. Тогочасну ситуацію відзначено в наступний спосіб: “Романовичі (sic!) були *другорядними й неповноправними монархами* (виділено – В. А.), одночасно перебуваючи в доволі неоднозначній підлеглості від Ендре (sic!), узаконеній Сяноцькою угодою від *серпня 1205 р.* (виділено – В. А.)”¹⁴¹. Далі сини князя Романа Мстиславовича знову принагідно відзначені підлеглими¹⁴². Суть тогочасної угорської політики, всупереч виразній та однозначній вимові літопису з відповідного приводу, згідно з якою король уже давніше “приаль бо бѣ Данила . како милога сна своего”¹⁴³, побачено в прагненні “притримати малолітнього Данила у себе для того, щоб, поперше, прихильники Романовичів не змогли продовжити пошуків ймовірних союзників за межами Угорщини,.. а, по-друге, спробувати згодом перетворити Романового сина на одного з іспанів... або майбутніх управителів галицької землі від імені самих Арпадів”¹⁴⁴. При цьому виказано, звісно, не тільки тверде переконання у незмінній другорядності спадкоємця князя Романа Мстиславовича, а й водночас – виняткову прозорливість у викритті потаємних намірів угорського короля діяти стосовно юного галицького володаря за опробуваною на батькові самого монарха завідомо підступною візантійською схемою¹⁴⁵. Проте насправді така проникливість виявляється лише здатністю пристосовувати уподобану десь ситуацію до місцевих реалій, з якими вона не має нічого спільного, та підміною автентичної історії “всезнаючим” її варіантом.

Ідея другорядності та підданства визначила також відповідні моменти викладу новішої монографії М. Волощука. “Трагічна загибель Романа Мстиславовича 19 червня 1205 р., переговори його вдови з угорським королем у Сяноці в *серпні* (виділено – В. А.) того ж року, те, що Андрій II від 1206 р. надалі вживав титул *Galitiae Lodomeriaeque Rex*, та *вступ до Галича угорських військ на підтримку малолітніх Романовичів* (виділено – В. А.) суттєво змінили статус земель. Титулатура, яку Арпади (а після них і усі наступні угорські династії аж до початку ХХ ст.) відтепер використовували, безперечно, символізувала перехід дітей та вдови загиблого князя під особисту опіку Андрія II з усіма відповідними *династичними і політичними* (виділено – В. А.) наслідками,

¹³⁹ Волощук М. Король Ендре II – князі Ігоревичі Галицькі (Чернігівські): проблеми взаємовідносин (1208–1209 рр.) *Карпати: людина, етнос, цивілізація*. Вип. 1. Івано-Франківськ, 2009. С. 84, приміт. *.

¹⁴⁰ Там само. С. 84.

¹⁴¹ Його ж. “Угорське” дитинство короля Данила Романовича (1206–1210 рр.) *На ві-*

стар історії України. Ювілейний збірник на пошану академіка АН Вищої школи України, професора В. В. Грабовецького. Івано-Франківськ, 2008. С. 369.

¹⁴² Там само. С. 370.

¹⁴³ Ипатьевская летопись. Стб. 717.

¹⁴⁴ Волощук М. “Угорське” дитинство... С. 370.

¹⁴⁵ Там само.

насамперед у практичній площині. “Галицьке князівство” де факто опинилося під протекторатом угорських королів, а неповнолітні князі, особливо Данило (виділено – В. А.), оберталися у формальних васалів. Це підкреслювало те, що Арпади використовували титул саме *Lodomeriae Rex*, тобто – королів Володимирії, під якою угорці навряд чи мали на увазі всі волинські землі. Йшлося лише про столичний центр загиблого Романа Мстиславовича та прилеглі до нього території¹⁴⁶. Не вдаючись до докладнішого розгляду усіх моментів наведеного твердження, не можна не привернути уваги до “протегованих князів”, хоча добре відомо про посадження на престолі старшого з братів – Данила, Василько за відповідних обставин у подібній ролі, як відомо, не фігурує ніколи.

Далі у контексті “хронології належності Перемишля і Перемишльської землі угорській династії Арпадів у першій половині XIII ст.” категорично наголошено прийняття після загибелі князя Романа “в августе (виділено – В. А.) этого же года политического и династического (виділено – В. А.) подданства его вдовы от венгерского короля Эндре II (Andreas, 1205–1235) в г. Сянок, входившем в состав Перемышльской земли. Король окончательно и бесповоротно (виділено – В. А.) включил в свой титул приставку (sic!) *Galitiae Lodomeriaeque Rex*”¹⁴⁷. Що належалося б розуміти під поняттям “политического и династического подданства... вдовы” князя Романа Мстиславовича, звісно, повинно залишитися серед таємниць, так само, як і те, чому йдеться про її підданство, коли добре відомо, що після того, як до Галича дійшла звістка про загибель князя, його наступником на місцевому престолі й володарем держави став малолітній (на той час) старший син Данило. Втім, сам характер наведеного викладу якимось не зовсім здатний мобілізувати домагатися від автора пояснень. За його визнанням, “безусловно первым наиболее заметным эпизодом утверждения власти короля Эндре II в данной (Перемишльській – В. А.) земле был результат встречи с вдовой погибшего князя Романа Мстиславовича в Санюке, после чего венгерский монарх фактически утвердил свой сюзеренитет над малолетними *наследниками* (виділено – В. А.) галицко-волинского правителя Даниилом и Васильком”¹⁴⁸. Сюзеренитет, нібито, мав просунутися аж до того, що сам Сянок “по умолчанию”, на наш вигляд, можна считать... со второй половины 1205 г... находился в сфере влияния венгерской королевской администрации”¹⁴⁹. До чого, власне, спрямоване таке визнання, окрім як ще одного наголошення і без того уже зовсім всюдисущого “угорського підданства” – гадати годі.

Найдокладніше зустріч та її контекст розглянув Віталій Нагірний, виклад якого, однак, так само нерідко виходить поза вимову джерельних свідчень. Насамперед, він прилучився до тих попередників, які приймали нічим не доведений військовий похід угорського короля до галицко-волинських земель

¹⁴⁶ Волощук М. “Русь” в Угорському королівстві (XI – друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції. Івано-Франківськ, 2014. С. 82. В іншому місці стверджено прийняття титулу “за результатами Сяноцької зустрічі Андрія II [Арпади] титудувалися (sic!) *Galiciae Lodomeriaeque Rex*”: Там само. С. 253, приміт. 1274. Відкликаючись до зафіксованого в джерелах використання прапорів Галицької та Волинської земель при інтронізації 1608 р. імператора Матіаса II, автор твердив навіть: “До

Арпадів могли потрапити й знамена, якими користувався загиблий під Завихостом Роман Мстиславович”. Див.: Там само. Під тиском прийнятого “васалітету” “під знамена” далі визнано також: “Отримати знамена як символ складення васальної присяги Романова вдова, на нашу думку, могла й у Сяноці 1205 р.”. Див.: Там само. С. 253, приміт. 1273.

¹⁴⁷ Волощук М. *Terra Praemiziensi in regnum Hungariae в XIII веке. Хронология проблемы Colloquia Russica*. S. 103.

¹⁴⁸ *Ibidem*. S. 105.

у другій половині 1205 р., відкликавшись при цьому водночас до не персоніфікованої “більшості авторів”, схильних закладати відсутність у польського та угорського монархів наміру організації такого походу. Щодо останнього, то на тверде переконання В. Нагірного, “вмешательство в русские (sic!) дела было инициировано матерью Даниила и Василька, которая остро нуждалась во внешней помощи ввиду образовавшейся антигалицкой коалиции русских (sic!) князей”¹⁵⁰. “З’їзд” княгині-вдови та угорського короля потрактовано результатом саме такого розвитку подій і вслід за “більшістю попередників”, прийнято прибуття угорського гостя на запрошення вдови¹⁵¹, хоча на це не здатне вказати навіть проведення зустрічі не на угорській території. Вибране місце – “прикордонна фортеця” – для автора є також доказом планування військового походу (перейнятого від Л. Дробі) “на Русь”, нібито, уже влітку 1205 р. За відсутності таких намірів “кажется странным и нелогичным, что он избрал для дипломатической встречи русский (sic!) а не венгерский город”, оскільки князі завжди їздили до Угорщини, а королі прибували “на Русь” винятково під час військових походів¹⁵². Відзначивши таку “нелогічність” поведінки короля, В. Нагірний запропонував її пояснення через здогад, “что встреча в Санокке не была специально запланирована. Скорее всего, Андрей II узнал о смерти Романа, отправился в поход на Русь. Это могло быть вызвано как условиями договора с Романом, подписаного на рубеже 1204–1205 гг. (sic!), так и собственными интересами Арпадов. И кажется закономерным, что на весть о приближении венгерских войск вдова Романа решила дипломатическим не допустить возможного неблагоприятного для ее сыновей развития событий и лично отправилась на встречу с Андреем II. В пользу такого предположения может свидетельствовать тот факт, что сразу же после встречи в Санокке (виділено – В. А.) в Галиче появился достаточно сильный венгерский гарнизон. Такое быстрое появление венгров в столичном городе Галицкой земли можете свидетельствовать о том, что они вместе с королем прибыли в Санок”¹⁵³. Що вибір Сянока здатна пояснити здогаду очевидно близькість до звичного місця резидування угорського монарха здогадуватися, звісно, не випадало.

Щодо часу побачення, то його цього разу визначено у проміжку між 1 серпня 1205 р. коли король засвідчений на території Угорщини, де виставив грамоту для далматинського міста Нін (автор визнав її вірогідним свідченням перебування монарха в самому місті!) та звично для військових походів перед початком зими¹⁵⁴. В. Нагірний потрактував підсумки зустрічі як вірогідне укладення договору, можливо, заснованого на давнішій домовленості з князем Романом, за умовами якого “король взял под покровительство малолетних Романовичей (виділено – В. А.) и отдал в распоряжение их матери военный отряд под предводительством барона (с 1206 г. палатина) Мога (виділено – В. А.)”¹⁵⁵. Що ж до головного інтересу, то, як виявилось, “можно предположить, что регентша, взамен за венгерскую помощь, признала верховенство Андрея II над своими сыновьями.

¹⁴⁹ Волощук М. Terra Praemiziensi... S. 105.

¹⁵⁰ Нагірний В. Русско-венгерская (sic!) встреча в Санокке 1205 года *Colloquia Russica*. S. 80 (завідомо позаісторичне для галицько-волинської дійсності XIII ст. поняття “русский”, йдучи за російською історіографією, прикладено до ситуації послідовно і систематично). Як зазначив сам автор (s. 79,

przyp. *) стаття є доопрацьованою і розширеною версією відповідного викладу давньої монографії: *Ejusdem*. *Polityka zagraniczna...*

¹⁵¹ Нагірний В. Русско-венгерская встреча... С. 81.

¹⁵² Там же.

¹⁵³ Там же.

¹⁵⁴ Там же.

¹⁵⁵ Там же. С. 83.

Об этом может свидетельствовать информация летописи о том, что король “приаль бо бѣ Данила . како милога сѣа своего”, что в средневековой терминологии означало форму зависимости (виділено – В. А.). Такое предположение подтверждает также принятие Андреем II титула *Galiciae et Lodomeriaeque Rex*¹⁵⁶.

Отже, виклад з виразним плутанням та безперечним перекрученням загальновідомих історичних понять і фактів, як, наприклад, щодо “формули залежності”, насправді пропонує тільки достатньої обережності припущення про можливість “угорського підданства”. Очевидною уже відзначеною з іншої нагоди наївністю сприймається вміщене в безпосередньому продовженні твердження, ніби визнання “угорського підданства” покликане було гарантувати... від угорської загрози¹⁵⁷. Проте наведені фрагменти авторського тексту дають немало прикладів того, наскільки поверхово, без елементарного заглиблення до історичної ситуації трактуються описані події. Фактично, подано класичний приклад цілковитого домінування історіографії в особі певного її носія над історією, до невпізнання переінакшеною власною волею того ж носія.

Леонтій Войтович потрактував сяноцьку зустріч моментом розвитку ситуації після загибелі князя Романа Мстиславовича й розглянув її на тлі подій щойно після виступу проти юного галицького володаря київських військ князя Рюрика Ростиславовича разом з половцями восени 1205 р. та побачив у ній слушний єдино можливий крок княгині-вдови: “Вона негайно зустрілася у Сяноку з угорським королем Андрієм II... Андрій II не вагаючись прибув до Сянока, чим продемонстрував беззастережне визнання прав племінниці (sic!) (княгині Романової – В. А.) та її синів”. Позицію короля пояснено його реакцією на зобов’язання, досягнуте 1204 р. (sic!) між ним та князем Романом Мстиславовичем, з якого випливало прийняття спадкоємця як “милого сина свого” та надання війська на чолі з Мокієм¹⁵⁸. Наведені часові акценти, звісно, не виводяться від одинокої літописної згадки про зустріч, проте, як бачимо, встигли стати нормою. Уже тривалий час присутнього в історіографії “військового походу” Л. Войтович не пригадав.

Даріуш Домбровскі визнав сяноцьку зустріч проведеною, власне, у ході військової експедиції короля Ендре II до Галицької землі (“*monarcha ruszając na Halicz działał na mocy wcześniejszej umowy z Romanem, która niezaprzeczalnie nie miała punktów jednoznacznie niekorzystnych dla strony ruskiej*”)¹⁵⁹, хоча ніяких навіть натяків на щось подібне на військову експедицію на чолі з самим королем джерела, як відомо, не зберегли. Наведене переконання у королівському безпосередньому заангажуванні накинulo трактування й інших фактів. Зокрема, згаданий датований 1 серпня 1205 р. документ для далматинського міста Нін без застосування галицько-володимирської титулатури “*świadczy wyłącznie o tym, że ne uczestniczył wówczas w wyprawie na Ruś, czyli że nie był w Sanoku, nie przekreśla więc możliwości nieco późniejszego spotkania się z wdową po Romanie*”¹⁶⁰.

Усі ці розмірковування виявляються, однак, заснованими винятково на переконанні, нібито “*poddanie się Romanowiczów władzy zwierzchniej Andrzeja II w zamian za opiekę wygląda logicznie, a zjazd sanocki wydaje się najdogodniejszą możliwością dokonania aktu holdowniczego*”¹⁶¹. Підсумування пропонує, немов,

¹⁵⁶ *Нагирный В.* Русско-венгерская встреча... С. 83.

¹⁵⁷ Там же.

¹⁵⁸ *Войтович Л.* Галич... С. 169–170.

¹⁵⁹ *Dąbrowski D.* Daniel Romanowicz... S. 36.

¹⁶⁰ *Ibidem.*

¹⁶¹ *Ibidem.*

обережніший, проте не менш однозначний висновок: “W Sanoku król Węgier, wypełniając sojusznicze zobowiązania wobec Romana, objął opiekę nad wdową po nim i jej dziećmi, przede wszystkim zaś nad w pełni w jego opinii legalnym księciem halicko-włodzimierskim*, Danielem. Wówczas jeszcze nie przyjął tytułatury ruskiej, bo funkcjonował według niego dysponujący sankcją prawną i społeczną, choć małoletni, zwierzchni władca państwa. ... Od tego momentu Andrzej II, wchodząc w rolę opiekuna rodziny Romana, mógł oficjalnie ingerować (виділено – В. А.) w wewnętrzne sprawy Rusi halickiej i włodzimierskiej”¹⁶². Незрозуміло, правда, як опіці згідно із прийнятим давніше зобов’язанням належалося співвідноситися з “гольдом”, але, здається, обидва поєднані тут явища зіставляти не належиться. А від автора не випадало б вимагати аж так глибокого проникнення як до відповідного історичного контексту, так і суті та змісту власних пропозицій¹⁶³. Уже була нагода показати таке твердження тільки виявом переконання про всепроникаюче “угорське підданство”, щедро розсіяного на сторінках написаної з такими, власне, усвідомленнями новітньої біографії короля¹⁶⁴.

Перегляд важливіших позицій літератури, яка так чи інакше вдавалася до сяноцької зустрічі, показує досить стійкий однозначний підхід переважної більшості авторів до трактування цього моменту історії Галицько-Волинської держави початків правління короля Данила Романовича. Найвні виклади виразно позначені послідовно поверховим засвоєнням як скупого літописного переказу, так і ширшого контексту розвитку подій після загибелі князя Романа Мстиславовича. Відсутність незаангажованого наставлення до відповідних джерельних переказів звично не тільки для давнішої, але й не менше – новітньої традиції покликані були щедро компенсувати широкі здогади, здебільшого схильні не просто виходити поза задокументований контекст подій. Їх найголовнішою прикметою стало намагання додавати до нього немало нічим не підтверджених необдуманих чорнових “робочих” міркувань не тільки з-поза реального перебігу ситуації, а нерідко й навіть загалом можливого за тогочасних умов, для відповідного етапу внутрішньої еволюції історичної традиції.

За такого поступу осмислення сяноцької зустрічі 1205 р. та її ширшого тла в дотеперішньому науковому досвіді немає іншого виходу, як і цього разу послідовно відмежуватися від “непередбачувано багатого” історіографічного багажу й заново вдатися до літописного переказу як єдиного безпосереднього відображення самої події в актуально доступних джерелах, цілеспрямовано відмовляючись від немалої кількості нагромаджених нічим не підтверджених здогадів впереміж із відвертими домислами. Незмінне неподільне їх домінування повинно поступитися перед всебічним аналізом задокументованих фактів з подальшим незаангажованим осмисленням на широкому історичному тлі.

Дотеперішній літературі сяноцької зустрічі та її контексту бракує, як уже неодноразово показано на конкретних прикладах, насамперед, належного усвідомлення чіткої хронології подій починаючи від отриманої у Галичі звістки про загибель князя Романа Мстиславовича як вихідного моменту подальшого їх розвитку. Відсутність такого сприйняття свого часу немало визначив сам позбавлений чітких часових орієнтирів літописний текст, при викладі обставин

* В оригіналі помилково: “włodzimierskin”.

¹⁶² Dąbrowski D. Daniel Romanowicz... S. 37.

¹⁶³ Про запрозентований “метод” та співвідношення у ньому наукових і “нарколоніаукових” підходів докладніше див.:

Александрович В. “Щастя”... С. 311–352; Його ж. “Dlaczego nie spróbować szaleństwa”... С. 157–195.

¹⁶⁴ Александрович В. “Щастя”... С. 322–323. Пор.: Там само. С. 325–326.

початкового періоду біографії юного князя Данила Романовича ще й додатково заплутаний через відсутність природної часової послідовності. Проте ще більше різнорідних несумісних з тодішньою дійсністю міркувань та здогадів уже за новіших часів історики невтомною рукою не тільки зуміли додати від себе, а й схильні надалі продовжувати цей надто сумнівний успіх.

За словами пізнішого літописця, угорський король “приаль бо бѣ Данила . како милога снѧ своего . Уставиль бо бѣ оу него . засадоу . Мокъа великаго . слѣпоушко . и Корочюна Въѣпта . и снѧ его . Витомира . и Благиню . иныи Оугры многи . и за то не смѣша Галичанѣ . ничто же створити . бѣ бо инѣхъ много Оугоръ”¹⁶⁵. Наведене висловлювання логічно впадало би трактувати цілком виразною вказівкою на рівноправний характер стосунків. Ендре II, який сам нещодавно заступив на престіл (коронований 29 травня 1205 р.), за наведеним твердженням літописця, “приаль бо бѣ Данила . како милога снѧ своего”. Ця лаконічна розповідь наділена своєю послідовністю. Юний Данило стає князем з надходженням до Галича звістки про загибель Романа Мстиславовича й угорський король надсилає йому “підмогу” відповідно до нещодавньої взаємної домовленості з батьком нового князя. Власне в такому контексті, нічим не натякаючи на якесь підпорядкування, літопис викладає й подальшу історію юного володаря (див. далі). На очевидну угорську підтримку для нього якнайвиразніше вказує, зокрема, наведене повідомлення про відіслану до Галича численну угорську “засаду”, завдяки якій “не смѣша Галичанѣ . ничто же створити”. Угорська присутність у викладі літописця явно спрямована на утвердження молодого Данила Романовича в Галичі, покликана служити гарантом убезпечення його від неунікненого за складених обставин виступу знаних зі своєї “непокори” “галичан”. Причому, наведені імена чотирьох провідних, як випадає здогадуватися, представників угорської “засади” однозначно наділені навантаженням переказу якогось вірогідного, автентичного свідчення з епохи¹⁶⁶. Особа “Мокъа”, якого ототожнюють зі згаданим уже під наступним роком палатином¹⁶⁷, спроможна відсилати до виняткового значення, якого мали надавати галицькій “засаді”. Водночас вона сприймається також свідченням уваги, відведеної галицькій ситуації, та рівня, на якому її трактовано. І ніщо при цьому не мало б означати жодної зверхності*, хіба що сам статус короля порівняно з князем, однак у літературі, як відомо, не про це йшлося (хоча М. Грушевський, як пам’ятаємо, відкликався до такого моменту).

¹⁶⁵ Ипатьевская летопись. Стб. 717.

¹⁶⁶ Окремої уваги заслуговують винятково слов’янські імена перелічених головних представників угорського військового підрозділу. Л. Войтович, відкликаючись до іменування, висловив здогад, ніби “це військо було спільно зібрано в закарпатських комітатах Спіші та Земплині, тобто ближче до кордонів”: *Войтович Л.* Галич... С. 170. Втім, пропозиція є тільки припущенням, ніяких слідів вказаної “поспішності” джерела так само не зберегли. У наведеному складі “засади” випадало би добачати важливе свідчення усе ще належно не оціненої неугорської складової тогочасного населення королівства. Цей момент, зокрема, цілковито проігнорував М. Волощук, всупереч загальновідомим історичним фактам, проте відповідно

до угорської патріотичної візії, трактуючи руський елемент в Угорському королівстві тільки актуальними “переселенцями”, див.: *Волощук М.* “Русь”...

¹⁶⁷ *Dąbrowski D.* Król... S. 35, przym. 55 (з давнішою літературою). Не відомо, чи не йдеться при цьому про одного з трьох братів слов’янського походження, згаданих у документі 1217 р.: *Волощук М.* “Русь”... С. 253, приміт. 1271.

* Можлива нерівність здатна виводитися, хіба що, від юного віку галицького володаря, внаслідок чого він, справді, міг сприйматися “сином” народженого близько 1176 р. угорського короля: той природно репрезентував попереднє покоління для молодшого від нього на чверть століття нового галицького зверхника.

Позбавлений хронології виклад, як уже зазначено, не здатний відсилати до часового конкретизування відповідних подій. Не випадало би, однак, сприймати зазначені заходи щойно відповіддю на складення антиромановичівської коаліції князів до осені 1205 р., як це нерідко пропонувалося в літературі. Поява в Галичі угорців, завдяки присутності яких “не смѣша Галичанѣ . ничто же створити”, звісно, не могла бути істотно віддаленою від складення нової ситуації із загибеллю князя Романа Мстиславовича. Противна партія серед місцевих еліт, само собою, не мала б чекати тривалий час, аби щось “створити” супроти юного володаря. Тому прибуття цих угорців немає підстав співвідносити також і з гаданим неодмінно пізнішим угорських походом до Галича, оскільки приготування такого так само потребувало б певного часу. Власне цієї обставини не врахував Л. Дроба, запустивши до літератури ще й досі популярну версію про угорський похід на чолі з королем, на продовження якої окремі автори схильні як зазначалося, трактувати угорську “засаду” частиною війська, немов прибулого з цим походом. Твердячи про появу угорської “засади” щойно, нібито, з настанням осені після віднесеної до цього часу зустрічі в Сяноку, історіографія явно звично не схильна була надто задумуватися над справжнім змістом такої пропозиції... Зрештою, зустріч неподалік від угорських володінь у Сяноку, радше, випадало би сприймати свідченням акурат проти можливості походу. Як з нею співвідноситься у часі тодішня поява угорців у Галичі – так само не відомо. Проте не зауважені досі не задокументовані активні угорські контакти княгині-вдови та її оточення видаються непідважальними, зі свого боку так само доводячи послідовно союзницький, а не якийсь інший рівень тогочасних відносин.

Однак сприйняття як гаданих сяноцьких домовленостей, так і тогочасного перебігу подій загалом, розвинулося зовсім інакшим шляхом – без залучення належного критичного підходу стосовно пропонованого в попередників, як уже була нагода неодноразово показати, надто схильних до нагоромадження різномірних нічим не обмежених домислів...

Навіть не вдаючись до інших вимовних прикладів, сам розглянутий “програмний”, зрештою, під відповідним оглядом епізод 1235 р. задалегідь неухильно визначав репертуар можливих тлумачень сяноцької зустрічі 1205 р. під пером новітніх дослідників. При цьому, нібито, належалося виходити від подальшого розвитку подій. Однак дотеперішній досвід пропонує достатньо яскравих взірців здатності трактувань, заснованих, немов, на конкретних фактах, насправді немало, а то й цілковито відходити від них, впадаючи в жанр за всіма ознаками нічим не обмеженої, зовсім вільної самостійної незалежної “творчості” на обрану тему¹⁶⁸. Вона виявляється немало притаманною

¹⁶⁸ У колі сюжетів біографії короля Данила Романовича чи не найяскравішим серед новітніх таких прикладів здатне, зокрема, послужити новітнє трактування обставин його прибуття до Холму з чеського походу літа 1253 р.: *Dąbrowski D. Król...* S. 348–349; *Ejusdem. Daniel Romanowicz...* S. 105, 286. Критичні зауваження з приводу цього вражаючого наповнення вияву “незалежної” творчості за цілковитої відсутності панування не тільки над фактами, а й навіть самим собою див.: *Александрович В. “Dlaczego nie spróbować szaleństwa”...* С. 168–171, 179–180. Безпере-

чно, в контакт з Д. Домбровскім виникло переконання щодо тогочасного “учтування” короля з братом у холмських храмах ще одного автора: *Толочко А. П. Основание Холмской епископии. С. 270–271* (“дом св. Иоанна” смог принять и разместить князей с их многочисленной свитой, и при этом вся эта орава какое-то время пировала там (виділено – В. А.) (“прибываше [...] с веселием”: Там же. С. 271). Критику такого не тільки цілковито безпідставного, а й водночас відверто дикого трактування див.: *Александрович В. Холмский епархиальный осередок...* С. 100–103.

давнішій науковій традиції як її визначальна прикметна особливість¹⁶⁹. Проте водночас зберігає здатність не менш успішно вегетувати й у найновішій літературі, загалом призвичаєній презентуватися, нібито, значно критичнішою за практикованими підходами.

У літописному переказі конкретно засвідчено, що для угорського короля княгиня-удова доводилася ятрівкою, тобто, згідно із загальноствосованою термінологією родинних взаємозв'язків¹⁷⁰, – дружиною брата¹⁷¹. Сам цей факт до нас дійшов з уст автора відповідної частини Холмського літопису короля Данила Романовича й ставити під сумнів реальність та характер відзначених родинних пов'язань не випадало би ніяк. Щобільше, дотеперішнє сприйняття все ще не дійшло до такого цілком очевидного, як мало б видатися, визнання¹⁷². Проте саме зазначені міркуванням спорідненості, а не якимось іншим, ніде і нічим, зрештою, не засвідченим реальним чинником посталої ситуації моментам, разом із давнішими взаємними зобов'язаннями між королем та князем Романом Мстиславовичем, й належалося визначати конкретний характер стосунків угорського двору з родиною покійного володаря – його спадкоємцями. Наведене літописне висловлювання не несе в собі нічого іншого поза констатування родинних взаємозв'язків та дружніх стосунків й це, зі свого боку, теж мало б відсилати до продовження і за сина загиблого князя ніяк не перемінених приязних контактів з угорським двором.

Іншим важливим моментом, здатним пояснити спражні характер засвідчених відносин, сприймається знаний зворот зі звернення краківського князя Лешка до угорського короля при супроводженні юного галицького володаря до Угорщини: “Романовы тобѣ бо другъ бѣ . клалася бо бѣста . ако Уставшю в животѣ племени его . любовь имѣти”¹⁷³. Звідсіля слушно робився висновок про наявність між покійним галицьким князем та його угорським родичем певного договірного зобов'язання стосовно взаємної опіки над юними нащадками на випадок смерті одного з них¹⁷⁴. Проблема виходить поза актуальну тему, проте цілком певно повинно йтися про конкретні домовленості поміж обома володарями і їх логічно випадало би навіть відносити, найправдоподібніше,

¹⁶⁹ У колі сюжетів історії часів короля Данила Романовича новіші найскравіші приклади такої методи віднайдено в цитованих опрацюваннях А. Майорова та Д. Домбровського (див. вище).

¹⁷⁰ Див.: Грінченко Б. Д. Словарь української мови. Т. 4: Р–Я. Київ, 1959. С. 546.

¹⁷¹ Див.: Іпатъевская летопись. Стб. 717.

¹⁷² Див., наприклад: *Dąbrowski D. Król...* S. 50 (для автора виразно стверджений у літописному викладі родинний взаємозв'язок вдовуючої княгині з угорським королем пригаданий “jak to nie do końca precyzyjnie określa Kronika halicko-wołyńska”, з цього приводу див.: *Александрович В. “Щастя”...* С. 319). Так залучений ткрмін, зокрема, інтерпретував свого часу: *Włodarski B. Polska...* S. 31. Пряме підтвердження саме такого значення слова “ятров” пропонує також звернення князя Мстислава Даниловича до єпископа-посланця вмираючого князя Володимира Васильковича: *Іпатъевская летопись. Стб. 905.*

¹⁷³ *Іпатъевская летопись. Стб. 719.*

¹⁷⁴ *Włodarski B. Polska...* S. 24, 32; *Dąbrowski D. Daniel Romanowicz...* S. 34–35. Водночас всупереч цілком виразній вимові наведеного джерельного переказу, останній автор твердить про “nieznane co do szczegółów porozumienie polityczne”, тільки в примітці застерігаючись: “Kto wie, czy nie był to rodzaj układu na przeżycie”: *Ibidem. S. 35, przyp. 53.* Пор. також: *Ibidem. S. 36* (“jak dość wyraźnie stwierdza Kronika halicko-wołyńska węgierski monarcha ruszając na Halicz działał na mocy wcześniejszej umowy z Romanem, która niezaprzeczalnie nie miała punktów jednoznacznie niekorzystnych dla strony ruskiej”). Запропонований огляд ситуації позначений однією з численних на сторінках цитованої книги показових неузгодженостей викладу; огляд подібних прикладів для початків біографії Данила Романовича див.: *Александрович В. “Щастя”...* С. 316–318.

до короткого періоду від осадження Ендре II на престолі (29 травня 1205 р.) до смерті Романа через три тижні після цього 19 червня. А коли так, то чи не могло це бути передбачення перед планованим походом галицького князя, здатним водночас вказати і на якісь його тісніші стосунки з новим угорським королем. Один з вірогідних пунктів і повинно було зберегти наведене одиноким джерельне свідчення з відповідного приводу – фраза, вкладає до уст краківського князя у його зверненні до короля в цитованому літописному висловлюванні. Сумніватися в автентичності цього переказу не випадало б, оскільки він цілком узгоджується із задокументованим на сторінках літопису перебігом тогочасних стосунків обох сторін.

Однак коментарі поодиноких істориків до наведеного літописного свідчення нерідко надто далеко відходили від його реальної вимови. Показовим прикладом може бути твердження М. Котляра, нібито відповідна домовленість мала бути скріплена зарученням юного княжича Данила з однією з угорських королевен¹⁷⁵. Воно явно забігає наперед, оскільки справа заручин постає у літописному викладі без будь-якої “передісторії”, цілком “заново” тільки в дещо пізнішій ситуації¹⁷⁶ (пор. далі). Цю взаємну угоду датовано ще від кінця 1204 чи початку 1205 р. – відколи Ендре II після смерті брата став королем¹⁷⁷. В. Нагірний сприйняв таке міркування за “uzasadnione”, проте водночас слушно вказав на можливість укладення подібної домовленості щойно з утвердженням Ендре II на престолі¹⁷⁸. Тому її поява повинна сприйматися наслідком не зафіксованих у джерелах певних тісніших контактів галицького князя з новим угорським королем, а сам засвідчений характер підказує висновок про особливо тісні стосунки, у яких випадало би вбачати не зауважений досі важливий момент активності галицько-волинського володаря завершального періоду його життєвого шляху. Водночас позиція угорського короля стосовно оводо-вілої родини сприймається продовженням і ралізацією саме цих зобов’язань, що, звісно, неперед виключає можливість якихось “угорських зазіхань”.

З огляду наведених міркувань, мабуть, не тільки літературним зворотом, а й обставиною певного, добре відомого тоді, цілком виразно сприйнятого наповнення належить сприймати також твердження літописця про прийняття юного галицького князя з боку угорського короля як “милого сина свого”¹⁷⁹. Намагання побачити і тут наступний з безконечного ряду виразів “підданства” (див. вище) вказує винятково на безперечну схильність до немало хворобливого як сприйняття, так і трактування самої проблеми залежності, чим частина не тільки давніших, а й сучасних авторів здатні грішити послідовно і систематично.

Власне в окресленому, найперше, на такий спосіб контексті стосовно безмірно переексплуатованого в дотеперішній літературі угорського акценту й тільки через таке його “заземлення” випадало би розглядати всю подальшу історію спадкоємця загиблого князя. Сюди належить як переїзд молодого правителя після втечі з Галича та Володимира до угорського двору¹⁸⁰, хоча самі конкретні

¹⁷⁵ Котляр М. Коментар... С. 176.

¹⁷⁶ Див.: Ипатьевская летопись. Стб. 723; Kronika... S. 27.

¹⁷⁷ Włodarski B. Polska... S. 24, 32; Котляр М. Коментар... С. 170–171; Войтович Л. Роман Мстиславович і утворення Галицько-Волинського князівства Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-ліття з дня народження Данила Галицького / Відп. ред. Я. Д. Ісаєвич.

Львів, 2001. С. 26.

¹⁷⁸ Nagirnyj W. Poltyka... S. 118.

¹⁷⁹ Ипатьевская летопись. Стб. 711.

¹⁸⁰ Як уже зазначено, найновіший і найдокладніший огляд цього факту впадає у завідомо зайвий для наукових досліджень “переважаючий патріотизм”, немало, водночас, відходячи від основної теми, див.: Dąbrowski D. Król... S. 50–55. Приведення

обставини цього факту (разом з безперечною відповідною ширшою практикою) все ще залишаються неопрацьованими¹⁸¹, так і збережені також тільки у переказі холмського літописця наміри одруження з тамтешньою королівною, не подані в літописі як складені за часу перебування юного галицького князя при угорському дворі¹⁸². Останні, як уже зазначено, сприйматися свідченням цілком конкретної ситуації вузького періоду перед появою в Угорщині спадкоємця по чоловічій лінії. Літописний виклад лаконічно відзначив цей важливий часовий акцент окремим істотним мотивом: “зане сна оу него не бѣ”¹⁸³. Тобто, у відповідному моменті літописного оповідання повинно би йтися про матримоніальні плани угорського двору щодо юного галицько-волинського князя ще перед народженням за якийсь час до 29 листопада 1206 р. майбутнього Бели IV¹⁸⁴. Отож, як випадає ствердити, такі наміри насправді могли існувати ще за певний проміжок часу до появи потенційного претендента при угорському дворі, хоча досі їх сприймали лише на тлі наступного періоду “угорського дитинства”. Тоді правляча родина насправді вже мала спадкоємця й одруження з викладеними в літописному оповіданні мотивами мало б втратити актуальність.

Д. Домбровскі докладніше розглянув зазначений аспект біографії короля, але через звичне поверхове засвоєння вимови джерельної розповіді не зумів запропонувати аргументованого погляду щодо зазначеної теми. У нього над літописним свідченням послідовно домінує “не впорядкована надмірна ерудиція”, поєднана з popisом обізнаності із ніяк не прив’язаними до аналізованої конкретної ситуації пізнішими фактами біографії поодиноких представниць угорської правлячої родини¹⁸⁵. Проте літопис цілком виразно стверджує про плани короля одружити юного галицько-волинського володаря з однією зі своїх доньок перед народженням спадкоємця. Тому немає ніяких підстав скаржитися на, нібито: “Niezbyt jasne brzmienie odpowiednich fragmentów Kroniki halicko-wołyńskiej”¹⁸⁶. Насправді “niezbyt jasne” воно виявляється тільки в очах окремих новітніх коментаторів, не завжди спроможних прочитати й адекватно сприйняти написане. Не наділені належним терпінням для уважного читання, вони схильні вдаватися до тлумачення, забувши про природний і невід’ємний для свого цеху обов’язок

засвідченої тенденції до можливого реального наповнення запропоновано: *Александрович В. “Щастя”... С. 319–323; Його ж. “Dlaczego nie spróbować szaleństwa”... С. 177–178.*

¹⁸¹ Сдиний у дотеперішній літературі спеціальний їх огляд з не рідкісними для автора авторитарними акцентами, немало поверховий і поспішний, не позбавлений трактувань, не введених від докладнішого опрацювання автентичних джерел епохи: *Волощук М. “Угорське” дитинство... С. 365–376.*

¹⁸² *Ипатьевская летопись. Стб. 723.* Найновіший біограф короля з очевидною поспішністю відкинув цей літописний переказ як віддзеркалення, нібито, “dworskich plotek” (*Dąbrowski D. Król... С. 52*), інформація якого про плани короля за відсутності чоловічого нащадка “jest fałszywa” (*Ibidem. S. 53*). Аргументи на користь вірогідності відображення у відповідному свідченні якогось конкретного (можливо, й вузькочасового) моменту еволюції планів Ендре II стосовно Галицько-

Волинської держави див.: *Александрович В. “Щастя”... С. 319–320, 322; Його ж. “Dlaczego nie spróbować szaleństwa”... С. 177–178.* Пор. також запропоноване далі часове уточнення.

¹⁸³ *Ипатьевская летопись. Стб. 723.*

¹⁸⁴ У новітній літературі так відповідний епізод потрактував Леонід Махновець: *Літопис Руський / За Іпатським списком переклав Л. Махновець. Київ, 1989. С. 371, приміт. 3 (примітка до викладу подій 6714/1206 р.). Д. Домбровскі, найвиразніше не розуміючи суті цієї пропозиції, закинув йому, нібито наведено твердження, “nie powołując się przy tym na jakiegokolwiek przesłanki źródłowe i literaturę”: *Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich (Biblioteka Genealogiczna. T. 6). Poznań; Wrocław, 2002. S. 64.**

¹⁸⁵ *Dąbrowski D. Rodowód... С. 63–67; Ejusdem. Król... С. 52–55.*

¹⁸⁶ *Ejusdem. Rodowód... С. 63.*

послідовно дотримуватися вимови залученого джерела. Оскільки йдеться про період до народження принца Бели, тобто якийсь час перед 29 листопада 1206 р.¹⁸⁷, усі наведені міркування Д. Домбровського в контексті часу після появи юного галицького-волинського князя при угорському дворі 1206 р.¹⁸⁸ чи, в іншому погляді, – після початку – в першій половині щойно 1207 р.¹⁸⁹ наперед позбавлені сенсу як несумісні з конкретним аналізованим фактом біографії короля, виявляються винятково зайвим побічним продуктом історіографії.

Ніяких інших реалій “угорського дитинства” літопис не зберіг й не випадало би за літописця додумувати вірогідні для уподобання факти. Одним з яскравих їх прикладів приймається наступне знаної “проникливості” твердження М. Волощука про “наявність у короля Ендре II щодо волинського князя серйозних планів. Завдання, що ставились монархом, передбачали перетворення Данила із часом (очевидно, від 14-літнього віку) на одного зі своїх східнослов'янських васалів, покликаних уособлювати владу й впливи *Согнам Сасгам* у Галицькій землі і, можливо, на Волині. Не випадково король ще *від серпня 1205 р.* (виділено – В. А.) користувався не просто титулом *Galatiae Rex*, як його батько Бела III, а *Galitiae Lodomeriaeque Rex*. Відтак, на нашу думку, перебування князя-ізгоя (виділено – В. А.) в межах Угорського королівства аж ніяк не можна назвати поневірянням. Практика виховання й протегування молодих престолонаслідників при іноземних дворах із подальшим використанням у своїх цілях самим опікуном була звичним для Середньовіччя явищем”¹⁹⁰. М. Волощук зумів виказати особливу проникливість до ніде й нічим не засвідчених планів угорського монарха (попутньо посилено докладаючи немало власних зусиль для їх “розбудови”), звично поправляючи при цьому загальновідомі факти. Зокрема, винятково “на потребу” ще раз подано зазначене стосування у практиці угорської королівської канцелярії галицько-волинської титулатури, нібито, вже від прийнятого часу сяноцької зустрічі, хоча в самому наведеному тексті ніщо не вказує на вивчення королівського дипломатарію під відповідним оглядом. Автор виходив винятково від того, що з відповідного приводу переконатися – і на цю тему теж – немало надто довільно щодо вимови джерел розмірковувань. Однак ще М. Грушевський на підставі опублікованих документів вказав на наявність таких свідчень щойно тільки від 1206 р.¹⁹¹ Провівши докладніше зіставлення таких джерел, аналогічного висновку дійшов Д. Домбровскі (до свого попередника при цьому він не відкликався), відзначивши водночас рідкісність докладно датованих дипломів¹⁹². Така особливість доступних актів королівської канцелярії не дає змоги довідатися, відколи (а щобільше – за яких конкретних обставин) залучення титулатури виступило звичною повсюдно стосованою нормою канцелярської практики угорського дору. Залишатися ж замість цього з відповідного приводу при дописаних до

¹⁸⁷ Часовий відлік заснований на двох документах папської канцелярії, дати яких визначають народження угорського спадкоємця на період після 7 червня та за якийсь час перед 29 листопада 1206 р.: *Dąbrowski D. Daniel Romanowicz...* S. 52, przyp. 100.

¹⁸⁸ *Dąbrowski D. Rodowód...* S. 65.

¹⁸⁹ *Ejusdem. Król...* S. 235.

¹⁹⁰ Волощук М. “Угорське” дитинство... С. 373. Особливого наголошення потребує

явно уподобане поняття “князя-ізгоя”, до реалій відповідного етапу біографії Данила Романовича, не належалося би розважати, наскільки вдало припасоване.

¹⁹¹ *Грушевський М. Історія...* С. 18, приміт. 2.

¹⁹² *Dąbrowski D. Daniel Romanowicz...* S. 36. Б. Влодарскі, наприклад, послуговувався поняттям “*dłuższa wędrówka*”: *Włodarski B. Polska...* S. 33.

історії безмірно “щедрою рукою” навіть “найавторитетніших і найпереконливіших” здогадах, звісно, не випадало б ніяк.

Уявлення Д. Домбровського на тему гаданого “підданства” виводяться від притаманного йому послідовно негууючого і применшуючого сприйняття короля та його статусу¹⁹³. Зазначений етап життєвого шляху після вимушеного виїзду з Галича подано як “okres kilkuletniej tulaczki Daniela po obcych dworach”¹⁹⁴. Само формулювання вельми показове для авторської візії, хоча, правду кажучи, не настільки слушне, як, нібито, майстерно сконструйоване. Принаймні, залучена формула зовсім не схильна враховувати зафіксованого в літописі кількарізного перебування юного галицько-волинського володаря за цей період у своїй державі¹⁹⁵ та навіть короткочасного повернення на галицький престіл¹⁹⁶, з якого почалася його біографія.

Також щонайменше дивним сприймається знаного патріотичного запалу намагання виставити за тодішніх обставин краківського князя Лешка Бялого “господарем долі” галицько-волинської княжої родини. Буквально: “Leszek Biały wysłał Daniela na Węgry, u siebie zatrzymując księżnę wdowę i Wasylka (виділено – В. А.)”¹⁹⁷. Належалося би гадати, наскільки виїзд галицько-волинського князя до Угорщини мав бути відображенням ініціативи чи – щобільше – волі краківського правителя. Його причетність до переїзду безперечна, проте не випадало би приєднуватися до намагання подати ситуацію так, нібито доля овдової родини цілком мала знаходитися у руках угорського короля та краківського князя й останній “wysłał Daniela” “u siebie zatrzymując księżnę wdowę i Wasylka”. Привернута увага до властивого стосунку Ендре II до овдової родини (див. вище) показує подібні міркування, знову ж таки, щонайменше не зовсім коректними. Таким самим непорозумінням є й твердження, нібито Лешек Бяли “затримав у себе” княгиню-вдову з молодшим сином, оскільки літописний виклад про несподівано прихильне прийняття втікачів у Кракові не дає найменших підстав приписувати краківському князеві якоевсь вірогідного “насилства”. Наведене тлумачення зазначеного епізоду належить до очевидних прикладів некоректного трактування виокремленого літописного викладу, на сторінках цитованої польської біографії короля Данила Романовича, як на численних конкретних прикладах уже була нагода привернути увагу в обох неодноразово цитованих рецензіях, – далеко не рідкісного. За так облегшеного підходу виклад фактів неunikнено прибирає акцентів, невластивих вимові самих джерел і навіть за умови їх залучення замість них витворюються цілком нові, на них тільки “подібні”.

Так само ніщо не здатне вказати нібито польсько-угорський поділ “сфер впливу” у Галицько-Волинській державі повинно засвідчувати також “rozdzielenie rodziny Romanowiczów i wysłanie Daniela na Węgry jako *swoistego zakładnika – gwaranta przyjętego status quo* (виділено – В. А.)”¹⁹⁸. Те, що літопис як одиноке джерело відомостей про аналізовані події не тільки нічим навіть натяку не подає на щось таке, для автора у напливі очевидного угорського екстазу виявляється не наділим ніякісіньким значенням. Остаточо випавши зі скромних шат історика й приодягнувши замість них тогу “творця історії”, він, не відмовляючи собі в самозадоволенні, самовіддано переколює давно минулі події на власне уподобання

¹⁹³ Див.: Александрович В. “Щастя”... С. 349–350.

¹⁹⁴ Dąbrowski D. Daniel Romanowicz... S. 50.

¹⁹⁵ Ипатьевская летопись. Стб. 726, 727, 728.

¹⁹⁶ З цього приводу у тексті польського автора тільки мимохідь відзначено “перерви”: Dąbrowski D. Daniel Romanowicz... S. 51.

¹⁹⁷ Dąbrowski D. Daniel Romanowicz... S. 50.

¹⁹⁸ Ibidem. S. 51.

і розсуд, невгамовно витворюючи на знаний спосіб “від самого себе” образ історії, насправді позбавленої, однак, виразнішого зв’язку з автентичною ситуацією (поза, хіба-що, контекстом рядового “дюма-роману”). Найочевидніше, йдеться, про зовсім інший жанр, неспроможний мати нічого спільного з повноцінним науковим дослідженням в актуальному розумінні цього не тільки завдання, а й водночас зобов’язання, тобто про щось винятково насамперед наукоподібне, з наукою у її загально визнаному і загальноприйнятому виразі завідомо несумісне.

“Угорське дитинство” короля Данила Романовича, як воно викладене на сторінках літопису, зі свого боку, так само мало би вказати на очевидну неможливість пожаданого “підпорядкування”, до чого відсилає й уже відзначене послідовно зовсім інше сприйняття родини покійного галицько-волинського князя угорською стороною. Втім, до такого висновку неухильно провадить уся розглянута еволюція угорських стосунків зі спадкоємцями князя Романа Мстиславовича. Але література віддавна схильна як віднаходити, так і додумувати й пропонувати інші наголоси при розгляді тогочасних фактів, звично виходячи при цьому не від самих джерельних переказів, а найперше “незамінних підручних багатств” історіографії, доповненої скарбами подивудітного “гіпотетизованого всезнайства”, немало навчених, на жаль, на такій, власне, основі й актуально працюючих авторів.

Докладніше осмислення трактування угорського акценту в початковому періоді біографії короля Данила Романовича показує його родовід не від засвідчених у літописі та супутніх джерелах вказівок стосовно реалій тогочасної ситуації. Воно виставляє поширені погляди результатом перенесення на неї зродженого у вихідних мотивах винятково із зазначеного послідовно поверхового сприйняття “канонізованої” подачі участі Данила Романовича в коронаційних урочистостях Бели IV. Принципово суперечний знаним історичним реаліям, нічим не оправданий погляд про угорське підданство ще часів Н. Карамзіна й тут теж зумів накинути визнання підданства, облагороджене уже достатньо давньою “традицією”, згодом суттєво підкріпленою схильнянням до такої версії чималою рядю визнаних наукових авторитетів.

Тому усі засвідчені в літописному викладі цілком очевидні моменти реального наповнення виявилися так чи інакше, а здебільшого – цілковито проігнорованими в пропонованих досі інтерпретаціях сяноцької зустрічі 1205 р. та гаданих досягнутих тоді домовленостей. Л. Дроба датував сяноцький епізод щойно осінню 1205 р.: на його думку, він мав відбутися уже під час організованого на виконання давнішої домовленості з покійним князем походу короля на Галич¹⁹⁹. Польський історик, не заглиблюючись, подав поспішний похід угорського короля з метою опанувати Галицько-Волинську державу, але в Сяноку його, нібито, мала перестріти вдова й укласти з ним певні домовленості. М. Грушевський слушно йому заперечив. Він відкинув таке твердження, відкликавшись до літописного оповідання з цілком виразним та однозначним за вимовою відсиланням до викладених у ньому, проте при пануючій немало своєрідного забарвлення “увазі” до джерел ще й досі так і не побачених обставин зустрічі: “в Сяноку був просто з’їзд (“снимал ся”)²⁰⁰, відкидаючи можливість чогось іншого. Навівши твердження літописця про прийняття юного галицького володаря в угорського короля як свого милого сина, М. Грушевський з жалем відзначив відсутність відомостей стосовно “політичного підкладу сеї опіки”: “З

¹⁹⁹ Droba L. Stosunki... S. 378.

²⁰⁰ Грушевський М. Історія... С. 18, приміт. 1.

фактів бачимо, що король бере в свою опіку Романовичів і їх землі, а за те, чи то за згодою їх матери й бояр, чи на власну руку, приймає на себе ролю зверхника сих земель: від тепер він титудує себе королем Галичини і Володимирії”²⁰¹.

Запропонований коментар, як і його основа в літописному викладі, не у всьому однозначні, оскільки стверджений у літописі статус “милого сина” не найкраще ув’язується з прийнятим невдовзі титулом, проте що конкретно здатне стояти за цим явним протиріччям – не відомо. Однак наведена літописна розповідь про присутність угорської “засади” задля приборкання можливої за знаної ситуації Галича боярської опозиції й у вислові літописця саме такою, а не якогось іншого завдання достатньо красномовно вказує на безперечну угорську підтримку юному володареві. Вона виразно відсилає до опіки, проте питання про конкретний характер її самої у літературі досі, фактично, так і не постало, оскільки всі зусилля незмінно скеровувалися до тиражування поверхо-во сприйнятого і визнаного “угорського підданства”, наділеного здатністю надалі неунікнено накидати відповідне бачення будь-якого наступного епізоду перебігу подій. У контексті наведеного погляду доповнення до угорського королівського титулу сприймається не зовсім зрозумілим, проте показово видається його поява, як уже зазначено, тільки від 1206 р.: жодний з-поміж раніших документів королівської канцелярії чогось подібного не зафіксував. Тобто, його залучення не відображає ситуації 1205 р., а пізнішу, складену вже, очевидно, тільки після формування до осені того року князівської коаліції проти Романовичів, хоча й немає ніяких джерельних підстав для прийняття якогось певного співвідношення та взаємозалежності обох зазначених моментів. Проте видається очевидним доповнення до угорського королівського титулу не за часів перебування юного Данила Романовича на галицькому престолі, а вже після того, як спадкоємці князя Романа Мстиславовича змушені були покинути місто. Є, однак, певним, що поодинокі збережені факти тогочасної історії надто скупо викладають перебіг подій та їх ширший контекст й не надаються для вичерпного відтворення з бажаною докладністю усіх непростих перипетій тодішньої дійсності. Загальностосоване ж досі незмінно облежене відважне “додумування до історії”, звісно, як неприйнятне, так і неприпустиме й рано чи пізно повинно покинути коло практикованих методів її трактування.

У новітній літературі версію про угорський протекторат прийняв Гжегож Януш Тиліньскі, вказавши, нібито король “liczył na rozciągnięcie na nie (галицькі та волинські землі – В. А.) zwierzchnictwa Węgier”²⁰². В. Нагірний, як уже зазначено, визнав, що в Сяноку, взамін за допомогу, княгиня-вдова “uznała zwierzchnictwo Andrzeja II nad swymi synami”²⁰³. Д. Домбровскі в контексті

²⁰¹ Грушевський М. Історія... С. 18.

²⁰² Tyliński G. J. Przyczyny... S. 75–78. Позбавлений наукового апарату короткий виклад на підставі шести позицій давнішої літератури, безпосередньо “з’їздові” присвятив зазедве абзац тексту (Ibidem. S. 77): “Postanowienia zjazdu sanockiego były w pewnym sensie realizacją wcześniejszego układu między Romanem i Andrzejem, a jednocześnie, zgodnie z zasadą “duży może więcej” stawiła króla węgierskiego w nad wyraz korzystnej sytuacji. W Sanoku spotkał się bowiem Andrzej z wdową po Romanie. Wdowa

liczyła zapewne na to, iż uda jej się zachować księstwa halickie i włodzimierskie dla synów, Andrzej zaś liczył na rozciągnięcie na nie zwierzchnictwa Węgier (tym bardziej, że miał do tego słuszny tytuł z lat 1188–1190). Rządy w Haliczu zostały więc powierzone wdowie, a Andrzej przyjął tytuł króla Halicza i Włodzimierza, rozciągając nad tymi księstwami swoje faktyczne zwierzchnictwo; jednocześnie Andrzej zobowiązał się do opieki nad Danielem, a dla realizacji postanowień układu do Halicza została wysłana załoga węgierska”.

²⁰³ Nagirnyj W. Polityka... S. 149.

його поглядів на особу короля Данила Романовича так само схилився до версії протекторату²⁰⁴, хоча й зробив це не без певних застережень. Спершу стверджено про зустріч з угорським королем у Сяноку “jak jedynym w tym momencie sojusznikiem na jakiego mogła (княгиня-вдова – В. А.) liczyć” на підставі його давнішого порозуміння з покійним чоловіком²⁰⁵. Далі йдеться про “з’їзд” цілком за Л. Дробою “już w trakcie wprawu węgierskiej”²⁰⁶, а знана з літопису “засада” потрактована як “wsparcie”²⁰⁷. “Wsparcie” логічно належалося юному самостійному володареві – залучений термін не вкладається до набору понять підпорядкованості та протекторату. Однак, незалежно від цього, розгляд проблеми закінчився на очікуваний – у контексті знаної загальної візії автора – спосіб: “W Sanoku król Węgier, wypełniając sojusznicze zobowiązania wobec Romana, objął opiekę nad wdową po nim i jej dziećmi, przede wszystkim zaś nad w pełni w jego opinii legalnym księciem halicko-włodzimierskim, Danielem (виділено – В. А.)”²⁰⁸. Те, що джерело самого повідомлення однозначно відсилає до малолітніх нащадків (див. вище) для неодноразово засвідченої прогресивності мислення не тільки не найголовніше, а й не варте уваги зовсім. Виявленням того ж незмінно прогресивного підходу сприймається також переконання, нібито роль опікуна належалося вкористати підставою до офіційного втручання у внутрішні справи держави, а далі навіть з’являється твердження про погодження польської сторони “z faktem zholdowania przez Andrzeja II księżny wdowy i jej synów (виділено – В. А.)”²⁰⁹. Тобто, попри розважання і сумніви, Д. Домбровські, все ж, визнав угорський протекторат над державою Данила Романовича як чергову цеглину в “улюблену будівлю” неодмінного “угорського підданства”. Про рівень проникнення, як і відтворення ситуації свідчить, хоча б, наведене відкликання при цьому до “вдови і синів” не дивлячись на визнання старшого з них “легальним князем (sic!)”²¹⁰.

Запрезентовані “середньовічні світи” – і це не скарб винятково цитованого автора за засвідчених обставин – явно не схильні обертатися у колі реалій епохи. Практично, в цьому конкретному випадку послідовно повторено класичну модель визнання угорського підданства на підставі участі короля Данила Романовича в коронації Бели IV 1235 р. з тією ж підміною автентичних джерельних переказів до теми зіставленням переповненого безпідставними здогадами цілком поверхового у викладі проблеми історіографічного скарбу, ще й прикрашеним незмінним неунікненним плутанням у термінології.

Насправді не тільки описаний перебіг подій, а й реалії подальшого їх розгортання у відображенні пізнішого холмського літопису як, здебільшого, єдиного джерела для реконструкції відповідних обставин, не дають ніяких не те що надійних, а взагалі жодних підстав для висновку про прийнятність якогось підпорядкування юного князя Угорщині та угорського васалітету. Докладніший розгляд такої версії характеризує її як не засновану на неприйнятних аргументах. Фактично, її основою стали коли не переконання, то, принаймні, немало хвороблива, як уже була нагода показати за іншої okazji, схильність сприймати неодмінну несамотійність короля на поодиноких послідовних етапах його життєвого шляху починаючи від самих початків, стійке при звичаєння бачити його незмінно винятково в такому контексті й відповідно трактувати

²⁰⁴ Dąbrowski D. Daniel Romanowicz... S. 35–38.

²⁰⁵ Ibidem. S. 34–35.

²⁰⁶ Ibidem. S. 35.

²⁰⁷ Ibidem.

²⁰⁸ Ibidem. S. 37.

²⁰⁹ Ibidem. S. 38.

²¹⁰ Пор. також відповідне власне твердження самого Д. Домбровського: Dąbrowski D. Daniel Romanowicz... S. 34.

історію тієї непростої, особливо за дотеперішніх неунікнено поверхових підходів, для аналізу й осмислення, епохи. Щобільше, як уже зазначено, отак “організоване” “підданство” переслідує не тільки самого Данила Романовича, а й інших західноукраїнських володарів, виступаючи однією з популярних неодмінних тем новітніх історіографічних зусиль у неодноразово засвідченому не рідкісному послідовно надмірному вимірі. Кожна втеча до Угорщини виявляється підставою для “миттєвого” визнання підданства. Однак, як переконує критичний перегляд – винятково історіографічних, оскільки комплекс джерел до історії епохи не пропонує нічого навіть віддалено подібного на щось те, що свого часу зуміли з відповідного приводу побачити серед повідомлень окремих з джерельних переказів певні представники наукового цеху та, з їхньої подачі, – понад усяку міру далі розвинути уже новітні послідовники – йдеться про завідомо видуману історію, немало віддалену від автентичної.

Тому версія про угорське підданство юного Данила Романовича та його держави при докладнішому розгляді виявляється заснованою не на придатних для прийняття переконливих та належно осмислених конкретних фактах. У її основі без особливих зусиль віднаходиться зроджене на “невловимих” з наукового огляду підставах переконання про неминучу несамостійність князя, його неунікненну підпорядкованість, об’єктом якої, відповідно до доступних джерельних свідчень та знаного перебігу подій, виявлялося Угорське королівство з окремими відзначеними того ж характеру, проте немало скромнішими польськими акцентами²¹¹.

Загалом, як уже йшлося, не випадало би вважати сяноцький “снем” таким, щойно на якому новий угорський король повинен був визнати юного галицького володаря, – для цього мав пройти вже достатньо тривалий час і досвід гаданих стосунків між обома дворами, що їм, безперечно, належалося попередити зустріч, на якій в доступних джерелах, все ж, збереглися певні натяки, заперечує таку можливість. Може братися під увагу, звичайно, підтвердження певних моментів уже існуючих домовленостей і вірогідні актуальні акценти взаємних контактів, викликаних новим розвитком ситуації, що й повинно було стати безпосереднім приводом побачення. Треба думати, що як само воно, так і його результати виходили від якогось уже пізнішого етапу розвитку конкретної короткотривалої, як невдовзі виявилось, тогочасної ситуації між посадженням юного спадкоємця на престіл на звістку про загибель його батька²¹² та виступом коаліції князів, внаслідок якої родина загиблого князя змушена була рятуватися втечею з Галича. Проте ніяких часових натяків скупий літописний переказ не зберіг, а щедрі ні на чому не засновані домисли схильних до такого управління історії як давніших, так і – не менше – новіших авторів не тільки нічого не спроможні пояснити, а й завідомо неприйнятні в самій їх основі. Складені тоді обставини ознаменували собою зовсім інше становище, внаслідок якого овдовіла родина змушена була втікати до Володимира, далі, перед очевидною небезпекою, – до Кракова, а сам юний князь врешті опинився при угорському дворі. Його переїзд сприймається

²¹¹ Щодо них показовим сприймається заперечення у новітній польській літературі зродженого під пером маістра Вінцентія, званого Кадлубком, погляду про васальну залежність князя Романа Мстиславовича від князя Лешка Бялого: *Nagirnyj W. Polityka...* S. 92–94; *Dąbrowski D. Daniel Romanowicz...* S. 37, przym. 61.

²¹² Відповідні обставини лаконічно, проте винятково яскраво викладені в літописній розповіді: *Ипатьевская летопись*. Стб. 726. Новітній стислий огляд зазначеної ситуації з наголошенням окремих не зауважених у давнішій літературі істотних акцентів див.: *Александрович В. “Щастя”...* С. 317–319.

результатом певної наступної не зафіксованої у джерелах домовленості, вказуючи на продовження контактів з угорським двором, тобто їх очевидний достатньо регулярний, навіть за умов того часу, характер.

На такому тлі сяноцька зустріч логічно повинна сприйматися не інакше, як одиноким зафіксованим побіжною літописною згадкою епізодом гаданих активніших взаємин овдовілої княгині та її оточення на угорському напрямку в найближчий період після загибелі князя Романа Мстиславовича. З них задокументованими можна визнати неодмінні попередні стосунки перед сяноцькою зустріччю, її саму та теж нічим не зафіксовані пізніші домовленості, які привели юного галицького князя Данила Романовича до угорського двору. Ніякої конкретної хронології літопис, як і інші джерела, не зберегли. Ці стосунки засвідчують досить тісне спілкування без будь-якого виразніше зазначеного сліду угорського підпорядкування. Навпаки, йдеться про очевидне послідовне дотримання угорською стороною зазначених гаданих зобов'язань, досягнутих наприкінці життя князя Романа Мстиславовича 1205 р. Джерела не відногували жодних навіть натяків на можливість якогось іншого розгортання ситуації, а щедрим здогадам уже двох століть про “щось інше” об'єктивно варто б нарешті зайняти належне їм місце серед скарбів “побічної продукції” історіографічного досвіду.

Суперечною цьому здатна сприйматися, хіба, відзначена поява при недоступних нам обставинах у титулі короля додатку галицького і володимирського, віднованого щойно від 1206 р., можливо, як зазначалося, – за складених на той час нових умов, коли юний князь уже змушений був покинути Галич²¹³. Як автентичне тло появи титулатури, так і співвіднесене тоді з нею конкретне наповнення, звісно, недоступні для з'ясування²¹⁴. На подібному тлі твердження про якийсь “гольд” у Сяноку²¹⁵ є очевидним нічим не обумовленим домислом. Воно сприймається навіть цілковито суперечним засвідченим у літописі реаліями конкретної ситуації, підпорядкованим при такому визнанні та прийнятті відповідного факту “історичному” вже незмінному переконанню стосовно “неунікненого угорського підданства” поряд з відзначеними й іншими “підданствами” володарів західноукраїнських земель. Тобто, йдеться про явне і безперечне непорозуміння.

Наступний пропагандистський досі аналогічного змісту угорський акцент біографії короля датується одразу найближчим часом після розглянутого сяноцького епізоду. Не раніше березня, але перед початком вересня 1206 р.²¹⁶ відбувся збройний похід сформованої восени попереднього року коаліції князів разом з польськими князями проти Романовичів, внаслідок якого їм випало втратити Галич. Однак Ендре II як покровитель спадкоємців загиблого князя невдовзі під стінами Володимира зумів домовитися з поляками, внаслідок чого для нащадків Романа Великого вдалося врятувати родинний Володимир²¹⁷.

²¹³ Див., зокрема: *Dąbrowski D. Daniel Romanowicz...* S. 35–38.

²¹⁴ Свідченням того, наскільки поза зобов'язуючими реаліями епохи окремі автори схильні трактувати поодинокі факти може, зокрема, слугувати зауваження Д. Домбровського: “Być może wyrazem zaistnienia opawianego związku (гаданого юного короля Данила Романовича з однією з угорських королевиц – В. А.) jest przyjęcie przez Andrzeja II w 1206 roku tytułatury halicko-wołyńskiej” (*Dąbrowski D. Rodowód...*

S. 66, przyp. 231). Не випадало би докладати зусиль до доведення поєднання у запропонованому висновку надто різних за їх природою фактів, між якими не може бути, звісно, рішуче нічого спільного.

²¹⁵ *Dąbrowski D. Daniel Romanowicz...* S. 36.

²¹⁶ *Бережков Н. Г. Хронология русского летописания. Москва, 1963. С. 88, 99–100; Dąbrowski D. Daniel Romanowicz...* S. 43, przyp. 74.

²¹⁷ *Лаврентьевская летопись ПСРЛ. Москва, 1997. Стб. 427.*

Істотна угорська допомога в літературі невідступно отримала трактування у знаному контексті: “jak sądzimy, dopiero wówczas, w obliczu upadku panowania nad księstwem halickim i zagrożenia posiadania włodziemskiej części państwa, księżna-wdowa wraz z synami (виділено – В. А.) złożyła hold węgierskiemu monarsze, co dopiero wówczas dało mu formalne podstawy do stosowania przez niego ruskiej tytułatury”²¹⁸. Те, що, як з відкликанням до автентичних документів раніше ствердив сам автор, така титулатура функціонувала в практиці королівської канцелярії власне від 1206 р. (див. вище), за чергового оберту трактування “власного непрочитаного” уже не повинно, як виявляється, мати істотнішого значення. Далі залучено й наступне цілком очевидне підтасовування фактів: “bojąc się Kazimierowiczów i ich pretensji – a przecież *relacje z nimi nie były od Zawichosta uregulowane* (виділено – В. А.) – wdowa po Romanie w imieniu synów mogła uznać się *lenniczną Arpadów* (виділено – В. А.) z zachodniowołuńskiej części państwa”²¹⁹. Адже малися на увазі події уже наступного року після того, як княгиня-вдова з синами втекла до краківського “Казимировича” й залишилася у нього разом з молодшим сином. Літописець, як пам’ятаємо, цілком виразно ствердив про прихильне прийняття втікачів у Кракові. Як навіть після цього стосунки надалі мали залишатися “nie uregulowane” – розважати, звісно, не належалося б. Хоча на початку сторінки Д. Домбровські признався, що йдеться винятково про його власне припущення, надалі воно вже незмінно фігурує доконаним фактом з чималого ряду канонічних “упадань” перед угорською стороною. При такому реферуванні ситуації закономірно знову постає також питання, чому при цьому фігурує “вдова з синами”, коли князем, як уже була нагода наголосити з відповідного приводу, виступав старший з них й чому “*lenniczną Arpadów*” мала “визнаватися” мати-вдова. “Арпади”, а не конкретний правлячий представник династії, безумовно, теж не повинні не привернути уваги як окремих акцент.

Усі ці далеко не другорядні за їх реальним наповненням моменти вказують на очевидну спроможність із безперечним облегшенням вдаватися не просто до історичної термінології, а відповідного контексту подій, історії загалом, нав’язливо пропагуючи нічим не обґрунтовану поверхово зроджену “дорогу ідею” як нібито припущення, тут же перетворену на факт зі здатністю породжувати надалі наступні собі подібні факти. Не випадало би назвати таке історіописання фальшуванням, але описана історіографічна реальність за всіма її ознаками виглядає власне так. Як видно, самі найкращі наміри в інтересах науки, нічого в інтересах тієї ж науки змінити не здатні...

Ендре II виступає оборонцем родини князя Романа Мстиславовича також після вигнання з Галича княгині-вдови наприкінці 1212 чи на початку наступного року²²⁰ – тут новіший біограф визнав таку місію короля зовсім слушно²²¹. Проте продовження з відкликанням до частини місцевих еліт, “najwyraźniej nie mogących znieść władzy Daniela w charakterze węgierskiego lennika”²²² бумерангом повертає до неунікнено улюбленого “угорського підданства” як однієї з мало що не головних ідей новітньої історіографії. Зрештою, боярській опозиції, як відомо, зовсім не на угорському акценті мало при цьому залежати...

Щобільше, йдеться не тільки про всіма силами історіографічної мускулатури насаджувану угорську зверхність. Водночас, як виявляється при викладі

²¹⁸ Dąbrowski D. Daniel Romanowicz... S. 43.

²¹⁹ Ibidem. S. 44. Показово, що В. Нагірний не приділив якоїсь особливої уваги зазначеним володимирським домовленостям, див.:

Nagirnyj W. Polityka... S. 151.

²²⁰ Ипатьевская летопись. Стб. 727–728.

²²¹ Dąbrowski D. Daniel Romanowicz... S. 75.

²²² Ibidem. S. 76.

подій протистояння 1213 р. та включення до нього краківського князя Лешка Бялого, не тільки юні Романовичі, а й інші місцеві князі мали перебувати тоді водночас ще й під польською зверхністю: “widać dobrze, że Leszek był w owym czasie feudalnym zwierzchnikiem Mściśławowiczów”²²³. Підставою такого висновку виявляється втягнення краківського князя до боротьби за намовою князя Олександра Всеволодовича, який прагнув повернути Белз, свого часу переданий юному Василькові Романовичу: “Приде Лестько к Белзоу . оубъженъ Александромъ . Влекандръ же не приаше . хотя зла Романовичемъ и приа Белзь . и да Влекандрови”²²⁴. Польський князь не міг не мати в цьому свого інтересу, проте ніщо як в самому літописі, так і інших актуально доступних джерелах не здатне свідчити на користь тієї позиції, якою схильний наділити його новітній польськопатріотичний письменник. Тобто, перед нами, зову ж, котрий уже з-поміж ні на чому не заснованих неунікненного ряду домислів, посталий внаслідок звичного незмінно практикованого тлумачення не прочитаного джерела. Серед аргументів використано, зокрема, цитований літописний запис, за яким польський князь “приа Белзь . и да Влекандрови”²²⁵. Проте він здатний означати тільки захоплення міста, в якому князував юний Василько Романович, та передачу його союзникові – князеві Олександрові. Д. Домбровському, при незмінному достатньо своєрідному наставленні щодо Данила Романовича, мало, як виявилось, видатися, ніби йдеться про підпорядкування польському князеві, хоча далі, коли “Даниль же ѿиде с мтрью своею в Лахи . ѿпросивса ѿ корола . Лестько же приа Даиила с великою чѣтью”²²⁶. Однак цього зауваження, звідомо не здатного вписатися до “блискучої концепції”, вдалося не побачити.

Подібні жарти панували над новітнім біографом настільки, що далі на доказ незаперечної правоти стверджено: “Co więcej, nieco różniej, organizując (Leshko Biali – В. А.) wyprawę na Halicz, poja [pojmie] Daniela z Kamieńca, zaś Aleksandra z Włodzimierza, a jego brata Wsiewołoda z Bełza”²²⁷. Літописний текст подає щось зовсім інше: “Лестько же поа Данила ис Каменца а Влекандра из Володимера а Всеволода из Белза когождо ихъ со своими вои . бѣ бо вои Данилов болши и крѣплиши бяхоу боаре велиции ѿца его вси оу него (виділено – В. А.). видивъ бо Лестько се . и поча имѣти любовь великоу . ко кнзю Данилоу . и братоу его Василкоу”²²⁸. Опушене в польського автора у наведеному контексті красномовне відсилання “бѣ бо вои Даниловъ болши и крѣплиши бяхоу боаре велиции ѿца его”, що й мало обумовити “любовь великоу . ко кнзю Данилоу . и братоу его Василкоу”, засвідчує свідоме або ж мимовільне – через очевидну цілковиту відсутність вразливості на подібні зауваження літопису – фальшування вимови залученого джерела. Наведений фрагмент, якому не знайшлося місця у незмінно польськопатріотичних побудовах Д. Домбровського, надто виразно показує як авторський науковий потенціал, так і самостійну вартість таких глибоко зацікавлених розважань. Історик в особі Д. Домбровського виявився неспроможним до адекватного – поза можливими “інтересами” – залучення і відтворення переказу джерел, нездатним утриматися від дорогоцінної

²²³ Ibidem. S. 77.

²²⁴ Ипатьевская летопись. Стб. 728. У наведеній цитаті привертає увагу незрозуміла фраза, яка явно випадає з цілісного контексту розповіді, “Влекандръ же не приаше . хотя зла Романовичемъ”. Що саме “не приаше” князь Олександр, прагнучи зла

Романовичам, можна тільки здогадуватися. Переклад Л. Маховця, нібито Олександр “не сприяв”, прагнучи зла Романовичам (Літопис Руський... С. 373), явно довірливий.

²²⁵ Ипатьевская летопись. Стб. 728.

²²⁶ Там же. Стб. 729.

²²⁷ Dąbrowski D. Daniel Romanowicz... S. 78.

²²⁸ Ипатьевская летопись. Стб. 729–730.

можливості зображати “своїх” винятково білосніжними овечками з усіляким упослідженням небажаних “чужих”. Однак залучений при цьому метод діє лише доти, доки автору випадає втішатися отаким здобутком у зосередженості власної “творчої лабораторії”. За порогом діють інші закони й зовсім інакші вітри ятрять осягнення, хіба, неунікненого авторського самолюбства, а самовіддано виплеканий успіх здатний прибирати цілком іншого значення...

У наведеному конкретному випадку, якби автор, замість звично поспішати із заздальгідь готовими знаного наповнення висновками, завдав собі труду уважніше простудіювати завідомо “непотрібне” джерело свого уявлення, він не тільки не приписував би краківському князеві нічого цілковито несумісного з його тодішньою позицією. Водночас склалася би також можливість побачити в окремих ненав'язливих висловлюваннях літописця одинокі виняткове свідчення як тогочасних скромних успіхів родини князя Романа Мстиславовича, так і важливу заповідь її подальшого шляху до виходу з непростой ситуації. Коли юний князь Василько змушений був покинути Белз, за словами літописця, “боаре не изневѣришася . но идоша вси со княземь Василкомъ”²²⁹. А далі, коли після короткочасного перебування у Лешка Бялого, вимушений знову покинути Галич князь Данило, “ѡтоуда же иде в Каменецъ . с мтрѣю си . братъ же его Василко и боаре вси . срѣтоша и с великою радостью”²³⁰. Очевидно, не випадало би вбачати в наведених зворотах винятково фразеологію незмінно панегірично налаштованого літописця. Проситься здогад про відображення у зацитованих висловлюваннях тієї, власне, формули, завдяки якій і при неухильній дії якої з юного княжича виростала та постать, що їй випало залишитися в історії королем Данилом Романовичем. Надто скромно літопис відобразив цей процес й надто мало відомо про нього, проте “бѣ бо вои Даниловъ болши и крѣпѣиши бахоу боаре велиции ѡца его”. І ця все ще недооцінена обставина немало спрацювала на поступовий неухильний вихід спадкоємців князя Романа Мстиславовича з тих, справді, не позбавлених фатального забарвлення обставин, у яких їм випало опинитися після загибелі глави родини.

Звідсіля показовим сприймається ще один однозначної вимови акцент стосовно синів князя Романа Мстиславовича: “Obaj Romanowicze... postrzegani jako protegowani węgierscy, znaleźli się w fatalnej sytuacji, z której teoretycznie mogli się już nie wydobyć. Nie dość, że z racji pretensji halickich byli lennikami Arpadów, a jako dynaści zachodniowołyńscy pozostawali w stanie zależności od Leszka, to jeszcze spadli do kategorii najdrobniejszych książątek dzielnicowych, jakich niewątpliwie sporo już wówczas funkcjonowało na pograniczu wołyńskokijowskim”²³¹. Однак автор у такому твердженні вивився нездатним уловити різницю між нащадками творця об'єднаної Галицько-Волинської держави та “князівською дрібнотою” з-поміж регіональних еліт. Тому таке розумування випадало би віднести не так до братів-князів, як самого автора, неспроможного зрозуміти не тільки, нібито, використане джерело. Водночас, виявляється, – йому недотупне також свідчення прихованої вимови також власних текстів, глибшого їх пласту, покликаного незмінно оцінювати та вивіряти й коригувати розкладений на поверхні перший, визначаючи його довготривалість та здатність зберігатися як серед здобутків історіографії, так і в системі уявлень з приводу тих або інших історичних фактів чи явищ.

²²⁹ Ипатьевская летопись. Стб. 728.

²³⁰ Там же. Стб. 729.

²³¹ Dąbrowski D. Daniel Romanowicz... S. 78.

Ще один приклад опрацьованого на уже неодноразово відзначених засадах та зі зною незмінною готовністю до визнання “угорського підданства” дотеперішня література співвіднесла із ситуацією безпосередньо перед розглянутими коронаційними торжествами 1235 р., коли у середині того ж року в конфлікті з чернігівськими князями Данило Романович зазнав відчутної поразки від половців під час сутички поблизу Торчеська й виявився хитрістю усунути з Галича та виїхав до Угорщини²³². Докладний час звично не відомий. У новішій літературі В. Нагірний відніс його до періоду “w końcu lata lub na początku jesieni”²³³. М. Бартніцкі роглядав його у контексті ситуації шойно після смерті Ендре II, вже за Бели IV²³⁴. Появу при тамтешньому дворі Д. Домбровські схильний був подати в немало літературизованому викладі при своєму незмінно улюбленому акцентуванні: перед угорським королем “*stawał w roli petenta* (виділено – В. А.) *wychowanek i dość – co prawda – daleki krewniak, który uparcie przez ponad dziesięciolecie przeschadzał w rozciągnięciu na księstwo halackie węgierskiej dominacji*”²³⁵. Без неунікненої “домінації”, звісно, й цього разу так само обійтися не могло ніяк.

Однак, на відміну від новішого біографа, угорський двір, як видно, не чувся переобтяженим у сприйнятті Данила Романовича сталим для певної частини історіографії набором безконечних “жалів”. На це здатне вказати вже само тривале, як на відповідні обставини, (правду кажучи, не зовсім навіть зрозуміле – після військової невдачі князь виїздить зі своєї держави, покинувши її на молодшого брата²³⁶) перебування в Угорщині впродовж декількох місяців. Уже така виняткова, тим більше на тлі знаних обставин, довготривалість тогочасної присутності²³⁷, попри знані загальнодоступні зусилля новітньої історіографії з насаджування протилежного сприйняття, навіть сама по собі навряд чи придатна для розгляду із залученням звичної фразеології підпорядкування.

Одиноким доступним конкретним епізодом цього достатньо протяжного, як випадало би здогадуватися, “гостювання” якраз і стала участь у коронації наступника померлого короля – Бели IV 14 жовтня 1235 р. Викладаючи відповідну ситуацію, Д. Домбровські “своїм обичаєм” на доповнення до попередніх успіхів на відповідному поприщі, й цього разу ствердив: “*Niewątpliwie uznał się wówczas ich (обох королів, втім і померлого, як захотів у наведеній фразі ствердити автор – В. А.!) lennikiem czy ściślej mówiąc, potwierdził stan zależności, w którym formalnie pozostawał od 1206 (sic!) r.*”²³⁸. Безпосередньому продовженню, однак, належалося стати ще кращим: “*Fakt ten w sposób nie budzący wątpliwości* (виділено – В. А.) *potwierdza relacja grupy źródeł* (виділено – В. А.) *mówiących*

²³² Ипатьевская летопись. Стб. 774. Найдокладніше ці обставини в новішій літературі розглянув, зі знаними, однак, притаманними йому немало, а то й надто своєрідними підходами: *Dąbrowski D. Daniel Romanowicz... S. 182–186*. Літописне свідчення про тогочасне перебування в Угорщині у новішій літературі коротко відзначив також: *Паршин І. Участь князя... С. 25*.

²³³ *Nagirmj W. Polityka... S. 207*.

²³⁴ *Bartnicki M. Polityka... S. 184*.

²³⁵ *Dąbrowski D. Daniel Romanowicz... S. 187*.

²³⁶ Ипатьевская летопись. Стб. 774.

²³⁷ Відповідна практика в біографії короля не є винятковою. В Угорщині, як відомо, він так само перебував під час та в найближчий період після монгольського погрому 1240–1241 р. (Ипатьевская летопись. Стб. 787), виїхав туди й 1260 р. (Там же. Стб. 850, 857). Про цю останню еміграцію короля див.: *Войтович Л. Остання еміграція короля Данила Александрович В., Войтович Л. Король... С. 202–205*. Обидва приклади здатні вказати на певну ширшу тенденцію, проте її суть та конкретний зміст залишаються нез’ясованими.

²³⁸ *Dąbrowski D. Daniel Romanowicz... S. 188*.

o uczestnictwie Daniela w uroczystościach koronacyjnych Beli IV, które odbyły się 14 X 1235 r.," коли "starszy Romanowicz prowadził jego konia"²³⁹. "Udział ruskiego księcia w procedurze koronacyjnej (sic!) należy rozumieć tak, że zgodnie z feudalną obyczajowością złożył on osobisty akt uszanowania nowemu suwerenowi (виділено – В. А.), przedłużając w ten sposób stan ukonstytuowany w 1206 r. pod Włodzimierzem za życia jego poprzednika"²⁴⁰. Докладний розгляд зазначеної участі, як уже показано, допровадив, однак, до переконання, що на спосіб Д. Домбровського позицію галицько-волинського володаря під час коронації угорського короля сприймати, розуміти і трактувати не варто ніяк.

Проведений аналіз скупих джерельних переказів, використаних підставою для розгляду популярної у дотеперішній літературі версії про "угорське підпорядкування" короля Данила Романовича, запропонованих досі трактувань усіх моментів, призначених в очах поодиноких авторів його підтвердити, разом з додатковим, на тих же засадах опрацьованим значно скромнішим польським акцентом, та різнорідних міркувань з відповідного приводу пропонує несподіваний на тлі наявної історіографії висновок. Він переконує, що "угорське підданство" короля Данила Романовича виступає заснованим винятково на знаній широті здогадах без належного вивчення доступної джерельної підстави та водночас – відповідного адекватного осмислення самої залученої мотивації. Докладніший перегляд наявних висловлювань щодо цієї версії характеризує її цілковито позаджерельною, зродженою із якнайвиразніше наперед готового того ж походження переконання про доконечну неминучість і мало не неунікненність підпорядкування. При уважнішому розгляді воно виявляється продуктом розвитку переконаності стосовно, нібито, безперечної "меншwartісності" короля²⁴¹, його неспроможності встати на рівень "взірцевих" володарів, якими незмінно здатні сприйматися найближчі угорський та польський сусіди.

Уже сам характер такого бачення видає його виразний переважаючий не тільки завідомо антиджерельний, а й водночас також, не меншою мірою, – ще й позанауковий та позаісторичний контекст, характеризує чимось явно насильницьким способом привнесеним до вибудованої на автентичних джерелах системи поглядів щодо епохи та засад її внутрішньої еволюції. Належний науковий розгляд підстав і мотивів запропонованого угорського акценту незмінно показує його розбудованим на самих поверхово підібраних позаджерельних аргументах, внаслідок чого активно експлуатована у новішій літературі угорська версія презентується цілковито побічним продуктом вивчення історичного процесу періоду короля Данила Романовича. Вона виступає нічим не оправданою даремною тратою зусиль як невідворотна розплата за поверхове і побіжне сприйняття фактів там, де ситуація неодмінно вимагає їх всебічного послідовного осмислення, що, зрештою, заздалегідь повинно б бути безпосереднім прямим обов'язком кожного окремо взятого дослідника...

З цього огляду "угорське підданство" короля Данила Романовича здатне слугувати вірцевим свідченням манівців, якими випадає простувати при очевидному нехтуванні елементарними засадами опрацювання джерельних підстав та незмінного в науковому досвіді дотримання незалежного об'єктивного погляду на конкретне коло проблем. Цей яскравий приклад показує, що навіть

²³⁹ Dąbrowski D. Daniel Romanowicz... S. 188.

²⁴⁰ Ibidem. S. 188–189.

²⁴¹ Аж до визнання ширшої "tęsknoty (sic!) znacznej części południowo-zachodnich

Rurykowyców, zabiegających o jaknajlepsze relacje z dworem węgierskim": Dąbrowski D. Daniel Romanowicz... S. 222.

на тлі найсучасніших здобутків науки при відході від її генетичної фундаментальної основи в уважному і вдумливому аналізі писемних переказів неунікнено складаються ситуації, коли вивчення конкретної проблеми виходить поза загальноприйнятій у науковому колі обов'язковий внутрішній бар'єр й непомітно (для автора) впадає у невластивий науці жанр, неухильно перетворюючись у позбавлене належного усвідомлення “говоріння”. А серед здобутків історіографії виникають “непотрібні реалії” (Вільям Окаам), здатні, хіба що, засмічувати простори наукового пошуку, наповнюючи їх абсолютно чужорідними для наукової культури та її об'єктивних завдань, надто “приватними” на тлі опрацьованих та утверджених зусиллями багатьох поколінь носіїв наукових норм, цілком сумнівного наповнення “досягненнями”.

Ширше значення проведеного аналізу історіографічної традиції стосовно примарного “угорського підданства” короля Данила Романовича виводиться від зафіксованого у запропонованого в дотеперішніх висловлюваннях достатньо широкого однозначного негативного за характером досвіду використання джерел. Показовий для свого часу перший крок у відповідному напрямі Н. Карамзіна презентується зовсім побіжним й, фактично, не так трактує реалії автентичного переказу використаного джерельного свідчення, як викладає практично нічим не пов'язане й лише цілком загально співвіднесене з відображеною в ньому конкретною ситуацією, спровоковане ним власне, зовсім поверхове уявлення про участь у коронаційній церемонії як вираз підданства без найменшого врахування задокументованих в угорському джерелі властивих реалій причетності до самої урочистості. Найближчі наступники – українські автори другої половини ХІХ ст. також опинилися осторонь від справжнього змісту угорського хронікарського переказу, намагаючись на основі особистого, винятково цілком загально вираженого уявлення про особу короля Данила Романовича та його місце в історії заперечити й відкинути категорично неприйнятне для їхніх уявлень “угорське підданство”.

Значною мірою такого роду зусилля притаманні й новішій літературі, як і раніше, так само не схильній виходити від аналізу вимови джерельного свідчення. Теж використовуючи його за давнім стійким призвичаєнням лише для вихідного поверхового інспіруючого поштовху, новітні автори також намагаються віддавати при цьому перевагу елементам ширшого знання, заснованим на зовсім інших та нічим не пов'язаних з самим конкретним фактом джерельних переказах, ніяк не співвіднесених із безпосередньою аналізованою ситуацією, про яку не йшлося взагалі, або, принаймні, йшлося винятково побіжно.

Внаслідок цього при зверненні до участі короля Данила Романовича у коронаційній процесії угорського короля Бели ІV насправді постійно трактовано не самотній наявний скромний за вимовою джерельний переказ про цю подію та її контекст, а незмінно сторонні для неї самої факти, які так чи інакше визнано необхідним притягнути до неї. Через неподільне домінування у дотеперішньому науковому сприйнятті акурат такого підходу самотнє конкретне джерельне відсилання до присутності короля Данила 1235 р. на коронації нового угорського монарха виявилось все ще й досі не прочитаним. Тому вся історіографія з відповідного приводу (разом з найновішою) – не більше, ніж яскравий приклад манівців, якими доводилося самовіддано простувати окремим представникам наукового цеху, здатним нехтувати обов'язком предметного вивчення та заснованого на ньому осмисленого трактування вимови писемного джерела. Давніша література немало схильна підмінювати одержане

на такий єдино можливий спосіб об'єктивне знання нічим не обмеженим, цілком приватним розлогим фантазуванням на тему. З цього огляду "угорське підданство" короля Данила Романовича презентується одним з яскравих прикладів з-поміж чималого переліку виявів лженаукового "пифійського комплексу", позначеного очевидною як неспроможністю, так і нездатністю зрозуміти та предметно й об'єктивно викласти обрану тему.

Водночас описана ситуація пропонує багатий набір різнорідних свідчень того, як поверхові, завідомо позанаукові підходи здатні не тільки до невпізнання переінакшувати сприйняття реального перебігу конкретних історичних подій. При цьому через нього не лише викривлюється уявлення про сам певний історичний процес. Розглянутий приклад зосереджує немало відкликань до того, як висновки зі сприйнятої до невпізнання спотвореною дійсності стають основою для подальшого нівелювання і заперечення найприкметніших характерних сторін комплексу автентичних явищ епохи, внаслідок викладу історичного процесу за формулою брехні перетворюючи уявлення про її внутрішню еволюцію на щось цілковито несумісне з її власним характером та наповненням*.

Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України

* Висловлюю щире подяку докторові історичних наук Олександрові Головку за сприяння в опрацюванні матеріалів до цієї публікації.

Гор СКОЧИЛАС

СОБОРИ ДУХОВЕНСТВА КИЇВСЬКОЇ МИТРОПОЛИЧОЇ АРХІЄПАРХІЇ XIII–XVI СТОЛІТЬ: ЄВХАРИСТІЙНА ЕКЛЕЗИОЛОГІЯ, АДМІНІСТРАТИВНА “ТРИАДА”, ПАСТОРАЛЬНА МОДЕЛЬ ТА ФІСКАЛЬНІ ФУНКЦІЇ

Євхаристійна еклезиологія соборуння

Східнохристиянська концепція соборності Церкви ґрунтується на євхаристійній еклезиології. Вона наголошує на локальному євхаристійному зібранні як місці, де сприймається уся повнота Церкви, а отже, вся Церква присутня в житті місцевої громади. Зібрання членів громади в ранньому християнстві стало звичною і найвизначнішою формою життя релігійної спільноти, передовсім молитовного: “Вони постійно перебували в навчанні апостолів, в спілкуванні, в ламанні хліба і в молитвах” (Діяння 2, 42). Подібно до того, як зібрання Ізраїля з Богом є старозавітною Церквою, так і зустріч нового вибраного народу Божого з Христом уважається новозавітною Церквою. У свідомості перших поколінь християн їхнє життя без зібрання, в центрі якого Євхаристія, було немислимим, тобто без нього не могло бути й Церкви¹. В апостольські часи належність до Церкви мала і внутрішній, і зовнішній вимір. Присутність церковного зібрання на Євхаристії стало необхідним не тільки під час хрещення, а й під час виключення з лона Церкви її членів або повторного прийняття до християнської спільноти. Справи віри та канонічної дисципліни, відлучення і зворотного прийняття до Церкви обговорювали саме на церковному зібранні².

За вченням св. Ігнатія Антіохійського³, Церкву символізує Євхаристія: “Стіл, на столі тарілка з хлібом і чаша з вином; навколо столу пресвітери і дякони разом з усім Божим народом, на чолі з єпископом, відправляють Святу Тайну⁴. Справжня сутність Христової Церкви й повнота її видимого вираження – в єдиній Євхаристії, яку відправляє один єпископ, адже “є лиш одне Тіло Господа нашого Ісуса Христа”. Як наголошує відомий православний богослов, владика Калістос (Вейр), Євхаристія виступає “основним життєдайним джерелом усіх дій Церкви: її вчення, інтелектуальної та місіонерської роботи, а також усіх її намагань змінити наше життя і суспільство навколо нас”⁵. Церковна єдність та єдність християнської громади (“спільноти святих” (“*sanctorum*”) виникає під час акту Св. Причастя “єдиним євхаристійним крайцем хліба і

¹ Афанасьев Н. Церковные соборы и их происхождение. Москва, 2003. С. 6–7, 13; Pallath P. The Synod of Bishops of Catholic Oriental Churches. Rome, 1994. С. 42–44.

² Афанасьев Н. Церковные соборы... С. 19–21.

³ Детальніше погляди св. Ігнатія Антіохій-

ського проаналізовані у статті: Romanides J. S. The Ecclesiology of St. Ignatius of Antioch *The Greek Orthodox Theological Review*. 1961–1962. No 7. P. 53–77.

⁴ Цит. за: Kallistos (Ware). *The Church of God: Our Shared Vision Logos*. Vol. 34, No. 1–2. 1993. P. 18.

⁵ Kallistos (Ware). *The Church...* P. 19.

єдиною чашою з вином”⁶. Євхаристія відбувається лише на місцевому зібранні вірних і вона “може бути актуалізована в просторі та часі тільки через відправу в певних умовах і в певному місці”, тому “саме місцеве євхаристійне зібрання, (на якому присутній увесь Христос), складає основну структуру Церкви”⁷. Згідно з Новим Завітом, християнська громада кожного окремого міста (а отже, і кожна територіальна громада, об’єднана навколо владики) може вважатися “місцевою” (“помісною”) Церквою. Тому з еклезіологічного погляду Київська архієпархія є локальною Церквою.

Існування євхаристійної самосвідомості в руських епархіях Київської митрополії, починаючи з княжих часів, підтверджують найновіші дослідження Олексія Толочка про Давньоруську державу як колективну спадщину (сюзеренітет) роду Рюриковичів⁸. Сприйняття княжої влади як “Причастя” (Євхаристії) є суто руською з походження ідеологією книжників. За тогочасними уявленнями про територіальний простір Русі, держава була не метою існування князівського роду, а самим родом Рюриковичів. З державою рід себе безпосередньо й ідентифікував, оскільки “суть родового володіння... полягала в іманентному співволодінні державною територією всіх здорових представників роду”⁹. Колективне панування княжого роду як “причастя” трактувалося у категоріях тілесного акту, тождесного церковному таїнству, – причащанню Св. Дарів. За О. Толочком, “причастя – це долучення князя до “землі”, отже, до спільного тіла шляхом виділення йому “частини” (“части”). Панування Рюриковичів над Руссю постає, таким чином, як повсякденна Євхаристія – ... таїнство годування присутніх на літургії хлібом і вином, яке здійснюється в пам’ять про останню трапезу Христа зі своїми учнями”¹⁰. У такому разі “держава мислиться як вертикально розташоване тіло, де князь є головою, земля – тулубом, піддані – ногами”¹¹.

У цих антропоморфних уявленнях руських книжників серцем держави виступає Церква, що забезпечує життєдіяльність усіх частин тіла. Прихована форма “причастя” членів династії Рюриковичів, що поєднувала язичницьке світосприйняття та християнську сакраментологію, реалізувалася шляхом наділення кожного з князів часткою. Як завдяки долученню до Євхаристії

⁶ Див. Перше послання до коринтян св. апостола Павла (І Кор. 10, 16–17) і текст найдавнішої євхаристійної молитви у “Вченні дванадцяти апостолів” кінця I – початку II ст. (Дідахе IX, 4). Коментар: *Kallistos (Ware). The Church...* Р. 19–20.

⁷ *Kallistos (Ware). The Church...* Р. 22–23.

⁸ Тобто спільне володіння (колективне) династії Рюриковичів (тип цієї ранньої руської державності називають патримонією) – політичний устрій, в якому панівна династія та підпорядкована їй територія трактується нерозривно. Ширше міркування про образ та “практику” князівської влади у Київській Русі викладені у монографії: *Толочко А. П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология.* Киев, 1992. С. 13–102. Як уважає автор, занепад “родового сюзеренітету” на Русі припадає на велике князіння у Києві Всеволода – останнього представника першого покоління Ярославичів, тоді як

принцип “старшинства” (на основі володіння Києвом одним з Рюриковичів) зберігався щонайменше до початку 70-х років XIII ст.: Там же. С. 34, 94, 191.

⁹ *Толочко А. П. Князь...* С. 24–26; *Його ж. Русь: держава і образ держави.* Київ, 1994. С. 12, 19–21.

¹⁰ *Його ж. Русь...* С. 25.

¹¹ “У візантійській образності вертикальне розташування людського тіла забезпечувало йому роль посередника між вічною і священною (небесною) та тлінною й земною частиною простору. Відтак, тіло одержує свої “небесну” й “земну” частини: голова й тулуб (“троунь”) співвідносяться як душа і тіло” (*Толочко А. П. Князь...* С. 23; *Його ж. Русь...* С. 22). Див. також інтерпретацію цієї дослідницької ідеї в останній синтезі: *Яковенко Н. М. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / 2-е вид., переробл. та розшир.* Київ, 2005. С. 60–63.

досягалася єдність локальної християнської спільноти, так само “причастя” (до-лучення) членів князівської династії до влади означало єднання “Руської землі”, тобто “тілесну тотожність князів-братів із землею-державою”¹². Характерним прикладом побутування таких уявлень на Русі є слова київського митрополита Никифора (1104–1121) у Посланні князеві Володимирі Мономаху про піст і помірність почуттів: “Добла глава н[а]ша, и все[и] Х[рист]олюбивей земли”¹³.

Якщо ідеологема “причастя” як форми самоорганізації “Руської землі” – домену Рюриковичів – забезпечила собі “довге тривання” навіть після розпаду Давньоруської держави, то ще “довшу історію” мали такі уявлення у Київській митрополії. Тут її живила й підтримувала православна духовна еліта, яка, власне, й “винайшла” формулу “причастя”. Немає жодного сумніву в тому, що територіальна організація Галицької єпархії, подібно до інших владицтв, уявлялася як єднання “Божого люду” (мирян) і клириків навколо Євхаристії. Саме євхаристійна еклезіологія була тим “ідеологічним підґрунтям”, що дало змогу митрополитичому двору зберігати цілісність розлогої Київської архієпархії як сакрального простору на чолі з правлячим архиєреєм.

На існування євхаристійної моделі соборування у Київській архієпархії та, ширше, в руському соціумі ВКЛ і Корони Польської, вказують повчання київських митрополитів духовенству, де наголошується: “А май собі єпископа свого за голову в усьому і бійся, як Бога, любов і страх май до нього, як апостоли до Христа, ... без його волі нічого не роби”¹⁴. Цитата взята із “Повчання новопоставленому єрею” (інші назви цієї пам’ятки – “Сувій законний”), що поширювалися або у складі канонічних кодексів, або у вигляді окремих текстів священникам. Ці сувої видавалися клирикам після того, як вони пройшли відповідне навчання при катедральному храмові, прийняли з рук архиєпископа Св. Тайну Священства та вислухали його настанову, що, зазвичай, виголошувалася у присутності учасників щорічного єпархіяльного собору духовенства:

“Ось тобі, дитино, ... поручив Господь Бог хіротонію цю, себто зразок священничої служби, Страшної Тайни, через рукопокладення мого смирення і свідчення вибраних Його апостолів, щоб ти зберіг це все відповідно до заповідей Святих Апостолів і Богоносних Отців. Пильнуй себе без будь-якої вади, не діючи гріха, слухаючи вчення святих книг. Повинен-бо ти показати доброту святих святих подобу”¹⁵.

“Соборова куниця” в системі адміністративної “тріади”

Від часів хрещення Русі за св. Володимира й аж до кінця XV ст. джерела дуже уривчасто інформують про функціонування інституту єпархіяльних соборів у Київській митрополії. Як відомо, руські літописи мало приділяли уваги

¹² Для підтвердження цієї концепції Олексій Толочко відкликається до одного епізоду з руського літопису, коли великий князь Володимир Святославович, уперше розділяючи Київську державу між своїми синами, виокремлює 12 її “частин”, за кількістю апостолів – учнів Христа. Інший приклад дослідника стосується ктиторської фрески у соборі Св. Софії в Києві, де зображено 12 членів сім’ї Ярослава Мудрого як наочне “показування княжого “причастя”, хоча великий князь мав лише сімох синів

(Толочко О. Русь... С. 27, 30; див. також: Яковенко Н. М. Нарис... С. 61).

¹³ Цит. за: Творения митрополита Никифора / Подгот. С. М. Полянский; отв. ред. М. Н. Громов, С. М. Полянский. Москва, 2006. С. 98.

¹⁴ Российский государственный исторический архив в Санкт-Петербурге (далее – РГИА СПб). Ф. 823. Оп. 1. Д. 58. Л. 1–1 об.; Д. 98. Л. 1.

¹⁵ Там же. Д. 98. Л. 1–4.

пастирській діяльності православної єрархії (виняток становлять згадки про виборні елекційні собори). Найдавніші звістки про практику соборування зберегло новгородське літописання¹⁶. Під 1178 р. в Першому Новгородському літописі як усталене соціокультурне явище згадано “сборъ по чистѣй недѣли”, що відбувався у час міжусобиць та активної церковної діяльності місцевого архієпископа Іллі. Інший аналогічний запис датується 1230 р., коли митрополит Кирило I (1225–1233) в храмі Св. Софії у Києві, під час собору в Неділю Православ'я (тобто 25 лютого) хіротонізував новгородського архієпископа Спиридона (1230–1249)¹⁷. Наступні відомості про практику соборування маємо аж з початку XV ст., коли літописець під 1409 р. залишив унікальний запис про проведення тверським владикою Арсенієм (1390–1409) у лютому 1409 р., у понеділок після Неділі Торжества Православ'я, собору духовенства в “богоспасаемому граді Твері”:

“настав [час] щорічного собору, зичив многії літа пастиреві й учителеві своєму в Неділю Соборну, нагомість у понеділок слухав навчання з уст його і виправлення певних справ законних; опісля ж [уділив] усім благословення й прощення, та відійшов [до себе]”¹⁸.

Значно більше даних про соборову практику містить пастирське послання ростовсько-ярославського архієпископа Феодосія (Бивальцева, 1454–1461), збережений формуляр якого датується другою половиною 1458 р. Кир Феодосій у своєму зверненні запрошував підлегле йому духовенства до Білозерського монастиря на Водохреща 6 січня 1459 р., “да исправится дело церковное и всего православного христианства”¹⁹. Владика осуджував клириків, що “поучения отъ Божественныхъ писани и отъ святыхъ правилъ богоносныхъ Отець не хотите”. Безпосереднім же приводом до скликання собору було збільшення випадків уділяння священиками своїм парафіянам третього і четвертого шлюбів, що, як відомо, є грубим порушенням церковних канонів. До участі в зібранні запрошувалися архимандрити, ігумени, парафіяльні священики (“попи”) “без всякого ослушания и прекословия”, а місцем проведення засідань обрано церкву Св. Василя Великого. У зв'язку з планованим собором архієпископ звернувся до клиру зі святительським повчанням (“херотонію”), в якому наполягав на бездоганному виконанню священиками своїх душпастирських обов'язків “пастити стадо Христовыхъ словесныхъ овецъ, ... держати и строити, и блюсти церкви Божиа с всякимъ смотрениемъ отъ всяка неподобна вещи”²⁰. Очевидно, далеко не всі належні до соборування духовні особи виявляли послух своєму пастиреві, тому владика змушений був вдаватися до дисциплінуючих заходів щодо порушників церковних канонів, включно з усуненням від священнодійства і позбавленням парафії. Наприкінці послання він застерігав, що якщо хтось з отців

¹⁶ На ці унікальні дані звернув увагу польський дослідник Адам Мартинович: *Martynowicz A. Typologia soborów lokalnych Kościoła prawosławnego na ziemiach ruskich i Wielkiego Księstwa Litewskiego do końca XV wieku Latopisy Akademii Supraskiej*. Т. 5: Synody Cerkwi prawosławnej w I Rzeczypospolitej / Pod red. M. Kuczyńskiej, U. Pawluczuk. Białystok, 2014. S. 10–12.

¹⁷ Новгородская первая Летопись старшего и младшего изводов *Полное собрание русских летописей* (далее – ПСРЛ). Т. 3. Москва; Ленинград, 1950. С. 36, 69.

¹⁸ “приспѣвши Сбороу всегодишному, многолѣтствовахомъ пастырю и оучителю своему в недѣлю Сборную, в понедѣльникъ же оучение слышахомъ отъ оустъ его и нѣкаа исправления отъ законныхъ дѣлъ, послѣ же всемъ благословеніе и прощеніе, и отъидо[хо]мъ въ свояки” (Новгородская четвертая летопись. Вып. 2 ПСРЛ. Т. 4, ч. 1. Ленинград, 1925. С. 408).

¹⁹ Русский феодальный архив XIV – первой трети XVI века (далее – РФА). Москва, 2008. С. 336.

²⁰ Там же. С. 335.

“на тот збор и на то великое дело ко мне не поедет, тот да прикметь казнь церковную по правилом святых апостол и святых отець вселенских, той да извержется своего степени священническаго и будеть чуж священства, отгынудь не имать власти священныадействовати и не будет священник. А кто от вас ко мне не поедет, и на том не буди моего благословения”²¹.

Виразним свідченням усталеності інституту єпархіяльного собору в Руській Церкві доби Середньовіччя є діяння (“Правило Кюрила, митрополита роуськаго”) Київського провінційного собору 1273 р.²², що засвідчують спроби посилити єрархічний контроль за парафіяльними священниками та усунути численні “неустроєнія” після монгольського завоювання²³. Одне з правил собору вперше згадує про єпархіяльні собори, наказуючи владикам тимчасово відкласти збір з клиру податку “куниче”: “Кгда божествныа съборы собираа, тога нѣкакко собираице собирають ѿ властель церковныхъ”²⁴. У постановах собору йдеться про фіскальну практику сплати духовенством т. зв. *соборових кунциць*, – фіксованого податку, який парафіяльні священники та настоятелі монастирів були зобов’язані щороку віддавати владикам на єпархіяльних соборах. Функціональна пов’язаність цього податку з інститутом соборування, особою архиерея та катедральним храмом відобразилася і в поліваріативності його назви упродовж XIII–XVII ст. – “дар”, “катедрастик”, “куни”, “куниче”, “поклонное”, “принос”, “синодатик”, “соборова кунциця”, “соборове”, “столове” тощо²⁵. Саме джерельні відомості про “соборові кунциці” дають змогу хоча б частково реконструювати своєрідність функціонування єпархіяльних соборів упродовж XV–XVI ст.

Руською особливістю соборування була давня церковна практика поєднання інституту соборів із судівничим інститутом та пастирськими візитаціями. Від, принаймні, XIII ст. й аж до перелому XVII–XVIII ст. у Київській митрополії функціонувала своєрідна “тріада” (візитація = собор = духовний суд) для утримання тривкого зв’язку єрархії з духовенством і вірними, забезпечення виконання судових вироків у віддалених від єпископської катедри місцевостях та збереження принципу соборності Східної Церкви²⁶. Судові засідання відбувалися на “помісних” соборах духовенства, після завершення канонічного огляду певної церковної округи (найчастіше – намісництва/протопопії). Практика

²¹ РФА. С. 336–337.

²² Як установив Ярослав Щапов, скрупульозно проаналізувавши повідомлення літописів про скликаний заходами митрополита Кирила собор, це зібрання єпископів, найвірогідніше, відбулося в столиці митрополії Русі – Києві, і не 1274 р., як традиційно вважалося, а влітку – на початку осені 1273 р. (Щапов Я. Н. Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI–XIII вв. Москва, 1978. С. 181–184). Втім, частина дослідників досі наполягає, що місцем проведення цього собору був Владимир-на-Клязьмі, а не Київ; див.: Печников М. В. К изучению соборных правил 1273 г. *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. 2009. № 4. С. 97–107.

²³ Голубинский Е. История Русской Церкви / Репр. изд. Т. 3. Москва, 1997. С. 68–71; Sennyk S. A History of the Church in Ukraine.

Vol. 1. Rome, 1993. P. 166–167.

²⁴ Определение Владимирского собора, изложенныя в грамоте митрополита Кирила II *Русская историческая библиотека, издаваемая Императорскою археографическою коммиссиею* (далее – РИБ) / Изд. 2-е. Т. 6: Памятники древне-русского канонического права, ч. 1: Памятники XI–XV в. Санкт-Петербург, 1908. Стб. 92.

²⁵ Див. про це докладніше: Скочиляс І. Дар любові: Куниче (катедрастик) у Київській митрополії XIII–XVIII століть. Львів, 2013. С. 9–10.

²⁶ Практика функціонування цієї “тріади” на єпархіяльному рівні описана в: Скочиляс І. Генеральні візитації в українсько-білоруських єпархіях Київської уніатської митрополії. 1596–1720 роки *Записки Наукового товариства імені Шевченка* (далі – ЗНТШ). Т. 238. Львів, 1999. С. 46–94.

“тріади” передбачала участь у цих зібраннях усього місцевого клиру, проте не завжди вона була стовідсотковою.

Яскравим прикладом застосування цієї адміністративної моделі є лист новообраного київського митрополита Йони III (Протасевича-Островського, 1568–1577)²⁷ до короля Жигимонта II Августа (поданий на Городненському вальному сеймі 1568 р.) з проханням забезпечити реалізацію господарськими урядниками на місцях духовної юрисдикції щодо клиру і вірних Руської Церкви. У своїй відповіді митрополиту монарх підтримав намір Йони III здійснити обстеження розлогої архієпархії (насамперед, передбачалося відвідати головні монастирі й соборні храми) та реалізувати інші свої пастирські прерогативи, утім судові й адміністративні:

“Иж ачколвекъ того пилнаа потреба, абы ѡн... вси манастиры и церкви соборные вездѣ Ѹ архієпископстве своемъ ѡб[ъ] ехал, и во всехъ справахъ церковныхъ подлугъ звыкло[о] ѡбычаю и законныхъ греческог[о] порадокъ и постановлене Ѹчинил, и всехъ слугъ церковныхъ дозрел, и жебы кожды[й] з нихъ водлугъ повинности своеѣ, на што взать естъ, досыт чинил; а к[ъ] тому иж тежъ великаа а пилнаа того естъ потреба, абы в[ъ] справахъ и судехъ, которые владу и паству его належат, постановеные Ѹчинено, и певные а годные ѡсо[бы] для лепшого и прудшого справедливости на некоторыхъ мѣстцахъ водлѣ потребы постановлено было”²⁸.

Оскільки митрополит не міг особисто відвідати всі частини своєї розлогої архієпархії, великий князь і король 23 грудня 1568 р. наказав луцькому і брацлавському старості Богушу Корецькому²⁹ надати всіляку підтримку й сприяння намісникам, які від імені предстоятеля Церкви мали “доглянути всі справи церковні” на Східному Поділлі (Брацлавщині), що незадовго до того (в складі Брацлавської та Вінницької протопопій) було приєднано до митрополичого владичтва³⁰. У монаршій грамоті спеціально наголошувалося, що цим намісникам повинні підлягати духовенство (архимандрити, ігумени, десятинники, протопопи, священіки) та всі “люди того закону грецького”³¹. Про практичне застосування в українській частині архієпархії “тріади” свідчить лист київського намісника (протопопа) Якова Матербозького до митрополита Сильвестра (Белькевича, 1556–1567), який інформував свого пастиря, що мав намір “ѣхати на Подольє рядностей церковныхъ оглѣдати и тыи пѣнези куничны ивыбирати”³².

²⁷ Див. про нього: Блажейовський Д. Ієрархія Київської Церкви (861–1996). Львів, 1996; Макарий (Булгаков). История Русской Церкви. Кн. 5: История Западнорусской, или Литовской метрополии (1458–1596). Москва, 1996. С. 198–216.

²⁸ РГИА СПб. Ф. 823. Оп. 1. Д. 68. Л. 1.

²⁹ Богуш-Євфимій Федорович Корецький (бл. 1510–1578) у різні роки обіймав уряди старости житомирського (1539–1548), брацлавського і винницького (1548–1576), луцького (1560–1576) та воеводи волинського (1572–1576), був власником Корецького князівства на Волині та багатьох інших розлогих маєтностей, зокрема в Київському воєводстві, брав активну участь у політичному житті, зокрема під час укладення Люблінської унії та безкоролів'я 1570-х років. Як право-

славний, похований у Києво-Печерській лаврі. Відомості про нього можна знайти у: Войтович Л. Княжа доба на Русі: Портрети еліти. Біла Церква, 2006. С. 628; Літвін Г. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569–1648) / Пер. з польськ. Л. Лисенко; наук. ред. Н. Старченко. Київ, 2016. С. 420–422, 448, 496–498.

³⁰ Див. про це докладніше: Скоцилас І. Намісницька структура Української церкви на Східному Поділлі (Брацлавщині) (кінець XIV–перша половина XVIII століть) ЗНТШ. Т. 260, кн. 1. Львів, 2010. С. 17–44.

³¹ РГИА СПб. Ф. 823. Оп. 1. Д. 68. Л. 1–1 об.

³² “И о куничныхъ тежъ пѣнези, которые приходят на вашу милость на тыхъ погѣхъ Подольскихъ, они... повинны давати на третій годъ, то естъ теперешноѣ прійдучоѣ

Йдеться про обов'язок православного духовенства Східного Поділля сплачувати "куниче" щотири роки. У цьому ж листі згадано також "об'їздъ Мозырскій"³³, тобто ще один соборовий округ у рамках адміністративної "тріади". Без сумніву, в данному випадкові маємо справу із системою трилітніх помісних соборів, що проводилися в різних частинах архієпархії, втім з метою збору пастирських податків, відомих під збірним поняттям "соборове"/"куниче".

Ці та інші свідчення тогочасних джерел переконують у тому, що впродовж XV–XVI ст. інститут соборування в межах адміністративної "тріади" став складовою адміністративної структури управління Київської митрополичої єпархії. Причому, застосування цієї практики простежується не тільки в українській частині архієпархії, а й на теренах ВКЛ.

Важливе значення для окреслення тут юридичного статусу єпархіяльних соборів мала грамота господаря Олександра Казимировича Ягеллончика (1492–1506) від 5 лютого 1498 р., яку він видав у Городно у відповідь на скарги віленського духовенства, незадоволеного нововведеннями, запровадженими в столиці держави зусиллями енергійного київського митрополита Макарія I Чорта (1495–1497)³⁴: "Скаржилися нам усі священники міста Вільна, що, мовляв, покійний Макарій, митрополит київський і всієї Руси, запровадив був щодо них численні новини і почав збирати з них непомірні соборові куніци. А за перших митрополитів, мовляв, брали з них соборових куніць по дванадцять грошів за куніцю. І вони мали про це грамоти перших митрополитів, але коли горіла церква, то й ті грамоти, мовляв, згоріли"³⁵. У грамоті йшлося й про інші непомірні податки, що стягував Макарій із православних клириків, утім за поминання душ померлих під час богослужень, молебні в храмах, поховання в Успенському соборі ("а чим буває прикрита труна, камкою чи сукном, усе це відходило священникам"), підвищену плату за візитацію церков міста тощо. Так само "попи віленські" скаржилися, що митрополит надав уряд генерального намісника архимандритові монастиря Пресвятої Трійці, а не їм,

зимы зъ нихъ выбирать яко жъесмы, господарю" (цит. за: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею (далее – Акты ЮЗР). Т. 1. Санкт-Петербург, 1863. С. 300 (док. № 238).

³³ Акты ЮЗР. Т. 1. С. 301 (док. № 238).

³⁴ Про його походження та світське ім'я й кар'єру нічого не відомо. У 1480-х роках він став архимандритом Святоїтроїцького монастиря у Вільні під іменем Макарія, у 1495 р. обраний предстоятелем Київської митрополії й наступного року отримав благословенну грамоту на уряд митрополита від царгородського патріарха. На цій посаді він розгорнув дуже активну пастирсько-адміністративну діяльність, за що отримав від сучасників прізвисько "Чорт". Кир Макарій опікувався митрополичим собором Успення Богородиці у Вільні, для якого виділив частину доходів від православних клириків столичних храмів, реформував церковне управління, запровадивши уряд генерального намісника з осідком у Вільні та обмеживши prerogative

митрополичого крилосу-капітули. Так само Макарій піклувався про відбудову київського храму Богородиці Пірогощої на Подолі. Він практикував часті пастирські візитації і під час однієї з таких подорожей загинув мученицькою смертю 1 травня 1497 р. неподалік Мозира від рук кримських татар. Похований у катедрі Св. Софії у Києві. 1621–1622 рр. відбулася канонізація святителя Макарія. На сьогодні рака з його мощами зберігається у Володимирському соборі в Києві: *Вольнская краткая летопись ПСРЛ*. Т. 35 / Сост. и ред. Н. Улащик. Москва 1980. С. 123–124; *Lietuvos Metrika*, kn. 4: 1479–1491; *Užrašymų knyga 4* / Ed. L. Anušytė. Vilnius, 2004. P. 83, 86; *Блаженый Макарий Д. Иерархия...* С. 181; *Макарій (Булгаков)*. История... С. 62–64; *Senyk S. A History of the Church in Ukraine*. Vol. 2: 1300 to the Union of Brest. Rome, 2011. P. 132–133. Див. також окреме дослідження: *Троїцька А.* Священномученик Макарій, митрополит Київський – святий України, Білорусі та Литви. Київ, 2012.

³⁵ РГАДА. Ф. 389. Оп. 1. Д. 6. Л. 149.

крилошанам Віленської катедрі Успення Богородиці. Монарх задовольнив су-
пліку “попів віленських” і розпорядився, аби митрополит “ім кривд не чинив і
новин не впроваджував”³⁶. Зокрема, Олександр Ягеллончик дозволив священи-
кам і надалі платити київським митрополитам за соборову куницю по дванад-
цять грошів та не впроваджувати жодних інновацій³⁷. Завдяки великокняжій
грамоті, практика збору “куничого” за наступників Макарія набула традицій-
них, усталених упродовж попередніх століть норм.

“Право подавання” та єпархіяльні собори другої половини XVI сто- ліття

Водночас у “реформаційному” XVI ст. митрополичий двір змушений
був пристосовувати інститут соборювання до бурхливих змін у соціокультур-
ному житті як усієї Польсько-Литовської держави, так і місцевої руської ет-
ноконфесійної спільноти. Прикладом такої адаптації інституту соборювання
до нових соціокультурних реалій є грамота київського митрополита Йона II
(1503–1507)³⁸, видана при Новгородоцькій катедрі 20 липня 1506 р. Цим при-
вілеєм архипастир передавав належні йому ктиторські права на Колозький
монастир Свв. Бориса і Гліба Мучеників³⁹ у Городні вельможі Богдану (Богушу)

³⁶ РГАДА. Ф. 389. Оп. 1. Д. 6. Л. 149–149 об.

³⁷ Там же. Л. 149–149 об.

³⁸ Як припускають, Йона II (світське ім'я та прізвище не відомі) народився в сере-
дині XV ст. Унійна полемічна література
приписувала йому походження з теренів
Великого князівства Московського, але до-
стовірних даних про це немає. Наприкін-
ці XV – на початку XVI ст. він належав до
близького оточення княгині Єлени (Олени),
доньки Івана III Васильовича та дружини
великого князя Олександра Ягеллончика.
Він був духовною особою (парафіяльним
священиком), мав дружину й дітей, зокре-
ма сина Семена (Сенька Кривого), який під
час війни 1500–1503 рр. потрапив у полон до
московитів. Від 1495 р., коли до Вільна при-
була княгиня Олена Іванівна, він виконував
обов'язки її духівника, а також душпасти-
рював в одній з церков столиці. Пізніше
Йона отримав уряд генерального намісника
київського митрополита Йосифа I Болгарин-
новича (1498–1501). Овдовівши, він прийняв
монаший постриг і великий князь 7 березня
1502 р. номінував його першим архиман-
дритом монастиря Вознесення Господнього
у Мінську. Невдовзі після цього Йоану хі-
ротонізували на єпископа володимирсько-
берестейського, а не пізніше травня 1503 р.
його з ініціативи великої княгині Олени по-
ставлено на Київський престіл (у жовтні того
ж року, під час освячення Благовіщенського
храму Супрасльського монастиря він усе ще
іменується “нареченим митрополитом київ-
ським і всієї Русі”). Наступного року Йона II
отримав благословення на архипастирське

служіння від царгородського патріарха
Пахомія, відновивши на такий спосіб цер-
ковну єдність із Константинополем: РФА.
С. 638–639. Він помер після 9 липня 1507 р.
(збереглися дві його духовніци, які того дня
затвердив Жигимонт I Старий), заповівши
більшість свого майна церковним інституці-
ям (*Блажейовський Д. Ієрархія... С. 182 С. Лу-
кашова С. Иона II Православная энциклопедия.*
Т. 25. Москва, 2011. С. 485–486; *Макарій (Бу-
лаков). Історія... С. 98–100; Мицик Ю. А.*
Иона II Энциклопедія історії України: у 10 т. /
Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Т. 3. Київ,
2005. С. 654).

³⁹ Цей давньоруський монастир з храмом
Свв. Бориса і Гліба був зведений ще в 1180-х
роках на гродненському передмісті Коложа,
що на правому березі р. Німан (Гародня Х-
XX стст.: каралеўскі горад з правінцыйным
лёсам / Автори: П. Баравік, Ю. Гардзеў,
А. Брашэвіч, А. Краўцэвіч, Я. Е. Мілеўскі,
А. Павач, А. Радзюк, В. Сабалеўская, В. Са-
япін, А. Смалянчук (ред.), В. Швед. Гарод-
ня, 2014. С. 17, 21, 38–39). Після руйнувань,
спричинених бойовими діями під час ли-
товсько-московської війни 1500–1513 рр.,
монастирську церкву відновили, прикра-
сивши розписами (*Кулаженко Л. Е., Лав-
рецкий Г. А. Гродненский Коложский во
имя мучеников Бориса и Глеба мужской
монастырь Православная энциклопедия. Т. 13.*
Москва, 2007. С. 169–172). Храм зображений
на панорамі міста, зафіксованій у мідериті
1560-х років (див.: *Сліж Н. Гравюра Гародні
Адэлягаўзера-Цюндта 1567–1568 гг. як ад-
люстраванне міжнародних падзей на фоне*

Михайлові Боговитиновичу (бл. 1480–1530), троцькому городничому і великокняжому писареві, одному з найвпливовіших і найбагатших представників руської знаті ВКЛ⁴⁰. Від середини XIII ст. Городня як центр Чорної Русі ввійшла до складу молоді Литовської держави та стала одним з головних форпостів у боротьбі з Тевтонським орденом і просуванні Гедиміновичів на південь. На переломі XIV–XV ст. Городню обрали центром однойменного повіту Троцького воєводства, а в 1496 р. місто отримало магдебурзьке право і перетворилося на монаршу резиденцію (особливо за часів Олександра Ягеллончика і Стефана Баторія) та осідок генеральних сеймів спершу ВКЛ (зокрема в 1501, 1506, 1522, 1566–1567 і 1568 рр.), а згодом усієї Речі Посполитої (від XVII ст.)⁴¹. За даними волочної поміри 1565 р., у Городні тоді функціонували п'ять православних церков, у т. ч. монастирський храм Свв. Бориса і Гліба, Пречистенський собор (при ньому діяв шпиталь), Чеснохрестська (на Подолі), Воскресення Христового (т. зв. “Мала” на Підзамчі), Пресвятої Трійці, Св. Миколая і Св. Симеона⁴².

гарадскога жыцця *ARCHE Пачатак: Навуковы, навукова-папулярны, грамадска-палітычны і літаратурна-мастацкі часопіс*. Менск, 2017. № 2. С. 9–105). Після передачі 1506 р. в ктиторство родині Боговитиновичів Гродненська архимандрія була відновлена у 1591 р., а сам монастир (при якому діяв шпиталь) відібраний з-під опіки світських осіб і повернутий у юрисдикцію київського митрополита. Після проголошення Берестейської унії на Колозький монастир претендували православні й уніати. У 1612 р. великий князь і король Жигимонт III номінував архимандритом Борисоглібської обители сина Климента (Годкинського) Михайла, інока Віленського Святотроїцького монастиря. З 1630 г. Гродненською унійною архимандрією урядував смоленський архієпископ Лев (Кревза). Під час московсько-шведського Потопу 1654–1667 рр. обитель була спустошена і в наступні десятиліття у ній пристановище знаходила худоба: Археографічний збірник документів, относящихся к истории Северо-Западной Руси (далее – АСД). Т. 9. Вильна, 1870. С. 442. Монастирський храм у цей час не мав покриття, залишилися тільки чотири стіни, тому у вересні 1697 р. для відновлення Гродненську архимандрію передали під опіку віленських василіян (*Кулаженко Л. Е., Лаврецький Г. А. Гродненский Коложский во имя мучеников Бориса и Глеба мужской монастырь*. С. 169–172).

⁴⁰ Див. про нього докладніше: *Halecki O. Bohowitynowicz Bohusz Michał h. Korczak (Pelikan?) (†1530) Polski Słownik Biograficzny*. Т. 2/1, zes. 1. Kraków, 1936. S. 226–227.

⁴¹ Результати археологічних досліджень вказують на кінець X – початок XI ст. як період, коли язичницька східнослов'янська людність заснувала в межах сучасного Гродна укріплене поселення, і лише в другій поло-

вині XI ст. почалася масова християнізація місцевого населення. Вже з давньоруських часів Городня (Гродно, білор.: Гародня) могла бути одним з центрів соборування. Місто постало в Понеманні, на межі розселення балтів та східних і західних слов'ян й локалізується на місці (городище Старий Замок) при впадінні р. Городничанки до Німану. Поселення вперше згадане в Іпатіївському літописі під 1128 р. як столиця удільного князівства, тісно пов'язаного з Києвом (Гародня... С. 13–15, 25–26; *Назаренко А. Городенское княжество и городенские князья в 12 в. Древнейшие государства Восточной Европы*. 1998. Москва, 2000. С. 169–188). Розлогіше історія міста цього періоду викладена в: *Гародня... С. 33–48, 80–90*.

⁴² Гародня... С. 75–78. За літописною звісткою 1183 р., у Городні в той час функціонували “кам'яні церкви” (Іпатіївський літопис *ПСРЛ*. Т. 2. Москва, 1998. Стб. 634), а на Старому Замку археологи виявили фундаменти двох християнських храмів – Верхнього і Нижнього, тоді як у середмісті, на подвір'ї колишнього монастиря сс. василіян, дослідники у 1980 р. натрапили на рештки ще однієї церкви, ідентифікованої як Пречистенська (Гародня... С. 16–19, 21–23). Всього ж у давньоруському Городні могло існувати до 4–5 православних святинь, що їх зараховують до Гродненської архітектурної школи. У наступні століття в місті археологічно простежуються шість храмів – “Нижній” у центрі дитинця (XII ст.; у XIV ст. вже зруйнований) і “Верхній” (XIV ст.) на Старому Замку, Воскресенський у межах Окольного городу (на Нижньому Замку), Пречистенський (соборний) на посаді на схід від дитинця, т. зв. Малий храм (на посаді біля р. Городничанки) та Воздвиження Чесного Хреста (перша згадка – 1480 р.) (Гародня... С. 26–30, 34–40).

Згідно з митрополичою грамотою 1506 р., Б. Боговитинович отримував Колозьку обитель за особливі заслуги у відбудові цього чернечого осередку, а саме відновлення монастирського храму і господарських споруд та довічну передачу обителі хутора Чешевляни: “Син наш Пан Богуш Боговитинович..., маючи віру до Святих Божих Церков задля свого духовного спасіння, з нашого благословіння та прикладу спорудив і заклав опустілу церкву і монастир Святих Мучеників Бориса і Гліба в Городні, котра віддавна опустіла і пуста була, та людей своїх у Городненському повіті на ім’я Чашовляни зі всіма їхніми доходами до тої Божої церкви приписав”⁴³.

За вчинене добродійство Йона II звільнив ігуменів обителі (в той час ним був Феоктист) від сплати в митрополичу скарбницю “соборових куниць” та інших церковних податків, максимально розширивши ктиторські права родини Боговитиновичів. Відповідно до тогочасного *jus patronatus*, їм навечно передавалося “право подавання” монастиря, що, серед іншого, передбачало подання (презентування) кандидатур настоятелів на затвердження київському архипастиреві:

“І просив нас, аби ми та наступні після нас архієпископи і єпископи з того монастиря куниць наших соборових, уїздів, станцій і поклонів й інших доходів, [записаних] на ігуменах деяких, не брали для помочі тій Божій церкві, аби потім [вона] не запустила, і теж коли ігумена в тому монастирі не стане, і Його би милість строїтель того монастиря обере з-поміж його братії ігумена до того монастиря, чоловіка на це гідного, і [щоб] за нашим митрополичим благословінням той монастир подавав, а мені б, митрополитові, і після мене наступним митрополитам, з тих ігуменів винагороди за благословіння не брати”... А коли в тому монастирі ігумена не буде, лише Пан Богуш, ктитор цього храму, з братією монастирською і після нього наступні ктитори і братія, кому він укаже, мають до того монастиря ігуменів по своїй волі обирати і той монастир достойно подавати гідним людям за нашим митрополичим, а мені та після мене наступним митрополитам від ігуменів того монастиря винагороди за благословення не брати, але якщо ж в послухові та в приїзді нашому митрополичому ігумени того монастиря мають бути”⁴⁴.

Митрополича грамота Йони II, з одного боку, вказує на Городню як один з важливих адміністративних центрів архієпархії, де проводилися єпархіяльні собори (в межах “тріади”) за участі, втім, ігуменів монастирів, а з іншого, засвідчує обмеження фіскальних прерогатив таких зібрань духовенства. Не в останню чергу це було пов’язане із неупинним зростанням впливу мирян у Церкві, організаційні структури якої все тісніше ставали пов’язаними з православним поспільством, головню з його провідною верствою – шляхтою й передовсім князями. Ця особливість Київської митрополії увиразнилася, очевидно, через втрату православними впродовж XIII–XV ст. свого основного протектора – великого та місцевих удільних князів. Заміна цієї системи “візантійської симфонії” ктиторською (коляторською) опікою впливових магнатів було своєрідною “компенсацією” за втрату “свого” опікуна, коли відповідальність за долю “грецької віри” ставала не персоніфікованою (в особі верховного сюзерена), а колективною, інституалізованою боярською (шляхетською) корпорацією⁴⁵.

⁴³ Опубл.: АСД. С. 420–421.

⁴⁴ Там же. С. 420–421.

⁴⁵ Див. про це докладніше: Скочиляс І. Рецепція латинського “*jus patronatus*” у руських землях Королівства Польського (нові тези до старої історіографічної дискусії)

Colloquia Russica. Ser. I, vol. 9: Rus’ and Poland (10th–14th centuries). Publication from the 9th International Scientific Conference, Przemyśl, 5th–8th December, 2018 / Red. V. Nagirnyu, T. Pudłocki. Krakow, 2019. P. 337–347.

Засвоєння православними у ВКЛ і Короні Польській західної правової моделі легітимізації взаємин між державою і Церквою призвело до утвердження в Київській митрополії “права патронату” (*ius patronatus*), що визначало права й обов’язки фундатора та його спадкоємців на церковний бенедикцій, обумовлені наданням ґрунту під храм і забезпеченням його утриманням, а також побудовою святині⁴⁶. Зростання приватного землеволодіння та політика відчуження королівських маєтків на користь шляхти призводили до переходу в руки приватних землевласників і ктиторських прав над церковними інституціями в їхніх маєтках.

Однією із “жертв” такого негативного впливу “права подавання” на церковне життя і став інститут соборування, фіскальні функції якого обмежувались на користь коляторів парафіяльних храмів і монастирів. Цей процес поступової секуляризації єпархіяльних соборів підтримав великокняжий двір. У 1521 р. король Жигимонт I Старий надав князю Костянтинові Острозькому (1460–1530) привілей, згідно з яким на час вакантності митрополичого престолу контроль за збором і розподілом “соборової куниці” переходив до цього покровителя Руської Церкви: “А куницы и инъшие вси доходы митрополю маєт князь Костянтин... росказати зобрати и ховати то в целости до науки наше... до того часу, поки мы тую митрополю кому отдадим”⁴⁷. Натомість з вибором нового митрополита ці повноваження світського патрона автоматично припинялися.

Про труднощі з організацією єпархіяльних соборів у приватновласницьких володіннях, спричинені зловживаннями православної магнатерії “правом подавання”, свідчить грамота великого князя литовського і короля польського Жигимонта II Августа слуцькому князеві Юрію Юрійовичу Олельковичу (бл. 1530–1578), видана у Вільні 8 травня 1558 р.⁴⁸ У ній ідеться про підпорядкування руського духовенства на теренах Слуцького князівства⁴⁹ київському митрополитові Сильвестру (Бількевичу). Як з’ясувалося, попри створений сучасною

⁴⁶ До найважливіших обов’язків патронів (коляторів) належала турбота про храмову споруду та рухоме й нерухоме майно парафії/монастиря. Натомість суспільне значення “права патронату” полягало у праві презенту духовної особи на бенедикцій з подальшим підтвердженням відповідною церковною владою (*ius praesentandi*). У ВКЛ і Короні Польській правове та практично-звичаєве розуміння права патронату істотно відрізнялися між собою. Хоча це й заборонялося канонами, воно було предметом купівлі-продажу та дарування. Водночас існували і його обмеження стосовно церковних інституцій. Патрон не міг ліквідувати установу, яка перебувала під його опікою, та присвоїти собі її майно, хоч на практиці такі випадки траплялися, особливо щодо парафій і храмів Київської митрополії (Флоря Б. Н. Исследования по истории Церкви. Москва, 2007. С. 33; *Chodynicki K. Kościół prawosławny a Rzeczypospolite a Polska. Zarys historyczny 1370–1632.* Warszawa, 1934. S. 109–114, 117–127, 135–138, 151–156, 160–161; *Ejusdem.* T. z. prawo “podawania” w Cerkwi prawosławnej na ziemiach Rzeczypospolitej

w XV i XVI w. *Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.* Rok 1931. Poznań, 1932. S. 545–48; *Gaudemet J. Storia del diritto canonico. Ecclesia et Civitas.* San Paolo, 1998. P. 710–720; *Sieglerschmidt J. Territorialstaat und Kirchenregiment. Studien zur Rechtsdogmatik des Kirchenpatronatsrechts in 15. und 16. Jahrhundert.* Köln; Wien, 1987; *Szady B. Prawo patronatu w Rzeczypospolitej w czasach nowożytnych. Podstawy i struktura.* Lublin, 2003. S. 6–7, 35–40).

⁴⁷ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 10 (1440–1523). Vilnius, 1997. P. 95 (док. № 94).

⁴⁸ РГИА СПб. Ф. 823. Оп. 1. Д. 47. Л. 1.

⁴⁹ Слуцьке (Слуцько-Копильське) князівство як адміністративно-територіальна структура в складі ВКЛ постало у 1394–1395 рр., коли великий князь Вітовт передав київському князеві Володимирі Ольгердовичу міста Копиль і Слуцьк як компенсацію за втрату Київщини. На півночі князівство межувало з Мінським повітом (до р. Німан), на сході – Річицьким повітом, на півдні – Мозирським повітом Мінського воєводства (до р. Прип’ять), на заході – Новгородцьким повітом однойменного воєводства (див.

історіографією ореол покровителів і меценатів “грецької віри”, князі Слуцькі через своїх численних урядників обмежували участь місцевих священиків у єпархіяльних зібраннях, які прибували туди “для науки духовної”. Князі також перешкождали збору до митрополичої скарбниці “соборових куніць” та інших податків. Ситуація була настільки загрозливою для митрополичого двору, якому духовенство відмовляло в послуху, що кир Сильвестр змушений був особисто звернутися до князя Юрія Юрійовича,

“слізно скаржачись на архимандрита Твоєї милості слуцького троїцького Никандра і на никільського ігумена мороцького, і на слуцьких попів, та на інших попів у всіх маєтках Твоєї милості за те, що вони, мовляв, у церковних справах чинять не за грецьким законом і не хочуть бути слухняними йому, як старшому пастиреві, в духовних справах і приїздити до нього на собор для духовної науки, і давати йому й виконувати соборові куніці й об’їзні стації та інші прибутки за своєю правдивною повинністю”⁵⁰.

У дезорганізації системи церковного управління митрополит звинувачував світських урядників Слуцького князівства, які “по всіх маєтках Твоєї милості втручаються в духовні справи, судять і справують, чинять розпусту, забирають собі духовні штрафи, а протопопам і його урядникам забороняють в’їжджати до маєтків Твоєї милості, судити духовні справи й розпоряджатися й у цьому чинять велику перепону та шкоду Його милості (київському митрополитові – І. С.)”⁵¹.

Як впливає з великокняжої грамоти, до середини XVI ст. на території Слуцького князівства сформувався окремий соборовий округ, що територіально покривався з межами однойменного православного намісництва-протопопії. На чолі цієї адміністративної одиниці стояв архимандрит Святотроїцького монастиря (у 1558 р. ним був о. Никандр) з осідком у Слуцьку (передмістя Тройчани на південний захід від міста). Тройчанській обителі (перша згадка – 1445 р.) підпорядковувалося до 14 парафіяльних храмів у самому місті та декілька монастирів (Іллінська в Слуцьку та чернечі осередки в Строчицях, Морочах, Грозіві, Заблудові й Дитятковичах)⁵².

Розглянувши супліку глави Руської Церкви, Жигимонт II Август розпорядився привести до послуху митрополита православне духовенство Слуцького

карту: Вялікі гістарычны атлас Беларусі: ў 4 т. Т. 2. Мінск, 2013. С. 16, 34–37, 60). У 1507 р. Слуцьке князівство увійшло до складу Новгородського повіту однойменного воеводства, однак зберегло свою автономію як приватне володіння роду Олельковичів-Слуцьких, які утримували цей анклав до 1612 р. включно (на його території діяло бл. 20 міських поселень). У XVII–XVIII ст. князівство належало (з незначними перервами) князям Радивилам та проіснувало аж до 1791 р. У самому Слуцьку (наприкінці XVI ст. налічував бл. 7000 жителів і 1100 будинків) функціонували Святотроїцький монастир на передмісті Тройчани та храми Воскресіння Христового (“замковий”), Св. Варвари та Св. Миколая (Князі Олельковичів-Слуцькі / Автори передм. А. Бумблаускас і Г. Кіркенне; автори текстів А. Скеп’ян, Я. Затилюк, Р. Рагаускене, В. Ульяновський, С. Балакін,

А. Бартош, М. Волков, Г. Івакін, Г. Кіркенне, О. Козак, Я. Лосовський, О. Однороженко, М. Сагайдак, І. Потехіна, І. Тесленко, Б. Черкас, І. Шульц; за наук. ред. І. Тесленка. Київ, 2017. С. 121–145; *Скеп’ян А.* Князі Слуцькія. Мінск, 2013. С. 45, 78–80). На території князівства діяли десятки православних парафій і декілька впливових монастирів, що формували Копильську і Слуцьку протопопії у межах Київської архієпархії (див.: *Degiel R.* Protestanci i prawosławni. Patronat wyznaniowy Radziwiłłów birżańskich nad Cerkwią prawosławną w księstwie słuckim w XVII w. Warszawa 2000).

⁵⁰ РГИА СПб. Ф. 823. Оп. 1. Д. 47. Л. 1.

⁵¹ Там же.

⁵² *Лысейчыкаў Д., Волкаў М.* Архіў Слуцкага Трайчанскага манастыра Святой Троіцы *Архівы і справаводства: Навукова-практычны ілюстраваны часопіс.* 2016. № 6. С. 73–75.

князівства, а гарантом виконання цього монаршого припису мав виступити особисто Юрій II Омелькович⁵³, який повинен був заборонити своїм слугам втручатися до митрополичої юрисдикції (зокрема, не здійснювати судочинство і не збирати “церковні штрафи”). Натомість случькому троїцькому архимандритові Никандрові, ігуменові Мороцького монастиря Св. Миколая Чудотворця та “іншим случьким попам” було суворо наказано, “аби вони в церковних справах нашого грецького закону чинили за давнім звичаєм і постановами й у духовних справах були слухняними Його милості, як своєму старшому пастиреві, та їздили до нього на собор для духовної науки, і соборові куниці й об’їзні стації та інші данини за звичною повинністю йому віддавали й виконували”⁵⁴.

Случька архимандрія де-факто мала статус митрополичої ставропітії, а її настоятель був дуже впливовою духовною особою в архієпархії. Не випадково і Михайло (Рагоза) у 1597 р.⁵⁵, і Іпатій (Потій) у 1600 р.⁵⁶ намагалися насамперед, встановити свою юрисдикцію над случьком духовенством. Однак рішучий опір клиру і монахів, а також патронат протестантської гілки князів Радивилів над місцевими православними, призвели до того, що Унійна Церква на початку XVII ст. остаточно втратила контроль над цим дуже важливим і впливовим регіоном. Відтоді Слуцький соборовий округ (генеральне намісництво) почав підлягати спершу царгородському патріархові, а з 1620–1621 рр. – київському православному митрополитові.

Негативний вплив “права патронату” на функціонування у Київській митрополії інституту єпархіальних соборів простежується і в другій половині XVI ст. У первісному, польськомовному, варіанті “*Артикулів*” Берестейської унії, надісланому православними ієрархами монархові Речі Посполитої та Римському Апостольському престолові⁵⁷, владики виразно акцентували на втручання

⁵³ Князь Юрій II Юрійович Слуцький народився бл. 1530 р. у родині впливового магната ВКЛ Юрія Семеновича Омельковича-Случького (†1542) і Гелени (Олени) Радивил (†1542) й мав молодшого брата Семена і сестру Софію. У травні 1558 р. він одружився з католичкою Катериною Тенчинською, донькою краківського воєводи, у шлюбі з якою народилися три сини – Юрій, Ян-Симеон та Олександр. Князь брав активну участь у внутрішньополітичному житті ВКЛ (був членом Панів-ради), перебуваючи в опозиції до князівського роду Радивилів, а також у всіх важливих кампаніях Лівонської війни 1558–1582 рр. і в багатьох сутичках з кримськими татарами. Він був полонофілом і прихильником унії ВКЛ з Польщею, однак після Люблінської унії, як православному, йому не дозволили посісти місце сенатора в Сеймі. У 1550–1551 рр. він перебував в опалі Жигимонта II Августа, провадив успішну господарську діяльність, виступаючи чи не найбільшим кредитором монаршого двору. У його обширних володіннях проживало бл. 40 000 підданих, підтримував різноманітні культурні ініціативи. При дворі Юрія Юрійовича у 1575 р. перебував відомий хро-

ніст Мацей Стрийковський. Князь помер 16 листопада 1578 р., похований (як і його батько) у родовій усипальниці в Успенському соборі Києво-Печерської лаври (*Войтович Л. Княжа доба на Русі...; Князі Омельковичі-Случькі... С. 121–145; Скеп’ян А. Князі Слуцкія... С. 47–85*).

⁵⁴ РГИА СПб. Ф. 823. Оп. 1. Д. 47. Л. 1.

⁵⁵ Там же. Д. 223. Л. 1; Д. 226. Л. 1–1 об.

⁵⁶ Там же. Д. 240. Л. 1–1 об.; Российская национальная библиотека в Санкт-Петербурге. Отдел рукописей (далее – РНБ ОР). Ф. 678. № 26. Л. 9.

⁵⁷ Див. публікації “Артикулів” мовою оригіналу та в перекладі українською й польською: Артикули, що належать до з’єдинення з Римською Церквою *Історичний контекст, укладення Берестейської унії і перше поунійне покоління Матеріали Перших “Берестейських читань”*. Львів – Івано-Франківськ – Київ, 1–6 жовтня 1994 р. / Ред. Б. Гудзяк; співред. О. Турій. Львів, 1995. С. 173–179; Основні документи Берестейської унії *Analecta OSBM*. Vol. 15, Fasc. 1–4. 1996. Р. 19–25; *Тимошенко Л. В. Артикули, що належать до з’єднання з Римською церквою Український історичний журнал*. 1996. № 2.

світських осіб, передусім коляторів парафій, до їхньої юрисдикції. Цьому питанню відведено значну частину 28-го артикулу: “Як у королівщинах, так і в [маєтках] панів та зем'ян – мають місце... непослух нам від священників наших, ... деколи й самі пани старости та деякі їх урядовці... своїх священників захищають, на собори до єпископів не пускають, а нам, єпископам, карати свавільних не дозволяють”⁵⁸.

Соборові повчання нововисвяченим єреям

У вже згаданих “Повчаннях новоєреям” від клириків вимагалася обов'язкова участь у щорічних зібраннях єпархіяльного духовенства (“а тому що кожного собору [владика] дає науки духовні та пояснює про церковні речі, до нього приїжджай”⁵⁹), де вони проходили відповідне навчання, складали звіт з душпастирства та своєї річної іспит з основ християнського вчення і своїх обов'язків, опираючись на надану їм при рукоположенні “хіротонію” (від грецького χειροτονία – рукоположення, посвячення в священничий сан), яку клирики привозили зі собою: “А на собор приходишь для виправи церковних речей, на прийняття істинного розуміння, [щоби був ти проповідником правдивого Слова Божого сили]. А на собор ідучи, приноси з собою завжди до святителя лист свого поставлення, цю хіротонію, дану тобі, і розкажи йому згідно чого і як виправляєш ряд і виправу церковну, щоб ти міг дати благодать для віднови тим, хто слухатиме тебе”⁶⁰. “Повчання” передбачало також дисциплінарні заходи щодо несумлінних священників й адміністративний контроль за їхньою діяльністю: “Якщо переступиш чи даси в образі, сам побачиш, відповідати-меш щодо хіротонії цієї, себто священного собору”⁶¹.

Отже, ця рукописна пам'ятка впродовж усього Середньовіччя та, частково, ранньомодерного періоду виконувала потрібну функцію: 1) була офіційним свідченням (грамотою) отримання священником рукоположення; 2) пастирською настановою щодо зразкового виконання душпастирських обов'язків й особистого духовного життя; 3) своєрідним посібником догматичного і пастирського богослов'я та канонічного права.

Найраніший список такого “Повчання новопоставленому єрею” зберігся в Новгородсько-Синодальній Кормчій 1280 р.⁶² Він та його наступні редакції, зводи і списки є компілятивним канонічним текстом повчального характеру, що формувався на основі різних перекладних творів (грецьких візантійських і, ймовірно, південнослов'янських). До його укладення залучався наратив літургійних книг, уставні тексти, святівітцівська, повчальна та проповідницька література, а з останньої чверті XVI ст. й широка палітра друкованої літератури, втім західної інтелектуальної традиції⁶³. Вірогідно, складовою архетипу “Сувою

C. 29–33; Artykuły do zjednoczenia Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. T. 4–5. Warszawa, 1997. S. 357–362.

⁵⁸ “A iz sie dzieią wielkie zbytky i neposluszenstwa nam od popow naszych tak w miesciech jego Krol. M. iako tez w panskich i ziemianskich, ... a podczas i sami panowie Starostowie i niektore ich wrzedy... popow swoich bronią, na sobory do episkopow iedziec nie dopuszczaią, i nam episkopom swowolnych karac nie dopuszczaią”: Documenta Unionis Berestensis ejusque auctorum (1590–1600) / Ed. A. G. Welykyj. Romae, 1970. P. 65–66. На-

ведену цитату в скороченому викладі подав: Грушевський М. Історія України-Руси / Репр. вид. Т. 5. Київ, 1994. С. 473.

⁵⁹ РГИА СПб. Ф. 823. Оп. 1. Д. 98. Л. 1–4.

⁶⁰ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені Володимира Вернадського (далі – ІР НБУ). Ф. 1. № 3983. Арк. 83 зв.–86 зв.; РГИА СПб. Ф. 823. Оп. 1. Д. 58. Л. 1–4.

⁶¹ ІР НБУ. Ф. 1. № 3983. Арк. 83 зв.–86 зв.

⁶² Оpubліковано у: РИБ. Т. 6, ч. 1. Стб. 101–110.

⁶³ Nowak A. Z. Priesthood in the Teachings for the Clergy: On the History of Religious

законного" є й "Повчання собору духовенства", адже композиційно і за змістом обое вони близькі між собою⁶⁴.

Структурно, разом з іншими повчальними текстами, "Сувій законний" формує цілісний цикл у Кормчих книгах Київської митрополії XIV – першої чверті XVII ст.⁶⁵ Він зберігся у короткій і поширеній редакціях. Одна з найдавніших коротких редакцій датується серединою XV ст. і виявлена в кодексі Рогож-253 Російської державної бібліотеки (Москва) під назвою "Настанова Святих Апостолів і Святих Отців ереям про виправу церковну"⁶⁶. Редакційна робота над текстом "Повчання новоеерею" поживилася після поділу Руської Церкви в 1458 р. на окремі московську та українсько-білоруську митрополії.

Найдавнішими за хронологією кодексами, наратив яких дає змогу простежити певну еволюцію структури і змісту аналізованої пам'ятки, є Архирейський Требник (у ньому виявлена коротка редакція повчання під назвою "Херотонія поповська")⁶⁷, що, як припускають, походить з митрополичого двору при Успенському соборі у Вільні, та Кормча київсько-академічної ("західноруської") редакції (книга зберегла коротку редакцію повчання в двох зводах⁶⁸), яка в складі рукописного збірника побутувала, згодом, при соборі Св. Бориса і Гліба Мучеників у Новгородку*. Такі самі повчання виявлено і в Кормчих Лукашевичівської редакції, які, окрім Львівського та сусідніх з нею владицтв, використовувалися також у Київській митрополичій архієпархії (зокрема на Східному Поділлі), однак їхнє вивчення потребує окремої дослідницької уваги⁶⁹.

Reform in the Kievan Metropolitanate throughout the 16th and 17th Centuries. Krakow, 2017. P. 13–110; *Ejusdem*. Reforma duchowieństwa wschodniego w Rzeczypospolitej w świetle ogólnego programu odnowy Kościoła Między Wschodem i Zachodem: *Prawoślawie i unia* / Red. nauk. M. Kuczyńska (Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej w dialogu z Europą. T. 11). Warszawa, 2017. S. 177–195.

⁶⁴ Див. міркування: *Белякова Е. В.* Поучения новопоставленному священнику в восточнославянской традиции *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. 2015. № 3(61). С. 14–15.

⁶⁵ Історію побутування Кормчих у Київській митрополії та їхні критичні видання див.: *Бенешевич В. Н.* Древнеславянская Кормчая: XIV титулов без толкований. Т. 1. Санкт-Петербург, 1906; Т. 2. София, 1987; *Лотоцький О.* Українські джерела церковного права. Варшава, 1931. С. 77–101; *Щапов Я. Н.* Византийское и южнославянское правовое наследие...; *Žižek I.* Кормчая книга: Studies on the Chief Code of Russian Canon Law. Rome, 1964. Одне з останніх фахових видань підготував Інститут російської історії РАН: *Мазуринская Кормчая*. Памятник межславянских культурных связей XIV–XVI вв.: Исследования. Тексты. Москва, 2002.

⁶⁶ *Белякова Е. В.* Поучения... С. 14.

⁶⁷ ІР НБУ. Ф. І. № 3983. Арк. 83 зв.–86 зв. Висловлюю щире вдячність докторові

богослов'я Тарасу Шманьку (Український католицький університет), який першим привернув мою увагу до цієї унікальної пам'ятки та надав цифрові копії документа.

⁶⁸ Російская государственная библиотека в Москве. Научно-исследовательский отдел рукописей (далее – РГБ НИОР). Ф. 98. № Егоров-245. Л. 397 об.–398 об., 418–419 об. Аналізовану пам'ятку до наукового вжитку впровадила Елена Белякова (див.: *Баранкова Г. С., Белякова Е. В.* Влияние византийских канонических и учительных текстов на славяно-русскую литературную традицию *Традиции и инновации в истории и культуре*. Москва, 2015. С. 456–466; *Белякова Е. В., Мошкова Л. В., Опарина Т. А.* Кормчая книга: от рукописной традиции к печатному изданию. Москва; Санкт-Петербург, 2017. С. 63). Науковці припускають, що поява двох зводів зумовлена частковою втрагою тексту протографа "Повчання" і спробами писарів відновити його.

* У цьому збірнику Кормчу об'єднано із Зинаром, зібранням повчань священникам і Скитським уставом.

⁶⁹ "Повчання нововиявченому ереєві" виявлено у главах 26–27 Лукашевичівської редакції Кормчої. Цей текст скомпільований з різних джерел, зокрема Первісної руської та Софійської редакції Кормчої. Як з'ясувала Марія Корогодіна, редактори Лукашевичівської редакції розмістили "Повчання"

Географічна локалізація побутування повчань новоєреям у митрополичих осідках Вільна і Новгородка дає підстави пов'язувати їхню появу з пастирсько-адміністративною діяльністю предстоятеля Руської Церкви Йосифа II Солтана (1507–1521)⁷⁰ та, зокрема, церковними реформами, які він ініціював на Віленському провінційному соборі 1509–1510 рр. за участі семи владик й низки представників світського духовенства і монашества⁷¹.

Текстологічний і структурний аналіз обох формулярних списків повчання нововисвяченому єреєві – з віленського Требника і новгородської Кормчої засвідчує, що первинним текстом, усе ж, є “Хіротонія священника” з повнішим списком короткої редакції повчання⁷², на якому взурувався редактор, укладаючи список пам'ятки в новгородській Кормчій. На використання як протографу тексту саме з віленського Требника або аналогічного йому наративу вказують два покрайні ідентифікаційні записи на полях рукопису: “Початок

в іншому місці (традиційно їх вписували до Кормчих перед глумачними статтями). (Див.: *Корогодина М. В. Кормчая книга в Галиччии (XVI – начало XVII века)*. Санкт-Петербург, 2015. С. 53–54, 59).

⁷⁰ Він походив із середньозаможної панської родини Солтанів гербу Вруби, коріння якої, правдоподібно, виводиться з Волині. Його батько – Солтан Олександрович († бл. 1495) – обіймав уряди великокняжого підскарб'я і господарського маршалка, був намісником у Більську, Новгородку та Слонімі (згад. 1492–1494). Про діяльність Йосифа (Солтана) до його номінації у 1502 р. на смоленського владика майже нічого не відомо. Того ж року, під час облоги Смоленська московською армією він залишився вірним великому князеві литовському Олександру, що позитивно вплинуло на його подальшу духовну кар'єру. У 1507 р. він обраний київським митрополитом, невдовзі отримав благословення від царгородського патріарха, однак його хіротонія відбулася аж наприкінці 1509 р. (див.: *Блажейовський Д. Ієрархія...* С. 182; *Ульяновський В. Історія Церкви та релігійної думки в Україні*. Т. 1. Київ, 1994. С. 60–62; *Макарий (Булгаков). Історія...* С. 104–127; *Флоря Б., Турилов А. Іосиф II. Церковно-учительная деятельность Иосифа II Православная энциклопедия*. Т. 26. Москва 2011. С. 14–18; *Чистякова М. Іосиф II Солтан і церковно-літературна діяльність его времени Latopisy Akademii Supraskiej*. Т. 1: *Prawosławni w dziejach Rzeczypospolitej* / За ред. U. Pawluczuk. Białystok, 2010. S. 37–48; *Lulewicz H. Sołtan Józef Polski Słownik Biograficzny*. Т. 40. Warszawa; Kraków, 2001. S. 359–361; *Senyuk S. A History...* Vol. 2. P. 139–140).

⁷¹ Собор, що тривав майже місяць, ухвалив близько 20-ти постанов, які запроваджували обов'язкову участь єпископів у митрополичих соборах, нормували проце-

дури номінації та висвячення духовних осіб на церковні уряди, підкреслювали необхідність усунення симоній і встановлення єрархічного контролю за духовенством. Окремі соборові правила намагалися протидіяти згубним наслідкам зловживання “правом подавання”, захищаючи єреїв від сваволі коляторів, які часто, як власники маєтків, самовільно призначали священників на парафії або ж усували їх, привласнюючи церковні бенедіції (РИБ. Т. 4. Санкт-Петербург, 1878. С. 14). Різні аспекти цього митрополичого собору обговорюють: *Макарий (Булгаков). Історія...* С. 106–110; *Темчин С. Обращение Литовской митрополии к константинопольскому патриарху Иоакиму I по вопросу о двух агнцах при поставлении пресвитера Latopisy Akademii Supraskiej*. Т. 2: *Kościół prawosławny na Bałkanach i w Polsce – wzajemne relacje oraz wspólna tradycja* / Pod red. U. Pawluczuk. Białystok, 2011. S. 135–139; *Флоря Б. Виленский собор Православная энциклопедия*. Т. 8. Москва, 2004. С. 479–480. Публікацію постанов Віленського собору див.: РИБ. Т. 4. С. 5–18.

⁷² Зокрема, в списку з Архирейського Требника виявлено низку слів, фразеологічних зворотів і речень, відсутніх у списку з новгородської Кормчої; наприклад: “у світ, за Господнім словом”, “а надто стоячи перед вівтарем Божим”, “і не червоний, без прикрас світських”, “На кінні перегони не дивися”, “Не бити вірного, що згрішив, ані невірного, що образив, своїми руками нікого не бий”, “ані світської влади не приймай”, “на закон і славу Божу”, “Слову його у всьому [маєш] скорятися, без волі його нічого не чинити, мати до нього любов і боязнь, як апостоли до Христа”, “Якщо буде внесено щось до вівтаря, чи посудина, чи одежина, більше те на свою потребу внесено” (ІР НБУ. Ф. І. № 3983. Арк. 83 зв.–86 зв.).

харитонии” та нижче: “Харитонию сиріч рꙋкоположение”⁷³. Водночас в одній зі статей першого зводу повчання з новгородоцької Кормчої (де наведено перелік “недостойних осіб”, від яких не можна приймати “приношення у святий вівтар”), виявлено вставку, відсутню у короткому списку з віленського Архирейського Требника⁷⁴. Це означає, що редактори повчання нововисвяченому ереєві з Кормчої Егоров-245 хоч і взяли за основу текст “Хіротонії священничой” з віленського Требника, але водночас залучали до укладення свого списку й інші, не ідентифіковані наразі джерела.

Звернімося тепер до порівняльного аналізу двох зводів короткої редакції повчання нововисвяченому ереєві, виявленої в кодексі Егоров-245. Перший має таку саму назву, що й список Рогож-245 (“Наказаніє Святих Апостоль и Святих Штець и ереєм ѿ исправленіи церковнем”); текстологічно обидва списки співпадають, він уписаний до формуляру циклу повчань київського митрополита на епархіяльних соборах перед завершальним параграфом соборового повчання, атрибутованого св. Григорію Богослову (“Повченіє святого Григорія Богослова къ попом, како подобает”)⁷⁵. Перший звід наголошує на важливості дисциплінування тих мирян, які, маючи канонічні заборони від своїх духовних отців, переходять до інших парафій. У разі виявлення порушників канонічних приписів їх мали виклясти на епархіяльному соборі. Натомість другий звід під назвою “Прочее ж ѿ покааніи в казане Івана мниха, оученика святого Василія” розміщено після завершення циклу повчань (як уже йшлося, цей текст переписувач атрибутував як “Хіротонія”)⁷⁶.

Порівняння першого й другого зводів засвідчує їхню майже повну змістовну тотожність, хоча другий з них наративно повніший. Зокрема, в ньому виявлено вставку – перший абзац “ѿ покааніи в казане Івана мниха” з описом церемонії виголошення святительського повчання кандидатів до рукоположення, що передує уділенню йому Св. Тайни Священства⁷⁷. Так само додано одне речення (передостанній абзац) наприкінці повчання, незначні вставки внесено до 5-го (словозалучення “ані світської влади не приймати”) та 11-го (“корчмар, чи в’язень”) абзацах. Деякі настанови, як-от про поведінку священника у вівтарній частині храму, описано розлогіше, ніж у першому зводі. Натомість текст першого зводу повчання з Кормчої Егоров-245 має дві вставки (вже згадану про розкаяння грішників на соборі та заключну формулу повчання⁷⁸), відсутні в другому зводі.

На загал, коротка редакція “Повчання новоєрею”, як уже зауважено⁷⁹, відрізняється опущенням довгих цитат й епітетів, текст розташований в іншій послідовності, аніж у поширеній редакції. Розширена редакція цього повчання під назвою “Хіротонія” репрезентована сувоєм київського митрополита

⁷³ РГБ НИОР. Ф. 98. № Егоров-245. Л. 418.

⁷⁴ Ось ця вставка: “А іншого непокірного велеть отцеві духовному розкаювати на соборі. А хто його прийняв, хай не служить, допоки не почне плакати перед своїм отцем першим. А хто почне у церкві говорити чи сміятися, вижени такого з церкви. Якщо не послухає – зупини Літургію, доки не виїде геть” (РГБ НИОР. Ф. 98. № Егоров-245. Л. 398–398 об.).

⁷⁵ РГБ НИОР. Ф. 98. № Егоров-245.

Л. 397 об.–398 об.

⁷⁶ Там же. Л. 418–419 об.

⁷⁷ Там ж. Л. 418–418 об.

⁷⁸ Ось текст цієї завершальної формули: “Це ж писання ереям – зі святих правил Божественних Апостолів і Богоносних Отців, виклад церковний. Якщо виправиш – блаженний будеш, якщо не виправиш – сам побачиш, і відповідь даси у День Судний перед Богом, Йому ж слава на віки віків. Амінь” (РГБ НИОР. Ф. 98. № Егоров-245. Л. 398 об.).

⁷⁹ Белякова Е. В. Поучения... С. 14.

Сильвестра (1556–1567)⁸⁰, 15 грудня 1562 р. врученим у “богоспасенному граді Новгородку” новоєрею о. Михаїлу. Йому притаманні лише незначні текстові зміни у порівнянні зі списком з Новгородсько-Синодальної Кормчої 1280 р.⁸¹ Поширена редакція повчання вирізняється розлогими цитатами зі Святого Письма і біблійними парафразами, причому як зі Старого, так і Нового Завіту⁸².

Текстологічне зіставлення обох списків засвідчило, що під час спорядження другого з них опущено зворот “таковымъ бо разсыпаетъ кости Богъ, по пророку”⁸³, перефразовано окремі слова, а декілька слів додано. Писар так само скопіював принаймні одну помилку (виділено курсивом), допущену упорядником “Сувою” 1280 р. в реченні: “Святий Бог на святых спочивае, *уд* (має бути – *суд*) розумний, у розумних глибинах перебуває”⁸⁴. Це означає, що протографом для повчання новоєрею 1562 р. була саме поширена версія “Сувою” у редакції останньої чверті XIII ст., відомій за списком Новгородсько-Синодальної Кормчої.

Водночас у грамоті митрополита Сильвестра розлогіше викладено соборову програму Київської архієпархії того часу; духовенство не тільки мало виявляти послух своєму архиєрею та брати участь у щорічних зібраннях клиру, а й звітувати про душпастирство та надавати документальне підтвердження легітимності свого канонічного статусу: “А на собор ідучи, принось зі собою завжди до святителя лист свого поставлення, цю хіротонію, дану тобі, і розкажи йому, згідно чого і як виправляєш ряд і виправу церковну, щоб ти міг дати благодать для віднови тим, хто слухатиме тебе”⁸⁵.

На відміну від поширеної редакції списку грамоти митрополита Сильвестра, повчання новоєрею (“ця наша хіротонія для справ духовних”) одного з наступних київських митрополитів – Онисифора (Петровича Дівочки, 1579–1589)⁸⁶ є короткою редакцією “Свитка законного” та походить від того самого протографа,

⁸⁰ Степан Андрійович Белькевич (Велькевич), майбутній київський митрополит, був шляхтичем з походження, до хіротонії обіймав уряди віленського скарбника і мечника. За заслуги перед великокняжим двором у 1551 р. отримав експектативу – привілей на Руську митрополію ще за життя попереднього її главы. Після смерті архимандрита монастиря Св. Трійці у Вільні Олексія він перейняв в управління цю обитель, хоча і не прийняв чернечого постригу. У 1556 р. його номіновано митрополитом київським, але ще деякий час він залишався світською особою. Того ж року він отримав хіротонію під іменем Сильвестр. Уважається, що владика був недостатньо освіченим, йому закидають користоловство й матеріальні утиски православного духовенства, нерішучість і пасивність у протидії Реформації та близькі взаємини з київським римо-католицьким єпископом Миколаєм Пацом, який пізніше став протестантом. Водночас митрополит Сильвестр 1558 р. скликав у Вільні собор духовенства та ініціював низку заходів із забезпечення прав і прерогатив Руської Церкви та її клиру (Блажейовський Д. Ієрархія... С. 183; Головата Н. А. Белькевич Сильвестр *Енциклопедія історії України*. Т. 1: А–В / Редкол.:

В. А. Смолій (голова) та ін. Київ, 2003. С. 218; Макарій (Булгаков). *История...* С. 188–191).

⁸¹ РИБ. Т. 6. Стб. 101–110.

⁸² Див., зокрема: Єз. 6, 5; Єр. 1, 9; 31, 33; Лк. 24, 19; Мт. 7, 6; 18, 7; Пс. 53, 6; Пс. 118, 73; 118, 162; 141, 7; Рм. 15, 18; Флп. 3, 2; Як. 2, 26.

⁸³ РИБ. Т. 6. Стб. 106.

⁸⁴ РГИА СПб. Ф. 823. Оп. 1. Д. 58. Л. 2; РИБ. Т. 6. Стб. 104.

⁸⁵ РГИА СПб. Ф. 823. Оп. 1. Д. 58. Л. 1–4.

⁸⁶ Згідно з виявленим нещодавно тестаментам митрополита Онисифора з 1592 р., майбутній київський владика (його хресне ім'я – Михайло) народився на початку 1510-х років в Олешковичах Городненського повіту в дрібношляхетській сім'ї Петра Гриньковича-Дівочки, рід якого походив з вітебських бояр. У спадок йому відійшов родинний маєток Олешовичі (білор.: Алешавічы) на території сучасної Гродненської обл. Він був двічі одружений: ім'я першої дружини не відоме, а вдруге став під вінець з княжною Ганною Пузиною (1540). Від обох шлюбів він мав чотирьох синів (Яроша, Олександра, Лазаря і Петра) і доньку Настасю. Майбутній митрополит зробив кар'єру як світський урядник, виконуючи у 1562–1578 рр. обов'язки київського городничого, що передбачало, втім,

що й список повчання 1562 р. Цілком вірогідно, що митрополіча канцелярія у Новгородку виготовила для свого архипастиря цей наративно стислий текст, використовуючи поширену редакцію списку митрополита Сильвестра, або ж одного з його наступників – Йони III (Протасевича) чи Іллі (Кучі).

Повчання митрополита Онисифора датоване 23 лютого 1583 р. й адресоване новопоставленому священикові Атанасію (“тобі, дитино, ереку Офанасію”). За обсягом воно більш як удвічі менше за список митрополита Сильвестра та, на загал, структурно наслідує його. Дуже важливою виявилася завершальна формула повчання, де канцелярист інформує, що свиток надано “під нашою (митрополічною – І. С.) печаткою”⁸⁷. Це означає, що, принаймні, від останньої чверті XVI ст. повчання рукоположеному ереєві набувають у Київській архієпархії статусу офіційного документу, тобто їх трактують як *грамоту*, що легітимізує духовний статус клирика перед світською і церковною владою та регламентує характер взаємин між ним і митрополічим двором.

Спільним в обох списках повчання – митрополітів Сильвестра 1562 р. і Онисифора 1583 р. є вступна клаузула – звернення київського архієпископа до новоерея, хоча наратив митрополита Онисифора в декілька разів скорочено. Так само у списку 1583 р. скорочено низку статей-настанов священикові стосовно адміністративних, пастирських і літургійно-обрядових обов’язків. Ті з них, які переписувач зберіг, викладені у короткій редакції, сам наратив часто перефразовується, хоча за змістом статті обох списків практично тотожні. Водночас три статті та фрагменти ще двох статей з грамоти митрополита Онисифора не мають відповідника у повчанні митрополита Сильвестра. Зокрема, йдеться про текст, що регламентує зовнішній вигляд клирика (цей наратив запозичено з віленського Архієрейського Требника⁸⁸), його стосунки з мирянами і публічну поставу (зокрема, заборонено полювати на звірів), опіку над парафіяльним храмом, “направу” ікон і богослужбових книг.

Найбільшою вставкою, відсутньою у списку 1562 р. та інших зводах і редакціях архипастирських повчань новоереям, є передостання стаття грамоти митрополита Онисифора. У ній він, цитуючи відповідний уступ з Євангелія від Матея (Мт. 25, 34), закликає до витривалості у християнській вірі “аж до

стале проживання у Києві. У 1579 р. його возведено на Київський митрополічий престол, причому він не розірвав шлюбу, надалі залишаючись одруженим (за монашим іменем чоловіка дружина називалася “Онисифоровою”) упродовж усього 10-літнього періоду свого архипастирського служіння, про що кир Онисифор буденно згадував у своєму тестаменті. Тому цілком виправданим було рішення патріарха Єремії II на соборі у Вільні 1589 р. усунути митрополита як двоєженця. Помер владика у своєму родовому маєтку Олешовичі між 10 і 28 квітня 1592 р., де доживав віку після переїзду сюди з Віленського монастиря Св. Трійці в 1590 р. Його заповіт із супровідною передмовою опубліковано в: *Лісейчыкаў Д., Бобер І.* “Варуючы і милуючы мальжонку мою законную веньчальную...”: Жыццё і смерць мітрапаліта-“дваяжэнца” Анісіфара Дзевачкі *Беларускі гістарычны ча-*

сopіс. 2018. № 5. С. 11–23. Різні аспекти біографії та пастырсько-адміністративної діяльності цього предстоятеля Руської Церкви розглянув: *Тимошенко Л.* “Жаль намь души и сумнѣнья вашей милости” (Київський митрополит Онисифор Дівочка перед викликами часу) *Дрогобицький краєзнавчий збірник.* Вип. 10. Дрогобич, 2006. С. 149–165. Давніша розвідка: *Грушевський М.* До біографії митрополита Онисифора Дівочки *ЗНТШ.* Т. 74, кн. 6. Львів, 1906. С. 5–9. Див. також: *Блажеювський Д.* Ієрархія... С. 184; *Гудзяк Б.* Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії / Пер. М. Габлевич; Під ред. О. Турія. Львів, 2000. С. 91–93; *Дмитриев М. В.* Между Римом и Царьградом: генезис Брестской церковной унии 1595–1596 гг. Москва, 2003. С. 91–92.

⁸⁷ РГИА СПб. Ф. 823. Оп. 1. Д. 98. Л. 4.

⁸⁸ ІР НБУ. Ф. І. № 3983. Арк. 83 зв.–86 зв.

смерті своєї”, усвідомленого осягнення через “навчання святих книг” церковного Передання, дотримання заповідей “Святих Апостолів і Богоносних Отців” та самовідданої опіки над “вівцями пастирства [свого]”⁸⁹. Очевидно, поява цієї конфесійної формули у грамотах рукоположення київських митрополитів зумовлена реакцією на тогочасні успіхи протестантської Реформації, коли лютеранство, кальвінізм і навіть вчення ангитринітаріїв (аріан) почали приймати не тільки представники руської православної еліти (князі, бояри-шляхтичі й міщани), але навіть окремі духовні особи⁹⁰.

“Свитокъ законны” у циклах соборових повчань та друкованих формулярах другої половини XVI–XVII століть

Окрім масового поширення у вигляді рукописних (пергаментних чи паперових) сувоїв, які не пізніше другої половини XVI ст. набули у Київській архієпархії статусу правового документа – грамоти (що визнавався і державою, і Церквою), “Повчання нововисвяченому єреєві” (“Сувій законний”) у тому ж столітті інтегрується до Кормчих книг і стає складовою тогочасного канонічного права Руської Церкви. “Сувій законний” використовувався для створення і компоювання чотирьох циклів повчань київських митрополитів, – унікального джерела, яке впровадила до наукового вжитку Людмила Мошкова⁹¹. Принаймні в трьох списках Кормчих киево-академічної редакції, створення яких у Київській митрополії датують другою половиною XVI – першою чвертю XVII ст., виявлено тексти повчань новоєреям⁹². Коротка редакція першого зводу “Сувою” під назвою “Наказание святых апостол и святых отец от правил седми вселенских соборов к иереом, попом и о исправлении церковнем” залучена до другої частини 1-го циклу соборових повчань київських митрополитів. Натомість друга частина 2-го циклу цих повчань скомпонована уже на основі поширеної редакції “Сувою законного” з відповідним прикінцевим коментарем⁹³.

Новим якісним етапом у кодифікації й поширенні формулярних зводів “Повчань нововисвяченим єреям” стала технологічна революція, а саме поява в українсько-білоруських землях кириличного книгодрукування, що поживило редакційну роботу над уніфікацією й стандартизацією канону повчань у різних регіональних центрах Руської Церкви. Не випадково перше друковане

⁸⁹ РГИА СПб. Ф. 823. Оп. 1. Д. 98. Л. 3 об.–4.

⁹⁰ За явно гіперболізованими звітами Товариства Ісуса, впродовж тільки одного 1574 р. у Вільні латинський обряд прийняли 30 протестантів і 50 православних (Кетра Т. Konflikty wyznaniowe w Wilnie od początku reformacji do końca XVII wieku. Toruń, 2016. S. 121, 130, 181). Прикладом індивідуальних конверсій є православний русин Іван Єронімович Ходкевич, який обіймав уряд віленського каштеляна, – у 1569 р. він уже був кальвіністом, а в 1572 р. повернувся до католицької віри. Його доньки також належали до різних конфесій – спільно ангитринітаріїв (аріан), кальвіністів, латинників і православних (Яковенко Н. Релігійні конверсії: спроба погляду зсередини її ж. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. Київ, 2002. С. 23). Шир-

ше ці процеси аналізує: Senyk S. A History... Т. 2. С. 205–216.

⁹¹ Каталог славяно-русских рукописных книг XVI века, хранящихся в Российском государственном архиве древних актов / 2-е стер. изд. Вып. 1. Москва, 2006. С. 443–455; Мошкова Л. В. Западнорусская Кормчая особого состава Хризограф. Вып. 2. 2005. С. 231–240.

⁹² До поутування “Сувою законного” в циклах повчань київських митрополитів уперше привернула увагу: Белякова Е. В. Поучения... С. 15; Еє же. Циклы поучений священникам в Кормчих западнорусской редакции (публикация текста) Slavistica Vilnensis. Vol. 61. Vilnius, 2016. P. 189–193, 195–198, 220–224.

⁹³ РГАДА. Ф. 181. Оп. 1. Д. 1594. Л. 490 об.–492 об.; Д. 1596. Л. 7–7 об.; Ф. 196. Оп. 1. Д. 1620. Л. 549–550.

архиерейське повчання рукоположеному священникові побачило світ 1587 р. у Вільні – фактичній столиці Київської митрополії та найважливішому осередку культурно-релігійного оновлення православних русинів того часу, де впродовж XVI ст. опубліковано 64 назви кириличних друків⁹⁴. Єдиний збережений стародрук під назвою “*Херитонія свѣщенїа свиток законны*”⁹⁵ виданий у знаменитій типографії братів Кузьми і Луки (Лукаша) Мамоничів⁹⁶ на замовлення тогочасного луцько-острозького владики Кирила (Терлецького, 1586–1607). Основою для укладення цієї восьмиаркушевої нумерованої брошури стала поширена редакція “*Сувою законного*”, а її безпосереднім протографом послужив, припускаємо, список ставленої грамоти митрополита Сильвестра 1562 р. або тотожний йому текст.

Ініціативу віленців на початку XVII ст. перейняв енергійний львівський єпископ Гедеон (Балабан, 1576–1607), який у своєму родовому маєтку Стратин в 1602 р. (за іншими даними – 1604 р.) для пастирських потреб видав книжечку “*Хиротонія. Правило новопоставленому ієреєві*”⁹⁷, що, припускаємо, була пердруком ставленої грамоти митрополита Кирила (Терлецького) 1587 р. (на жаль, жоден примірник цього унікального видання не зберігся). Один з наступників єпископа Гедеона на Святоюрській кафедрі – Арсеній (Желиборський, 1641–1663) ініціював нове видання поширеної редакції “*Повчання нововисвяченому єреєві*” в 1642 р. у львівській друкарні Михайла Сльозки під назвою “*Нравоученіє єреям*” (відоме в складі конволюту, до якого належали також “*пояснення темніших*”, “*пристяжання*” і “*Дидаскалія*” могильовського владики Сильвестра (Косова)⁹⁸. Цей друк, загалом, дублював попередні видання пастирських повчань на єпархіяльних соборах й відрізнявся від них тільки незначними коректорськими виправленнями. Через декілька років його републіковано у Номоканоні 1646 р., який використовувався, принаймні, до кінця XVII ст.⁹⁹ Вершиною гомілетичного мистецтва Київської православної митрополії того часу стало розлоге “*Нравоученіє ѿ насъ, епископа, вамъ, мірскимъ ієреємъ, таковоє прєподаєтса*”¹⁰⁰,

⁹⁴ Найновіша розвідка про феномен Вільні як центру руського відродження: Тимошенко Л. *Slavia Orthodoxa: криза й оновлення На перехресті культур: Монастир і храм Пресвятої Трійці у Вільнюсі: Колективна монографія* / За ред. А. Бумблаускаса, С. Кулявічюса, І. Скочиляса / 2-ге, виправлене й доповнене видання. Львів, 2019. С. 77–86.

⁹⁵ РНБ ОРК. № І.5.44. Л. 1–8 об. (брошура не нумерована).

⁹⁶ Див.: *Iljaszewicz T. Drukarnia domu Mamoniczów w Wilnie (1575–1622)*. Wilno 1938; *Зернова А. Типография Мамоничей в Вильне (XVI–XVII век) Книга: Исследования и материалы*. Москва, 1959. С. 167–223; *Jaroszewicz-Piereslawcew Z. Druki cyrylickie z oficyn Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVIII wieku*. Olsztyn, 2003. S. 59–79; *Немировський Е. Славянские издания кирилловского (церковнославянского) шрифта*. 1491–2000. Инвентарь сохранившихся экземпляров и указатель литературы. Т. 2, кн. 1: 1551–1592 / Отв. ред. Ю. Шустова. Москва, 2011. С. 50–51.

⁹⁷ Про цей стародрук, виданий накладом 1100 примірників, уперше поінфор-

мовано у збірнику: Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні. XVI – перша половина XVII ст. / Упоряд. Я. Д. Ісаєвич, О. А. Купчинський, О. Я. Мациук, Е. Й. Ружицький. Київ, 1975. С. 128–129 (док. № 76).

⁹⁸ Єдиний відомий на сьогодні примірник “*Повчання*” 1642 р. зберігається в: Національний музей у Львові ім. Андрея Шептицького. Відділ рукописної та стародрукованої книги (далі – НМЛ ВРСК). Сдк-675. Арк. 5 зв.-6. “*Повчання*” владики Арсенія 1641 р. опубліковано: *Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (опыт церковно-исторического исследования)*. Т. 2. Киев, 1898. С. 206–226 (додатки; цитований уступ про собор на с. 209–210).

⁹⁹ НМЛ. ВРСК. Сдк-653. С. 82.

¹⁰⁰ Там само. Сдк-694. Арк. 28–50, 52–52 зв. Найновіша публікація пам’ятки з перекладом сучасною українською мовою: *Собори Львівської єпархії XVI–XVIII століть / Упорядкування та історичний нарис І. Скочиляса*. Львів, 2006. С. 225–247.

яке уклад львівський єпископ Йосиф (Шумлянський) у 1687 р. Воно виявилось доволі вдалою спробою поєднати слов'янсько-візантійську традицію повчальної літератури із тогочасними західними інноваціями.

У добу могилянського та постмогилянського православного відродження відбулася кодифікація *“Повчання нововисвяченому єреєві”* у новоствореній Білоруській (Могилівській) єпархії, де місцевий владика Сильвестр (Косов) у 1630-х роках видав його під назвою *“Дидаскалія албо наука о седми сакраментяхъ или тайнахъ”*¹⁰¹, а також у Луцькому владичстві за пастирства Атанасія (Пузини, 1632–1647), який опублікував той самий текст як настанову пресвітерам під час єпархіяльного собору 1638 р.¹⁰² Врешті, *“Повчання”* з'явилося друком і в Чернігові у 1676 р. з ініціативи відомого богослова і проповідника Лазара (Барановича, 1657–1692)¹⁰³.

Успіх *“Повчання нововисвяченому єреєві”* в Київській митрополії уможливив його тріумфальне поширення, починаючи зі середини XVII ст., у Московському патріархаті. Близько 1650 р. у Синодальній типографії в Москві опубліковано повчання *“О хиротонии, сиречь о рукоположении святительском на новопоставленной цереи”*, взороване на стратинське видання *“О хиротонии”* і текст луцького православного владика Атанасія¹⁰⁴. Тоді ж *“Повчання нововисвяченому єреєві”* київської редакції включено до першого московського видання Кормчої як окрема глава 60, впродовж другої половини XVII–XVIII ст. неодноразово перевидане в Російській Православній Церкві¹⁰⁵.

Упродовж XIII–XVI ст. архетип *“Сувою законного”* пройшов певну еволюцію, зумовлену пристосуванням різних його редакцій, зводів і списків до тогочасного культурно-релігійного і суспільного контексту, пастирських потреб та змінних завдань, які православна єрархія ставила до парафіяльного духовенства. Однак назагал той ідеал священика, який був запропонований у найдавнішому тексті повчання з Кормчої 1280 р., та засадничі вимоги щодо кандидатів до рукоположення¹⁰⁶ (відповідна духовна постава, високі моральні й “професійні” якості, належна богословська освіта й обізнаність із церковними канонами та обрядово-літургійними практиками) упродовж усього цього часу, загалом, залишилися незмінними.

“Довге тривання” цієї євхаристійної моделі соборування у Київській архієпархії та загалом Руській Церкві відображає схема, в якій подано регіональну поширеність і наявність у різних рукописних кодексах і друкованих тестах поліваріативних редакцій, зводів і списків *“Повчання нововисвяченому єреєві”*:

¹⁰¹ Див.: *Mironowicz A. Sylwester Kossow, biskup białoruski, metropolita kijowski. Białystok, 1999. S. 17.*

¹⁰² Повчання передрукував Атанасій (Пузина) для навчання пресвітерів на єпархіяльному соборі 1638 р., з додатком своєї пастирської промови та діянь собору (опубліковано: *Голубев С. Киевский митрополит... С. 491–493; Огієнко І. Загублений крем'янецький стародрук: “Синод Луцький” 1638 р. Варшава, 1931; Собор у Луцьку 1638 року. Львів, 2005).*

¹⁰³ Ці відомості наведено за: *Nowak A. Z. Reforma... S. 175–176.*

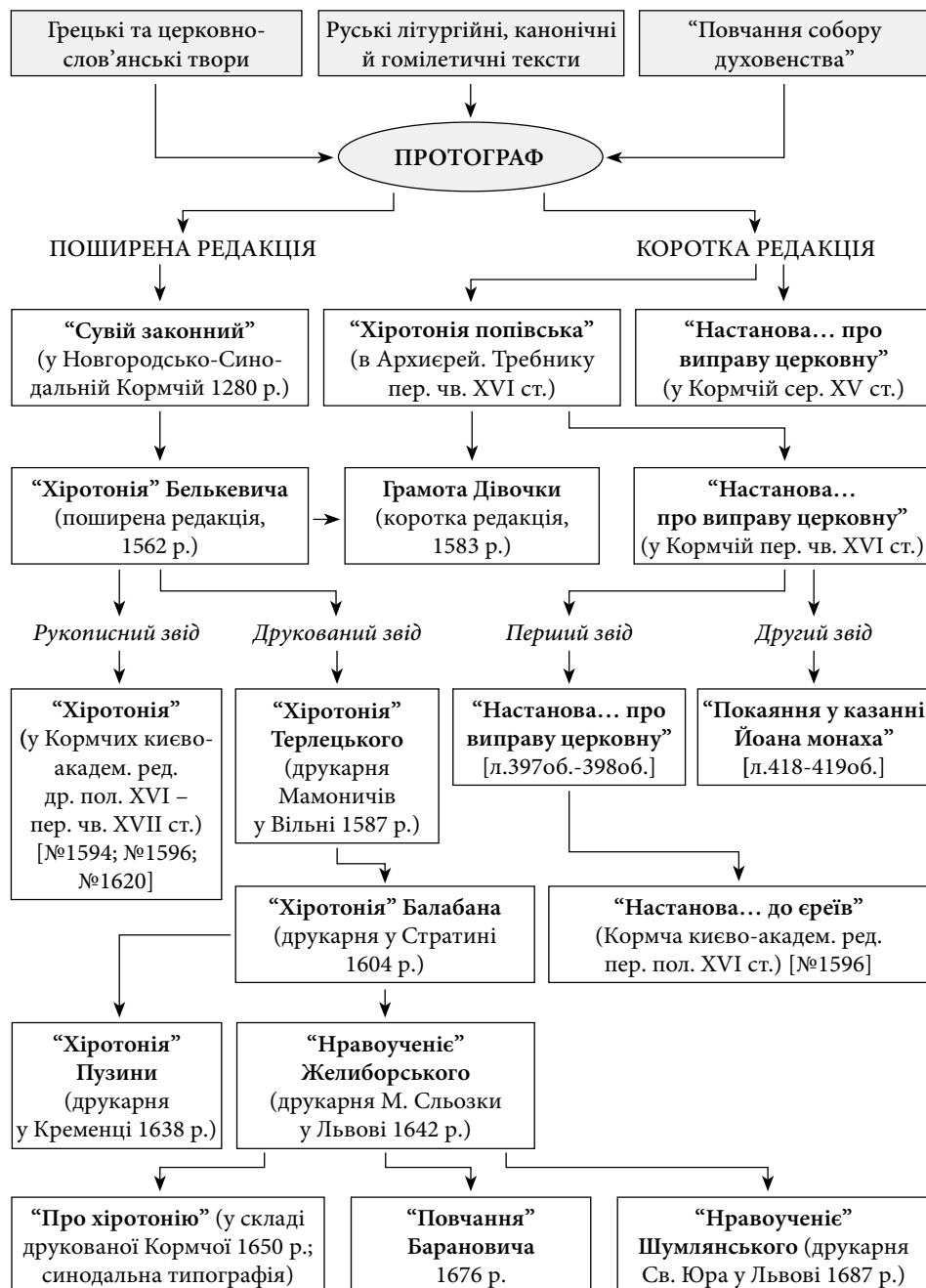
¹⁰⁴ *Белякова Е. В., Мошкова Л. В., Опарица Т. А. Кормчая книга... С. 84, 203.*

¹⁰⁵ Там же. С. 242–243.

¹⁰⁶ Процедура приготування клириків у Київській митрополії до священства та перелік основних вимог до них у соціокультурному контексті Польсько-Литовської держави XVI–XVII ст. детально проаналізувала: *Nowak A. Z. Priesthood... P. 111–259* (другий розділ монографії *“On Candidates to the Clerical State”*); *Ejusdem. Na drodze reformy. O kandydatach do stanu duchownego w metropolii kijowskiej (XVI–XVII w.) Latopisy Akademii Supraskiej. T. 6: Cerkiew w drodze / Pod red. M. Kuczyńskiej. Białystok, 2015. S. 9–18.*

Схема 1

Генеалогія редакцій, зводів і списків «Повчання нововисвяченому єреєві»

ТЕРМІН “МАЛА РУСЬ” У ДОКУМЕНТАХ ХІV СТОЛІТТЯ

Вивчення джерел княжої доби – важливе питання давнього українського минулого. Особливого значення здатне придбати студіювання документальних матеріалів скромніше відображених у джерелах періодів історії, до яких, зокрема, належить і західноукраїнська перша половина ХІV ст. Хоча тогочасних документів збереглося небагато, їх аналіз, все ж, дає змогу виокремити та встановити окремі закономірності й особливості укладення тодішньої писемної документації. На цьому тлі привертають до себе увагу деякі специфічні географічні терміни, зокрема, поширена тоді назва Галицько-Волинської держави – “Мала Русь”. У сучасній літературі, зазвичай, це визначення вживається з виведеними від окремих обставин історичної долі України значно новіших часів стійкими применшуючими конотаціями, обумовленими статусом частини України як “Малоросії” у складі Російської імперії упродовж ХVІІІ – початку ХХ ст.¹ Насправді ж, між обома визначеннями існує чималий хронологічний розрив і в актових матеріалах часів Романовичів, закономірно, відсутні натяки на значно пізнішу політичну “підпорядкованість” “Великій Русі”. Крім того, як побачимо, у Середньовіччі обидва поняття послідовно відмежовані одне від одного.

З цього огляду систематичне дослідження згадок про Малу Русь значення цього поняття у церковній та світській документації ХІV ст., визначення відповідної території у її кордонах залишаються одним з актуальних завдань української історичної медієвістики.

Чимало писемних пам’яток, здатних стати джерелами до цієї проблеми, уже ставали об’єктом розгляду давнішої літератури. Зокрема, Генріх Гельцер, Франц Міклошич та Йосиф Мюллер опублікували грамоти Константинопольського патріархату². Ян Ржежабек зібрав актовий матеріал та повідомлення хроністів й анналістів про князя Юрія-Болеслава Тройденовича (†1340): інформативне видання доступне російською мовою разом із ґрунтовними доповненнями³. Переклад опису мандрівки угорського місіонера Юліана здійснив

¹ Огляд відповідних поглядів див.: Левківська Е. Семантические варианты топонима “Малороссия” и его дериватов в русской речевой практике постсоветского периода *Имя народа: Украина и ее население в официальных и научных терминах, публицистике и литературе. Сборник статей.* Москва; Санкт-Петербург, 2016. С. 250–278.

² Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana / Collecta et ediderunt F. Miklosich et I. Muller. Vindobonae, 1860. 607 p.; Gelzer H. Beiträge zur russischen Kirchengeschichte aus

griechischen Quellen *Zeitschrift für Kirchengeschichte.* Bd. 13. Stuttgart, 1892. S. 241–282. Також див.: Русская Историческая Библиотека, издаваемая Императорскою археографическою комиссією (далі – РИБ). Т. 6. Санкт-Петербург, 1880. Приложения № 3–6.

³ Російський переклад див.: Ржежабек Я. Юрий II, последний князь всея Малой Руси Болеслав-Юрий II, князь всея Малой Руси: *Сборник материалов и исследований / Собр. О. Гонсиоровским, А. Куником, А. Лапто-Данилевским, И. Линниченко, С. Пташицким и И. Режабком.* Санкт-Петербург, 1907. С. 1–66.

Сергій Аннінський⁴. Віра Матузова прокоментувала англійські середньовічні тексти⁵. Серед сучасних публікацій варто виокремити дослідження Олега Купчинського, яке є найповнішим дотепер систематичним виданням актів і документів Галицько-Волинської держави⁶. Історик проаналізував і прокоментував понад 200 джерельних матеріалів (серед них – латиномовні пам'ятки XIV ст.), розглянув їх автентичність, походження та значимість. Водночас, залишаються майже невідомими в сучасній українській науці листи венеційського мандрівника та географа Маріно Санудо Старшого (бл.1270–бл.1343) до французького короля Філіпа VI (1293–1350, правив від 1328 р.)⁷. Це джерело, разом з “*Liber Secretorum Fidelium Crucis*” того ж автора⁸, потребуватимуть докладнішого розгляду.

Безперечно, при вивченні відповідних записів матимемо справу з певними узагальненнями, сформованими як серед зарубіжних, так і українських істориків. Важливими є результати досліджень відповідної теми, які свого часу опублікував Михайло Грушевський⁹. Він розглянув чимало актових і наративних матеріалів, щоби на їх підставі проаналізувати складне переплетення проблем минулого об'єднаних зусиллями князя Романа Мстиславовича (†1205) Волинського і Галицького князівств. З новітніх робіт відзначимо студії Ярослава Ісаєвича¹⁰. Іван Паславський висвітлив важливі релігійні та дипломатичні орієнтири Романовичів, зокрема, обґрунтував місце їх володінь у трикутнику Рим – Константинополь – Орда¹¹. Ігор Скочиляс простежив політику східнохристиянського Патріархату стосовно Галицької митрополії упродовж XIV ст.¹² Леонтію Войтовичу належить останній узагальнюючий огляд історії Галицького князівства¹³. Скрупульозно визначення Малої та Великої Русі проаналізував Олександр Соловйов: він зробив ряд оригінальних умовиводів

⁴ Аннінський С. Известия венгерских миссионеров XIII–XIV вв. о татарах и Восточной Европе *Исторический архив*. Т. 3. Москва; Ленинград, 1940. С. 71–112.

⁵ Матузова В. Английские средневековые источники IX–XIII вв.: Тексты, перевод, комментарий. Москва, 1979. 268 с.

⁶ Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. Львів, 2004.

⁷ Лист, де згадано Малу Русь, опублікований у виданні: *Kunstmann F. Studien über Marino Sanudo den Aeltern mit einem Anhang seiner ungedruckten Briefe Abhandlungen der Historischen Klasse der Königlich Bayerischen Akademie der Wissenschaften*. Т. 29. München, 1855. P. 799–808. Чи не одинокі досі відкликання до автора та його запису: *Мусин А. “Погибель земли Русьской”*. Средневековый словарь и его прочтения: к эволюции этнополитических представлений в Восточной Европе XII–XVI вв. *Colloquia Russica*. Ser. II. Vol. 4: Середньовічна Русь: проблеми термінології / За ред. М. Волощука і В. Нагірного. Івано-Франківськ; Краків, 2018. С. 119.

⁸ Використано переклад англійською із вступними зауваженнями Петера Лока:

Marino Sanudo Torsello. The Book of the Secrets of the Faithful of the Cross: Liber Secretorum Fidelium Crucis / Trans. by P. Lock. Farnham, 2011.

⁹ Див.: *Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Т. 3: До року 1340*. Київ, 1993. 592 с.

¹⁰ *Ісаєвич Я. До історії титулатури володарів у Східній Європі Княжа доба: історія і культура*. Вип. 2 / Відп. ред. Я. Ісаєвич. Львів, 2008. С. 3–29.

¹¹ *Паславський І. Заснування Галицької митрополії 1303 року: причини та наслідки Доба Короля Данила в науці, мистецтві, літературі (Матеріали міжнародної наукової конференції. 29–30 листопада 2007 р., Львів)*. Львів, 2008. С. 203–227; *Його ж. Римська політика князя Данила Романовича в 30-х роках XIII століття Княжа доба: історія і культура*. Вип. 7 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2013. С. 167–174.

¹² *Скочиляс І. Галицька митрополія XIV – першої половини XV ст. Княжа доба: історія і культура*. Вип. 4 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2011. С. 246–279.

¹³ *Войтович Л. Галич в політичному житті Європи XI–XIV століть*. Львів, 2015.

з дискусійних питань зовнішньої політики володарів середньовічних держав Центрально-Східної Європи¹⁴. Важливою є монографія Даріуша Домбровського, який активно вивчав дипломатичні взаємовпливи правлячих династій Русі, Польщі, Чехії, Угорщини крізь призму матримоніальних зв'язків¹⁵. До проблем середньовічної термінології вдався Олександр Мусін, присвятивши ґрунтовну розвідку проблематиці етнополітичних моделей у середньовічній Східній Європі¹⁶. Щоправда, попри наявні дослідження з історії Галицько-Волинської держави першої половини XIV ст., чимало питань досі залишаються без належних відповідей. Зокрема, все ще не систематизовано визначення та практику використання у тогочасній документації топоніму Мала Русь.

Вперше “Μικρὰ Ῥωσσία”, наскільки відомо, згадується у грамоті від 1303 р., якою візантійський імператор Андроник II Палеолог (1282–1328) та константинопольський патріарх Атанасій I (1303–1311) утворили окрему митрополію в Галиччі, виокремивши її з-під влади Києва. Важливим аспектом документу є позначення руських земель-князівств, що входили до сфери відання нового релігійного центру. Йому призначено в підпорядкування шість єпархій, територіально належних до володінь короля Юрія Львовича (1252/57–1308, правив від початку XIV ст.): Галицьку, яку піднесли до рангу архієпархії, Володимирську, Перемишльську, Луцьку, Турівську і Холмську¹⁷. Відповідні кордони у грецьких хризобулах також неодноразово вказано й пізніше. Наприклад, у 1347 р. василевс Іоан IV Кантакузен (1295–1383, імператор у 1341 та між 1347–1354 рр.) ліквідував Галицьку митрополію, зауваживши, що єпархії як Малої, так і Великої Русі повинні визнавати юрисдикцію Києва. Оригінальним додатком є уточнення, що Мала Русь знаходилася на території, названій Волинню¹⁸ (Волинню чи Володимирщиною, як довів М. Грушевський, землі Романовичів іменували також в окремих руських пам'ятках¹⁹). Далі Перемишль, Турів, Володимир та Холм згадуються в документі 1370 р., яким у сані галицького митрополита затверджувався Антоній²⁰.

Отже, у найдавніших константинопольських актах “Μικρὰ Ῥωσσία” асоціювалася з Галицько-Волинською державою. Характерно, що в європейських джерелах XIV ст. існувало подібне уявлення про кордони володінь нащадків князя Романа Мстиславовича²¹, проте вживання поняття “*Russiae Minoris*” у латиномовній традиції виступає значно пізніше.

Важливим для теми документом є грамота князя Юрія-Болеслава Тройденівича до генерального магістра Тевтонського ордену Теодорика, видана у Володимирі 20 жовтня 1335 р. Автентичність пам'ятки не викликає застережень. Згідно з текстом, князь підтверджував раніше укладені угоди від часів своїх попередників і, що важливо у контексті нашого дослідження, його титул подано як “*Dei gratia natus dux totius Russiae Minoris*” (“з Божої ласки уроджений князь

¹⁴ Див.: Соловьев А. Великая, Малая и Белая Русь *Вопросы истории*. Т. 7. Москва, 1947. С. 24–38.

¹⁵ Dąbrowski D. Daniel Romanowicz. Król Rusi (ok. 1201–1264). *Biografia polityczna*. Kraków, 2013.

¹⁶ Мусин А. “Погибель...” С. 93–148.

¹⁷ Gelzer H. Beiträge... S. 253; Паславський І. Заснування... С. 204.

¹⁸ РИБ. Приложенія. № 3.

¹⁹ Грушевський М. Історія... С. 141. Див. також титули останніх Романовичів – “Князь

Володимирщини і володар Русі”: Кутчинський О. Акти... С. 152–161.

²⁰ Acta... Р. 579; РИБ. Приложенія. № 4–6. Огляд міркувань щодо функціонування Галицької митрополії упродовж XIV ст. див.: Скочиляс І. Галицька митрополія... С. 266–270.

²¹ Див.: Паршин І. Кордони Галицько-Волинської держави на початку XIV ст. (за “Книгою знань про всі королівства”) *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. № 13(338). Луцьк, 2016. С. 3–10.

усієї Малої Русі”)²². Наведене титулування, підтверджуючи використання терміну “Мала Русь” в діловодстві княжої канцелярії, вказує на його офіційне прийняття і визнання як у державі, так і назовні. Л. Войтович навіть вважав, що цей топонім ужито тут вперше²³. Проте необхідно привернути увагу до давнішого свідчення венеційського мандрівника та географа Маріно Санудо Старшого, який залишив декілька маловідомих досі згадок щодо володінь Романовичів.

Про автора знаємо тільки те, що він сам про себе оповів, зокрема, у “*Liber Secretorum Fidelium Crucis*”. Припускають, що він народився до 1270 р. у Венеції в заможній патриціанській родині. Записи про здобуту освіту не збереглися. Водночас, з молодого віку його залучали до торгівелі, свою першу морську подорож він здійснив вже близько 1281 р., коли на навантаженому кораблі прибув на острів Наксос до одного з родичів. Комерційна діяльність потребувала постійних відряджень. Маріно Санудо писав про перебування в Акрі, Константинополі, на островах Середземномор'я, він відвідав Північні німецькі землі, Фландрію, Францію. Серед своїх інформаторів він не згадує Марко Поло. Щоправда, Маріно Санудо подав чималий перелік інших творів, частково втрачених, використаних для опису віддалених країн. Також він вказує кількох сучасників: купця Гільермо Бернарді ді Фурво, який неодноразово бував на Близькому Сході, єпископа кримської Кафи Джерома (пізніше його відправили з місіонерською місією до Китаю) та єпископа Петра з Себастополіса (суч. Сухумі). Очевидно, деякі записи зроблено з їхніх слів. Останнє повідомлення про Маріно Санудо датується 1343 р., коли юрист склав заповіт від його імені²⁴.

У “*Liber Secretorum Fidelium Crucis*”, укладеному на початку 1320-х років, венецієць про Русь сповістив принагідно й лише у контексті появи ординців у Європі²⁵. Більше можна дізнатися з його епістолярної спадщини: пропагуючи відновлення хрестоносного руху, Маріно Санудо запропонував концепцію витіснення мусульман зі Святої землі. Оминаючи переказ його політичних поглядів, зауважимо, що в одному з листів до короля Франції Філіпа VI, складеному на початку жовтня 1334 р., він описував ближчі та віддалені краї, серед іншого відзначивши: “Надалі є на Русі двоє князів, що коряться Татарам, які тримають землю величезну з народом численним, слідуєть греків [релігійними] стопами. Ї звідки проникають коштовності різні у значній кількості до Франції, до Німеччини, до Італії. І є Русь Велика та Мала. Велика, істинно, від півночі до заходу межує з Лівонією, де брати-рицарі мають чималі землі, на сході зі Скіфією та володіннями татар Узбека. Ї на півдні проте є Русь Мала, яка граничить на заході з Польщею, на півдні, отже, з Угорщиною, і на сході з татарами Узбека, господаря свого уже згаданого”²⁶.

²² Аналіз документу та переклад див.: Кутчинський О. Акти... С. 180–187.

²³ Войтович Л. Галич... С. 323.

²⁴ Докладніше про біографію автора та джерела, якими він користувався, див.: Laiou A. Marino Sanudo Torsello, Byzantium and the Turks: The Background to the Anti-Turkish League of 1332–1334 *Speculum*. Vol. 45. 1970. P. 374–392; Lock P. Introduction *Marino Sanudo Torsello. The Book...* P. 3–13; Barker N. Tanner 190 Revisited *Makers and User of Medieval Books: Essays in Honour of A. S. G. Edwards* / Ed. by C. Meale and D. Pearsall. Cambridge, 2014. P. 79.

²⁵ Див.: *Marino Sanudo Torsello. The Book...* P. 340, 344, 376.

²⁶ “Praeterea sunt in Ruscia duo duces, qui sunt submissi Tartaris, qui tenent terram magnam cum gente maxima, qui sequuntur Graecorum vestigia. Ex qua descendit quantitas maxima variorum in Franciam in Alemanniam in Italiam. Et est Ruscia major et minor. Major vero a septentrione confines habet ad occidentem cum Livonia, in qua fratres cruciferorum habent magnas terras, ab oriente cum Sythia et terra Husbecci Tartari. A meridie autem est Ruscia minor, quae confinatur ad occidentem

Повідомлення венеційця, напевно, випадало би розділити на дві частини. Перша – кілька речень про багаті землі двох князів Русі, які визнають владу ординців. Не виключено, що Маріно Санудо цих володарів ототожнив з останніми Романовичами – князями Андрієм та Левом Юрійовичами (обидва пом. до 21.05.1323). Часи їх правління та обставини загибелі надто скромно репрезентовано в джерелах, але у деяких збережених писемних пам'ятках вони часто фігурують разом. Наприклад, 9 серпня 1316 р. князі спільною грамотою засвідчили продовження давніх добросусідських відносин з Тевтонським орденом²⁷. Швейцарський хроніст Іоан Вітодуранський (1300–1348/49), розповідаючи про події початку 1340-х років, мимохідь вказав, що останніх Романовичів, начебто, повбивали їх піддані: “кажуть, тому що імператор Татарський незадовго до цього часу двох поганських королів цілком достойних поставив на чолі Русів, які їх один за одним потруїли”²⁸. Хоча свідчення автора щодо отруєння є, радше, легендарними, ніж реальними, язичниками він часто називав саме східних християн²⁹, які, як зауважив Маріно Санудо Старший, “слідують греків стопами”. Насамкінець, запис венеційського географа містить паралелі з листом Владислава Локетка (1260/61–1333, король Польщі з 1320 р.) від 21 травня 1323 р., яким він інформував Римську апостольську столицю про смерть Андрія та Лева Юрійовичів: “Із жалем доносимо, ваша Святосте, що два останні руські князі з народу схизматиків, які були непоборним щитом супроти жорстокого народу Татарського, зійшли зі світу; та з їх смертю і землі наші у небезпечній близькості від Татар, які, певно, тепер сусідню землю Руську, що з неї щорічно збирали данину, окунують”³⁰. Щоправда, Маріно Санудо писав щодо Романовичів “sunt” у теперішньому часі, тоді як насправді на той час необхідно було згадати їх уже в минулому.

З іншого боку, про князів Андрія та Лева, можливо, не йдеться. Не виключено, що хроніст мав на увазі окремих правителів для двох частин Русі. У такому разі він лише подав абстрактний огляд далеких держав, однією з яких станом на 1334 р. правив князь Юрій-Болеслав Тройденевич.

Другий фрагмент нотатки венеційця – загальний опис кордонів Русі Великої та Малої. Характерно, що межі останньої співпадають із кордонами Галицько-Волинської держави й відповідають текстам константинопольського документа 1303 р. про створення окремої Галицької митрополії. Натомість Велика Русь – усі інші землі-князівства, розташовані уздовж володінь Тевтонського ордену на півночі й до володінь ординців на сході. Згадка про Скіфію у записі Маріно Санудо – данина поширеній у тогочасній Європі античній традиції

cum Polonia, a meridie autem Ungaria, et ab oriente cum Husbecco Tartaro domino suo predicto”. Цит. за: *Kunstmann F. Studien...* P. 801.

²⁷ Купчинський О. Акти... С. 145–152.

²⁸ “dicentes, quod imperator Thartarorum duos paganos breviter ante ista tempora reges satis ydoneos Ruthenis prefecerat, quibus successive ab eis per venenum extinctis”. Цит. за: *Iohannis Vitodurani Chronica / Hrsg. F. Baethgen Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum. Nova series. T. 3. Berlin, 1924. P. 184.*

²⁹ Докладніше див.: *Паршин І. Хроніка Іоанна з Вінтертура (Іоанна Вітодуранського) як джерело до історії Галицько-Волинської*

Русі першої половини XIV ст. *Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. 17–18. Дрогобич, 2014. С. 71–78.*

³⁰ “Sanctitati vestrae insinuatione praesentium cum dolore reverentius intimamus, quod duo ultimi principes Ruthenorum de gente schismatica, quos immediatos pro scuto inexpugnabili contra crudelem gentem Tartarorum habebamus, decesserant ex hac luce; ex quorum interitu nobis et terris nostris ex vicinitate Tartarorum, quos de certo credimus terram Ruthenorum, nostris metis contiguam, de qua annua tributa percipere consueverunt, occupare”. Цит. за: *Monumenta Poloniae Vaticana / Ed. J. Ptašnik. T. 1. Kraków, 1913. P. 73.*

картографування й позначає сучасну степову зону України, адже тоді народу з такою назвою, беззаперечно, вже не існувало.

Отож, термін Мала Русь увійшов до вжитку від початку XIV ст. для позначення, насамперед, володінь Романовичів. Необхідно зауважити, що патріарші хризобули та нотатки венеційського географа засвідчують єдине розуміння цього терміну як на Півдні, так і на Заході. Урешті-решт, у дипломатії Галицько-Волинської держави означення також використовувалося, що підтверджує титул Юрія-Болеслава Тройденевича *“з Божої ласки уроджений князь усієї Малої Русі”*. Значно складніше пояснити генезу зазначеного топоніму.

Одну з найпоширеніших гіпотез можна коротко викласти словами Івана Огієнка: *“Постання цієї назви приписується грекам, які знали вже дві Русі, північну й південну, й стали Україну звати Малою Руссю... цебто Русь старша, початкова, основна, давніша, бо Русь північна була для них новою... Така термінологія була добре znana греками, бо в них були Мала й Велика Азія, Мала (на Балканах, стара) й Велика (в Італії, нова) Греція”*³¹. Тобто, визначення *“малий”* і *“великий”* у складі найменувань географічних територій та етносів, зазвичай, пов’язані з розмежуванням кордонів, відповідно, початкового й пізнього розселення: позначення країн і народів з компонентом *“великий”*, отже, стосуються областей вторинної колонізації, а не метрополії³². Проте О. Соловйов наголосив на тому, що класичні роботи знають лише *“Μεγάλη Ελλάδα”* (або *“Magna Graecia”*: латинською), тоді як *“Мала Греція”*, насправді, у джерелах відсутня³³. Враховуючи засвідчену беззаперечну тотожність Малої Русі та Галицько-Волинської держави, ця гіпотеза також виглядає не надто переконливою.

Підставою для розподілу міг бути звичайний географічний чинник. Зокрема, середньовічні автори мали змогу констатувати розміри тієї чи іншої території, або ж вказати на наближеність чи віддаленість її розташування. Наприклад, з античних часів відомі провінції Нижня Германія та Верхня Германія, яким протиставлена Велика Германія варварів. Велика Британія розташована безпосередньо на островах, а Мала Британія – це півострів Бретань, куди переселилися розбиті зусиллями саксів, ютів та англів кельтські племена бриттів. Мала Вірменія, відома ще за часів Юстиніана, розташована ближче до Константинополя, ніж Велика. Зважаючи на це, Мала Русь у константинопольських грамотах та записках Маріно Санудо могла бути відокремлена за таким принципом. Водночас, не відомо, наскільки володарі відповідних країн користувалися цими поняттями також як титулами, як це зробив князь Юрій-Болеслав Тройденевич.

Географічне розташування, утім, стало причиною появи *“Малої Галатії”* у грамоті київського католицького єпископа Генріха від 1327 р.: *“у межах малої Галатії, що Руссю зветься, в області саме Лодомерії”*³⁴.

³¹ Огієнко І. Історія української літературної мови / Упоряд., авт. іст.-біогр. нарисів та приміт. М. С. Тимошик. URL: <http://litopys.org.ua/ohukr/ohu04.htm> (дата звернення 01.06.2019).

³² Див. також: Журавлев А. Язык и миф. Лингвистический комментарий к труду

А. Н. Афанасьева *“Поэтические воззрения славян на природу”*. Москва, 2005. С. 48–49.

³³ Соловьев А. Великая, Малая и Белая Русь. С. 25–26.

³⁴ *“in partibus minoris Galathe, que Ruscia nuncupatur, in loco videlicet Flandemiria”*:

Ужите “*minoris Galathe*” не відповідає традиційному позначенню прикарпатського князівства. Проте, звернувшись до фрагмента портулану (навігаційної мапи) Анжеліно Дульсера 1339 р., можна побачити заголовок “*Rutenia sive Gallacia*”³⁵. Супровідний текст характеризує окреслені терени так: “*Русь чи Галицька земля. І вона в деякій частині називається Галацією, а мешканці її колись галатами називалися. Кажуть, їм Павло апостол скерував(?) послання(?)*”³⁶. Нескладно зауважити, що цей напис майже повністю відтворює уривок з Бартоломея Англійського (жив у першій половині XIII ст.), який змалював малоазійську Галатію³⁷, проте на карті А. Дульсера однозначно позначена Галицька земля зі столичним містом Лева. Отож, в XIV ст., справді, могло відбутися часткове зміщення визначень “*Galatia*” і “*Galicia*”. О. Соловійов пропонував читати в документі “у межах малої Русі, що Галичиною зветься, в області саме Лодомерії”³⁸, але таке міркування – лише припущення. Потреби у зміні слів, насправді, не існує. Я. Ісаєвич звертав увагу на нерівнозначний статус Галицької землі, який, не цілком зрозуміло чому, був вищим від статусу Волині, і дійшов аргументованого висновку про “Русь” як синонім для позначення усієї Галицько-Волинської держави³⁹. Тому записка єпископа Генріха зі згадкою про Малу Галатію цілком відповідає історичним реаліям й не потребує альтернативного тлумачення.

Варто зауважити, що розрізнення середньовічних країн на Малі та Великі, на думку дослідників, може походити від уявлень про спільне коріння. Наприклад, у випадку з Великою Моравією стверджується про символічне означення “старий” чи “на покоління старший від когось”. Аналогію можна простежити й у конструкціях “*Magna Hungaria*”, “*Magna Germania*” та інших, де йдеться про прабатьківщини народів⁴⁰. Зокрема, місіонер Юліан, який від 1235 р. шукав і, урешті-решт, знайшов Велику Угорщину у районі басейну Волги, за його власними словами, минув також Велику Булгарію та Велику Володимирію⁴¹. Останню О. Соловійов визначив як Владіміро-Суздальську область, на відміну від області Володимира на Волині, угорцям до того часу не відому зовсім⁴². Щоправда, сучасні дослідники не настільки однозначно сприймають цю звістку. Цілком можна погодитись зі справді союзницьким характером контактів Романовичів з Римом на початку 1230-х років, що доводить папська булла від 18 липня 1231 р. “королю Русі”, якого ідентифікують, як князя Данила⁴³. Свідчення

Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae Gentiumque finitimarum Historiam Illustrantia / Ed. A. Theiner. T. 1: Ab Honorio PP. III. usque ad Gregorium PP. XII. 1217–1409. Romae, 1860. Nr. 376.

³⁵ Див.: Історія Львова. Т. 1: 1256–1772. Львів, 2006. С. 56–57 (кольорова вклейка).

³⁶ “*Rutenia sive Gallacia. Haec autem quaedam parte sui Galacia est vocata et eius incolae quondam Galathae vocabantur, quibus dicitur Paulus Apostolus direxisse epistolam*”: *Vetera Monumenta* Nr. 376.

³⁷ Матузова В. Английские средневековые

источники... С. 77, 85.

³⁸ Соловьев А. Великая, Малая и Белая Русь. С. 29.

³⁹ Ісаєвич Я. До історії... С. 14–15.

⁴⁰ Boba I. Moravia's History reconsidered: A Reinterpretation of Medieval Sources. Hague, 1971. P. 83.

⁴¹ Аннинский С. Известия... С. 77–82. Характерно, що у цьому перекладі Угорщина “*Maior*” – “Старша”.

⁴² Соловьев А. Великая, Малая и Белая Русь. С. 27.

⁴³ Dąbrowski D. Daniel Romanowicz... S. 167–168.

про приязні взаємовідносини суздальського князя Юрія Всеволодовича (1188–1238) з католицькими нунціями не збереглися⁴⁴, навпаки, за наявними відомостями перед ординським нашествям не вказаний за ім'ям суздальський правитель вигнав чернечих братів та заборонив їм проповідувати серед місцевих утрів⁴⁵. Проблемним також є існування Малих Моравії чи Германії, не згаданих у жодному з джерел. Щоправда, Малу Болгарію і Малу Угорщину середньовічні автори зауважили, але з неодмінною вказівкою, що їх “Великі” прабатьківщини залишилися язичницькими чи потрапили під вплив мусульман⁴⁶. Для Малої Русі та, наприклад, Малої Польщі, подібна релігійна диференціація не актуальна.

О. Соловйов, натомість, запропонував розуміти відокремлення Малої і Великої Русі як політичне розмежування, відповідно, Півдня і Півночі. На його думку, обидві частини становили єдиний етнос та одну державу (власне, “Велику Русь”), але розділилися внаслідок дроблення Київської митрополії на початку XIV ст. Причому, ствердив дослідник, цілком природно, що поруч з Великою Угорщиною, Великою Болгарією, у місцевості, де існував Великий Новгород, Великий Ростов та “Велика Володимирія”, утворилася і Велика Русь⁴⁷. Якщо не брати до уваги деякі очевидні тенденційні перебільшення, вразливе місце запропонованої концепції, насамперед, криється в надзвичайній строкатості північно-східних князівств. Зокрема, титул правителя Великої Русі з'явився щойно лише в XVI ст. як відображення претензії московських князів на володіння усіма землями Рюриковичів – віддзеркалення значно новіших реалій їх зовнішньої політики⁴⁸. Натомість, Мала Русь (галицькі та волинські володіння, що визнає й О. Соловйов) функціонувала єдиною цілісністю вже від XIV ст. і мала одного князя.

Л. Войтович вважав, що Юрій-Болеслав Тройденевич прийняв титул “з Божої ласки уроджений князь усієї Малої Русі” внаслідок відмови від претензій на решту руських земель, залежних від ординців. На думку дослідника, князь на такий спосіб окреслив свої володіння як невідконтрольні монголам⁴⁹. Зауважимо, що ступінь підпорядкованості галицько-волинських володарів кочовикам у XIV ст. – питання малодосліджене. Відомо, що Романовичі, наприклад, не проводили облік населення на вимогу степовиків, як це робили в інших землях⁵⁰, але платили певну данину та, за потреби, надавали власний військовий контингент⁵¹. Можна пригадати: данниками хана Узбека Малу Русь називав Маріно Санудо, про це трохи раніше зауважував Владислав Локетек, сповіщаючи про смерть князів Андрія та Лева Юрійовичів. Проте польський король остерігався, що ординці окупують “осиротілі” землі,

⁴⁴ Паславський І. Римська політика... С. 169–173.

⁴⁵ Аннинский С. Известия... С. 89.

⁴⁶ Див., наприклад, “Opus Majus” Роджера Бекона (бл.1214–б.1292): “А ці булгари з Великої Булгарії – найлютіші сарацини”, цит. за: Матузова В. Английские средневековые источники... С. 201–202, 215–216. Місіонер Юліан писав про мешканців Великої Угорщини, що вони “язичники і поняття не мають про

Бога, але не шанують й ідолів, а живуть, як звіри”. Цит. за: Аннинский С. Известия... С. 81.

⁴⁷ Соловьев А. Великая, Малая и Белая Русь. С. 27–28, 38.

⁴⁸ Войтович Л. Галич... С. 323.

⁴⁹ Там само. С. 369.

⁵⁰ Див.: Allsen T. Mongol census taking in Rus, 1245–1275 *Harvard Ukrainian Studies*. Vol. 5, No. 1. 1981. P. 32–53.

⁵¹ Грушевський М. Історія... С. 101–102.

тому і закликав понтифіка вжити заходів, аби цього не сталося. Отже, певна незалежність від монголів, все таки, існувала. Версія Л. Войтовича відокремлює Малу Русь від низки інших середньовічних держав (Малої Польщі, Малої Угорщини тощо) та виринає, здається, з контексту єдиного розвитку. З іншого боку, розширення влади литовців на Сході, звільнення від ординців Києва збільшило територію Малої Русі та утвердило її “присутність” на Правобережжі у другій половині XIV ст., що видно з константинопольських документів⁵². Водночас, ішлося про церковну домінацію. Наскільки Гедиміновичі надавали поняттю Малої Русі політичного змісту – не відомо.

Я. Ісаєвич звернув увагу на п'ять різних титулів Юрія-Болеслава Тройденевича, які він використав у п'яти документах: “Nos Georgius Dei gracia dux Russiae”, “Georgius Dei gracia dux Terrae Russiae, Galiciae et Ladimeriae”, “Georgius, ex dono dei natus dux et dominus Russiae”, “Nos Georgius Dei gracia natus dux totius Russiae Minoris”⁵³. Зазначені зміни сприйнято обумовленими зростанням авторитету володаря: спершу – князь Русі, потім – “князь Руської землі, Галичини і Володимирії”, “уроджений князь і господар Русі”, “уроджений князь усїєї Малої Русі”. Істотну еволюцію концепції влади засвідчує щойно останній акт Юрія-Болеслава, виданий 20 січня 1339 р. у Володимирі, – про надання вїтївства в Сяноку слугі князя Барткові із Сандомира. Володар Галицької землі й Волині тут титулується “Божою милістю князем і дідичем королівства Русі” – “nos Georgius Dei gracia dux et heres Regni Russie”. Хоча князь і не наважився прийняти діадему, його рішення не вплинуло у цьому випадку на окреслення Русі як королівства. Це, підсумував історик, дуже важлива зміна способу осмислення співвідношення статусу володаря і статусу держави⁵⁴. Подібне трактування надав також О. Мусін, на думку якого титулатура князя Юрія-Болеслава засвідчила перетворення церковно-канонічної суті Малої Русі у політично-територіальну. Нова ідентичність формувалася також під впливом актуальної латинської адміністративної термінології і лише смерть володаря та подальша боротьба за галицько-волинську спадщину зупинили цей процес⁵⁵.

Звернувшись до політичної карти Центральної Європи XIII – початку XIV ст., нескладно побачити, що країни з додатком “Мала”, власне, позначали землі з монаршою владою. О. Соловйов в одному з відкликань до своєї статті коротко зауважив, що у Галицько-Волинській державі та Південній Польщі сильними були ідеї королівства⁵⁶. Термін “Мала Польща” з'явився значно пізніше, ніж, скажімо, “Polonia Majora”, відома ще від середини 1240-х років⁵⁷, але столичне місто Краків розташоване саме у Polonia Minora. Аналогії можна простежити і з Малою Угорщиною. Північно-східні угри, за словами брата Юліана,

⁵² Наприклад, див.: РИБ. Приложения. № 30. Див. також: Соловьев А. Великая, Малая и Белая Русь. С. 32–33.

⁵³ Переклад грамот із коментарями див.: Кутчинський О. Акти... С. 167–187.

⁵⁴ Ісаєвич Я. До історії... С. 15–16.

⁵⁵ Мусин А. “Погибель...” С. 122–124.

⁵⁶ Соловьев А. Великая, Малая и Белая Русь. С. 30, прим. 35.

⁵⁷ Gloger Z. Geografia historyczna ziem dawnej Polski. Warszawa, 2005. S. 74–75. URL: <http://valkiria.net/uploads/files/GeografiahistorycznaziemdawnejPolski.pdf> (дата звернення 01.06.2019).

“водили його округою по домах та поселеннях й ретельно допитували про короля та королівство братів своїх християн”⁵⁸. Болгарія стала королівством на початку XIII ст. за часів Калояна I (бл.1170–1207), який отримав від Риму титул “короля Болгарів та Влахів”⁵⁹. Волзька Велика Булгарія, заселена магометанами, такого володаря не мала. Бартоломей Англійський вказав на існування двох Склавій: народ Великої, який проживав у Сербії, Далмації, Каринтії, вів “піратський” спосіб життя, тоді як мешканці Малої Склавії були побожними, працьовитими та жили на кордоні з Богемією⁶⁰, яка, хоч і ненадовго, але стала королівством скоріше.

Отже, європейські середньовічні автори, безперечно, знали про існування королівства Русі ще від часів Данила Романовича⁶¹, тому, можливо, Маріно Санудо Старший у XIV ст. й відокремив Малу Русь від Великої. Історію своїх володінь знав також Юрій-Болезлав Тройденівич, підписуючи грамоту до Тевтонського ордену як “з Божої ласки уроджений князь усієї Малої Русі”, а вже через деякий час визнаючи себе князем і опікуном королівства Русі. Напевно, у тогочасній політичній системі ці поняття були синонімами, що, відповідно, вплинуло на поєднаний з ними аспект актової документації.

*Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України
Львівський національний університет імені Івана Франка*

⁵⁸ Аннинский С. Известия... С. 81.

⁵⁹ Vásáry I. Cumans and Tatars: Oriental Military in the pre-Ottoman Balkans, 1185–1365. New York, 2005. P. 26.

⁶⁰ Матузова В. Английские средневековые источники... С. 78, 86.

⁶¹ Войтович Л. Галич... С. 320–326; Dąbrowski D. Daniel Romanowicz... S. 366–369.

Леонтій ВОЙТОВИЧ

ЩЕ РАЗ ПРО ПРАВА ЛЮБАРТА-ДМИТРА ГЕДИМІНОВИЧА
НА СПАДЩИНУ РОМАНОВИЧІВ

Повернення до проблеми дослідження боротьби за спадщину Романовичів¹ зумовлене перебуванням більшості сучасних польських істориків усе ще в полоні патріотичного *Казимирівського міфу* про приєднання галицьких земель до Польського королівства у 1340 р.², а сучасні російські історики весь наступний період подають боротьбою між Польщею, Литвою та Золотою Ордою³. Відсутність реакції українських істориків сприймається мовчазною згодою з подібними висновками. Певний поштовх до публікації дали також дискусії при обговоренні доповідей автора на останніх наукових конференціях⁴.

¹ *Войтович Л.* Боротьба Любарта-Дмитра Гедиміновича за відновлення Галицько-Волинської держави *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки.* Історичні науки. № 22. Луцьк, 2009. С. 120–127; *Його ж.* Польща, Мазовія, Литва та Угорщина у боротьбі за спадщину Романовичів *Проблеми слов'янознавства.* Вип. 59. Львів, 2010. С. 52–66; *Його ж.* Польський король Казимир III і боротьба за спадщину Романовичів *Вісник Львівського університету.* Серія історична. Вип. 46. Львів, 2011. С. 2–26; *Ejusdem.* Walka o spadek po Romanowiczach a król polski Kazimierz III Wielki *Kazimierz Wielki i jego państwo. W siedemsetną rocznicę urodzin ostatniego Piasta na tronie polskim /* Pod red. J. Maciejewskiego i T. Nowakowskiego. Wydgoszcz, 2011. С. 47–66; *Його ж.* Князь Юрій-Болеслав Тройденевич: ескіз портрету *Княжа доба: історія і культура.* Вип. 5 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2011. С. 209–221; *Его же.* Заключительный этап борьбы за “королевство Руси” *Вестник Удмуртского университета.* Серия 5: История и филология. Вип. 3. Ижевск, 2012. С. 10–15; *Його ж.* Портрет князя Володислава Опольського на повний зріст. *Sperka J. Władysław książę opolski, wieluński, kujawski, dobrzyński, pan Rusi, palatyn Węgier i namiestnik Polski (1326/1330 – 6 lub 18 maja 1401).* – Kraków, 2013. – 508 s. *Княжа доба: історія і культура.* Вип. 7 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2013. С. 314–319; *Його ж.* Казимирівська легенда: подолання стереотипів *Дрогобицький краєзнавчий збірник.* Вип. 19–20. Дрогобич, 2017. С. 95–117; *Ejusdem.* Fenomen halickich bojarów

i ich stosunki z książętami *Średniowieczni władcy i ich otoczenie. Materiały V Kongresu mediewistów Polskich.* Т. 5 / Pod red. J. Sperki, K. Kollingera. Rzeszów, 2018. S. 31–51; *Його ж.* Галицьке лицарство другої половини XIV століття *Галич і Галицька земля. До 1120-річчя першої писемної згадки про Галич.* Галич, 2018. С. 283–299; *Його ж.* Жидачівське князівство: епізод з історії української державності *Жидачівщина.* Вип. 1. Львів; Жидачів, 2018. С. 41–47; *Його ж.* Боротьба за спадщину Романовичів (1340–1434): між стереотипами та історичною правдою *Княжа доба: історія і культура.* Вип. 12 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2018. С. 121–142; *Його ж.* Боротьба за спадщину Романовичів (1340–1434 pp.): нумізматичний аспект *Вісник Львівського університету.* Серія історична. Спеціальний випуск: на пошану професора Романа Шуста. Львів, 2019. С. 67–82.

² *Савчук Г.* Захоплення Львова Казимиром III у польській історіографії другої половини XIX – першої половини XX століття *Історичні та культурологічні студії.* Вип. 5. Львів, 2013. С. 134–151; *Войтович Л.* Казимирівська легенда... С. 95–117.

³ *Измайлов И.* Войны на Западе. Польша и Литва *История татар с древнейших времён.* Т. 3: Улус Джучи (Золотая Орда) XIII – середина XV вв. Казань, 2009. С. 518–528; *Хаутала Р.* Противостояние между Улусом Джучи и Католической Европой с середины XIII до середины XIV века *Золотая Орда в мировой истории.* Казань, 2016. С. 371–383.

⁴ Дискусії за доповідями: “Дискусії – ні проблеми історії Галицько-Волинської

Загибель сюзерена королівства Русі князя Болеслава-Юрія Тройденевича 7⁵ або 9⁶ квітня 1340 р. залишається загадкою⁷. Усі іноземні джерела, які повідомляють про його смерть, походять від реляції польського короля Казимира III⁸. Версія про отруєння за прихильність князя до католицького обряду та іноземців непереконлива. Католицький патриціат у містах існував уже від часів короля Данила Романовича, якщо не раніше⁹. У сім'ях князів Лева Даниловича та Юрія Львовича не було жодного протистояння з католиками. Донька першого з них стала черницею у монастирі кларисок. Галицьке боярство вже давно переплелось з угорськими баронами. Якщо князя отруїли бояри-змовники, то вони, радше, керувалися зв'язками з Польщею або Угорщиною, аніж міжконфесійним протистоянням, якого на ті часи ще не існувало.

Найвигіднішою смертю галицько-волинського князя була польському королеві Казимирові III. Обидва союзники Казимир III і Карл Роберт виявився найкраще підготовленими до такого розвитку подій. На першу звістку про

держави" (Науковий семінар історичної секції НТШ "Галицько-Волинська держава у світлі сучасних досліджень". Львів, 1 березня 2018 р.); "Галицьке лицарство другої половини XIV століття" (Галич і Галицька земля. Науково-практична конференція. Галич, 25 жовтня 2018 р.); "Жидачівська земля в період боротьби за спадщину Романовичів" (Другі Жидачівські читання. Жидачів, 30 листопада 2018 р.); "Сілезькі та галицькі лицарі у християнському війську в битві під Нікополем 28 вересня 1396 р." (IX Międzynarodowa konferencja naukowa *Colloquia Russica* "Ruś a Polska (X–XIV w.)". Przemyśl, Polska. 5–8 грудnia 2018 r.); "Коли Галицька земля стала частиною Польського королівства ("різновеселі" нотатки на маргінесі досліджень кінця XIX – початку XXI ст.)" (Наукова конференція "Західноукраїнські землі княжої доби". Львів, 30 січня 2019 р.); "Боротьба за спадщину Романовичів (1340–1434): подолання стереотипів" (Звітна наукова конференція Львівського національного університету ім. І. Франка за 2018 рік. Львів, 5 лютого 2019 р.); "Галицька земля в дослідженнях кінця XIX – початку XXI ст." (Наукова конференція "Проблеми музейної археології. До 100-річчя від народження археолога Володимира Шелом'янцева-Терського". Львів, 21 лютого 2019 р.); "Актуальні проблеми історії Галицької і Волинської земель" (Наукова конференція Галицько-Волинська держава як феномен політичної історії Русі (до 820-річчя утворення)". КЗ ЛОР "Історико-краєзнавчий музей", Історичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка. Львів; Винники, 17 травня 2019 р.); "Тустань в період боротьби за спадщину Романовичів (1340–1434)" (IV Міжнародна науково-практична конференція "Пам'ятки Тустані в контексті освоєння Карпат.

Проблеми збереження та використання", Львів; Урич, 6–7 червня 2019 р.).

⁵ *Prochaska A. W sprawie zajęcia Rusi przez Kazimierza Wielkiego Kwartalnik Historyczny. T. 6. Lwów, 1892. S. 12; Balzer O. Genealogia Piastów. Kraków, 1895. S. 787–788.*

⁶ *Gorzycki K. Połączenie Rusi Czerwonej z Polską przez Kazimierza Wielkiego. Lwów, 1889. S. 14.*

⁷ *Paszkievicz H. Polityka ruska Kazimierza Wielkiego. Warszawa, 1925. S. 7–11; Długopolski E. Władysław Łokietek na tle swoich czasów. Wrocław, 1951. S. 223; Włodarski B. Polska i Ruś 1194–1340. Warszawa, 1966. S. 254–259; Шабульдо Ф. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. Киев, 1987. S. 22; Беняк Я. Вигаснення галицько-волинської княжої династії Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. Львів, 2001. С. 79–85; Войтович Л. Князь Юрій-Болеслав Тройденевич... С. 209–221.*

⁸ *Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 3: До року 1340. Львів, 1905. С. 534–535.*

⁹ *Іпатівський літопис згадує під 1259 р.: "кнъз Данило... нача призывать приходаѣ Нѣмцѣ... иноязычники и Лахы идахоу днѣ и во днѣ"; Ипатьевская летопись Полное собрание русских летописей (далее – ПСРЛ). Т. 2. Москва, 2001. Стб. 843. Ще раніше, під 1237 р. Данило Романович "вбличи побѣдоу и постави на Нѣмѣцьскыхъ врагѣхъ хороуговь свою": Там же. Стб. 778. Останнє, правда, радше, географічний напрямок подібно до Лядських воріт у Києві, ніж свідчення про наявність німецької громади у Галичі. Але угорська громада у Галичі, напевно, була від початку XIII ст. і сліди її, можливо, відшукаються в обширному корпусі угорських грамот XIII–XV ст.*

смерть галицько-волинського князя польський король зумів зібрати військо (на подібні заходи звичайно затрачалися місяці!), зайняти Львів та вивезти з княжої скарбниці коронаційні регалії, які пізніше потрапили до коронаційного релікварію польських королів¹⁰. Угорський король уже на самому початку травня 1340 р.¹¹ (якщо не 19–20 квітня¹²) відправив у похід до Галицької землі військо на чолі з палатином Віллермом Другетом. При цьому його, вірогідно, пропустили через карпатську лінію оборони бояри-змовники.

Але князя Любарта-Дмитра Гедиміновича відразу ж визнала сюзереном волинська еліта. Визнала його і більша частина галицького боярства, що засвідчено відомим написом на дзвоні собору святого Юрія у Львові з 1341 р.¹³ Зрозуміло, що за відсутності династичних підстав один з молодших синів великого литовського князя аж ніяк не міг би розраховувати на таку підтримку навіть за умов вторгнення військ Великого князівства Литовського. І золотоординський хан Узбек в іншому разі не визнав би Любарта-Дмитра сюзереном королівства Русі і не прислав би йому відразу військову допомогу. Саме тому, втікаючи зі Львова, Казимир III вивіз коронаційні регалії, позбавляючи Любарта-Дмитра Гедиміновича можливості легітимної коронації як володаря королівства Русі. Практика вивезення коронаційних регалій з подібною метою була поширена в Європі. Так, у 1273 р. чеський король Пшемисл Оттокар II захопив коронаційні регалії угорських королів, щоб не дати змогу Ласло IV провести легітимний обряд коронації (частина баронів не визнала коронації 3 вересня 1272 р. у Секешфегерварі, оскільки на той час Ласло IV мав тільки 10 років)¹⁴. Історики досі пишуть про пограбування Львова і князівської скарбниці. Зрозуміло, що відступаюче військо дещо з собою прихопило, але Казимира III насамперед цікавили коронаційні регалії.

Отже, князь Любарт-Дмитро Гедимінович мусив мати легітимні підстави до успадкування престолу Романовичів. В усіх європейських династіях, як і всіх європейських народів, існували традиції і правила успадкування престолів, рухомого і нерухомого майна. Тому неможливо погодитися з твердженнями, ніби в Русі й у династії Рюриковичів такі норми не функціонували¹⁵. Рюриковичі були споріднені з багатьма європейськими династіями, крім того, добре знана суворя регламентація успадкування у купців, дружинників і, навіть,

¹⁰ Dąbrowska E. Królów polskich relikwiarz koronacyjny Krzyża Świętego *Kultura średniowieczna i staropolska. Studia ofiarowane Aleksandrowi Gieysztorowi w pięćdziesiątecielecie pracy naukowej*. Warszawa, 1991. S. 67–86.

¹¹ Гарді Д. Кілька нових зауважень до походу угорського палатина Віллерма Другета "in Ruteniam" навесні 1340 року *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 7. С. 209–216.

¹² Волощук М., Стасюк А. Про похід палатина Віллерма in Ruteniam у квітні 1340 р. *Вісник Прикарпатського університету*. Історія. Вип. 17. Івано-Франківськ, 1995. С. 46–54.

¹³ Болеслав-Юрій II, князь всей Малой Руси. Сб. мат. и исслед. собр. О. Гонсировским, А. А. Куником, А. С. Лапо-Данилевским, И. А. Линниченко, С. П. Пташицким и И. Режабком. Санкт-Петербург, 1907. С. 79;

Мусин А. Колокол святого Юра 6849 года: между Львовом, Плоцком, Петербургом и Теребовлей *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 11: Княжий Львів / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2017. С. 95–120.

¹⁴ Urban J. Lichtenburkové. Vzestupy a pády jednoho panského rodu. Praha, 2003. S. 120–122; Homza M. Sytuacja polityczna Spiszu do początków XIV w. *Historia Scepisii*. Vol. 1. Bratislava; Kraków, 2009. S. 162; Войтович Л. Лев Данилович и загадки "австрийского узла" (1272–1278) *Rossica Antiqua*. № 2(4). Санкт-Петербург, 2011. С. 125–129.

¹⁵ Фроянов И. Киевская Русь. Очерки социально-политической истории. Ленинград, 1980. С. 45–46; Толочко О. Особливості міжсеньйоріальних відносин у період феодальної роздробленості Давньої Русі XII–XIII ст. *Феодалізм в Україні*. Київ, 1990. С. 30.

смердів, засвідчена в угодах з Візантією початку X ст., різних редакціях “Руської правди” та княжих статутних грамотах.

Перш за все, Русь принципово не відрізнялася від сусідніх держав, подібно як династія Рюриковичів – від сусідніх пануючих династій. Взаємини всередині династії базувалися на традиційному родовому праві старшого, тобто того, хто був ближчим до засновника роду за родовим рахунком. Ця проблема достатньо повно висвітлена як у старшій, так і новішій літературі¹⁶. Модерну концепцію колективного сюзеренітету Рюриковичів, яку висунув Олександр Назаренко¹⁷, не підтверджують жодні джерела, вона не знаходить аналогій в інших тогочасних державах, застережень стосовно неї значно більше, ніж аргументів на підтримку¹⁸. Сама природа влади виконавчої (середньовічні правителі були правонаступниками військових вождів) не допускає поняття колективного сюзеренітету. Така влада завжди була персональною. Колективна влада допустима тільки в суспільствах демократичних і то винятково як влада законодавча. Звичайно, не були виключенням серед європейських династій і Рюриковичі¹⁹.

¹⁶ Соловьев С. История России с древнейших времен. Кн. 2, т. 3–4. Москва, 1998. С. 7–32; Грушевський М. Історія... С. 222–227; Пресняков А. Княжое право в Древней Руси. Очерки по истории X–XII столетий. Лекции по русской истории. Киевская Русь. Москва, 1993. С. 7–135, 181–184, 386–470; Свердлов М. Генезис и структура феодального общества в Древней Руси. Ленинград, 1983. С. 194–199.

¹⁷ Назаренко А. Родовой сюзеренитет Рюриковичей над Русью (X–XI вв.) *Древнейшие государства на территории СРСР. Материалы и исследования*. 1985 г. Москва, 1986. С. 149–156.

¹⁸ Толочко А. Князь в Древней Руси: власть, собственности, идеология. Киев, 1992. С. 57–66.

¹⁹ Крім того, при тодішніх засобах зв'язку практично неможливо прийняти навіть просте рішення, коли один із співправителів знаходиться у Києві, а інший – Володимирі на Клязьмі. Звичайно, слабкістю окремих правителів користалися їх енергійніші родичі, схиляючи до потрібних їм рішень. Окремі князі земель періодично взагалі не звертали уваги на київських сюзеренів, а в міру збільшення числа удільних князівств Рюриковичі все більше схилялися до створення колективного органу на зразок *рейхстагу* – з'їзду князів Священної Римської імперії германської нації. І такі князівські з'їзди-схеми періодично відбувалися – як загальноруського масштабу, так і в окремих землях. Князь Роман Мстиславович на початку XIII ст. за зразком імперії пропонував узаконити вибори сюзерена Русі, щоб припинити боротьбу за київський престіл, але не отримав підтримки князів інших земель. Див.: Майоров А. Из истории внешней политики галицко-волинского князя Романа Мстиславича *Дньеслово. Збірник праць на*

пошану дійсного члена НАН України Петра Толочка з нагоди його 70-річчя. Київ, 2008. С. 51–57; Його ж. Галицько-волинський князь Роман Мстиславович: володар, воїн, дипломат. Т. 1. Біла Церква, 2011. С. 155–174; *Его же*. Русь, Византия и Западная Европа. Из истории внешнеполитических и культурных связей XII–XIII вв. Санкт-Петербург, 2011. С. 19–442. Пошуки аналогій у Римській імперії зовсім некоректні: римські дуумвірати і триумвірати на практиці були поділом земель і правитель кожної частини провадив самостійну політику, яка викликала спротив у Римі і закінчувалася черговою громадянською війною. Розгортання наступних одна за одною апріорних версій – данина давньому російському постулату про особливий розвиток руського (у їхньому розумінні – російського) суспільства, відмінного від інших європейських моделей (“умом Россию не понять, аршином общим не измерить”). Реально ж джерельні підстави для тверджень про колективний сюзеренітет і дуумвірати виявляються звичайною фікцією. Так, участь князя Василья Романовича у багатьох спільних рішеннях виглядає результатом редагування Галицько-Волинського літопису за його сина Володимира Васильковича, який намагався підняти роль батька, загалом не дуже діяльного і рішучого князя: *Котляр Н.* Галицко-Волинская летопись (Источники, структура. Жанровые и идейные особенности) *Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования*. 1995 г. Москва, 1997. С. 147–149, 154). Так, влітку 1240 р. Данило Романович “раду вчинив із братом своїм пообіцяв Київ йому Михайлові” (“Даниль же свѣъ створи со братѣ си обѣща емоу Киевъ Михайлови”:

Спостереження за відображеною у джерелах практикою успадкування княжих престолів, співставлене з практикою спадкування у скандинавських, звідки походили Рюриковичі, та сусідніх європейських державах²⁰, дало змогу виявити певні її закономірності:

1. Головним критерієм було родове право, згідно з яким старший з роду Рюриковичів успадковував київський престіл і сюзеренітет (фактичний чи номінальний) над Руссю. На практиці це означало, що син не міг успадкувати батьківський престол, якщо живими залишалися його дядьки, молодші брати померлого володаря. Саме тому старенький Судислав Володимирович залишався небезпечним для його племінників Ярославовичів і вони змусили його прийняти чернецтво. Але діти старшого брата зберігали перевагу над своїми двоюрідними братами. Аналогічне правило діяло і в землях та удільних князівствах. Володимир Мономах першим порушив цю головну норму, коли, скориставшись вже архаїчним для того часу апаратом віча, після смерті Святополка Ізяславовича провів своє “закликання” на князівських престіл, після чого до самої монгольської навали протистояння Мономаховичів з Ольговичами стали стрижнем міжкнязівських стосунків. Значення права найстаршого за родовим рахунком прямого спадкоємця “по мечу” демонструє доля Ростислава Івановича, сина Івана Берладника, якому угорці поспішили прикласти до ран отруту²¹.

2. Уже сини Володимира Святославовича порушили загальне правило, виключивши з числа претендентів на київський престіл нащадків старшого брата Ізяслава. Цей прецедент і породив пізнішу практику ізгойства серед князів, за якою внук втрачав право на князівський престіл якщо його батько помер раніше від діда. Можливо, це перше обмеження числа спадкоємців походить ще зі звичаєвого права доби *дружинних держав* (племінних князівств-суперсоюзів і об'єднань), коли спадкоємець князя-вождя мусив опиратися на його авторитет і славу. Напевне, цю практику успадкування закріплено через т. з. “заповіт Ярослава Мудрого”, який дійшов до нас переробленим зусиллями книжників Володимира Мономаха та його сина Мстислава. Це правило зберігалося довго. Згідно з ним, і князі Острозькі, чий предок Роман Данилович загинув бл. 1260 рр. (за життя батька), вилучалися з числа спадкоємців короля Данила, а син Романа – Василько мусив вдовольнитися скромним Слонімським князівством у володіннях батька та діда по материнській лінії²².

3. З'їзд князів – Любецький снем 1097 р. закріпив за кожною гілкою батьківські володіння. Відтоді *снем* перетворюється на державний інститут (на зразок рейхстагу Священної Римської імперії германської нації). Це нерегулярне зібрання Рюриковичів під головуванням київського князя (а пізніше в окремих землях старших князів цих земель) займалося врегулюванням міжкнязівських відносин. Рішення *снему* скріплювали клятви учасників, як і міжнародні угоди, на перших порах вони мали силу загальнодержавних законів. Так, проти порушника рішень снему 1097 р. – волинського князя Давида Ігоревича виступила коаліція, яку мусив, навіть всупереч власному

Данила Романовича не залишають підстав для тверджень про дуумвірат.

²⁰ Wojtowycz L. Walka... S. 52–55.

²¹ Ипатьевская летопись. Стб. 664–665.

Ипатьевская летопись Стб. 783), але сам дав Ростиславу Михайловичу Луцьк (“а снові его Ростиславоу вдасть Лоуческъ” (Там же. Стб. 783), як і належало сюзерену. Зрештою, і коронація, на якій Василько Романович разом з Левом Даниловичем були тільки почесними гостями, та подальші дії

²² Baumgarten N. Genealogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X au XIII siècle *Orientalia Christiana*. N 35, maio. Roma, 1927. P. 50–51.

бажанню, зібрати київський князь Святополк Ізяславович. Порушника покарано, а ухвали Любецького снему підтверджено 1100 р. у Витичеві. Витичівський з'їзд, здається, навіть відновив у Смоленську нащадка Ігоря Ярославовича, визнавши рішення Ярославовичів незаконним і декларуючи право кожної гілки володіти батьківським спадком²³.

4. Всередині земель князі продовжували переміщатися з “молодшого” столу на “старший”, подібно до того, як це було загалом на Русі до Любецького снему, коли Ярослав Мудрий починав княжити в Ростові, пізніше перейшов до Хольмгарду на місце померлого старшого брата Вишеслава, а вже звідти потрапив до Києва. Наприклад, при кожній зміні князя в Чернігові проходив перерозподіл престолів у всій Чернігівській землі. Так князь Ігор Святославович спершу княжив у Путивлі (1161–1164), перейшов до Курська (1164–1178), звідти до Новгороду-Сіверського (1178–1198) і, наприкінці, – Чернігова (1190–1202). Напевно, мав рацію Василь Сергеевич, допускаючи закріплення такого перерозподілу через відповідні угоди²⁴. Принаймні, збирався місцевий снем і давалися належні клятви та присяги. Ольговичі у 1206 р. поширили принципи Любецького снему на Чернігівську землю, тобто кожен пагінець обох гілок Ольговичів отримав свою “отчину”. Подібне було здійснено у Полоцькій землі після повернення місцевої династії із заслання, Волинській землі у 1170 р., коли вмираючий Мстислав Ізяславович з братом Ярославом розділили Волинь на дві частини: Луцьку (Східну) та Володимирську (Західну), Туровській землі – наприкінці XII–XIII ст.

5. З візантійської практики, напевно, перейшло право успадкування за заповітом. Остання воля померлого князя мала незаперечний авторитет. Володимир Василькович заповів Володимирське і Берестейське князівства молодшому з двоюрідних братів – Мстиславові і навіть такий рішучий князь як Лев Данилович не наважився порушити його волі. У подібній ситуації московські князі отримали Переяслав-Заліський. Як і у Візантії, успадкування за заповітом відкривало дорогу до влади бастардам, тобто синам від коханки або наложниці. Прикладом може служити Олег Ярославович, син Ярослава Осмомисла від Насті з Чагрович²⁵.

6. Претенденти з-поміж дальших родичів (двоюрідних, троюрідних) розглядалися тільки за відсутності спадкоємців по материнській лінії, тобто “по кужелю”.

7. Успадкування “по кужелю” могло бути запозичене зі скандинавської практики. Причому, успадковувати можна було навіть за мачухою, яка, за церковними канонами, вважалася матір'ю. Так отримали Галицьку землю Ігоревичі. Але молодший Роман Ігоревич повів боротьбу зі старшим Володимиром, вважаючи себе прямим спадкоємцем Ярослава Осмомисла, тоді як Володимир та Святослав були синами від першої дружини. В успадкуванні “по кужелю” першість мали доньки останніх володарів у порядку старшинства (тобто їх чоловіки), а далі діти найближчих родичок останнього володаря (доньок, сестер згідно з порядком старшинства і т. д.). Через це і права Мстислава Мстиславовича Удатного як сина доньки Ярослава Осмомисла до галицької спадщини визнали всі, а

²³ Янин В. Междукняжеские отношения в эпоху Мономаха и “Хождение игумена Даниила” *Труды Отдела древнерусской литературы*. Т. 16. Москва, 1960. С. 112–131.

²⁴ Сергеевич В. Вече и князь. Русское госу-

дарственное устройство и управление во времена князей Рюриковичей. Исторические очерки. Москва, 1867. С. 122–272.

²⁵ Ипатьевская летопись. Стб. 657.

решту претендентів (Данило Романович чи угорський принц Андрій) спішили підкріпити свої прагнення одруженням з його доньками. Підстави принца Калмана, який був лише правнуком Єфросинії Мстиславни, в порівнянні з Андрієм були мізерними, тому угорський король підтримав Андрія, хоча Калмана коронував папа і він зберіг титул *rex Galiciae*. Пізніше й Гедиміновичі закріплювалися на руських престолах через одруження з доньками останніх володарів.

8. Важливе значення мали легітимність розводу і шлюбу. Так, Ростислав Рюрикович міг претендувати на Галицьку спадщину лише як старший брат Предслави, дружини Романа Мстиславовича, у якої не було синів, за умови, що розлучення Романа Мстиславовича його тесть Рюрик Ростиславович вважав не легітимним (другий шлюб Романа відбувся ще до насильного постриження в черниці його першої дружини), а, значить, і дітей від цього шлюбу – бастардами, яких батько не встиг адоптувати. Подібні підстави могли використати й Михайло Всеволодович, одружений з донькою Романа та Предслави, та його син Ростислав.

9. Зміни у практиці успадкування під ординським впливом почала запроваджувати московська династія лише з кінця XIV ст.²⁶ Вони передбачали прямий перехід влади від батька до старшого сина.

Становище королівства Русі було специфічним тільки з огляду на стосунки із Золотою Ордою. Приймаючи у 1253 р. королівську корону від папи і титул “світлішого короля Русі”²⁷, Данило Романович кидав виклик Золотій Орді, не тільки розриваючи із залежністю від неї, а й претендуючи на визволення з-під її зверхності всієї Русі²⁸. Саме тому після невдалої спроби відродження Русі і каральних походів Бурундая королю Данилові довелося знову емігрувати до Угорщини, звідки він повернувся лише після того, як Золота Орда вступила до довготривалої боротьби за Азербайджан²⁹. Старший син короля Данила – князь Лев Данилович, зіткнувшись з фактичним розпадом “королівства Русі” й активною діяльністю улусбека Ногая, мусив стати васалом останнього, що, зрештою, допомогло йому не тільки об’єднати батьківську спадщину, а й значно розширити кордони³⁰. Юрій Львович, під владою якого опинилася уся територія спадщини Романовичів, скориставшись з того, що золотоординський

²⁶ Войтович Л. Князя доба на Русі. Портрети еліти. Біла Церква, 2006. С. 27–42.

²⁷ Тургенев А. Акты исторические, относящиеся к России. Т. 1. Санкт-Петербург, 1841. № 62–65, 74, 76–77; Большакова С. Папские послания галицкому князю как исторический источник Древнейшие государства на территории СРСР. Материалы и исследования. 1975 г. Москва, 1976. С. 122–129.

²⁸ Войтович Л. Король Данило Романович. Загадки і проблеми Король Данило Романович і його місце в українській історії. Львів, 2003. С. 24–29; Його ж. Королівство Русі: реальність і міфи Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. 7. Дрогобич, 2003. С. 63–71; Його ж. Король Данило Романович: Загадки та дискусії Terra cossacorum: студії з давньої і нової історії України. Науковий збірник на пошану доктора історичних наук професора Валерія Степанюка. Київ, 2007. С. 383–403; Його ж. Королівство Русі: факти і міфи Дрогобицький збірник міжнародної наукової конференції з нагоди 755-ї річниці коронації Данила Романовича. Івано-Франківськ, 2008. С. 4–17.

²⁹ Войтович Л. Остання еміграція короля Данила Романовича Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. № 13. Луцьк, 2009. С. 89–96.

³⁰ Його ж. Улус Ногая і Галицько-Волинське князівство Україна; Монголія: 800 років у контексті історії. Київ, 2008. С. 71–78; Його ж. Кордони Галицько-Волинської держави: проблеми та дискусії Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі – ЗНТШ). Т. 252. Львів, 2006. С. 187–205; Його ж. Повертаючись до проблеми південних кордонів володінь галицьких і галицько-волинських князів Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. 17–18. Дрогобич, 2014. С. 51–63; Його ж. Кордони Галицько-Волинської держави: продовження дискусії Археологічні дослідження Львівського університету. Вип. 19. Львів, 2015. С. 43–104.

хан Тохта знову був зв'язаний боротьбою за Азербайджан, а його еміри – боротьбою із сином Ногая Джуке та внуком Кара-Кішеком у Причорномор'ї, звільнився від ординської залежності, про що, насамперед, свідчить прийняття королівського титулу “король Русі (regis Russiae), князь Лодомерії (principis Ladimiritiae)”³¹. Немає жодних джерел, які давали б підстави твердити про Юрія Львовича як ординського васала. Зрозуміло, що там ніхто б не залишився без реакції на титул короля Русі.

Ситуація повністю змінилася, коли в Золотій Орді до влади прийшов хан Узбек (1313–1342), один з найсильніших її правителів³². Наступники короля Юрія Андрій та Лев Юрійовичі мали певні проблеми з ординцями і періодично платили ординську данину-вихід, як випливає з відомого листа польського короля Владислава Локетка до папи Іоана ХХІІІ від 21 травня 1323 р.³³ Те, що обох князів польський король вважав “непереможним щитом” проти ординців, а також пропозиція князів-братів Тевтонському Ордену щодо захисту від татар³⁴, дають підстави припускати боротьбу з ординцями за часів Юрійовичів із перемінним успіхом. Але брати однозначно визнавали зверхність Узбека і отримували ярлики на свої князівства, на що вказав польський хроніст Ян з Чарнкова (1320–1387)³⁵ і швейцарський хроніст Йоган з Вінтертура (Іоан Вітодуранський), який укладав свою хроніку в баварському монастирі Ліндау у 1240–1348 рр.³⁶ (“quod imperator Thartarorum duos paganos breviter ante ista tempora reges satis ydoneos Ruthenis prefecerat”)³⁷. Зрозуміло, сюзереном королівства Русі залишався старший з братів – Андрій, у документах згаданий першим. Він вже не міг, як батько, прийняти королівський титул³⁸, через що підписувався “Dei gra(tia) dux Ladomiren(sis) et domi(nus) Terr[a]e Russi[a]e”,

³¹ Войтович Л. Юрій Львович та його політика Галичина і Волинь в добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. Вип. 3. Львів, 2001. С. 70–78.

³² Йою ж. Нащадки Чингіз-хана: Вступ до генеалогії Чингізидів-Джучидів. Львів, 2004. С. 125–128; Селезнєв Ю. Еліта Золотої Орди. Казань, 2009. С. 199–201; Измайлов И. Войны на Западе. С. 525–527; Почекаев Р. Цари ордынские. Биографии ханов и правителей Золотої Орди. Санкт-Петербург, 2010. С. 88–107; Юрченко А. Хан Узбек. Между империей и исламом. Структуры повседневности. Санкт-Петербург, 2012. 400 с.; Сабитов Ж. Эмиры Узбека и Джанибек-хана Золотоордынское обозрение. Казань, 2014. № 2. С. 120–134; Синор Д. Некоторые латинские источники по ханству Узбека Золотоордынское обозрение. Казань, 2015. № 3. С. 23–32; Хаутала Р. От Бату до Джанибека: Военные контакты Улуса Джучи с Польшей и Венгрией Золотоордынское обозрение. Казань, 2016. № 3. С. 485–528; Его же. Противостояние... С. 371–384.

³³ Monumenta Poloniae Vaticana. Vol. 1: Acta Camerae Apostolicae. 1207–1344 / Con. Ptašnik J. Cracoviae, 1913. P. 83.

³⁴ Куник А. Объяснительное введение к грамотам и летописным сказаниям,

касающимся истории Червонной Руси в XIV в. с приложением подлинных текстов Болеслав-Юрий II... С. 149.

³⁵ Ioannis de Czarnkow Chronicon Polonorum Monumenta Poloniae Historica. T. 2 / Ed. A. Bielowski. Lwów, 1872. P. 623.

³⁶ Паршин І. Хроніка Іоанна з Вінтертура (Іоанна Вітодуранського) як джерело до історії Галицько-Волинської Русі першої половини XIV ст. Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. 17–18. Дрогобич, 2014. С. 71–78.

³⁷ “тому що імператор Татарський незадовго до цього часу двох поганських королів цілком достойних поставив на чолі русичів”: Iohannis Vitodurani. Chronica / Hrsg. F. Baethgen Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum. Nova Series. Vol. 3. Berlin, 1924. P. 184.

³⁸ Той же швейцарський хроніст титулював обох Юрійовичів rex Ruthenorum, тобто королями Русі: Iohannis Vitodurani. Chronica. P. 184. Але, як слушно зауважив Ярослав Ісаєвич, хроніст користувався розповідями казимирихових воїнів, які, звісно, не здатні були володіти тонко титулатури: Ісаєвич Я. До історії титулатури володарів у Східній Європі Княжа доба: історія і культура. Вип. 2 / Відп. ред. Я. Ісаєвич. Львів, 2008. С. 17.

тобто “Божою ласкою князь володимирський і володар землі Русі”³⁹. Молодший Лев був тільки удільним князем луцьким⁴⁰. Саме тому Юрій-Болеслав Тройденевич у грамоті від 11 лютого 1334 р. серед своїх попередників називав тільки Андрія, опускаючи Лева Юрійовича⁴¹. Загибель обох князів залишається загадкою. Можна погодитися, що вона не була одночасною і Лев помер раніше від Андрія, інакше б він став хоч на короткий час сюзереном усієї держави⁴². Чи були князі отруєні, як натякав швейцарський хроніст, чи загинули в якійсь інший спосіб, – стверджувати важко. Припущення про їх загибель у боротьбі з Ордою виглядає досить мотивованим⁴³. Не випадково ж польський король просив папу оголосити хрестовий похід аби запобігти окупації королівства Русі⁴⁴.

Як справедливо зазначив Януш Беняк, на час смерті останніх Романовичів Андрія та Лева Юрійовичів їх прямими спадкоємцями залишалися сестра Марія Юрійвна, дружина черського князя Тройдена, та тітка Анастасія Львівна, вдова добжинського князя Земовита⁴⁵. Гіпотеза Даріуша Домбровського стосовно існування двох Мстиславів Даниловичів, один з яких був батьком Анастасії⁴⁶, не спирається на джерела, а заснована винятково на логічних побудовах і домислах, тому залишається гіпотезою. Фактично, йшлося про претензії сина Марії – Болеслава Тройденевича і добжинського князя Владислава Земовитовича, сина молодшого брата Владислава Локетка і Анастасії, доньки Лева Даниловича.

Поряд з княгинями, найбільше прав до галицько-волинської спадщини мав Любарт-Дмитро Гедимінович як зять Лева Юрійовича⁴⁷. Після того, як відпали сумніви в існуванні київського князя Станіслава⁴⁸ – крім білорусько-литовських літописів сам князь під таким нехарактерним для Рюриківичів іменем записаний у переліку “ктиторів і опікунів монастиря Печерського” Афанасія Кальнофойського, а його син Іван Станіславович – Любецькому пом’янику, подібні потрійні збіги просто виключені⁴⁹. Можна не сумніватися і в участі луцького князя Лева Юрійовича в битві на р. Ірпінь на стороні київського князя проти Гедиміна. Сам похід Гедиміна і битву можна датувати зимою 1322/1323 р.⁵⁰ Тієї зими під Берестям стояло литовське військо⁵¹. Це, очевидно, було наслідком союзу волинського князя з київським. Мир, укладений після зазначеної війни (а Гедимінові, який, посадивши свого васала в Києві,

³⁹ Кутчинський О. Акти да документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV ст. Дослідження. Тексти. Львів, 2004. С. 160–161.

⁴⁰ Войтович Л. Князь Лев Юрійович: Спроба портрета Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. 10. Дрогобич, 2006. С. 127–131.

⁴¹ Кутчинський О. Акти... С. 178–179.

⁴² Беняк Я. Вигаснення... С. 79–85.

⁴³ Paszkiewicz H. Polityka ruska... S. 7–11; Мацяк В. Галицько-Волинська держава 1290–1340 рр. у нових дослідках. Авсбург, 1948. С. 18; Długopolski E. Władysław Łokietek na tle swoich czasów. Wrocław, 1951. S. 22; Шабуньдо Ф. Земли Юго-Западной Руси... С. 22; Wyrozumski J. Polska, Węgry i sprawa Rusi halicko-włodzimierskiej za Kazimierza Wielkiego Europa środkowa i wschodnia w polityce Piastów. Toruń, 1997. S. 1113.

⁴⁴ Monumenta Poloniae Vaticana. P. 83.

⁴⁵ Беняк Я. Вигаснення... С. 81.

⁴⁶ Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich. Poznań; Wrocław, 2002. S. 153–155, 174–180, 232–240.

⁴⁷ Войтович Л. Етапи політичної історії Волині XIV–XV ст. Державність. Васалітет. Інкорпорація України: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 5: Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Я. Ісаєвича. Львів, 1998. С. 153–168.

⁴⁸ Русина О. Київська виправа Гедиміна (Текстологічний аспект проблеми) ЗНТШ. Т. 231. Львів, 1996. С. 182–188.

⁴⁹ Войтович Л. Княжа доба на Русі... С. 415.

⁵⁰ Йоко ж. Етапи політичної історії... С. 155–156; Саюк В. Ірпінська битва 1323 року. Біла Церква, 2017. 124 с.

⁵¹ Шабуньдо Ф. Земли Юго-Западной Руси... С. 26–27.

мав тепер могутнього ворога в особі золотоординського хана Узбека, вигідно було швидко помиритися з галицько-волинськими князями і навіть вступити з ними в союз), правдоподібно, скріпив шлюб доньки Лева Юрійовича з Любартом-Дмитром Гедиміновичем. Микола Андрусяк (1902–1985) пропонував вважати дружину Любарта внучкою степанського князя Володимира Івановича або донькою острозького князя Данила Васильовича⁵². Останнє доводив також Єронім Граля, вважаючи, що саме на честь тестя Любарт прибрав хресте ім'я⁵³. З певними застереженнями цю версію прийняв Ян Тенговський, зазначивши, що Любарт не міг мати дружину з більшими правами на спадщину Романовичів, ніж Болеслав Тройденевич⁵⁴. На його думку, перша дружина Любарта була сестрою тодішнього волинського князя Данила Острозького⁵⁵. Але висновки, побудовані на гіпотетичних засадах, самі по собі залишаються гіпотезами⁵⁶.

Ігор Мицько впровадив до наукового вжитку фрагмент монастирського пом'яника, який Антон Петрушевич виявив у палітурках деяких стародруків і рукописів⁵⁷, та пом'яник Преображенського монастиря (с. Спас Старосамбірського р-ну Львівської обл.)⁵⁸. У них у блоці "Любарта имене Дмитиріа" попереду цього князя і його дітей поміщені: "Кнѣза Прокопія, Левониды, Васілісы"⁵⁹. Тобто, це мали би бути батько та мати князя Дмитра-Любарта – великий князь литовський Гедимін і його дружина Леоніда, яку І. Мицько вважає донькою Лева Юрійовича, названою на його честь⁶⁰. Дослідник зазначив, що, за версією А. Петрушевича, Василиса – хресте ім'я Гваребути, сестри Гедиміна, хоча сам вважав її донькою Гедиміна⁶¹. Ймовірність останньої версії невелика: чому з дев'яти доньок Гедиміна вписано лише цю одну. Ще менш вірогідно, аби тут була вписана дружина князя Данила Острозького⁶². Василиса, дружина першого острозького князя Данила Васильовича († після 1366 – до 1370), записана у Києво-Печерському пом'янику⁶³. У пом'янику Любарта-Дмитра Гедиміновича відразу за Гедиміном і його дружиною княгиня Василиса Острозька могла би бути записаною тільки в одному випадку, якби вона була донькою Гедиміна, виданою за острозького князя. Подібна гіпотеза достатньо коректна: мир Гедиміна з Андрієм та Левом Юрійовичами, які не мали дітей, міг бути скріплений

⁵² Андрусяк М. Останні Романовичі (нащадки Мстислава і Романа Даниловичів) *Науковий збірник Українського Вільного Університету*. Т. 5. Мюнхен, 1948. С. 4.

⁵³ Grala H. Chrestne imię Szwarna Daniłowicza. Ze studiów dyplomatyką południoworuską XIII i XIV w. *Słowiańszczyzna i dzieje powszechnie*. Warszawa, 1985. S. 201, 204–208.

⁵⁴ Tęgowski J. Małżeństwo Lubarta Gedyminowicza. Przyczynek do genealogii dynastów halicko-wołyńskich w XIV wieku *Genealogia*. T. 6. Toruń, 1995. S. 17–26.

⁵⁵ *Ejusdem*. Kilka słów o rodzinie Lubarta Giedyminowicza *Scientia nihil est quam veritatis imago. Studia ofiarowane Profesorowi Ryszardowi Szczygłowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin* / Pod red. Sochackiej A. i Jusiaka P. Lublin, 2014. S. 588–601.

⁵⁶ Мицько І. Правові підстави володіння князем Любартом спадщиною Романовичів *Старий Луцьк*. Вип. 5. Луцьк, 2009. С. 38.

⁵⁷ Його ж. Монастирські пом'яники про походження ктитора Унівського монастиря князя Федора Любартовича *Лавра*. Львів, 1998. Ч. 2. С. 51–53.

⁵⁸ Його ж. Князь Любарт та його родина *Старий Луцьк*. Вип. 2. Луцьк, 2005. С. 43–48.

⁵⁹ Його ж. Монастирські пом'яники... С. 51.

⁶⁰ Його ж. Правові підстави... С. 34–40.

⁶¹ Його ж. Монастирські пом'яники... С. 52–53.

⁶² Там само. С. 52.

⁶³ *Войтович Л.* Княжа доба на Русі... С. 512; *Його ж.* Князі Острозькі. Спроба відтворення генеалогії династії *Наукові записки Національного університету "Острозька академія"*. Серія "Історичні науки". Вип. 13. Острог, 2008. С. 44–59; *Його ж.* Князі Роман Данилович і Василько Романович – протопласта князів Острозьких *Острозька давнина*. Вип. 2. Остріг, 2013. С. 11–25.

шлюбом доньки великого князя литовського з острозьким князем, який теж належав до династії Романовичів. І за віком князь Данило Василькович більше підходив на зятя, ніж свата Гедиміна, як пропонували М. Андрусак, Є. Граля та Я. Тенговский.

Версія І. Мицька щодо Леоніди Львівни відразу ж викликала певні застереження. Король Юрій Львович народився 24 квітня 1252 (чи 1257?) р.⁶⁴ Д. Домбровский датує його народження ширшим діапазоном 1247–1254 рр., але найправдоподібнішим вважає варіант 23 квітня 1254 р.⁶⁵ За джерелами, Юрій Львович був одружений двічі: у 1282 р. з незною з імені донькою тверського князя Ярослава Ярославовича, яка померла близько 1286 р., та у 1287 р. з Євфимією, донькою куявського князя Казимира Конрадовича, яка померла 18 березня 1308 р.⁶⁶ Зрозуміло, що теоретично могла бути і ще одна дружина, померла до 1282 р., що чомусь не потрапила до такого інформованого джерела, як Галицько-Волинський літопис. Від шлюбу з тверською княжною у 1283 р. народився Михайло Юрійович (названий на честь тверського діда), що помер дитиною у 1286 р.⁶⁷ Інші діти походили від другого шлюбу. Оскільки Лев Юрійович був молодшим, він міг народитися не раніше 1290 р., а його донька – відповідно 1306–1307 рр. За Я. Тенговским, Любарт-Дмитро народився бл. 1312/1315 р.⁶⁸ Отже, донька Лева Юрійовича не могла бути його матір'ю. Якщо Леоніда походила з династії Романовичів, то вона була незною з джерел донькою короля Юрія Львовича, названою так на честь діда. Тим більше, що у княжих родинах існувала стала тенденція надавати внукам імена на честь дідів.⁶⁹

Проблема дружин Гедиміна (бл. 1275–1341) теж досить складна. Маємо не зовсім виразне повідомлення про двох перших дружин Гедиміна (Віда з Курляндії і Ольга зі Смоленська)⁷⁰. Хроніка Биховця, укладена в XVI ст., називає дружиною Гедиміна Євну з Полоцька⁷¹. Дослідник литовсько-білоруських літописів Микола Улащик вважав її вигаданою особою⁷². Інші історики погоджуються з реальністю існування княгині Євни. Литовські автори відносять її життя до бл. 1280–1344 рр.⁷³ За Я. Тенговским, Гедимін одружився з Євною задовго до приходу на князівський престол і вона була матір'ю усіх його восьми синів і дев'яти доньок⁷⁴. Стефен Ровелл, який вважав Євну литовською-язичницею, звернув увагу, що княгиня, за Хронікою Биховця, переживши чоловіка, домоглася, аби Гедимін призначив своїм наступником молодшого Явнута і старші Ольгерд та Кейстут змогли його скинути тільки після смерті матері⁷⁵.

⁶⁴ Balzer O. *Genealogia Piastów*. Kraków, 1895. S. 347; Грушевський М. *Історія...* С. 114, 522.

⁶⁵ Dąbrowski D. *Rodowód Romanowiczów...* S. 197–203.

⁶⁶ Ibidem. S. 205–207.

⁶⁷ Ипатьевская летопись. Стб. 895; Грушевський М. *Хронологія подій Галицько-Волинської літописі ЗНТШ*. Т. 41. Львів, 1901. С. 53.

⁶⁸ Tęgowski J. *Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów*. Poznań; Wrocław, 1999. S. 235–236.

⁶⁹ Див.: Литвина А., Успенский Ф. *Выбор имени у русских князей в X–XVI вв. Династическая история сквозь призму антропоники*. Москва, 2006. 740 с.

⁷⁰ Narbutt T. *Dzieje starożytne narodu Litewskiego*. Т. 1. Wilno, 1835. S. 161.

⁷¹ Хроника Быховца ПСРЛ. Т. 32. Москва, 1975. С. 138.

⁷² Улащик Н. *Подготовка к печати и издание т. XVII "Полного собрания русских летописей" Летописи и хроники*. 1973 г. Москва, 1974. С. 367.

⁷³ Ivinskis Z. *Jauné Lietuvių enciklopedija*. Т. 9. Boston, 1966. P. 335.

⁷⁴ Tęgowski J. *Pierwsze pokolenia...* S. 19–20, 304–305.

⁷⁵ Rowell S. C. *Lithuania Ascending: A Pagan Empire Witkin East-Central Europe, 1295–1345* *Cambridge Studies in Medieval Life and Thought: Fourth Series*. Cambridge, 1994. P. 88.

Останнє дозволяє припускати, що Євна з хресним іменем Леоніда була третьою дружиною Гедиміна і матір'ю його молодших синів. Порядок синів Гедиміна залишається дискусійним, але *Явнутіс* литовською – *наймолодший*⁷⁶. Поміж молодших синів був і Любарт, при дворі сина якого, Федора Любартовича, й укладено пом'яник, куди князь велів внести свого діда⁷⁷, що певний період був християнином⁷⁸. Шлюб Гедиміна і Леоніди, як згадано, міг відбутися до вступу князя на литовський престіл бл. 1307–1308 рр., але молодший брат великого князя литовського Вітеня, якого пруські хрестоносці у 1296 р. титулували королем⁷⁹, цілком міг претендувати на такий шлюб. Зрозуміло, якщо саме на той час він перейшов у християнство. А за таких умов підстави Любарта Гедиміновича на спадщину Романовичів як внука короля Юрія Львовича ставали найістотнішими⁸⁰.

Зрозуміло, і як зять Лева Юрійовича він теж був би серед близьких спадкоємців Романовичів. За пом'яниками, ім'я першої дружини Любарта Гедиміновича – Агрипина⁸¹. Можливо, це хресне ім'я княгині і сплутав Бартоломей Зіморович, назвавши її Агафією⁸². Ян Яблоновский, відкликаючись до Марціна Кромера, іменував дружину Любарта Бучою (Бушкою)⁸³, але в попередника імені княгині не наведено. Від Я. Яблоновського ім'я княгині запозичили Теодор Нарбут⁸⁴ та Микола Карамзін⁸⁵. Якщо це не помилка, то Буша – скорочення від Богуслава. Отже, її мати могла бути полькою. У такому разі Агрипина – хресне ім'я Богуслави⁸⁶. Шлюб Любарта Гедиміновича з донькою Андрія чи Лева Юрійовичів у 1323 р., який скріплював союз Литви з королівством Русі, був взаємовигідним обом сторонам, але, якщо Любарт був сином Леоніди Юріївни, то він не міг би одружитися зі своєю двоюрідною сестрою. Андрій і Лев Юрійовичі за віком мусили вже мати дружин і, виходячи з політичної кон'юнктури, ними, напевно, були польські князівни. Синів вони не мали, але доньки повинні були б бути, хоча джерела не залишили підтвердження такої можливості.

Встановити однозначно чи був Любарт-Дмитро онуком короля Юрія Львовича чи зятем князя Лева Юрійовича, або ж Андрія Юрійовича не вдається, але він мав істотні династичні підстави для успадкування галицько-волинського престолу, тобто один з цих варіантів дійсно відбувся. На мій погляд, Любарт-Дмитро Гедимінович був, радше, внуком короля Юрія Львовича і саме це змусило Казимира III відразу ж вивезти зі Львова коронаційні регалії королівства Русі.

Смерть Андрія і Лева Юрійовичів заскочила зненацька не тільки галицьке і волинське боярство, а й сусідів. Однак першою, правдоподібно, була спроба Любарта-Дмитра Гедиміновича, чи, вірніше, Литви і волинських бояр, що

⁷⁶ Wasilewski T. Synowie Giedymina w. ks. Litwy a następstwo po nim *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*. Seria F: Historia. Vol. 15. Lublin, 1990. S. 192.

⁷⁷ Васильевский В. Обращение Гедимина в католичество *Журнал Министерства народного просвещения*. Ч. 159. Санкт-Петербург, 1872. С. 135–196.

⁷⁸ Войтович Л. Княжа доба на Русі... С. 603.

⁷⁹ Düsburg P. *Chronicon terrae Prussiae Scriptores rerum Prusicarum*. Т. 1. Leipzig, 1861. P. 267.

⁸⁰ Мицько І. Монастирські пом'яники... С. 51–52; *Його ж. Правові підстави...* С. 34–40.

⁸¹ *Його ж. Монастирські пом'яники...* С. 52.

⁸² Zimorowicz B. *Historia miasta Lwowa*.

Lwów, 1835. S. 82–83; *Його ж. Потрійний Львів. Leopoldis triplex / Переклад з лат. Н. Царьової, комент. І. Мицька. Вид. 2. Львів, 2002. С. 67.*

⁸³ *Tabulae Jablonovianae ex arboribus genealogicis familiarum Slavicarum regni Poloniae etc.* / Ed. J. A. Jablonowski. Nörimberg, 1748. Tabl. 10.

⁸⁴ Narbutt T. *Dzieje starożytne narodu Litewskiego*. Т. 6. Warszawa, 1838. S. 139.

⁸⁵ Карамзін Н. *История государства Российского*. Т. 4. Примечания. Санкт-Петербург, 1818. С. 138.

⁸⁶ Мицько І. Монастирські пом'яники... С. 52.

ставили на юного князя, який мав тоді 11–12 років⁸⁷. Литовське військо зимувало біля Берестя 1323/1324 р.⁸⁸ Відома дарча грамота соборній церкві святого Іоана Богослова у Луцьку, датована 8 грудня 1322 р., де Любарт Гедимінович титудується як “луцький і володимирський князь”. Оригінал не зберігся, але документ має підтвердження канцелярії великого литовського князя Олександра з 1492 р.⁸⁹ Помилка в індикті дати грамоти відразу ж викликала підозру у її автентичності⁹⁰. Звичайно, помилка датування документу “тим більше можлива... у грамоті, яка дійшла до нас не в оригіналі, а з третіх рук”⁹¹, бо 8 грудня сьомого індикту припадало на 1324 р. і сплутати 6830 р. з 6832 р. (датування від створення світу) могли легко у великокнязівській канцелярії при переписуванні 1492 р.⁹² Навіть прихильники версії фальсифікату вважають, що його створення могло бути близьким за часом від вказаної дати і, принаймні, перша частина грамоти списана з автентичної⁹³.

Утвердитися на Волині в цей період Любарт–Дмитро не зміг. Складні переговори між угорською, польською і мазовецькою сторонами (які претендували на спадщину Романовичів) з одного боку, та Литвою – з іншого, за участі хана Узбека⁹⁴ і згодою місцевого боярства⁹⁵ привели до влади іншого внука короля Юрія – Болеслава-Юрія Тройденевича, ровесника Любарта-Дмитра. Болеслав-Юрій був тільки сином удільного мазовецького князя Тройдена Болеславовича, який тримав дрібні Сохачевське та Черське князівства і навіть в ієрархії мазовецьких князів виступав лише другим. Це, правдоподібно, послужило основою компромісу, прийнятного для усіх сторін. В Угорщині ще завершувалося утвердження Анжуйської династії і вона не була готова втрутитися безпосередньо до боротьби за спадщину Романовичів. Владислав Локетек хотів би бачити на галицько-волинському престолі свого племінника, але й мазовецький княжич відповідав його інтересам. Така компромісна фігура влаштувала і Литву, теж не готову підтримати претензії Любарта, та

⁸⁷ За Я. Теньговским, Любарт-Дмитро народився між 1312–1315 рр.: *Tęgowski J. Pierwsze pokolenie Giedyminowiczów*. S. 305. Версія стосовно 1298 р. не виглядає переконливою: *Чобіт Д. Українська Волинська держава XIV–XV століть Пам’ятки України: національна спадщина*. № 1 (6–7). Київ, 2017. С. 11.

⁸⁸ *Летопись Археологического общества ПСРЛ*. Т. 35. Москва, 1980. С. 95.

⁸⁹ Грамоти XIV ст. / Упор., вступна ст., комент. і слов. М. Пещак. Київ, 1974. С. 20–22.

⁹⁰ *Дашкевич Н.* Заметки по истории литовско-русского государства. Киев, 1885. С. 96; *Kuczyński S. Lubart Dymitr (w XIV w.) Polski Słownik Biograficzny*. Т. 17, zes. 4. Wrocław etc., 1972. S. 576–577; *Грушевський М.* Коли сфабрикована грамота Любарта Луцькій катедрі? Критична замітка (з приводу статті Щербаковського Д.: *Фундушева запись князя Любарта луцкой церкви Иоанна Богослова 1322 г.*) *Його ж. Твори*. Т. 8. Львів, 2007. С. 175–176.

⁹¹ *Щербаковский Д.* *Фундушева запись кн. Любарта луцкой церкви Иоанна Богослова 1322 г. Чтения в Историческом обще-*

стве Нестора-летописца. Кн. 18, вып. 3–4. Киев, 1905. С. 66–67.

⁹² *Войтович Л.* *Етапи політичної історії...* С. 154.

⁹³ *Флоря Б.* Две грамоты князя Любарта (о луцкой епископской кафедре XIV в.) *Древнейшие государства Восточной Европы*. 1998 г. Москва, 2000. С. 250–254; *Его же.* О грамоте Любарта Гедиминовича Луцкой епископской кафедре *От Древней Руси к новой России Юбилейный сборник, посвященный члену-кор. РАН Я. Н. Щапову*. Москва, 2005. С. 177–181; *Купчинский О.* *Акти...* С. 384, 683–697.

⁹⁴ *Joannis de Czarnkow Chronicon Polonorum Monumenta Poloniae Historica*. Т. 2. Ed. A. Bielowski. Lwów, 1872. P. 623; *Шабульдо Ф.* *Земли Юго-Западной Руси...* С. 19–26. На участь хана Узбека в цих переговорах також прямо натякнув і швейцарський хроніст Іоанн Вінтертурський: “*procuravit eis christianum latinum, si illi parcere vellent ut videret*” (“*тоді поставив над ними християнина-латинянина, аби подивитися, чи пощадять вони його*”) (*Joannis Vitodurani. Chronica*. P. 184).

⁹⁵ *Joannis de Czarnkow Chronicon Polonorum*. P. 629.

золотоординського хана Узбека, у якого основні сили були зв'язані боротьбою за Азербайджан. Влаштував юний князь і волинське та галицьке боярство.

Появі Болеслава-Юрія передував, очевидно, ряд угод, за однією з яких Любарту Гедиміновичу передано східну частину Волині з Болоховим, де він тримав свою столицю, відновивши місто як Любартів (нині Любар)⁹⁶, що знайшло відображення у місцевій традиції. Якщо не відразу в ході переговорів 1323–1324 рр., то при укладенні союзу, скріпленого 1331 р. шлюбом Болеслава-Юрія Тройденевича з Офкою-Євфимією Гедимінівною⁹⁷, могли виявитися зафіксованими надання Любартові Гедиміновичу Болохівської землі та його права на престіл за відсутності прямих спадкоємців Болеслава-Юрія⁹⁸. У даній ситуації не мало значення чи Любарт-Дмитро доводився внуком королеві Юрієві Львовичу чи зятем Левові Юрійовичу. Саме тільки така угода могла забезпечити Любарту-Дмитру швидке опанування королівства Русі і визнання золотоординського хана Узбека.

Любарт-Дмитро Гедимінович помер 4 серпня 1383 р.⁹⁹ До самої смерті він не тільки зберіг під своїм правлінням Волинську землю (1340–1383), а й за умов боротьби з потужним польсько-угорським союзом намагався відвоювати і Галицьку землю (1340–1349, 1353–1354, 1376–1377).

Отже, є усі підстави стверджувати, що під час династичної кризи 1340 р. з-поміж усіх претендентів саме князь Любарт-Дмитро Гедимінович мав найістотніші права на спадщину Романовичів.

*Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України
Львівський національний університет імені Івана Франка*

⁹⁶ Шабульдо Ф. Земли Юго-Западной Руси... С. 34, 159; Войтович Л. Етапи політичної історії... С. 157.

⁹⁷ Wolff J. Rod Gedymina. Dodatki i poprawki do dzieł gr. Stadnickiego "Synowie Gedymina", "Olgierd i Kiejstut", "Bracia Władysława Oldierdowicza Jagiełły" we Lwowie 1867. Kraków, 1886. S. 7–8; Кордуба М. Болеслав-Юрій II. Останній самостійний володар Галицько-Волинської держави з нагоди 600-річчя його смерті *Минуле і сучасне*. Ч. 7. Краків, 1940. С. 3–30.

⁹⁸ Войтович Л. Польща, Мазовія... С. 52–66.

⁹⁹ Дату дає змогу уточнити запис Івана, священника церкви святої Катерини, на Псалтирі (Флоренція, Бібліотека Лауренціана), переписаному в річницю смерті великого князя Любарта-Дмитра Гедиміновича: Столярова Л. Свод записей писцов, художников и переплетчиков древнерусских пергаменных кодексов XI–XIV веков. Москва, 2000. С. 349.

Євгенія КОВАЛЬЧУК

МИСТЕЦТВО КНЯЖОЇ ВОЛИНІ У ЗБІРНИКАХ МАТЕРІАЛІВ НАУКОВИХ КОНФЕРЕНЦІЙ “ВОЛИНСЬКА ІКОНА: ДОСЛІДЖЕННЯ ТА РЕСТАВРАЦІЯ”

Помітне поживлення студій над мистецькою культурою однієї з найважливіших сторінок історії Волині – періоду княжої доби отримало різноманітне відображення й у збірниках матеріалів наукових конференцій з волинського іконопису, присвячених дослідженню і реставрації волинської ікони. Починаючи від 1994 р., їх організовує Волинський краєзнавчий музей разом зі своїм найбільшим відділом – Музеєм волинської ікони. Відтоді по 2019 р. проведено 26 конференцій, матеріали яких опубліковано, відповідно, у 26 щорічних збірниках. Вони виходили під різними назвами – “Волинська ікона: дослідження і реставрація”, “Пам’ятки сакрального мистецтва Волині на межі тисячоліть”, “Сакральне мистецтво Волині”, проте основне спрямування пропонованих досліджень залишалося незмінним.

Немало завдяки саме цим конференціям та публікації їх матеріалів Волинський краєзнавчий музей став своєрідним неофіційним координаційним центром дослідження пам’яток сакрального мистецтва Волині, долучивши до їх вивчення вітчизняних та зарубіжних вчених з Польщі, Білорусі, Росії, Литви, музейних працівників та реставраторів. Конференції традиційно присвячені пам’яті українського вченого – історика мистецтва Павла Жолтовського (1904–1986), який, фактично, започаткував новітнє вивчення мистецької спадщини Волині й при безпосередній участі якого в різні історичні періоди сформовано збірки сакрального мистецтва в ряді музеїв України, втім і декількох музеях Волині. Зокрема, упродовж 1970 – першої половини 1980-х років він виступив ініціатором й учасником наукових експедицій Рівненського обласного і Волинського краєзнавчих музеїв, Острозького історико-культурного заповідника з виявлення, обліку, збирання історичних і мистецьких пам’яток у знятих з реставрації і діючих культових спорудах¹. На основі немало укомплектованої при

¹ Про них див.: Ковальчук Є. І. Формування фонду сакрального мистецтва у Волинському краєзнавчому музеї (1929–2012 роки): Монографія. Луцьк, 2013; Її ж. Експедиції Волинського краєзнавчого музею 1981–82 рр. по обстеженню культових споруд Волині на предмет виявлення, обліку і збору цінних мистецьких пам’яток Волинський музей. Історія і сучасність. Тези та матеріали I науково-практичної конференції, присвяченої 65-річчю Волинського краєзнавчого музею та 45-річчю Колодяженського літературно-меморіального музею ім. Лесі Українки. 16–17 червня

1994 р., м. Луцьк. Луцьк, 1994. С. 11–12; Її ж. Жолтовський і експедиції Волинського краєзнавчого музею Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації. Тези та матеріали наукової конференції, присвяченої 90-річчю П. М. Жолтовського. Луцьк, 1994. С. 11–13; Її ж. До питання обліку і збереження пам’яток іконопису в церквах Волині Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації. Тези та матеріали II міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 29 листопада – 1 грудня 1995 р. Луцьк, 1995. С. 21; Її ж. До проекту програми охорони і

його безпосередній участі колекції іконопису Волинського краєзнавчого музею у 1993 р. і створено Музей волинської ікони.

У наукових збірниках матеріалів конференцій Волинського краєзнавчого музею за минулі 27 років оприлюднено близько сотні статей на теми мистецтва княжої Волині, що само по собі здатне вказати на важливість та актуальність відповідного напрямку досліджень. Тематична спрямованість збірників, звісно, стосується не лише іконопису, а й інших пам'яток сакрального і не тільки

збереження пам'яток історії і культури в діючих культових спорудах *Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації. Тези та матеріали III Всеукраїнської наукової конференції, м. Луцьк, 12–13 грудня 1996 р.* Луцьк, 1996. С. 56–59; *І ж.* До питання музейного і церковного співробітництва у збереженні і дослідженні пам'яток давнього мистецтва Волині *Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації. Доповіді та матеріали IV наукової конференції, м. Луцьк, 17–18 грудня 1997 р.* Луцьк, 1997. С. 68–69; *І ж.* Музейні експедиції Павла Жолтовського по Волині *Замосцько-Волинські музейні зошити. Минуле майбутньому. Роль польського і українського музейництва в збереженні і документуванні культурної спадщини Пограниччя. Т. 4. Zamość, 2006–2007.* С. 253–260; *І ж.* Перше дослідження рухомих пам'яток у церквах Любомльського району. 80-ті роки ХХ століття *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль в історії України та Волині. Науковий збірник Матеріали ХХV Волинської обласної історико-краєзнавчої конференції, м. Любомль, 25 жовтня 2007 р.* Вип. 25. Луцьк, 2007. С. 319–320; *І ж.* Павло Жолтовський – дослідник сакрального мистецтва Волині *Могилянські читання 2007 року: Збірник наукових праць: Музейники ХХ століття – дослідники української сакральної культури* Київ, 2008. С. 48–58; *І ж.* Формування фонду сакрального мистецтва у Волинському краєзнавчому музеї *Волинський музей: історія і сучасність. Матеріали IV Всеукраїнської наукової конференції присвяченої 80-річчю Волинського краєзнавчого музею та 60-річчю Колодяженського літературно-меморіального музею* *Лесі Українки, Луцьк–Колодяжне, 19–20 травня 2009 р.* Науковий збірник. Вип. 4. Луцьк, 2009. С. 118–123; *І ж.* Волинь у пошануванні Павла Жолтовського. До 105-річниці від дня народження *Волинська ікона: дослідження і реставрація. Матеріали XVI міжнародної наукової конференції, присвяченої 105-й річниці від дня народження Павла Жолтовського, 70-й річниці утворення Волинської області та 810-й річниці Галицько-Волинського князівства, Луцьк, 4–5 листопада 2009 р.* Науковий збірник. Вип. 16. Луцьк, 2009. С. 6–10; *І ж.*

Павло Жолтовський у дослідженні сакрального мистецтва Волині *Фундатори музейних колекцій та реалії сучасного стану розвитку музейної справи: науковий збірник за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 145-річчю від дня народження М. Ф. Біляшівського та 135-річчю від дня народження Д. М. Щербаківського.* Київ, 2014. С. 246–253; *І ж.* Слово про вченого. До 110-ї річниці від дня народження П. М. Жолтовського *Волинська ікона: дослідження та реставрація. Матеріали XXI міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 16–17 жовтня 2014 р.* Науковий збірник. Вип. 21. Луцьк, 2014. С. 6–9; *Обухович Л. Я.* Щоденник наукової експедиції Волинського краєзнавчого музею 1984 року *Волинська ікона: дослідження та реставрація.* Науковий збірник. Матеріали ХХV міжнародної наукової конференції, Луцьк, 25–26 жовтня 2018 р. Вип. 25. Луцьк, 2018. С. 3–11; *Бондарчук Я.* Збірка іконопису Острозького історико-культурного заповідника (історія формування та дослідження) *Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в м. Острозі і на Волині: науковий збірник.* Вип. 1. Острог, 2006. С. 51–67; *І ж.* Збірка іконопису Острозького історико-культурного заповідника (історія формування, реставрації та дослідження) *Волинська ікона: дослідження та реставрація: науковий збірник матеріалів XV міжнародної наукової конференції, 25–26 вересня 2008 р., м. Луцьк.* Вип. 15. Луцьк, 2008. С. 37–44. *Луць В.* Матеріали до історії музейних збірок волинського іконопису *Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації: науковий збірник матеріалів V наукової конференції, 27–28 серпня 1998 р., Луцьк.* Луцьк, 1998. С. 22–32; *Його ж.* Волинські ікони ХІІІ–ХVІ століть *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку: Збірник наукових праць: Наукові записки Рівненського державного гуманістичного університету.* Вип. 5. Рівне, 2000. С. 65–86; *Його ж.* Іконописна майстерня Острога першої половини ХVІІІ ст. *Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації: тези та матеріали III Всеукраїнської наукової конференції, (Луцьк, 12–13 грудня 1996 р.).* Луцьк, 1996. С. 32–33.

сакрального мистецтва, а також матеріалів до їх вивчення, зокрема, побутування, дослідження та реставрації. Публікації, залежно від тематики, можна розподілити на декілька блоків, а саме: археологічні пам'ятки, образотворчі (малярство, графіка, скульптура, декоративне різьблення, металопластика, лиття), пам'ятки архітектури і монументально мистецтва в часових межах X–XIV ст. Найповніше на сторінках видрукованих досі наукових збірників відображено проблематику, пов'язану з різними аспектами вивчення найдавніших волинських ікон – Холмської, Дорогобузької та Луцької Богородиці з Емануїлом, а також монументального малярства княжої доби. Поодинокі автори неодноразово зверталися і до собору святого Іоана Богослова в Луцькому замку, теми ансамблю ікон у релігійній мистецькій культурі княжої Волині. Значний і вартісний з наукового огляду блок матеріалів стосується також археологічних досліджень та реставрації пам'яток. Статті Володимира Александровича, Віктора Мельника, Людмили Міляєвої, Василя Пуцка, Олександри Шевлюги, Юрія Дибби найповніше відображають дослідження мистецтва княжої доби.

У пропонованому огляді авторські статті з мистецтва княжої Волині подано за номерами випусків наукових збірників матеріалів конференцій згідно з наведеною класифікацією із короткою характеристикою змісту окремих важливіших з того чи іншого огляду публікацій. Спершу пропонуємо бібліографічний опис збірника, а далі наведено авторів, назви їх статей та сторінки публікацій.

Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації. Тези і матеріали наукової конференції, присвяченої 90-річчю П. М. Жолтовського (Луцьк, 23–24 листопада 1994 р.). Луцьк, 1994. 81 с.

Откович З. Ікона “Богородиця Одигітрія” кін. XIII – поч. XIV ст. з Успенської церкви села Дорогобужа на Рівненщині зі збірки Рівненського краєзнавчого музею (спроба атрибуції). С. 28–30.

Це перша у матеріалах конференції публікація, присвячена унікальній пам'ятці малярства Галицько-Волинської держави – іконі Дорогобузької Богородиці (Рівненський обласний краєзнавчий музей, далі – РОКМ). Авторка висловлює свої міркування щодо реконструкції ікони, збереженої обрізаною вздовж контуру, і датує її XIII – початком XIV ст., використовуючи результати вивчення унікальної позиції національної релігійної мистецької культури, отримані у процесі реставрації та реставраційного дослідження.

Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації. Тези та матеріали II Міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 29 листопада – 1 грудня 1995 р. Луцьк, 1995. 56 с.

Пуцко В. Ранні ікони Волині. С. 5–7.

Російський дослідник Василь Пуцко, зазначаючи обмаль збережених пам'яток образотворчого мистецтва XI–XV ст., робить спробу встановити джерела творчості майстрів, зокрема, шукає відтворення іконографії у кам'яному різьбленні та писемній традиції. Він подає своє датування двох з-поміж найдавніших ідентифікованих досі ікон Волині. Богородицю Одигітрію з церкви в Дорогобужі датовано близько 1300 р., а ікону Богородиці з Емануїлом з церкви Покрову Богородиці в Луцьку (Київ, Національний художній музей України, далі – НХМ України) – близько 1500 р. Зазначене датування автор зберіг і в подальших публікаціях з достатньо численними відкликаннями до обох пам'яток. У статті подано чорно-білі ілюстрації обох ікон та кам'яних іконок XIII ст., віднайдених на території Волині, яка тепер належить до Польської

Республіки, – Богородиці Одигітрії з місцевості Грудек Надбужний та Спаса з території історичного Червена.

Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації. Доповіді та матеріали IV наукової конференції, м. Луцьк, 17–18 грудня 1997 р. Луцьк, 1997. 139 с.

Пуцко В. Волинські рецепції візантійської іконографічної схеми. С. 41–46.

Лильо І. Три етапи розвитку візантійсько-грецьких зв'язків мистецької культури давньої Волині. С. 46–49.

У статтях Василя Пуцка та Ігоря Лильо розглянуто зв'язки візантійської та волинської ікони, виділено три етапи у розвитку візантійсько-грецьких зв'язків мистецької культури давньої Волині, зазначено впливи візантійської іконографічної схеми на розвиток волинського іконопису.

Пескова А. Археологічні дослідження церкви Успіння Богородиці в селі Дорогобуж. С. 77–83.

Відома російська дослідниця в галузі архітектурної археології Анна Пескова подала матеріали вивчення у 1988 р. зусиллями Архітектурно-археологічної експедиції Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР кам'яного Успенського храму XII ст. в Дорогобужі на Рівненщині. На основі результатів археологічних відкриттів запропоновано реконструкцію будівельної історії пам'ятки, виділено три етапи її будівництва, втім пізніші.

Артюх В. Знахідка давньоруського енкалпіона на Шацьких озерах. С. 84–85.

Львівський дослідник Вадим Артюх запропонував матеріал про знахідки пам'яток X–XII ст. у 1986 р. під час археологічних досліджень багатошарового поселення біля села Затише. Подано опис та репродукцію віднайденого енкалпіону.

Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації. Тези та матеріали V наукової конференції, м. Луцьк, 27–28 серпня 1998 р. Луцьк, 1998. 160 с.

Скоп Л. Ще раз про ікону “Одигітрія” з Дорогобужа. С. 68–70.

Лев Скоп намагався обґрунтувати передаткування пам'ятки другою половиною XV ст., заперечуючи визнане раннє датування в межах XIII–XIV ст. Автор робить такий висновок після порівняння графічного моделювання форми облич, рук та одягу на іконі з Дорогобужа і на пізніших пам'ятках західно-українського іконопису перемишльської школи, зокрема, таких як поодинокі фігури Деісусного чину з церкви Воздвиження Чесного Хреста в місті Дрогобич Львівської обл. (Дрогобич, Музей “Бойківщина”), “Святий Георгій” з молитовного ряду церкви в селі Тур'є Старосамбірського р-ну Львівської обл. (Національний музей у Львові імені [митрополита] Андрея [(Шептицького)]), “Богородиця Одигітрія” з церкви архангела Михаїла в селі Яворник-Руський (Сянок, Музей народного будівництва), не зафіксованого походження “Богородиця Одигітрія” (Краків, Національний музей). Однак пропозиція такого датування при докладнішому розгляді виявляється заснованою винятково на поодиноких цілком поверхово сприйнятих елементах іконографії, і не схильна враховувати зовсім стилістики самого малярства, яке не має нічого спільного з відображеною на українському ґрунті вже достатньо широким колом безперечних визнаних автентичних зразків традицією пізньосередньовічної доби й однозначно вказує на раннє походження луцької ікони (див. далі).

Пам'ятки скарального мистецтва Волині на межі тисячоліть: питання дослідження, збереження та реставрації. Науковий збірник. Матеріали VI

міжнародної наукової конференції з волинського іконопису, м. Луцьк, 1–3 грудня 1999 р. Вип. 6. Луцьк, 1999. 186 с.

Александрович В. Традиції мистецької культури княжої доби у волинських іконах XVI століття. С. 36–43.

В. Александрович вперше запропонував можливість докладно розглянути на волинському матеріалі й осмислити еволюцію мистецької культури княжої доби у її відображенні в ідентифікованих волинських іконах XVI ст. Зокрема, проаналізовано і порівняно ікони “Богородиця Страсна” з церкви апостола Луки у селі Доросині Рожищенського р-ну Волинської обл. (Львівська національна галерея мистецтв імені Б. Г. Возницького – Музей-заповідник “Одеський замок”), “Богородиця Одигітрія” з церкви Покрову Богородиці у селі Стрільськ Сарненського р-ну Рівненської обл. (РОКМ), “Богородиця Одигітрія” з церкви Різдва Богородиці у селі Стадник Острозького р-ну Рівненської обл. (Державний історико-культурний заповідник, м. Острог), “Пророк Ілля з історією” з церкви пророка Іллі в місті Дубно Рівненської обл. (Державний історико-культурний заповідник, м. Дубно). Подано висновок про особливо важливу роль традицій княжої доби на пізньосередньовічному етапі розвитку релігійного малярства Волині як свідчення нерозривного взаємозв'язку окремих періодів його еволюції на місцевому ґрунті. Водночас за малочисельності найдавнішої малярської спадщини регіону пізні відображення тогочасного досвіду здатні стати істотним доповненням до уявлень по цей важливий аспект традиції.

У збірнику вміщено три публікації, присвячені іконі Богородиці з Емануїлом з Покровської церкви в Луцьку. Дві з них належать науковим співробітникам Національного художнього музею України, де нині зберігається ікона.

Членова Л. Використання радіо-вуглецевого методу для датування творів українського іконопису XIII–XVI ст. з колекції НХМ України. С. 92–95.

Лариса Членова навела результати визначення часу виконання ікон XIII–XVI ст. з використанням радіо-вуглецевого методу. Йдеться про 5 найдавніших пам'яток музейної колекції, втім луцької ікони Богородиці XIV ст.

Белікова Г. Богоматір Одигітрія (Перивлетта) Волинська. Перша половина XIV ст. (Матеріали до зведеного каталогу волинської ікони). С. 95–98.

Галина Белікова опрацювала ікону до зведеного каталогу волинських ікон у музейних збірках України. Подано її детальну характеристику, викладено дані наукового паспорту. Вміщено також чорно-білі фотографії стану до реставрації та в процесі реставрації, а також ряд документів, зокрема протоколи реставраційних рад і висновки рентгенологічного дослідження, вперше репродуковано до того не відзначену в літературі давню срібну шату XVIII ст., з якою ікона надійшла до музею.

Скоп Л. До проблеми атрибуції ікони “Волинська Богоматір” із церкви Покрови міста Луцька. С. 98–100.

Автор висловив припущення, що за стилістикою ікона Богородиці з Покровської церкви в Луцьку могла бути виконана західноукраїнським іконописцем у межах середини XV ст. Проте це некоректне визначення, суперечне стійкому комплексові стилістичних ознак малярства та іконографії. Воно сприймається варіацією безпідставного пізнього датування ікони, яке без будь-якої аргументації висунув у 1978 р.² й відтоді активно поширює В. Пуцко.

² Пуцко В. Г. Г. Логвин, Л. Міляєва, В. Свенціцька. Український середньовічний живопис. Ukrainian Medieval Painting, Київ, 1976, 28 стр. + 109 табл. *Russia Medievalis*. V. 5.1. München, 1978. S. 248.

Буднікова В. Каталог фресок церкви Іоанна Богослова із фондів державного історико-культурного заповідника в м. Луцьку. С. 105–107.

Валентина Буднікова, науковий співробітник заповідника, запропонувала перелік та опис фрагментів фресок (13 одиниць збереження), віднайдених при археологічних дослідженнях руїн собору святого Іоана Богослова на території Луцького замку. Фрески виявила в 1984–1986 рр. археологічна експедиція Ленінградського відділення Інституту археології Академії наук СРСР під керівництвом Мар'яни Малевської. Подано чорно-білі ілюстрації шістьох найцікавіших фрагментів фресок.

Малевська М. Церква Іоанна Богослова в Луцьку – заново відкрита пам'ятка архітектури XII століття. С. 108–124.

Археолог М. Малевська навела результати вивчення залишків собору святого Іоана Богослова в Луцьку, спорудженого у другій половині XII ст. в центрі замку. Запропоновано план реконструкції Верхнього замку із забудовою XII–XVI ст., обмірний план, розрізи церкви з різних сторін, схематичний план реконструкції та ін. Публікацію ілюструють фотографії з розкопів, а також фрагмент фрески “Лик Христа”, яку авторка датує другою половиною XIV ст.

Пам'ятки сакрального мистецтва Волині на межі тисячоліть. Матеріали VII міжнародної наукової конференції з волинського іконопису, м. Луцьк, 27–28 листопада 2000 р. Вип. 7. Луцьк, 2000. 109 с.

У вересні 2000 р. до фондів Волинського краєзнавчого музею родина мешканки Луцька Надії Горлицької передала унікальну пам'ятку візантійського іконопису – ікону Холмської Богородиці, спершу віднесена до XI–XII ст.³ Відтоді в матеріалах конференцій з'явився присвячений їй окремий розділ, а в 2010 р. до 10-річчя передачі видано спеціальний збірник публікацій про ікону з різних видань, що вийшли упродовж цього десятиліття⁴.

Ковальчук Є. До питання комплектування збірки сакрального мистецтва у Волинському краєзнавчому музеї. С. 13–14.

Уперше йдеться про передачу ікони Холмської Богородиці до Волинського краєзнавчого музею, вказано її інвентарний номер (I-453), наведено коротку історію.

Квасюк А., Романюк О. Холмська Чудотворна ікона Божої Матері. Повернення з небуття. С. 14–18.

Реставратори Волинського краєзнавчого музею Анатолій Квасюк та Олена Романюк розповідають про історію Холмської ікони, аналізують стан збереження, пошкодження авторської малярської поверхні. Подано фотографії загального вигляду ікони та фрагменти до реставрації під записом.

Горлицька Н. Спогади про Холмську чудотворну ікону. С. 18–19.

Надія Горлицька, родина якої зберігала ікону після того, як їх батько, о. Гавриїл Коробчук, виїжджаючи при виселенні українців з Холмщини, вивіз реліквію в Україну, виклала окремі збережені в родині та її пам'яті епізоди новітньої історії холмської святині.

Ременяка О. Ікона Холмської Божої Матері. С. 19–20.

Онуфрійчук М. Холмська ікона Божої Матері в переказах і легендах. С. 21–22.

³ Найдокладніше досі дослідження ікони з датуванням зламом XII–XIII ст. див.: *Александрович В.* Холмська ікона Богородиці з Емануїлом (Студії з історії українського

мистецтва. Т. 5). Львів, 2018.

⁴ Ікона Холмської Богородиці: дослідження та матеріали. Науковий збірник. Луцьк, 2010. 237 с., іл.

Луц В. Невідомі пам'ятки сфрагістики і металопластики Волині домонгольської доби. С. 22–24.

Опубліковано віднайдені незадовго до того печатки та металеву накладку з ликом ангела XII–XIII ст. з території Володимира і Дорогобужа.

Мельник В. Історія відкриття та дослідження пам'яток монументального малярства княжої Волині. С. 24–26.

Віктор Мельник виклав історію відкриття наприкінці XIX ст. фрагментів фресок з малярського ансамблю другої половини XII ст. в Успенському соборі у Володимирі та фресок другої половини XIV ст. в руїнах собору святого Іоана Богослова в Луцьку.

Александрович В. Ансамбль ікон переддвітарної огорожі середньовічних храмів Волині. С. 26–34.

Характеризуючи історичний розвиток ансамблю ікон інтер'єрів середньовічних храмів волинського регіону, дослідник використовує широкий фонд писемних і образотворчих пам'яток XIII–XVI ст., втім маловідомих і вперше впроваджених до наукового вжитку

Дацюк І. “Богородиця Одигітрія” в іконописі Волині (композиційний підхід). С. 54–55.

Пам'ятки сакрального мистецтва Волині. Матеріали VIII міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 13–14 грудня 2001 р. Вип. 8. Луцьк, 2001. 170 с.

Михайлова Р. Культ святого Георгія у Галицько-Волинській Русі. С. 12–15.

Дослідниця розглянула іконографію образу святого Георгія через ряд археологічних об'єктів XII–XIII ст., зокрема образків-медальйонів, печаток, ін.

Міляєва Л. Ікона Холмської Богоматері – Redivivus phoenix – очима Якова Суші. С. 45–47.

Доктор мистецтвознавства Людмила Міляєва, спираючись на книгу Якова Суші “Фенікс...”, запропонувала ще одну тему досліджень, пов'язаних з іконою Холмської Богородиці, а саме: як непересічна людина XVII ст. сприймала твір мистецтва. Авторка відзначає, що в характеристиці пам'ятки у Я. Суші вражає багатогранність і стереоскопічність дослідження. Він подає не лише інформацію про історію ікони, її іконографію і стан збереження, а й оцінює майстерність митця та викладає уявлення про мистецьку магію образу. Л. Міляєва назвала Я. Сушу першим українським мистецтвознавцем.

У збірнику наведено також документи і публікації про Холмську ікону з інших видань (С. 47–102).

Stefański J. Zarys dziejów kultu obrazu Matki Boskiej Chełmskiej. С. 99–100⁵.

Александрович В. Відтворення символу. С. 100–102⁶.

Це перша публікація про ікону Холмської Богородиці після її віднайдення і передачі до Волинського краєзнавчого музею у вересні 2000 р.

Рудецький П. Імена святих та титулатура православних храмів Луцька періоду середньовіччя. С. 110–111.

Колосок Б. До історії луцької Дмитрівської церкви. С. 112–113.

Дослідник архітектурної спадщини Волині Богдан Колосок розглянув датування втраченої Дмитрівської церкви в Луцьку та етапи її змін від XIII до XVIII ст.

⁵ Передрук за: Lubelszyzna. Nr 2. Lublin, 1996.

⁶ Передрук за: Критика. Ч. 1–2(39–40). Січень–лютий 2001. Володимир Алексан-

дрович разом з Віктором Луцем першими атрибутували пам'ятку після її надходження до музею як оригінал Холмської ікони Богородиці.

Сакральне мистецтво Волині. Матеріали ІХ міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 31 жовтня – 1 листопада 2002 р. Вип. 9. Луцьк, 2002. 158 с.

Квасюк А., Романюк О. Перший етап реставрації та дослідження Чудо-творної Холмської ікони Божої Матері. С. 43–48.

Реставрацію Хомської ікони Богородиці проводив А. Квасюк при участі О. Романюк від 16 листопада 1996 р. спершу приватно, а від вересня 2000 р., після її передачі, – музейній реставраційній майстерні. У публікації наведено стислий звіт про початковий етап виконання консерваційно-реставраційних заходів.

Цитович В., Братушко Ю., Тимченко Т. Технологічні дослідження ікони “Богоматір Холмська”. С. 48–52.

Дослідження Володимира Цитовича, Юлії Братушко й Тетяни Тимченко пропонують матеріали техніко-технологічного вивчення ікони, яке від кінця 2000 р. провадили співробітники Національної академії образотворчого мистецтва та архітектури й Національного науково-дослідного реставраційного центру України (м. Київ). Дані про технологію та стан збереження пам'ятки отримано як у результаті візуального спостереження, так і за допомогою оптико-фізичних та фізико-хімічних методів, дослідження в ультрафіолетовій та інфрачервоній зонах спектру, методу інфрачервоної спектроскопії (В. Цитович), емісійного спектрального аналізу, мікрохімічного аналізу (Ю. Братушко), рентгенографування (С. Нерезов).

Вивчення технологічних особливостей ікони підтвердило її раннє походження, особливо в аспекті специфічних прийомів письма ликів візантійського іконопису XII ст. Дослідження в УФ променях дало змогу виробити висновки про збереження авторського малярства. Загальну площу відлілого первісного малярства визначено приблизно на 70 %. Рентгенографування показало стан збереження пам'ятки, авторської малярської поверхні, структуру деревини, межі втрат малярства, перекритих пізнішими доповненнями, розташування дрібних цвяхів від прикріплених різного часу прикрас, виявило паволоку. Стратиграфію малярства, склад ґрунту й пігментів в окремих шарах охарактеризовано з використанням фізичних, хімічних та фізико-хімічних методів дослідження. Це – емісійний спектральний аналіз, інфрачервона спектроскопія, мікроскопія у поляризованому відбитому світлі, люмінесценція матеріалів при ультрафіолетовому збудженні, мікрохімія. У результаті досліджень встановлено, що кількість шарів авторського малярства коливається від трьох до п'яти, їх загальна товщина сягає близько 40 мкм.

Публікацію доповнено фотоілюстративними матеріалами і таблицями.

Диба Ю. Архітектура ротонди “Св. Михаїла Великого” у Володимирі. С. 60–64.

Автор на підставі археологічних матеріалів датував володимирську Михайлівську ротонду першою половиною XIII ст. На основі літописних та пізніших документальних свідчень доведено використання ротонди як храму східного обряду з-перед 1268 р. та спростовано думку, нібито тип храму-ротонди з походження є “латинським” і, внаслідок цього, – неканонічним для руської Церкви. Дослідник ствердив, що Володимирська церква архангела Михаїла належить до української мистецької спадщини княжої доби. У публікації подано архітектурні креслення загальною вигляду проекту реконструкції пам'ятки та його розрізи.

Мазурик Ю. Хрест-енколпійон з літописного Угровська. С. 107–109.

Археолог Юрій Мазурик, дослідник літописного Угровська над Бугом, оприлюднив віднайдений у польовому сезоні 1999 р. під час роботи археологічної експедиції Волинського та Любомльського краєзнавчих музеїв при

дослідженні городища княжої доби – літописного Угровська біля села Новогрузьке Любомльського р-ну хрест-енколпійон XII–XIII ст. Подано зображення та характеристику знахідки і її аналоги.

Волинська ікона: дослідження та реставрація: науковий збірник матеріали X міжнародної наукової конференції, 17–19 вересня 2003 р., м. Луцьк. Вип. 10. Луцьк, 2003. 208 с.

Пуцко В. Волинський іконопис XIII–XVIII ст. Основні тенденції розвитку. С. 16–27.

В. Пуцко запропонував своє бачення витоків волинського іконопису, а також шляхи надходження на Волинь візантійських ікон. Подано, як і в попередніх публікаціях, власне датування найдавніших волинських богородичних ікон Дорогобузької та Луцької відповідно близько 1300 р. та 1500 р.

Александрович В. Ікона Богородиці Страсної з церкви апостола Луки в Доросині. С. 27–35.

Автор аналізує виконану, за його визначенням, після 1516 р. згадану ікону Богородиці Страсної з церкви в селі Доросинь та ідентифікує її як місцеве відтворення константинопольського аристократичного оригіналу третьої чверті XIV ст., привезеного тоді до Луцька й збереженого принаймні до часу створення доросиньської копії. Завдяки цьому пізня репліка виявилася рідкісним свідченням поширення на волинському ґрунті й за умов завершального етапу княжої доби константинопольського елітарного малярства.

Охріменко Г., Остапюк О., Стемковський В. Волинські знахідки давньоруських енкалпійонів. С. 114–116.

Запропоновано огляд знахідок енкалпійонів з території Волинської обл. у фондах музеїв Володимира, Любомля та Луцька.

Розділ II. Холмська ікона Божої Матері. Матеріали до вивчення.

Збірник має окремий розділ, присвячений Холмській іконі Божої Матері, укомплектований з 8 публікацій польських та українських дослідників й добірки документів XIX – початку XX ст. до історії дослідження та побутування Холмської ікони.

Ременяка О. Ікона Богородиці Холмської – знак і значення. С. 83–87.

Лебедев В. Холмська Чудотворна ікона Божої Матері. С. 87–93.

Бредіс Н. Дослідження ікони “Богоматір Холмська” методами неруйнівної рентгенодіагностики. С. 93–94.

Цитович В. Дослідження ікони XI–XII ст. “Богоматір Холмська” в ультрафіолетових променях. С. 95–99.

У статтях Наталії Бредіс і Володимира Цитовича подано результати подальших досліджень ікони Холмської Богородиці у ННДРЦ України.

Документи XIX – початку XX століть про ікону Холмської Божої Матері. С. 100–102.

Скоп П. Ікона “Адорація Холмській Богородиці” з колекції Львівського музею історії релігії. С. 103–104.

Опубліковано інформацію про невідому доти в Україні датовану 1746 р. унікальну монументальну композицію (191x153) давньої збірки Підгорецького замку на Львівщині із зображенням Холмської ікони в оточенні ангелів (Львівський музей історії релігії)⁷.

⁷Єдина досі репродукція: Podhorce. Dzieje wnętr pałacowych i galerii obrazów / Opracowali Jan K. Ostrowski, Jerzy T. Petrus. Przy

współpracy Oksany Kozyr, Tatiany Sabodasz, Angeli Zofii Sołtys. Kraków, 2001. Kat. A 42. Il. 222.

Кондрацюк П. Невідомі ікони Богородиці Холмської в римо-католицьких костелах в Замоїщині. С. 104–106.

Гіль А. Розвиток сучасного культу ікони Богородиці Холмської. С. 106–112.

Златогорський О. Образ Холмської Божої Матері в романі Р. Федорова “Ворожба людська”. С. 112–113.

Волинська ікона: дослідження та реставрація: науковий збірник матеріалів XI міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 3–4 листопада 2004 р. Вип. 11. Луцьк, 2004. 192 с.

Александрович В. Ікона Богородиці початку XVI століття у церкві Різдва Богородиці в Камені-Каширському. – С. 60–68.

При дослідженні ікони привернуто увагу до відображення у ній давньої іконографічної традиції, зафіксованої на старокиївському ґрунті починаючи від XI ст.

Жишкович В. Українські ікони Богородиці XIII–XV століть: іконографічні нововведення. С. 130–135.

Володимир Жишкович розглянув особливості іконографії групи збережених в Україні раннях богородичних ікон, серед них: детально – Дорогобузької Богородиці, а також окремі ікони XIII–XV ст. українського походження, які переховуються у Росії та Польщі.

Мазурик Ю. Фрагмент кам'яної облицювальної плитки з урочища “Церковка” літописного Угровська. С. 150–152.

Розділ III. Холмська ікона Божої Матері: матеріали до вивчення.

Цитович В. До проблеми датування ікони “Богоматір Холмська”. С. 138–142.

В. Цитович повернувся до датування ікони Холмської Богородиці. У своєму дослідженні він зіставив її з іконою Вишгородської (Владимирської) Богородиці (перша половина XII ст.) і на основі порівняльного стилістичного аналізу датував Холмську ікону другою половиною XI ст.

Бухало Г. Пречиста повернулася знову. Тепер на Волинь (Спогад). С. 142–143.

Романюк О. Книга “Чудотворна ікона Холмської Богородиці. Повернення з небуття”. С. 143.

Автор, О. Романюк, пише про видання як перший крок до монографії, призначеної стати заключним етапом реставрації ікони Холмської Богородиці.

Огнева О. “Відроджена з попелу”. С. 144–145.

Гаврилюк О. Нова праця про безцінну пам'ятку українського сакрального мистецтва. С. 145–146.

Волинська ікона: дослідження та реставрація. Матеріали XII міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 27–28 жовтня 2005 р. Вип. 12. Луцьк, 2005. 155 с.

Мазурик Ю. До питання інтерпретації полив'яної чаші з археологічних розкопок літописного Угровська, урочище “Церковка”. С. 151–153.

Розділ II. Холмська ікона Божої Матері: матеріали до вивчення.

В окремому розділі зібрані матеріали польських і українських дослідників до історії пам'ятки.

Гіль А. Ікона Божої Матері Холмської під Берестечком 1651 р. С. 87–89.

Позіховська С. Бердичівське видання “Согласуа cudownego obrazu...” як джерело до вивчення Холмської Богородиці. С. 89–105.

Ременяка О. Публікації у польських та російських виданнях кінця XVIII–XIX ст., пов'язані з іконою Богородиці Холмської. С. 109–110.

Романюк О. До питання історії Холмської Чудотворної ікони Божої Матері. С. 110–113.

Волинська ікона: дослідження та реставрація. Матеріали XIII міжнародної наукової конференції, м. Луцьк Луцьк, 2000. Володимир-Волинський. 3 листопада 2006 р. Вип. 13. Луцьк, 2006. 114 с.

Пуцко В. Фольклоризація давнього волинського іконопису. С. 5–7.

В. Пуцко подає поняття фольклоризації іконопису як “архаїзуючий підхід маляра при відтворенні вишуканої царгородської моделі” (про Богородицю Одигітрію з церкви в Дорогобужі); “своєрідний процес деформації класичного стилю в XVI ст. огортає все більше волинських ікон...”. Автор також привертає увагу до використання місцевих етнографічних типів в зображеннях святих.

Позіховська С. До питання про коронацію чудотворного образу Матері Божої Холмської. С. 43–46.

Волинська ікона: дослідження та реставрація. Матеріали XIV міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 29–30 жовтня 2007 р. Вип. 14. Луцьк, 2007. 144 с.

Александрович В. Намісна ікона Спаса початку XVI століття у церкві Різдва Богородиці в Камені-Каширському. С. 8–17.

При опрацюванні новорозкритої намісної ікони Спаса з церкви пророка Іллі в Камені-Каширському привернуто увагу до відображених у ній давніх елементів іконографії, які виказують відкликання майстра до зразків з-поміж не ідентифікованої на місцевому ґрунті малярської спадщини княжої доби.

Бурковська Л. Образ Св. Миколи у творах дрібної пластики Київської Русі. С. 88–93.

Дослідниця розглядає проблеми адаптації візантійських взірців іконографії на киево-руському ґрунті через іконографію та семантику пам’яток дрібної пластики, зокрема невеликих кам’яних іконок XI–XII ст. з образом святого Миколи, й запропонувала висновок: “поетична образність візантійського мистецтва засвоювалась і переосмислювалась митцями Київської Русі на основі давньої слов’янської культури”.

Каліщук О. Борисоглібські та миколаївські енколпіони, знайдені на Волині. С. 93–96.

Авторка на основі аналізу кількох випадкових знахідок з Волині борисоглібського і миколаївського типів енколпіонів XII–XIV ст. стверджує, що стилістика і манера виконання досліджених зразків майстрів княжої доби та відповідність певним тенденціям іконографії засвідчують канонічність зображень як святих Бориса та Гліба, так і святого Миколая.

Голуб В. Особливості реставрації прикрас Чудотворної ікони Холмської Богородиці. С. 105.

Реставратор вищої категорії ННДРЦ України Віктор Голуб подав коротку інформацію про дослідження і реставрацію металевих прикрас з ікони Холмської Богородиці – унікальних витворів золотарського мистецтва стародавньої доби. Попередньо проведено фізико-технологічні дослідження, визначено якісні та кількісні характеристики сплавів, перегородчатих емалей, затверджено програму реставрації. У результаті виконання передбачених реставраційно-консерваційних заходів металеві прикраси набули експозиційного вигляду і виставлені в Музеї волинської ікони.

Волинська ікона: дослідження та реставрація. Матеріали XV міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 25–26 вересня 2008 р. Вип. 15. Луцьк, 2008. 216 с.

Голуб В. Особливості реставрації прикрас з чудотворної ікони Холмської Богородиці. С. 97–105.

В. Голуб пропонує в продовження попередньої (див. вище) публікації про реставрацію чотирьох металевих прикрас, закріплених на поверхні ікони Холмської Богородиці, наводить їх повнішу характеристику з використанням результатів наукових досліджень у процесі реставрації. Зазначені вироби атрибутовано як зразки золотарського мистецтва Київської держави XII–XIII ст. Подано програму та докладний опис процесу реставрації, охарактеризовано стан пам'яток та викладено підсумки вивчення усіх елементів, зокрема визначено склад матеріалу (срібло, золото, мідь, емаль). Описано також актуальний стан збереження поодиноких прикрас, втім наявні на їх поверхні механічні ушкодження.

Волинська ікона: дослідження та реставрація. Матеріали XVI міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 4–5 листопада 2009 р. Вип. 16. Луцьк, 2009. 237 с.

Александрович В. Візантійський імпорт та візантизуюча течія волинського малярства княжої доби. С. 17–27.

Розглянуто один з найважливіших аспектів мистецького синтезу, який відбувся в Україні за княжої доби, визначений характером взаємозв'язку із взірцевою візантійською традицією у малярстві. Автор доводить, що однією з прикметних особливостей тогочасного культурного процесу в Україні став якнайтісніший безпосередній стосунок із взірцевою візантійською культурою не лише на етапі становлення традиції. Така залежність залишалася чинною й надалі, упродовж усієї княжої доби – щонайменше аж до самого зламу XIV–XV ст.⁸ Водночас за аналогами в доробку візантійського малярства уточнено на початок XIV ст. датування Дорогобузької ікони й наголошено на заснованих на відтворенні давніх візантійських зразків в окремих волинських іконах XVI ст.

Савицький В., Свінцицький В., Охріменко Г., Оболончик А. Металеві іконки-підвіски та складні XI–XV ст. з Волині. С. 107–119.

Подано характеристику та каталог металевих іконок XI–XV ст. (63 од.), знайдених у різний час на Волині з ілюстраціями більшості пам'яток. У додатках наведено перелік іконографічних сюжетів таких виробів періоду княжої доби, а також Візантії.

Волинська ікона: дослідження та реставрація. Матеріали XVII міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 21–22 жовтня 2010 р. Вип. 17. Луцьк, 2010. 202 с.

Пуцко В. Проблема наслідування традицій у волинському іконописі XII–XVII ст. С. 6–11.

Автор подав короткий огляд поодиноких позицій волинської іконографії княжої доби, зокрема, традиційно вказавши незмінно пізне у його баченні походження ікони Богородиці з Емануїлом з Покровської церкви в Луцьку щойно з часу близько 1500 р.

Александрович В. Волинська іконографія Спаса у славі. С. 12–39.

При огляді волинських пізньосередньовічних, XVI ст., ікон Спаса у славі привернуто увагу до пов'язань іконографії Спаса на престолі в мистецькій культурі періоду пізньої княжої доби та на конкретних прикладах вперше показано як засновані на спільній київській традиції іконографічні паралелі теми в малярстві Новгороду.

⁸ Докладніше про цей аспект національної релігійної мистецької культури див.: Александрович В. Хрещення Київської держави й утвердження християнської мистецької традиції в Україні: досвід епохи святого

Володимира Великого *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 10: Святий Володимир Великий 1015–2015 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2016. С. 199–228.

Савицький В., Оболончик А. Нові знахідки хрестів-енколпіонів XI–XIII ст. з Волині (За матеріалами з фондів Волинського краєзнавчого музею). С. 196–199.

Наведено огляд віднайдених на території Волинської області енкалпіонів княжої доби у збірці музею.

Розділ II. Холмська Чудотворна ікона Божої Матері.

Розділ присвячений 10-річчю передачі Холмської ікони Богородиці до збірки Волинського краєзнавчого музею й укомплектовано 6 статтями.

Василевська С., Вигоднік А. 10 років Холмської Чудотворної ікони Богородиці у Музеї волинської ікони. С. 125–133.

Наукові співробітники музею подають факти новітньої історії ікони періоду її перебування у збірці музею.

Пуцко В. Холмська ікона Богородиці – святиня давнього Києва. С. 134–137.

Холмську ікону датовано близько 1100 р., викладено іконографію пам'ятки, проводячи паралелі з Вишгородською (Владимирською) іконою Богородиці. Історію побутування пов'язано з Києвом, трактуючи її як найдавнішу царгородську реліквію на теренах України. Однак версія про нібито первісне київське перебування ікони та її перенесення до Холму заходами короля Данила Романовича з Києва при критичному розгляді виявляється не заснованою на переконливих міркуваннях⁹.

Цап М. Митрофорний протоієрей Гавриїл Коробчук: життя і пастирське служіння. С. 138–141.

Наведено факти біографії о. Г. Коробчука, який при виселенні українців з Холмщини перевіз Холмську ікону в Україну.

Гіль А. Ікона Холмської Богородиці в документах початку XVIII століття. С. 142–144.

Сиговський П. Декоративні металеві прикраси на іконі Холмської Богородиці. С. 144–151.

Давидова Г. Чудотворна ікона Холмської Богоматері (Бібліографія). С. 152–156.

Ікона Холмської Богородиці: дослідження та матеріали. Науковий збірник. Луцьк, 2010. 237 с.

Збірник видано до 10-річчя віднайдення ікони Холмської Богородиці. Він пропонує добірку наукових досліджень ікони упродовж десятиліття (2000–2010), опублікованих у наукових та періодичних виданнях (52 позиції). Матеріал розбитий на три розділи: 1. З історії ікони Холмської Богоматері (33 позиції; С. 9–136); 2. Дослідження та реставрація ікони (5 позицій; С. 137–164); 3. Документи та матеріали про ікону (14 позицій; С. 165–235).

Волинська ікона: дослідження та реставрація. Матеріали XVIII Міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 27–28 жовтня 2011 р. Вип. 18. Луцьк, 2011. 234 с.

Мельник В. Володимир і Луцьк – дві традиції оздоблення інтер'єру храму в мистецтві княжої доби. С. 6–9.

⁹ Аргументовану критику цієї інтерпретації див.: *Александрович В.* Мистецькі сюжети холмського літопису князя Данила Романовича: нотатки до відчитання, сприйняття та інтерпретації джерела *Український археографічний щорічник. Нова серія.* Вип. 13–14. Київ, 2009. С. 54–55; *Його ж.* Холм князя і короля Данила Романовича *Александрович В., Вой-*

тович Л. Король Данило Романович (Славетні постаті Середньовіччя. Вип. 3). Біла Церква, 2013. С. 184, приміт. 641. Як виявилось, гада-на холмська ікона київського походження (насправді вона, очевидно, повинна бути визнана не київською, а володимирською: *Його ж.* Мистецькі сюжети... С. 56–57), за свідченням літопису, мала згоріти ще при знаній літописній пожежі Холму: Там само. С. 54.

В. Мельник на основі наукового аналізу, використовуючи дослідження останніх років у царині монументального малярства княжої Волині, порівнюючи розписи володимирського та луцького соборів, доводить існування на волинському ґрунті паралельно двох підходів до монументального малярства. Один з них пов'язаний із київською традицією часів князя Мстислава Ізяславовича й згодом набув поширення у колі князя Володимира Васильковича (†1288). Інший – з Луцьким собором святого Іоана Богослова, де лише в другій половині XIV ст. з'явилося монументальне малярство – спершу на нововимурованій цегляній низькій переддвітарній огорожі і лише згодом як цілісний ансамбль малярства усього інтер'єру храму.

Пуцко В. Тематичний репертуар волинського іконопису XIII–XIV ст. До постановки питання. С. 10–14.

Простежено перелік іконографічних сюжетів, відтворених на іконах з Волині від XIII ст. Автор акцентує увагу на образах Христа і Богородиці, твердить про свідому обмеженість іконографічних сюжетів цього періоду.

Смирнова Е. Деякі спостереження над іконописом Галицько-Волинського князівства XIII–XIV століть. С. 14–21.

Відома російська дослідниця Енгеліна Смирнова відзначила інтенсивність вивчення українського іконопису в Росії останнім часом. Зі стилістичних міркувань вона заперечила вказану в літературі можливість пізнього датування щойно близько 1500 р. ікони Богородиці з Емануїлом з Покровської церкви в Луцьку, визнала раннє походження нововіднайдені ікони Богородиці з Емануїлом із Миколаївської церкви в Камені-Каширському (приватна збірка) та запропонувала погляд про можливість належності до малярської спадщини Галицько-Волинської держави знаної все ще “загадкового” походження ікони Нерукотворного образу (XIII ст.) в соборі у місті Лан (Франція).

Бідзіля Т. Образ Богородиці у волинському іконописі. С. 26–32.

Александрович В. Не зафіксованого походження ікона Волинського краєзнавчого музею й початки української іконографії Спаса у славі. С. 36–48.

Проаналізовано не зафіксованого походження, правдоподібно, – з околиць Луцька, ікону другої чверті XVI ст. “Спас у славі” збірки Волинського краєзнавчого музею як рідкісний пізній переказ ранніх початків української іконографії теми в мистецькій культурі другої половини XIV ст., здогадно засвідчених, насамперед, втраченим ансамблем фресок собору святого Іоана Богослова в Луцькому замку¹⁰.

Розділ III. Холмська Чудотворна ікона Богородиці.

Март К. Навколо однієї пам'ятки... С. 137–142.

Директорка Музею Холмської землі імені Віктора Амброзевича Христина Март подала публікацію про придбаний для збірки музею на Варшавському аукціоні у 2009 р. лист польського короля Яна II Казимира від 10 травня 1651 р. про передачу на депозит ікони Богородиці Холмської під його опіку до Варшави.

Карелін В., Мельніков М. Ікони Холмської Богородиці в Білорусі. С. 140–142.

¹⁰ Докладніше на цю тему пор.: Александрович В. Древнейшие образцы и начало бытования иконографии Спаса во славе в искусстве старокиевской традиции *Институт истории материальной культуры РАН*.

Труды. Т. 48: В камне и в бронзе. Сборник статей в честь Анны Песковой / Редакторы-составители А. Е. Мусин (отв. ред.) и О. А. Щеглова. Санкт-Петербург, 2017. С. 43–52.

Білоруські дослідники Володимир Карелін і Микола Мельніков простежують поширення реплік образу Богородиці Холмської у Білорусі. Під час експедицій 1970-х років виявлено 11 ікон цього зразка в храмах, причому 7 з них знаходились у найближчій до нинішньої Волинської обл. південно-західній частині Брестської обл., 2 – у Мінській і по одній – у Гродненській і Могилівській обл. Наведено світлини трьох з-поміж розшуканих досі на території Білорусі реплік ікони.

Ременяка О. Хранителі ікони Богородиці Холмської. С. 142–148.

Публікуються нововіднайдені архівні матеріали до історії Холмської ікони періоду Першої та Другої світових війн й відомості про людей, причетних до її тогочасних переміщень та збереження.

Волинська ікона: дослідження та реставрація. Матеріали XIX міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 24–25 жовтня 2012 р. Вип. 19. Луцьк, 2012. 237 с.

Мельник В. Трансформація внутрішнього простору собору Івана Богослова в Луцькому замку протягом XII–XIV століть. С. 6–11.

В. Мельник запропонував нові штрихи до вивчення луцького собору святого Іоана Богослова XII–XIV ст. (див. вище). Йдеться про один з аспектів мистецької спадщини Галицько-Волинської держави, яка донедавна вважалася безслідно втраченою. Автор доводить, що знахідки пам'яток іконопису та монументального мистецтва останніх десятиліть, реконструкція окремих з них дають конкретні підстави твердити про багату мистецьку традицію епохи. Облаштування інтер'єрів церков мало не спорадичний, а послідовний характер і було невід'ємною складовою частиною розбудованого комплексу релігійно-мистецьких явищ, розвинutih у країнах спільної східнохристиянської традиції.

Савицький В., Свінцицький В. Давньоруська металева іконка-підвіска із с. Баїв Луцького району. С. 12–13.

Опубліковано мініатюрну богородичну іконку з фондів Волинського краєзнавчого музею, знайдену при археологічних дослідженнях у 2003 р.

Александрович В. Візантійські джерела та італійський слід іконографії намісної ікони Богородиці з церкви пророка Іллі в Камені-Каширському. С. 14–25.

Автор привернув увагу до італійських XIII ст. паралелей іконографії намісної ікони Богородиці з церкви пророка Іллі в Камені-Каширському та інших аналогічних їх слідів в українській пізньосередньовічній іконографії.

Розділ II. Холмська Чудотворна ікона Богородиці.

Вавринюк А. Ікона Холмської Богородиці польсько-українського прикордоння. С. 164–170.

Kondraciuk P. Nieznana publikacja o ikonie Matki Boskiej Chełmskiej. С. 171–176.

Подано інформацію про збуте книжкове видання новели польського письменника Віктора Теофіля Гомулицького (1848–1919) про Холмську ікону (Варшава, 1919) з окремими невідомими фактами до її історії.

Волинська ікона: дослідження та реставрація. Матеріали XX Міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 27–28 серпня 2013 р. Вип. 20. Луцьк, 2013. 325 с.

Александрович В. Відкриття середньовічних ікон з Волині: підсумок на-самперед останнього двадцятиліття. С. 36–50.

Автор відніс до здобутків загальнонаціонального значення останніх десятиліть ідентифікацію комплексу зразків іконопису Галицько-Волинської держави середини XIII – першої половини XIV ст. Він зосереджується на аналізі трьох оригінальних зразків волинських ікон княжої доби: Холмській,

Дорогобузькій і Богородиці із Покровської церкви в Луцьку (відома в літературі також як Волинська, хоча сама ця назва новітнього походження й не має за собою ніякої історичної традиції) (перша пол. XIV ст.). Останню В. Александрович, відповідно до історично складеної практики, цілком логічно за місцем віднайдення та довготривалого перебування трактує як Луцьку Богородицю. Підсумовано також дотеперішнє відкриття пізньосередньовічних ікон XVI ст., ідентифікованих на теренах Волині, та наголошено на давніх зв'язках тогочасного волинського малярства.

Пуцко В. Волинський іконопис як історико-культурне явище. С. 51–54.

Автор коротко пригадає найстарші волинські ікони, зокрема, традиційно датуючи пізнім часом Луцьку ікону Богородиці з Емануїлом.

Савицький В., Остапюк О. Натільні хрести та підвіски із зображенням хреста VI–XIII ст. у збірці Любомльського краєзнавчого музею. С. 124–133.

Опубліковано каталог відповідної групи фонду однієї зі знаних регіональних колекцій Волині.

Волинська ікона: дослідження та реставрація. Матеріали XXI міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 16–17 жовтня 2014 р. Вип. 21. Луцьк, 2014. 350 с.

Тоцька О., Тоцький І. Холмська Чудотворна ікона Божої Матері в системі класифікацій Богородичних ікон. С. 19–21.

Автори пропонують свою оригінальну систему класифікації богородичних ікон. У систему дослідження включають ікону Холмської Богородиці, розглядаючи її в кожній із запропонованих типів класифікації. Подана система передбачає визначення ікони: за типом іконографії (запропоновано 4 типи); за хронологією появи; за географією перебування; за змістом назви; за колористикою; за композиційним вирішенням; за сюжетною основою; за чудотворністю.

Шевлюга О. До генези українського іконостаса (середина XIII–XIV ст.) С. 165–172.

Авторка стверджує, що формування низького українського іконостасу відбувається упродовж XIII–XIV ст. і вже в XIV ст. він замінив собою переддівтарну огорожу. У цей період формується досить гнучка іконографія Деїсного чину, набувають поширення різні іконографічні зводи зображень Богородиці і Христа. Висловлено думку про залежність варіантності складу іконостасів і технік їх виконання ще й від того мурованою чи дерев'яною була конкретна церква. Дослідження стосується рухомих пам'яток з мурованих і дерев'яних церков Галичини та Волині.

Ременяка О. Хранителі ікони Богородиці Холмської. Всеволод Волканович. С. 222–230.

Наведено матеріали особистого архіву В. Волкановича, зокрема, з відомостями до історії перенесення Холмської ікони з Києва до Холму у вересні 1943 р., де докладно описано обставини цієї події та подано справжню її хронологію.

Тоцький Л. Акафіст Богородиці Холмській Брата Віктора як поетичний твір. С. 275–276.

Белікова Г., Бурлака О. Ікони Волині в колекції Національного художнього музею України. С. 282–336.

Подано вступну статтю і каталог ікон волинського походження у колекції НХМ України. Волинські старожитності наявні в багатьох групах зберігання музейного фонду. У статті розкрито історію комплектування волинських пам'яток у різні історичні періоди, починаючи від 1899 р., охарактеризовано шляхи їх надходження до музею. Зокрема, проаналізовано придбання

експедицій Д. Щербаківського 1910, 1912, 1926, 1927 рр., переділ колекції між музеями Києва у 1930–1940-х роках та поповнення фондів експедиціями на Волинь 1960-х років за участю Лариси Членової, Людмили Міляєвої, Григорія Логвина. У статті розміщено карту Волинської губернії із зазначенням походження волинських ікон колекції.

У збірці знаходиться 41 ікона з Волині, з них 38 включено до каталогу та подано їх світлини. Автори приділяють особливу увагу іконі Луцької Богоматері першої половини XIV ст., зокрема історії її надходження до музею, атрибуції, реставрації і т. ін. Подано дві ілюстрації ікони в шаті з часу надходження до музею та без неї після реставрації. Наведено дані наукового паспорту та найповнішу досі бібліографію ікони.

Волинська ікона: дослідження та реставрація. Матеріали XXII міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 21–22 жовтня 2015 р. Вип. 22. Луцьк, 2015. 224 с.

Александрович В. Малярство середньовічного Луцька. С. 3–23.

Відслідковуючи історію луцького середньовічного малярства XIV–XVI ст., дослідник аналізує ранні пам'ятки волинської мистецької спадщини – фрески з собору святого Іоана Богослова у Луцькому замку та ікону Богородиці з Покровської церкви в Луцьку, яку аргументовано віднесено до другої чверті XIV ст., а також титульний аркуш переписаного в Луцьку Псалтиря 1394 р. (Флоренція, Бібліотека Лауренціана).

Мазурик Ю., Гулько Г. Нові знахідки енкалпійонів на Волині у 2015 році. С. 189–192.

Публікуються три енкалпійони з приватних колекцій, віднайдені на території населених пунктів Ковельського р-ну Волинської обл.

Волинська ікона: дослідження та реставрація. Матеріали XXIII міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 19–20 жовтня 2016 р. Вип. 23. Луцьк, 2016. 246 с.

Александрович В. “Богородиця з Емануїлом” з церкви святого Миколая у Камені-Каширському. С. 3–19.

Проаналізовано опубліковану 2003 р. й віднесену в літературі до XII–XIII ст. ікону Богородиці з Емануїлом з церкви святого Миколая у Камені-Каширському (приватна збірка). На підставі докладного стилістичного, іконографічного та палеографічного аналізу й зібраних аналогій стверджено відсутність у ній ознак мистецької культури княжої доби. Ікону інтерпретовано як зразок волинського малярства другої чверті XVI ст. – один з новіших та немало переосмислених прикладів поширення на місцевому ґрунті давньої іконографії, вперше на волинському ґрунті зафіксованої в іконі з церкви пророка Іллі у Камені-Каширському.

Новікова Г., Бредіс Н. Техніко-технологічні дослідження та їх роль у вивченні ікони “Богородиця Холмська”. С. 76–79.

Підсумовано результати техніко-технологічних досліджень ікони Холмської Богородиці, проведених у ННДРЦ України. Частково відповідні матеріали опубліковано в статтях В. Цитовича, Т. Тимченко, Ю. Братушко, Н. Бредіс у попередніх наукових збірниках матеріалів конференцій (див. вище). Зусилля були спрямовані на вивчення техніки і технології малярства й докладнішому датуванні. Результати візуального і стилістичного аналізів доповнено дослідженнями ґрунту, фарбового шару, матеріалам, отриманим завдяки спеціальним видам фотографування в інфрачервоних, ультрафіолетових та рентгенівських променях.

Волинська ікона: дослідження та реставрація. Матеріали XXIV міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 19–20 жовтня 2017 р. Вип. 24. Луцьк, 2017. 261 с.

Пущко В. Ліснянський кам'яний рельєф – відтворення ікони Холмської Богородиці. С.104–108.

Ліснянська кам'яна іконка XV ст. з Підляшшя (Провемон, Нормандія, Франція) інтерпретована як відтворення ікони Холмської Богородиці.

Мельник В. Вивчення пам'яток монументального малярства Волині княжої доби на основі археологічних джерел. С. 187–194.

Розглянуто археологічно віднайдені зразки монументального малярства княжої Волині – фрагменти фресок собору святого Іоана Богослова в Луцькому замку у їх пов'язанні з традицією іконопису, втім на основі залучення писемних джерел.

Волинська ікона: дослідження та реставрація. Матеріали XXV міжнародної наукової конференції, присвяченої 25-річчю Музею волинської ікони, м. Луцьк, 25–26 жовтня 2018 р. Вип. 25. Луцьк, 2018. 261 с.

Гулько Г. Маловідома сторінка з історії Холмської ікони Божої Матері (1649–1651 рр.). С. 303–307.

Геннадій Гулько, спираючись на писемні джерела, розглянув окремі аспекти історії ікони Холмської Богородиці в контексті подій періоду Національно-визвольної війни українського народу 1649–1651 рр. та релігійної ситуації того часу в Україні, простежив роль історичних осіб – єпископа Якова (Суші), польського короля Яна II Казимира, шляхтичів з Холму братів Павловських у тодішній долі чудотворного образу.

Волинська ікона: дослідження та реставрація. Матеріали XXVI міжнародної наукової конференції, присвяченої 115-ій річниці від дня народження українського мистецтвознавця Павла Жолтовського, м. Луцьк, 24–25 жовтня 2019 р. Вип. 26. Луцьк, 2019. 360 с.

Гулько Г. Холмська ікона Богородиці: інтерпретація окремих сторінок її історії. С. 177–181.

Публікації на теми мистецької культури княжої Волині та її традиції, загалом, посідають скромніше місце в загальному обсязі тематики луцької конференції, серед яких, відповідно до фонду мистецької спадщини регіону, домінують матеріали Нової доби. Водночас у музейних збірниках побачили світ немало вартих уваги досліджень, здатних істотно розширити давніші, тоді ще достатньо скромні уявлення про цей важливий період місцевої традиції, збагатити фонд відповідних відомостей новими важливими фактами як княжої доби, так і продовження її досвіду в наступні історичні періоди, насамперед у релігійному малярстві XVI ст. Завдяки цьому збірники луцьких музейних конференцій стали важливим форумом оприлюднення найновіших результатів досліджень і відкриттів спадщини релігійної мистецької культури Волині, посилено доклалися до їх стимулювання. Водночас вони виявилися єдиним таким спеціальним виданням в Україні. Наведені на їх сторінках матеріали зайняли своє помітне місце серед доробку літератури з проблем історії мистецької традиції княжої доби на західноукраїнських землях, виступивши окремим самостійним явищем новітнього наукового досвіду.

ЗАГАДКОВИЙ КНЯЗЬ САМО

Максим Жих. *Славянский правитель Само и “держава” (629–658). Источники, локализация, социально-политическая организация, историческое значение.* Санкт-Петербург, 2019. 148 с.

Дослідження петербурзького історика Максима Жиха, фактично, є першою об'ємною студією історії найдавнішого відображеного в джерелах слов'янського політичного об'єднання і його правителя Само в російській історіографії. Саме тому автор подав у додатку переклади фрагментів Хроніки Фредегара (†659) та інших латинських джерел, де згадуються Само та його об'єднання, а також ілюстрації, пов'язані з цією історією. Наведений перелік літератури, практично, вичерпний, що збільшує довіру до проведеного дослідження. Можна, хіба, додати, зокрема, окремі праці Міхала Лутовскі і Наді Профантової¹, Манфреда Еггера², Олександра Авенаріуса³ і Вальтера Погля⁴. Завдяки цьому виданню російськомовні читачі, як і україномовні, яким не доступні класичні праці на цю тему Йосифа Юліуса Мікколи (1866–1946)⁵, Вацлава Халупецкі (1882–1946)⁶, Герарда Лябуди (1916–2010)⁷, Бого Графенауера (1916–1995)⁸ та Генріха Кунстмана (1923–2009)⁹, отримали можливість ознайомитись з усіма аспектами і проблемами зазначеної теми. Вже з цього огляду публікація М. Жиха є доброю і корисною.

Зібравши джерельні матеріали і ґрунтовно ознайомившись з літературою, автор докладно виклав підібрану інформацію і спробував обґрунтувати власне бачення окремих аспектів проблеми. Зрозуміло, що при достатньо вузькій

¹ *Lutovský M., Profantová N. Sámova říše.* Praha, 1995. 217 s.

² *Eggers M. Samo – “Der erste könig der Slawen” Eine kritische Forschungsübersicht. Bohemia Zeitschrift für Geschichte und Kultur der böhmischen Länder.* Vol. 42. Oldenburg; München; Wien, 2001. S. 62–83.

³ *Avenarius A. Samova riša a Slovensko. Súčasný stav poznania Nitra v slovenských dejinách.* Bratislava, 2002. S. 41–44.

⁴ *Pahl W. Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr.* München, 2002. S. 56–61.

⁵ *Mikkola J. J. Samo und sein Reich Archiv für slawischen Philologie.* Bd. 41. Berlin, 1928. S. 77–97.

⁶ *Chaloupecký V. Considérations sur Samon, le premier roi des Slaves Bizantinoslavica.* T. 11. Praha, 1950. S. 223–239.

⁷ *Labuda G. Pierwsze państwo słowiańskie. Państwo Samona.* Poznań, 1949. 357 s.

⁸ *Grafenauer B. Novejša literatura o Samu in njeni problem Zgodovinski časopis.* 1950. Nr 4. S. 151–169.

⁹ *Kunstmann H. Was besagt der Name Samo, und wo liegy Wogastisbung? Die Welt des Slawen. Halbjahresschrift für Slawistik.* Bd. 24, H. 1. München, 1979. S. 1–21; *Idem.* Samo. Dervanus und der Slovenenfürst Wallucus *Die Welt des Slawen. Halbjahresschrift für Slawistik.* Bd. 25, H. 1. München, 1980. S. 171–177; *Idem.* Über die Herkunft Samos *Die Welt des Slawen. Halbjahresschrift für Slawistik / Bd. 25, H. 2. München, 1980. S. 293–313; Idem.* Wo lag das zentrum von Samos Reich? *Die Welt des Slawen. Halbjahresschrift für Slawistik.* Bd. 26, H. 1. München, 1981. S. 67–101.

джерельній базі (тут можна погодися з оцінкою автора на с. 103, що всі інші джерела, окрім Хроніки Фредегара, вторинні і не дають підстав для відмінних інтерпретацій), ті чи інші побудови та погляди М. Жиха впливають з його оцінки відповідних пропозицій і реконструкцій попередників. Тому практично всі відповідні висновки зберігають характер дискусійних гіпотез.

Автор приєднався до думок дослідників, що вважали Само романізованим галлом, який, маючи військовий досвід, приєднався до антиаварського виступу слов'ян (безперечно, з власним загоном або охороною свого купецького каравану), виявив себе вмілим командиром і в такий спосіб через обрання став князем. Подібний висновок виглядає обґрунтованим.

Важче погодитися з гіпотезою щодо опозиційності Само стосовно франків. У франків, на відміну від інших "варварських" королівств, не було головно-го чинника протистояння між прийдшлим і автохтонним населенням – релігійного. Вони разом з галлами були ортодоксами, а не аріанами (як більшість германських племен) і, подібно до останніх, швидко інтегрувалися до латинської культури. Вороже відношення правителя Само до Франкського королівства диктувала політична необхідність утримати території, звільнені від аварського впливу, від їх поглинання франками.

Так само непереконливо виглядає гіпотеза, нібито Само – титул або епітет слов'янського правителя ("самовластець", "самодержець"). Не варто забувати, що це перше об'єднання славиній знаходилося на завершальній стадії розвитку протодержави *чіддом*, або на ранній стадії державного розвитку – *дружинній державі* чи *військовій державі* (military government), характерної універсальним етапом еволюції суспільства, при якому функції держави періоду зародження, виконує, головно, військова організація – дружина чи аналогічна їй так само військова структура. Цей етап характерний для Усієї Центрально-Східної Європи, тобто германо-слов'янського масиву¹⁰. За таких умов про жодне *самодержцтво*

¹⁰ Schmid H. F. Die Burgbezielsverfassung bei den slavischen völkern in ihrer Bedeutung für die Geschichte ihrer Siedlung und ihrer staatlichen Organisation *Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven*. N. s. 2. No 2. 1926. S. 97, 101–113, 246; Vaněček V. Počátky práva a státu v Československu. Praha, 1946. S. 25–40; *Idem*. Prvních tisíc let. Předstátní společenská organizace a vznik státu u českých Slovanů. Praha, 1949. S. 90–93; Prochaska V. Organizace kultu a kmenového zřízení polabsko-pobaltských Slovanů *Vznik a počátky Slovanů*. T. 2. Praha, 1958. S. 151; Соловьев К. А. Властители и судьбы: Легитимизация государственной власти в Древней и Средневековой Руси: IX – первая половина XV в. Москва, 1991. С. 29–30; *Его же*. Потестарные отношения в Древней и Средневековой Руси IX – первой половины XV в. Москва, 1998; Мельникова Е. А. К типологии становления государства в Северной и Восточной Европе (Постановка проблемы) *Образование Древнерусского государства. Спорные проблемы: Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР В. Т. Пашуто*. Москва, 13–15 апреля 1992 г. Тезисы докладов / Отв. ред.

А. П. Новосельцев. Москва, 1992. С. 40–45; *Ее же*. К типологии предгосударственных и раннегосударственных образований в Северной и Северо-Восточной Европе (Постановка проблемы) *Древнейшие государства на территории Восточной Европы*. 1992–1993. Москва, 1995. С. 20–23; *Ее же*. К типологии контактных зон и зон контактов: скандинавы в Западной и Восточной Европе *Восточная Европа в древности и средневековье: контакты, зоны контактов и контактные зоны*. XI Чтения памяти В. Т. Пашуто. Москва, 2003. С. 20; Пчелов Е. В. К вопросу о времени возникновения Древнерусского государства *Альтернативные пути к ранней государственности*. Владивосток, 1995. С. 117–127; *Моця О. П.* Східнослов'янське суспільство напередодні утворення Київської Русі *Давня історія України*. Т. 3. Київ, 2000. С. 477; Ричка В. М. Київська Русь: проблеми, пошуки, інтерпретації *Український історичний журнал* (далі – УІЖ). 2001. № 2. С. 26–28; *Войтович Л.В.* Середні віки в Україні: хронологія, проблеми періодизації УІЖ. 2003. № 4. С. 138; *Никольский С. А.* О дружинном праве в эпоху становления государственности на

слов'янського правителя йтися не могло. До того ж, він титудувався, напевно, як князь (від давньогерманського *kun-ing*: *конунг* – *король*¹¹). М. Жих у своїх працях виступає вірним послідовником гіпотез Михаїла Дяконова–Ігоря Фроянова про ранню державність. Але, навіть виходячи з цих гіпотез, версія *самодержства* не коректна.

Можна погодитися з пропонованою політичною структурою “держави” Само як політичного об'єднання триступеневого рівня (мале плем'я – славінія – союз кількох славіній на чолі з однією із них), а також локалізацією центру у сучасній Західній і Центральній Чехії, де знаходилася славінія-гегемон, яку можна вважати попередником Чеської держави.

Зрозуміло, що автор не зумів позбутися традиційних для російської історіографії імперських штампів щодо “натиску на схід”, отриманого “перепочинку для спокійного розвитку своєї економіки, соціальної системи, політичного життя і культурної творчості” (с. 104). До усього цього ситуація не дійшла, бо об'єднання Само розпалося відразу ж після смерті його зверхника у 660 чи 661 р. У князя Само від 12 слов'янських дружин було 22 сини і 15 доньок, правдоподібно дружини походили з родин правителів славіній, які входили до цього об'єднання, і нащадки Само з місцевими елітами розділили відповідні утворення між собою¹². Занепаду території не відбулося¹³, хоча в політичному сенсі ці славінії, правдоподібно, знову опинилися під гегемонією аварських каганів, після падіння яких невдовзі, у IX ст., увійшли до Великої Моравії¹⁴.

Також варто бути обережніше з такими термінами, як “аварське іго”, заснованому на пізньому дулібському епосі, збереженому на Волині, фрагмент якого потрапив до *Повісті временних літ* як розповідь про обрив¹⁵. У VII–VIII ст. слов'янські славінії у Подунав'ї та на Балканах відчували тільки політичну гегемонію аварів, що змушували їх разом з аварськими військами воювати проти Візантії, при цьому слов'яни самі ставали гегемонами на захоплених землях¹⁶.

Але загалом, навіть враховуючи висловлені зауваження, можна стверджувати, що автору вдалося скрупульозно зібрати доступні матеріали з проблеми першого слов'янського політичного об'єднання і його правителя Само, відкривши, сподіваємося, зацікавлення до цієї важливої і дискусійної проблеми.

*Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України
Львівський національний університет імені Івана Франка*

Руси Средневековая Русь. Вып. 4. Москва, 2004. С. 5.

¹¹ Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка. Т. 2. Санкт-Петербург, 1881. С. 126; Преображенский А. Г. Этимологический словарь русского языка. Т. 1. Москва, 1959. С. 324; Этимологический словарь славянских языков / Под ред. О. Н. Трубачёва. Праславянский лексический фонд. Вып. 13. Москва, 1987. С. 200.

¹² Charvát P. Zrod českého státu: 568–1055. Praha, 2007. 263 s.

¹³ Beranová M., Lutovský M. Slované v Čechách: archeologie 6.–12. století. Praha, 2009. 475 s.

¹⁴ Měřínský Z. České země od příchodu Slo-

vanů po Velkou Moravu. Praha, 2009. 564 s.

¹⁵ Войтович Л. В. Етнотериторіальна підоснова формування удільних князівств Волинської землі *Волино-Подільські археологічні студії*. Т. 1: Пам'яті І. К. Свешнікова. Львів, 1998. С. 286–294.

¹⁶ Истрин В. М. Книги временья и различия Георгия Мниха. Хроника Георгия Арматоло в древнем славяно-русском переводе. Текст, исследование и словарь. Т. 1. Петроград, 1920. С. 434; Grafenauer B. Razmerje med Slovani in Obri do obleganja Cari-grada (626) in njegove gospodarsko-družbene podlage *Zgodovinski Casopis*. 1955. Nr 9. S. 145–153; Zástěrová B. Avaři a Slované *Vznik a počátky Slovanů*. Т. 2. Praha, 1958. S. 19–54.

НОВА ЗУСТРІЧ З КНЯЗЕМ РЮРИКОМ

Губарев О. Рюрик Скьельдунг. Санкт-Петербург, 2019. 320 с.

Не минуло і десяти років від виходу знакової монографії Євгенія Пчолова з підсумуванням значного етапу дослідження проблеми князя Рюрика¹, як у Санкт-Петербурзі вийшла нова монографія про Рюрика – Олега Губарева². Автор спромігся помітно просунути шляхом подолання відриву легендарних переказів від автентичних даних і “пропрацювавши наново різномовні джерела, зумів об’єднати скупі і туманні легендарні відомості про князя Рюрика з велими реальною фігурою європейської історії – конунгом Рьоріком (Хрьодріком) Фрісландським із данської династії Скьольдунгів з древніми європейськими коріннями”³. За період між виходом обох монографій у Росії продовжувалися дискусії щодо особи князя Рюрика, над якими витали тіні вічного протистояння норманістів з антинорманістами, підсиленого злетом неоантинорманізму⁴.

¹ Пчѣлов Е. Рюрик. Москва, 2010. 316 с.

² Губарев О. Рюрик Скьельдунг. Санкт-Петербург, 2019. 320 с.

³ Клейн Л. Исследование европейских корней Рюрика Губарев О. Рюрик Скьельдунг. С. 7.

⁴ Мельникова Е. Происхождение правящей династии в раннесредневековой историографии. Легитимизация иноэтничной знати *Ее же. Древняя Русь и Скандинавия. Избранные труды.* Москва, 2011. С. 109–113; *Её же. “Князь” и “каган” в ранней титулатуре Древней Руси Ее же. Древняя Русь...* С. 114–122; *Её же. Варяги на севере и на юге Восточной Европы: региональные особенности Древняя Русь...* С. 269–278; *Её же. Ладога и формирование Балтийско-Волжского пути Древняя Русь...* С. 441–448; *Её же. “Обручья” некрещеной Руси в русско-византийском договоре 944 г. и “кольца клятвы” древнескандинавской правовой традиции Средние века.* Т. 75. Москва, 2014. № 3–4. С. 176–192; Горский А. Формирование русской государственности и “призвание” Рюрика 1150 лет Российской государственности и культуры. Москва, 2012. С. 11–23; *Его же. “Клады викингов” на франкской земле и начальная история Руси Древняя Русь. Вопросы медиевистики.* Москва, 2012. № 3(53). С. 38–39; *Его же. Возникновение Руси в контексте европейского политогенеза конца I тысячелетия н. э. Русь в IX–XII вв.: общество, государство, куль-*

тура. Москва, 2014. С. 25–33; Николаев С. Рёрик Югландский. Материалы к биографии *Повесть временных лет.* Перевод с древнерусского Д. Лихачева, О. Творогова. Комментарии А. Боброва, С. Николаева, А. Чернова при участии А. Введенского и Л. Войтовича. Санкт-Петербург, 2012. С. 469–475; Воронятов С. Черта оседлости русов конца VIII – первой половины IX в. *Истоки славянства и Руси.* Санкт-Петербург, 2012. С. 221–245; Цветков С. Князь Рюрик и его время. Санкт-Петербург, 2012. 54 с.; Галкина Е. Русский каганат. Без хазар и норманнов. Москва, 2012. 392 с.; Грот Л. Призвание варягов. Норманнская лжетеория и правда о князе Рюрике. Москва, 2012. 368 с.; *Её же. Призвание варягов. Норманны, которых не было.* Москва, 2013. 368 с.; Темушев С. Проблема локализации “Русского каганата” IX века *Русское средневековье: сборник статей в честь профессора Ю. Г. Алексеева.* Москва, 2012. С. 213–232; *Его же. Образование Древнерусского государства.* Москва, 2017. 352 с.; Атанов П. Был ли Рюриком Рерик Югландский? *На границе европейского пространства: Северный мир. Проблемы истории и культуры средневекового общества.* Санкт-Петербург, 2013. С. 186–188; *Его же. К вопросу о месте захоронения Рюрика: Урочище Плакун Петербургские исследования.* Санкт-Петербург, 2014. № 5. С. 90–98; Губарев О. “Неонорманизм” или

Подібні дискусії, хоча й не такі гострі, продовжувалися і в Україні⁵, зокрема за участі автора цієї рецензії⁶.

неоантиноманизм? *Stratum plus*. № 5. Кишинев, 2015. С. 351–355; *Его же*. Две Руси IX века: свеоны 839 г. и даны Рюрика *Valla*. Т. 3. 2017. № 6. С. 19–38; *Жих М.* Славянская знать догосударственной эпохи по данным начального летописания *Исторический формат*. 2015. № 2. С. 7–28; *Клейн Л.* “Русь” в системе этнонимов как ключ к происхождению термина *Stratum plus*. № 6. Кишинев, 2015. С. 283–286; *Меркулов В.* Рюрик и первые русские князья в “Генеалогии” Фридриха Хемница *Исторический формат*. 2015. № 2. С. 54–74; *Хлевов А.* Об основных тезисах современного антиноманизма *Ярослав Мудрый. Проблемы изучения, сохранения и интерпретации историко-культурного наследия*. Ярославль, 2015. С. 34–38; *Лушин В.* Рюрик Древняя Русь в IX–XI веках: контексты летописных текстов. Зимовники, 2016. С. 11–31; *Серяков М.* Рюрик и мистика истинной власти. Москва, 2016. 225 с.; *Его же*. Рюрик и Волжско-Балтийский торговый путь *Исторический формат*. 2016. № 4. С. 169–199; *Платонова Н.* “Неонорманизм”, постмодернизм и Славяно-варяжский семинар: размышления археолога *Ex ungue Leonet: Сборник статей к 90-летию Л. С. Клейна* / Отв. ред. А. Вишняцкий. Санкт-Петербург, 2017. С. 203–222; *Мусин А.* “Столетняя война” российской археологии *Ex ungue Leonet*. С. 223–244; *Олейченко А.* О происхождении имени Рюрик/Рурик/Рорик *Гуманитарные исследования Центральной России*. 2017. № 2(3). С. 57–75; *Пузанов В.* От праславян к Руси: становление Древнерусского государства (факторы и образы политогенеза). Санкт-Петербург, 2017. 744 с.; *Харьковский И.* Происхождение Рюрика в свете уточнения дат его призвания и смерти *Valla*. Т. 3, № 1. 2017. С. 22–32; *Щавелев А.* “Племена” восточных славян: этапы завоевания и степень зависимости от державы Рюриковичей в X в. *Русь эпохи Владимира Великого: государство, церковь, культура*. Вологда, 2017. С. 24–48; *Альмарик А.* Норманны и Киевская Русь. Предисловие и комментарии Олега Губарева. Москва, 2018. 232 с.; *Аряев Л.* Норманофобия и её фантомы *Valla*. Т. 4, № 1–2. 2018. С. 126–135.

⁵ *Конча С.* Scandinavica Іоакімова літопису і проблема достовірності тексту Український історичний збірник. Вип. 16. Київ, 2013. С. 240–249; *Комар А.* Между Русью и Хазарией: Днепровское Левобережье IX века в свете современной археологии *Colloquia Russica. Series 1. Vol. 7.* Kraków, 2017. С. 31–44; *Райтárovська Н.* Дискусії про походження літо-

писного князя Рюрика *Записки Львівського медієвістичного клубу*. Вип. 1. Львів, 2016. С. 60–69; *Її ж.* Українська та зарубіжна історіографія про військово-політичну діяльність Скульдунгів у Європі *Проблеми історії війн і військового мистецтва*. Львів, 2018. С. 43–50; *Її ж.* Загадка походження Рагнара Лодброка *Феномен Європи: від традиційного до сучасного*. С. 73–81; *Її ж.* Дискусії у європейській історіографії щодо походження літописного Рюрика *Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі – ЗНТШ)*. Т. 271. Львів, 2018. С. 525–532; *Її ж.* Скандинавсько-слов'янські зв'язки у VIII–X ст. (на прикладі політики данських Скульдунгів) *Наукові зошити Історичного факультету Львівського університету*. Вип. 19–20. Львів, 2018–2019. С. 35–48; *Кюрсак В.* Реконструкція звичаєвого права середньовічної Скандинавії за матеріалами ісландських саг: постановка проблеми *Анналі юридичної історії*. 2017. № 1. С. 80–86; *Його ж.* Князь Аскольд у світлі нових історіографічних концепцій *Феномен Європи...* Львів, 2017. С. 16–18; *Його ж.* Спроба реконструкції генеалогії шведських правителів VIII–IX ст. *Записки Львівського медієвістичного клубу*. Вип. 2. Львів, 2017. С. 150–159; *Його ж.* *Gesta Danorum* Саксона Граматика як джерело дослідження державотворчих процесів у Східній Європі *ЗНТШ*. Т. 271. С. 7–15; *Його ж.* Військові напади “морських конунгів” на околиці Східної Європи у відображенні легендарних саг *Проблеми історії війн і військового мистецтва*. Львів, 2018. С. 33–42; *Щодра О.* Між норманізмом та антиноманізмом: дискусії про походження Руси у світлі писемних джерел *Наукові зошити Історичного факультету Львівського університету*. Вип. 19–20. С. 115–139.

⁶ *Войтович Л.* Русь: поморські слов'яни чи варяги? *Проблеми слов'янознавства*. Вип. 60. Львів, 2011. С. 33–46; *Его же*. Викинги в Центрально-Восточній Європе: загадки Ладоги і Пліснеска *Вестник Удмуртського університета*. Серія 5: Історія і філологія. Іжевск, 2011. Вип. 3. С. 2–15; *Его же*. Викинги в Центрально-Восточній Європе: загадки Ладоги і Пліснеска (II) *Вестник Удмуртського університета*. Іжевск, 2012. Вип. 1. С. 3–11; *Його ж.* Походження династії Рюриковичів: нові штрихи до старих суперечок *Вісник Львівського університету*. Серія історична. Вип. 48. Львів, 2013. С. 13–44; *Его же*. Рюрик і походження династії Рюриковичей: нові доповнення к старим

Загалом, підводячи підсумки дискусій з цієї проблеми, ще раз докладно проаналізувавши джерельну базу, О. Губарев прийшов до головного висновку щодо походження Рюрика з данських Скульдунгів і його тотожності з Рюриком Фрісландським. Автор цієї рецензії теж дійшов тих самих висновків. Отже, далі можна було обмежитися взаємними похвалами і реверансами, при цьому зауваживши, що неокантонисти не знайшли жодних свіжих аргументів на свою користь. Але, констатувавши глибоку обізнаність автора в джерельному матеріалі та дослідженнях попередників, переконливу аргументацію й виважені висновки щодо постаті Рюрика, не можна не звернути уваги на окремі аспекти.

Захопившись предметом дослідження, О. Губарев готовий відмовити східним слов'янам навіть у наявності зачатків ранньої державності, вважаючи, що вони жили "первісними родовими союзами", при цьому спираючись на візантійських авторів VI – початку VII ст., які взагалі-то не мали жодних певних відомостей про ситуацію у Карпатах (с. 58–59).

Важко сказати, що таке "первісні родові союзи". У сучасній медієвістиці тривають суперечки стосовно моделі ранньої держави. Більшість дискусій схиляється до думки, що найранішим соціальним організмом, самодостатнім якого визначало виробництво матеріальних благ, необхідних для існування людей, що входили до його складу, біологічне відтворення через народження нового покоління і соціальне відтворення через передачу цьому поколінню певних соціально-культурних цінностей і традицій⁷, було плем'я⁸, відзначене поєднанням етнічної спільності (сукупність кланів) із політичною структурою на чолі з визнаним вождем⁹. Таку максимальну общину – плем'я археологи фіксують як гніздо поселень¹⁰. Просте племінне вождівство веде через компаундне (змішане, поєднане з функціями жреця) до складного (консолідованого) вождівства, яке об'єднує декілька племен, утворюючи племінну протодержаву – *чифдом* (*chiefdom*), тобто сталу структуру, характерну централізованим управлінням та спадковою ієрархією правителів і знаті, але ще без формального апарату примусу¹¹. Тобто, племена об'єднуються у союзи, утворюючи складні

спорам *Русин. Международный исторический журнал*. № 1(31). Кишинев, 2013. С. 6–41, 168–193; *Його ж.* Чи володіла Хозарія Середнім Подніпров'ям у 839-860 рр.? *Хазарский альманах*. Т. 11. Киев; Харьков, 2012–2013. С. 70–95; *Його ж.* Князь Рюрик. Біла Церква, 2014. 128 с.; *Його ж.* Гольмгард: де правили руські князі Святослав Ігорович, Володимир Святославич та Ярослав Володимирович? *Український історичний журнал* (далі – УІЖ). 2015. № 3(522). С. 37–55; *Его же.* Хольмгард-Новгород: загадки історії Русі X – першої половини XI століття *Вестник Удмуртского университета*. Серия 5: История и философия. Ижевск, 2015. Вып. 1. С. 7–18; *Его же.* Призрак Олега Вещего *Tractus Aevogit*. Т. 2(1). Белгород, 2015. С. 3–43; *Его же.* Рюрик и происхождение династии Рюриковичей: новые дополнения к старым спорам *Ладога и Ладожская земля*. Вып. 5. Санкт-Петербург, 2015. С. 148–183; *Його ж.* Чи був Рагнар Лодброк на руських землях? *Україна в Центральній Європі*. Вип. 16. Київ, 2016.

С. 93–107; *Його ж.* Загадки генеалогії перших князів Русі *ЗНТШ*. Т. 271. С. 506–524.

⁷ Козлов В. О понятии этнической общности *Советская этнография*. Москва, 1967. № 2. С. 100–111.

⁸ Семёнов Ю. Категория "социальный организм" и ее значение для исторической науки *Вопросы истории*. Москва, 1966. № 8. С. 88–106; Куббель Л. Племя *Свод этнографических понятий и терминов. Социально-экономические отношения и соционормативная культура*. Москва, 1986. С. 145.

⁹ Васильев Л. Протогосударство-чифдом как политическая структура *Народы Азии и Африки*. Москва, 1981. № 6. С. 158–160.

¹⁰ Михайлина Л. Слов'яни VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами. Київ, 2007. С. 246–247.

¹¹ Service Elman R. *Origins of the State and Civilization: The Process of Cultural Evolution*. New York, 1975. P. 25; Крадин Н. Вождество: современное состояние и проблемы изучения *Ранние формы политической организации: от первобытности к государственности*.

вождівства, в руських джерелах – княжіння¹². Інший давній слов'янський термін – “верв”, давши назву общині-верві, став відповідником позначення кланових зв'язків у межах чіфдому-вождівства¹³.

Але автору, напевно, невідомі і величезні прикарпатські городища у Пліснеську кінця VII–X ст., укріплена частина якого у IX–X ст. займала бл. 450 га (на околиці с. Підгірці Бродівського р-ну Львівської обл.)¹⁴, кінця IX – X ст. у Стільську, укріплена частина якого займала більше 200 га (Миколаївського р-ну Львівської обл.)¹⁵, ціла шеренга дещо менших городищ IX–XIII ст., зокрема, в Солонську (Дрогобицького р-ну Львівської обл.), площею 16 га з шістьмома лініями оборони¹⁶, розквіт яких припадає на докиївську епоху (у XII–XIII ст.

Москва, 1995. С. 9–15; Карнейро Р. Процесс или стадии: ложная дихотомия в исследовании истории возникновения государства *Альтернативные пути к цивилизации*. Москва, 2000. С. 91–93.

¹² Михайлина Л. Слов'яни... С. 246–247.

¹³ Баран Я. Слов'янська община. Київ; Чернівці, 2004. С. 36.

¹⁴ А після приєднання до Києва у XI–XIII ст. тут було місто з дитинцем тільки бл. 3 га. Городище досліджують ще з 1810 р. 25 років тут плідно працював львівський археолог Михайло Филипчук (1955–2016), а нині продовжує його син Андрій. Див.: Филипчук М. Слов'янський період в історії Пліснеська Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Львів, 1993. С. 22–23; Його ж. Генезис прикарпатських городищ VIII–IX ст. з позицій полісної структури суспільства *Еволюція розвитку слов'янських гравів VIII–XIV ст. у передгір'ях Карпат і Татр*. Львів, 1994. С. 9–11; Його ж. Нова знахідка – Плісненський саркофаг *Літопис Червоної Кални*. Львів, 1994. № 10–12. С. 50–55; Його ж. Дослідження Пліснеського городища у 1990 р. *Волино-Подільські археологічні студії*. Т. 1. Львів, 1998. С. 256–278; Його ж. Пліснеський археологічний комплекс: Стан і перспективи дослідження *Волино-Подільські археологічні студії*. С. 279–286; Його ж. Проблема хронології та періодизації слов'янських старожитностей Українського Прикарпаття другої половини I тис. н. е. *Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст.* Чернівці, 2000. С. 36–46; Його ж. Дослідження літописного Пліснеська у 2000 р. *Археологічні дослідження Львівського університету*. Вип. 5. Львів, 2002. С. 197–220; Його ж. Райковецька культура в українському Прикарпатті: хронологія і періодизація *Вісник Інституту археології ЛНУ ім. І. Франка*. Вип. 3. Львів, 2008. С. 68–135; Його ж. Структура Пліснеського археологічного комплексу в слов'янський та давньоруський час *Вісник Інституту археології ЛНУ ім. І. Франка*. Вип. 4. Львів, 2009.

С. 3–21; Його ж. Попередні результати дослідження культового місця слов'янського часу на території Пліснеського археологічного комплексу в 2009 р. *Вісник Інституту археології ЛНУ ім. І. Франка*. Вип. 5. Львів, 2010. С. 135–169; Його ж. Попередні результати дослідження лінії захисту № 2 (валу № 7) Пліснеського археологічного комплексу у 2016 р. *Пліснеські старожитності. Збірник наукових праць*. Вип. 2. Львів, 2017. С. 63–94; Филипчук М., Филипчук А. Попередні результати дослідження лінії захисту східної частини ур. Оленин Парк на території Пліснеського археологічного комплексу в 2010 р. *Вісник Інституту археології ЛНУ ім. І. Франка*. Вип. 6. Львів, 2011. С. 172–210; Їх же. Попередні результати дослідження п'ятої лінії захисту (вал № 4) Пліснеського археологічного комплексу у 2011 р. *Вісник Інституту археології ЛНУ ім. І. Франка*. Вип. 7. Львів, 2012. С. 128–156; Филипчук А. Дослідження Михайла Филипчука на культовому центрі VII–X ст. Пліснеського городища у 2016 р. *Пліснеські старожитності*. С. 150–171.

¹⁵ Корчинський О. Городище гігант в предгор'ях Українських Карпат *Труды Междунароного конгресса славянской археологии*. Т. 3. Киев, 1987. С. 111–115; Його ж. Городище в селі Стільське на Львівщині (короткий підсумок досліджень) *ЗНТШ*. Т. 253. Львів, 2007. С. 490–510; Його ж. Ранньосередньовічне місто на Верхньому Дністрі *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Вип. 12. Львів, 2008. С. 267–282; Филипчук М. Слов'янські поселення Українського Прикарпаття у другій половині I тисячоліття н. е. Стільсько та його округа *Миколаївщина. Збірник наукових статей*. Т. 1. Львів, 1998. С. 80–104; Його ж. Слов'янські поселення VIII–X ст. в Українському Прикарпатті. Львів, 2012. С. 220–254.

¹⁶ Филипчук М. Дослідження городищ у Верхньому Подністров'ї *Львівський археологічний вісник*. Вип. 1. Львів, 1999. С. 73–86; Потічний В. Городища X–XIII ст. Правобережжя

дитинець Плісеська займав всього бл. 3 га). Подібні городища VIII–X ст. досліджено не тільки в Прикарпатті, а й на Поділлі, Буковині й у Закарпатті.

Для будівництва укріплень більшості цих городищ потрібно було організувати тисячі робочих рук. Їх неможливо забезпечити без наявності ранньодержавних механізмів хоча б на стадії *дружинної держави (military hovernment)*. “Дружинна держава” чи “військова держава” (military government) характеризується універсальним етапом розвитку суспільства, при якому функції держави, що зароджується, виконує, головно, військова організація – дружина чи аналогічна їй військова структура¹⁷. Цей етап характерний для всієї Центрально-Східної Європи, тобто германо-слов'янського масиву¹⁸. З цим погоджується чимало дослідників різних напрямів¹⁹. Етапи розвитку *дружинної держави* добре прослідковуються на порівняльних давньоруських та скандинавських матеріалах, які не обов'язково мусили бути запозиченнями, а могли просто розвиватися синхронно як етапи *дружинної держави: полюддя*, аналогом якого виступає скандинавська *вейцла*²⁰, типологія поселень з дрібних сіл та хуторів-миз, об'єднаних в гнізда

Верхнього Подністер'я. Історія Досліджень Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи. Чернівці, 2013. С. 101–104.

¹⁷ Мельникова Е. К типологии становления государства в Северной и Восточной Европе (Постановка проблемы) *Образование Древнерусского государства. Спорные проблемы: Чтения памяти чл.-кор. АН СССР В. Т. Пашуто*. Москва, 13–15 апреля 1992 г. Тез. докл. / Отв. ред. А. П. Новосельцев. Москва, 1992. С. 40–45; *Её же*. К типологии предгосударственных и раннегосударственных образований в Северной и Северо-Восточной Европе (Постановка проблемы) *Древнейшие государства на территории Восточной Европы. 1992–1993*. Москва, 1995. С. 20–23; *Её же*. К типологии контактных зон и зон контактов: скандинавы в Западной и Восточной Европе *Восточная Европа в древности и средневековье: контакты, зоны контактов и контактные зоны*. XI Чтения памяти В. Т. Пашуто. Москва, 2003. С. 20.

¹⁸ Schmid H. F. Die Burgbezieksverfassung bei den slavischen völkern in ihrer Bedeutung für die Geschichte ihrer Siedlung und ihrer staatlichen Organisation *Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven*. Nova series. Bd. 2. Breslau, 1926. S. 97, 101–113, 246; Vaněček V. Počátky práva a státu v československu. Praha, 1946. S. 25–40; *Ejusdem*. Prvních tisíc let. Předstátní společenská organizace a vznik státu u českých Slovanů. Praha, 1949. S. 90–93; Prochaska V. Organisaace kultu a kmenového zřízení polabsko-pobaltských Slovanů *Vznik a počátky Slovanů*. T. 2. Praha, 1958. S. 151.

¹⁹ Соловьев К. Властители и судьбы: Легитимизация государственной власти в Древней и Средневековой Руси: IX – первая половина XV в. Москва, 1991. С. 29–30; *Его же*. Потестарные отношения в Древней и Средневековой

Руси IX – первой половины XV в. Москва, 1998. 104 с.; Котляр Н. Между язычеством и христианством (эволюция древнерусской государственности в X веке) *Восточная Европа в древности и средневековье*. Москва, 1995. С. 25–28; Пчелов Е. К вопросу о времени возникновения Древнерусского государства *Альтернативные пути к ранней государственности*. Владивосток, 1995. С. 117–127; Моця О. Східнослов'янське суспільство напередодні утворення Київської Русі *Давня історія України*. Т. 3. Київ, 2000. С. 477; Ричка В. Київська Русь: проблеми, пошуки, інтерпретації *УІЖ*. 2001. № 2. С. 26–28; *Войтович Л.* Середні віки в Україні: хронологія, проблеми періодизації *УІЖ*. 2003. № 4. С. 138; *Його ж.* Феодалізм в українських землях: проблеми існування і періодизації *Істину встановлює суд історії. Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка*. Т. 2: Наукові студії. Київ, 2004. С. 385–394; *Його ж.* Дискусія про ранню державу Княжа доба: історія і культура. Вип. 4 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2011. С. 7–16; *Його ж.* Чи була Русь державою? *Theatrum Humanae Vitae. Студії на пошану Наталії Яковенко*. Київ, 2012. С. 95–107; *Його ж.* Проблеми ранньофеодального розвитку Волині: етапи *дружинної та ранньофеодальної держави Студії і матеріали з історії Волині*. 2018. Кременець, 2018. С. 9–24; *Николюк С.* О дружинном праве в эпоху становления государственности на Руси *Средневековая Русь*. Вып. 4. Москва, 2004. С. 5.

²⁰ Балушок В. Полюддя: прагматична дія і ритуал *УІЖ*. 1994. № 1. С. 113–116; Тимощук Б. Східні слов'яни VII–X ст.: полюддя, язичництво, початки держави. Чернівці, 1999. 174 с.; *Зубаєвський Н.* Про місце інститутів данництва і полюддя в переказі про останній похід Ігоря за древлянською даниною

поселень навколо центральних садиб, які виконували примітивні культові, а пізніше фіскальні функції²¹ (*хусебю* – *погости*)²², сотенна система (*hundari* – у свейв, *herad* – у релгті Швеції та Норвегії, *syssel* – в Ютландії²³), врешті *віча*, аналогом якого виступає скандинавський *тінг*²⁴. Довготривале дослідження інституту *віча* не змогло заперечити цієї аналогії²⁵. Тобто, розвиток суспільства у Скандинавії та в Центрально-Східній Європі відбувався синхронно і мало чим відрізнявся.

Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. 10. Дрогобич, 2006. С. 86–107; *Його ж.* Руське полюддя і скандинавська вейцла: спроба порівняльного аналізу *Історичні записки. Східноукраїнський національний університет ім. В. Дала.* Вип. 15. Луганськ, 2007. С. 77–85; *Михайлина Л.* Полюддя у східнослов'янських князівствах *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології.* Чернівці, 2007. Т. 1(23). С. 19–24; *Кобищанов Ю.* Полюдье: всемирно-историческое явление. Москва, 2009. 790 с.

²¹ *Ambrosiani B.* Fornlämningar och bebyggelse. Uppsala, 1964. S. 202–208; *Тимошук Б.* Слов'яни Північної Буковини V–IX ст. Київ, 1976. 178 с.; *Тимошук Б., Русанова И., Михайлина Л.* Итоги изучения славянских памятников Северной Буковины V–X вв. *Советская археология.* Москва, 1981. № 2. С. 80–93; *Huysstrand Å.* The Molaren Area. Stockholm, 1981. S. 21; *Larsson T., Lundmark H.* Bybyggelsemonstet – er utgangspunkt vid studier av forhistoriska samhällen. Forsvunnen, 1982. S. 161–169; *Михайлина Л.* Населення Верхнього Попруття VIII–X ст. Чернівці, 1997. 143 с.; *Його ж.* Топографія, розміри та планування селищ VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології.* Чернівці, 2003. Т. 1. С. 93–99; *Його ж.* Типологія східнослов'янських жителів VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами *Археологічні студії.* Вип. 2. Київ; Чернівці, 2003. С. 116–131; *Його ж.* Слов'яни... С. 43–56, 75–105, 159–169.

²² Скандинавські конунги під час своїх об'їздів-вейцли не заїжджали до традиційних центрів фольків – *туни*, а визначали для цього спеціальні пункти – *хусебю* (*husaby*). Таких *хусебю* відомо у Швеції – 70, Норвегії – 46, Данії – 9 (*Steinnes A.* *Husaby.* Oslo, 1955; *Rosen J.* *Husaby Kulturhistoriskt leksikon för nordish middelalder.* Bd. 7. Kobenhavn, 1962. S. 94–96; *Andras C. G.* *Kungsgard (Sverige) Kulturhistoriskt leksikon för nordish middelalder.* Bd. 9. Kobenhavn, 1964. S. 513–515; *Rasmussen P.* *Kingsgard (Denmark) Kulturhistoriskt leksikon för nordish middelalder.* Bd. 9. S. 516; *Гуревич А.* Свободное крестьянство феодальной Норвегии. Москва, 1967. С. 118, 128). Після реформ княгині Ольги (945–961) з середини

X ст. на Русі виникають такі ж пункти – *погости*, де з'являються представники князівської адміністрації: *Петрухин В. Я., Пушкина Т. А.* К предистории древнерусского города *История СССР.* 1979. № 4. С. 100–112; *Рыбаков Б. А.* Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. Москва, 1982. С. 366.

Див. наприклад: *Леонтьев Е. А.* Ростов (предпосылки образования древнерусского города) *Тезисы докладов советской делегации на V Международном конгрессе славянской археологии.* Москва, 1985. С. 61–62; *Шестаков Б. А.* К вопросу о происхождении раннесредневековых городов Брянского Полесья *Тезисы докладов советской делегации...* С. 75. А з прийняттям християнства церковна адміністрація стала з'являтися саме в *хусебю* (*погостах*), які перебували під контролем конунгів (князів): *Мельникова Е. А.* Формирование сети... С. 75.

²³ *Tunberg S.* Studier rörande Skandinaviens aldsta politiska indelning. Uppsala, 1911; *Hafstrom G.* *Hundare Kulturhistoriskt leksikon för nordisk middelalder.* Bd. 7. S. 74–78; *Sporrong U.* Kolonisation byggeusett-veckling och administration. Lund, 1971; *Ekbom C. A.* Viennetionde och hundaresindelning. Studier rörande Sveriges aldsta politiska indelning. Lund, 1974; *Ковалевський С. Д.* Образование классового общества и государства в Швеции. Москва, 1977. С. 99–100.

²⁴ *Jansson S. B. F.* The Runes of Sweden. Stockholm, 1962. P. 103–112; *Holmberg K. A.* De svenska Tuna-namen. Uppsala, 1969; *Olsson I.* Tuna-namen i Sverige. Foekningslaget. Fornvannen, 1976. S. 71–78; *Гуревич А. Я.* Норвежское общество в раннее средневековье. Проблемы социального строя и культуры. Москва, 1977. С. 217–225.

²⁵ *Сергеевич В. И.* Первичные народные собрания у германцев и греков *Журнал Министерства юстиции.* 1907. № 12. С. 156–168; *Тарановский Ф. В.* Отзыв о сочинении В. И. Сергеевича “Древнее русское право”. Москва, 1911. С. 45–68; *Греков Б. Д.* Київська Русь. С. 342–358; *Юшков С. В.* Очерки по истории феодализма в Киевской Руси. Москва; Ленинград, 1939. С. 35–38, 193–237; *Тихомиров М. Н.* Древнерусские города. Москва, 1956. С. 215–220; *Андреев В. Ф.* О социальном

Не відповідає дійсності і висновок автора щодо зародкового розвитку ремесла у слов'янських землях (с. 62), заснований на інформації... автореферату кандидатської дисертації Олександра Полякова, присвяченої військовій справі у слов'ян у VI–VII ст.²⁶ Але Микола Рожков (1868–1927), Йосиф Кулишер (1878–1934) чи Петро Лященко (1876–1935), до яких відкликався О. Поляков, ніколи ґрунтовно не вивчали слов'янське ремесло і ще й у царині його технології і в цій галузі їм далеко до відомої монографії Бориса Рибаківа²⁷, для свого часу достатньо добротної. Праці археологів, які досліджували ці проблеми, зокрема Віктора Войнаровського²⁸ та Олексія Трачука²⁹, свідчать, що рівень ремесла, зокрема ковальського, на території Придністров'я та Правобережжя Дніпра у VIII–X ст. не уступав відповідному рівню інших регіонів Центрально-Східної Європи. За умов, коли розроблення залізної руди було недоступним і сировиною для виплавлення сталі служили болотні та озерні руди, якими заповнені басейни Дністра, Сяну, Західного Бугу і лівих приток Прип'яті, саме тут і розгорталос металургійне і ковальське виробництво, про що свідчать численні археологічні знахідки (на зразок комплексу X ст. у с. Рудники Миколаївського р-ну Львівської обл. з десятками горнів) та топоніми на зразок Руда, Рудники, Демня, Деменка і т. д.³⁰

составе новгородского веча *Генезис и развитие феодализма в России*. Ленинград, 1988. С. 70–80; Янин В. Л. Проблемы социальной организации Новгородской республики *История СССР*. 1970. № 1. С. 48–54; Толочко П. П. Вече и народные движения в Киеве *Исследования по истории славянских и балканских народов*. Москва, 1972. С. 125–143; Новосельцев А. П. Некоторые черты древнерусской государственности в сравнительно-историческом аспекте (постановка проблемы) *Древнейшие государства на территории СССР*. 1985 г. Москва, 1986. С. 35–42; Лукин П. В. “Народные собрания” у восточных славян: возможности сравнительного анализа *Древняя Русь: Вопросы медиевистики*. 2004. № 3(17). С. 5–11; *Его же*. О социальном составе новгородского веча XII–XIII вв. по летописным данным *Древнейшие государства Восточной Европы*. 2004 г. Москва, 2006. С. 164–209; *Его же*. Деконструкция деконструкции. О книге Т. Л. Вилкул по истории древнерусского веча *Scriniūm*. Т. 4: *Patrologia Pacifica and Other Patristic Studies*. Санкт-Петербург, 2008. С. 403–434; Гранберг Ю. Вече в древнерусских письменных источниках. Функции и терминология *Древнейшие государства Восточной Европы*. 2004 г. С. 3–163; Котляр Н. Ф. Князь, бояре и вече в Галицко-Волынской Руси *Древнейшие государства Восточной Европы*. 2004 г. С. 244–267. Дослідження інституту веча без порівняння його з описами тінгів у скандинавських джерелах може завершитися тільки висновком, що “реальне місце веча в політичному житті, на жаль, не може бути визначено навіть в загальних рисах”: Вилкул Т. Вече в паралельних повідомленнях літописів *УІЖ*. 1998. № 4.

С. 70–81; *Її ж*. Літописні “бояри” і “чернь” на вічі (XII–XIII ст.) *Київська старовина*. 2001. № 3; *Її ж*. Дружина-віче: баланс абстракцій *Соціум. Альманах соціальної історії*. Вип. 1. Київ, 2002. С. 23–36; *Ее же*. “Людьє” и “князь” в конструкциях летописцев XI–XIII вв. Киев, 2007. С. 313. Зрозуміло, що простий джерелознавчий аналіз неспроможний підвести до іншого висновку, позаяк у літописах відображені етапи, коли віче в умовах *дружинної* та *ранньофеодальної держави* вже стало анахронізмом, який використовувала боярська еліта, домагаючись поділу влади з князями, причому, це відбувалося тільки у тих землях, де система бенефіцій-кормління уже трансформувалася на систему феодинотчин.

²⁶ Поляков А. С. Военное дело у славян в VI–VII веках (историография, источники, методика исследования). Автореферат дисс. к. и. н. Санкт-Петербург, 2005. С. 18.

²⁷ Рыбаков Б. А. Ремесло древней Руси. Москва, 1948. 802 с.

²⁸ Войнаровский В. Промисли та допоміжні ремесла населення півдня Східної Європи в I–XIII ст. Львів, 2014. 438 с.

²⁹ Трачук О. В. Чорна металургія в соціально-економічному житті східних слов'ян на території України (друга половина V–X ст.). Переяслав-Хмельницький, 2017. 308 с.

³⁰ Войтович Л. Вікінги в Галицькому і Волинському регіонах. Проблеми археологічних досліджень *Наукові студії Історико-краєзнавчого музею м. Винники*. Вип. 4. Львів, 2011. С. 80–117; *Його ж*. Чорна металургія у Галицькій землі у IX–XIV століттях *Наукові студії Історико-краєзнавчого музею м. Винники*. Вип. 8: Давні майстерні та виробництво у

Інша річ, що на теренах Русі не було руди, придатної для виготовлення мечів³¹, тобто руди з вмістом ванадію, поклади якої знаходилися, головню, у басейні середнього Рейну, що і зумовило таку цінність *каролінзьких* мечів. Не вистачало такої руди й у Скандинавії, але там винайдено технологію тришарового пакету, яка давала змогу ефективно використовувати місцеві можливості³².

О. Губарев цілком слушно вказав на таку перевагу вікінгів, як зброя (с. 62, 66–67 та ін.). Крім мечів, сюди можна віднести плетені з дроту кольчуги, шоломи обтічної форми (до обох видів Західна Європа прийшла через декілька століть) та, звичайно, лоді чудової конструкції з низьким осадженням, які забезпечували можливість ходити не тільки морями, а й ріками, та піддавалися пересуванню на катках суходолом з річки до річки. Принагідно варто зауважити, що нечасті знахідки зброї у слов'ян свідчать не про її відсутність, як видалося автору, а значну цінність. Уже за часів Карла Великого (768–814) вартість спорядження важкоозброєного вершника була адекватною ціні 45 корів (кольчужні доспіхи – 12, шолом – 6, меч з піхвами – 7, поножі – 6, спис і щит – 2, бойовий кінь – 12³³). Саме тому переможцями вважалася та сторона, за якою залишалося поле битви, де старанно вибирувалося усе озброєння, навіть потрошене. Власне тому ретельні пошуки на полях битв Столітньої війни не дали результатів (хоча виявлено великі кінські могильники), подібно, як і на місці Куликовської битви.

Краще озброєння і військова організація утверджували дружини вікінгів у тогочасній свідомості не тільки небезпечними для інших європейських земель, а й бажаними для місцевих еліт у їх суперництві із сусідами. При цьому право майорату у Скандинавії для наймолодших синів робило таке проникнення до еліт інших європейських народів бажаним і перспективним. Прикладом можуть служити кілька десятків королівств в Ірландії, де вікінги тісно перепліталися з місцевими елітами у VIII–X ст., що надійно засвідчили ірландські джерела і відображено у ґрунтовних дослідженнях Дмитра Лісіна³⁴. Можна не сумніватися,

Вісло-Дніпровському регіоні. Винники; Жешів, 2015. С. 298–310.

³¹ Не торкаємося дискусійної проблеми *харалужних мечів*, хоча знахідка поблизу с. Харалут Корецького р-ну Рівненської обл. залишків ковальського виробництва і криці, з якої дослідним шляхом викувано меч, дають підстави стверджувати, що таке виробництво у невеликих масштабах існувало на Волині на межі XII–XIII ст.: *Войтович Л.* Чи були мечі харалужні? *Вісник інституту археології*. Вип. 2. Львів, 2007. С. 74–79; *Його ж.* Знову про дискусію з приводу автентичності “Слова о полку Ігоревім” та стосовно його авторів *ЗНТШ*. Т. 256. Львів, 2008. С. 32–49; *Его же.* К дискуссии о подлинности “Слова о полку Игореве” и его авторах *Rossica Antiqua*. № 1(3). Санкт-Петербург, 2011. С. 43–59.

³² *Норманн А. В. Б.* Средневековый воин. Вооружение времен Карла Великого и Крестовых походов. Москва, 2008. С. 28–29.

³³ За підрахунками німецького військового історика Ганса Дельбрюка (1848–1929), загальна вартість складала 45 солідів, що було адекватно вартості 45 корів, при цьому він

звернув увагу на помилковість твердження про ціну корови 3 соліди, тоді як бик коштував 2 соліди, кобила – 5, а кінь – 12: *Дельбрюк Г.* История военного искусства в рамках политической истории. Санкт-Петербург, 2001. С. 2, 59, 237. Ціна корови 3 соліди відноситься до X ст., коли вартість спорядження важкого кавалериста зросла до 330 солідів (панцир – 60 солідів, шолом – 30, меч – 100, спис і щит – 10, сідло – 30, бойовий кінь – 100 солідів). Панцир став складнішим на шкіряній основі з металевими пластинами, шолом цільнометалевим, з'явилися знаменитий каролінзький меч з рейнської сталі та нова порода спеціальних бойових коней.

³⁴ *Лісін Д.* Українська та зарубіжна історіографія про вплив вікінгів на розвиток ранньої державності у сусідніх народів на прикладі ірландського суспільства *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 7 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2013. С. 246–255; *Його ж.* Образ викингов в ирландской литературе IX–XI вв. *Rossica antiqua*. № 2/8. Санкт-Петербург, 2014. С. 3–22; *Его же.* Вопрос религии во взаимоотношениях викингов и ирландцев в конце

що подібне відбувалося й у слов'янських землях, куди вікінги потрапляли не тільки через Ладогу, а й Західною Двиною (Даугава), її лівою притокою Каспля і далі Дніпром, а також Німаном, Віслою і далі Західним Бугом.

І тут останнє зауваження до автора, захопленого версіями Костянтина Цукермана та інших авторів, які з допомогою суто кабінетних комбінацій намагаються довести, що посольство кагана Русі не могло прийти з Подніпров'я, а полянський правитель не міг носити титул кагана (с. 70–77). За цими версіями проглядаються намагання заперечити всіх попередників, показуючи свою ерудицію. Принагідно зауважу, що вождь вікінгів, який бл. 833–837 рр. допоміг придніпровським полянам позбутися хозарської зверхності, що знайшло відображення у місцевому епосі про данину мечами, збереженому в Найдавнішому літописі, природно прийняв титул кагана як свідчення своєї рівності з хозарським правителем, якого аж ніяк не сприймав імператором. До справжнього імператора він послав посольство, яке потім з послами Феофіла потрапило до Інґельгейму. Саме в цей час протікала криза у каганаті після бунту мадярів та кабірів, з цього часу почалися виправи вікінгів на Чорному морі та поява купців *русів* у німецьких містах на Дунаї, зафіксованих у статутах, які віднайшов Олександр Назаренко³⁵. Варто сюди долучити також скарби дирхемів на Правобережжі Дніпра, зокрема знайдені у 1986 р. в с. Йосипівка Буського р-ну на Львівщині біля городища Пліснеськ (скарб мав кілька тисяч дирхемів, значна частина яких потрапила до збірок Москви, Києва і Польщі, а у львівських колекціях залишилося 157 монет, з яких найстаріша датована 708/709 р., а наймолодша – 811/812 р.³⁶). Варто також згадати знахідки скарбів з дирхемами початку IX ст. в Дорогичині³⁷, Перемишлі³⁸,

VIII – начале XI вв. *Вестник Удмуртского университета. История и философия*. Ижевск, 2015. Вып. 1. С. 126–133; *Его же*. К вопросу о влиянии викингов на литературную традицию Ирландии в конце VIII–XI вв. *Европа в Средние века и раннее Новое время: общество, власть, культура*. Ижевск, 2015. С. 115–120; *Його ж*. Сліди впливу вікінгів на ірландську культуру Галичина. *Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис*. № 27. Івано-Франківськ, 2015. С. 78–84; *Його ж*. Вплив вікінгів на розвиток ірландського суспільства: проблеми історіографії *Каразінські читання (історичні науки): тези доп. 66-ї Міжнар. наук. конф.* Харків, 2013. С. 73–74; *Его же*. Проблема влияния викингов на ирландское общество конца VIII – начала IX в зарубежной и российской историографии *Вспомогательные исторические дисциплины и источниковедение: современные исследования и перспективы развития*. Москва, 2015. С. 292–294.

³⁵ *Войтович Л.* Київський каганат? До полеміки П. Толочка з О. Пріцаком *Хазарський альманах*. Т. 4. Київ; Харків, 2006. С. 109–117; *Його ж*. Загадки вікінгів: Ладога і Пліснеськ. Продовження дискусії на межі XX–XXI століть *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 20. Львів, 2011. С. 142–188; *Його ж*. Вікінги в Галицько-

му і Волинському регіонах. С. 80–117; *Його ж*. Чи володіла Хозарія... С. 70–95.

³⁶ *Пелешин М., Гудима Ю.* Земля літописних бужан *Літопис Червоної Калини*. 1992. Ч. 10–12. С. 50–52; *Шуст Р. М.* Грошове господарство земель Галицько-Волинської держави *Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції*. Львів, 1993. С. 120–123; *Гудима Ю.* Чи існувала підкарпатська дорога транзитної торгівлі між Сходом і Заходом у IX–X в.? *Бридицина*. 1993. Ч. 2. С. 12–13; *Його ж*. Село Йосипівка: штрихи до історії *Історичні пам'ятки Галичини*. Львів, 2003. С. 183–192; *Його ж*. Скарб арабських дирхемів з села Йосипівки Ольжині читання. Львів, 2005. С. 2–4; *Його ж*. Про нову групу монет з Йосипівського скарбу *Вісник Інституту археології*. Вип. 2. С. 164–175; *Malarczyk D.* Skarb dirhamów z IX w. z miejscowości Josypiwka, Buski kraj – uwagi wstępne *Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле і сучасність*. Львів, 2005. С. 20–25.

³⁷ *Czapkiewicz M., Kmiotowicz F.* Skarb monet arabskich z okolic Drohiczyzna nad Bugiem. Kraków, 1960.

³⁸ *Kumysz A., Persowski F.* Przemysł w starożytności i średniowieczu (od czasów najdawniejszych do roku 1340). Rzeszów, 1966. S. 24–26.

Тустані³⁹, Хусті⁴⁰ та Антополи на Волині (прип'ятський шлях)⁴¹. Можна ще зауважити, що латиномовні джерела у поєднанні з археологічними дослідженнями дають підставу локалізувати тільки на Волині IX ст. кілька суперсоюзів-князівств, зокрема *бужан, волинян, лучан, черв'ян та танян*⁴².

Повертаючись до рецензованого дослідження О. Губарева, то, окрім зазначених зауважень стосовно пасажів у книзі, які, загалом, до особи самого Рюрика мають достатньо віддалений стосунок і видаються результатом надмірного захоплення предметом своєї студії та недостатньої уваги до археологічних досліджень останніх років, що продовжуються, незважаючи на майже повну відсутність коштів, варто погодитися з основними висновками автора. Ці частини книги можна було б спокійно видалити без будь-якої шкоди для основного тексту. Вікінги не принесли диким слов'янам світла цивілізації, але познайомили слов'янські світи з найкращим озброєнням тогочасної Європи і пов'язали їх з іншими її куточками. Інтегрувавшись до середовища східних слов'ян, вони допомогли у короткі терміни збудувати нову імперію Русь, значно потужнішу за Хозарію. А Рюрик Скульдунг заснував династію, якій судилося прославити Русь і держави, виниклі після її розпаду. Тому відносимо працю О. Губарева до здобутків новітньої російської історіографії.

*Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України
Львівський національний університет імені Івана Франка*

³⁹ Рожко М. Тустань – давньоруська наскельна твердиня. Київ, 1996. С. 203.

⁴⁰ Даркевич В. П. Восточная торговля Древняя Русь: город, замок, село. Москва, 1985. С. 401.

⁴¹ Юв А. В., Вяргей В. С. Гандлеванамічніє сувязі насельніцтва Заходняго

Палесся IX–XI в.в. *Гістарычна-археалогічны зборнік*. Вып. 1. Мінск, 1993. С. 125–130.

⁴² Войтович Л. “Баварский Географ”: попытки этнолокализации населения Центрально-Восточной Европы в IX веке *Studia Historica Europae Orientalis. Исследования по истории Восточной Европы*. Вып. 9. Минск, 2016. С. 16–51.

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ

**“KRONIKA ROMANOWICZÓW” – ВЕРСІЯ... “ПОКРАЩЕНА”?..
Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów) / Wydali,
wstępem y przypisami opatrzyli D. Dąbrowski, A. Jusupović
przy współpracy I. Jurijewej, A. Majorowa i T. Wiłkuł Pomniki
Dziejowe Polski. Seria II, t. XVI. Kraków; Warszawa, 2017. 710 s**

Літописання княжої доби, звично для найдавнішої літературної традиції, дійшло до нас винятково в пізніших списках, нерідко навіть уже достатньо новішого походження. Тому їх всебічне вивчення задля наближення через ці немало віддалені від історичних протографів копії до давно не існуючої автентичної авторської версії тексту, входження до самої майстерні літописця незмінно належить до важливих завдань науки з достатньо широким потенціалом поки, радше, все ще скромно використаних різноманітних можливостей. Література останніх десятиліть принесла немало прикладів різноманітних за характером та напрямками зусиль, покликаних так чи інакше поглибити існуючі уявлення про літописну культуру старокиївської спадщини та молодше західноукраїнське її відгалуження XIII ст., окремі істотні сторони цього аспекту історично-культурного досвіду загалом.

Одним з постійних об'єктів уваги наукового середовища виявилось немало своєрідне на загальному тлі старокиївського родоводу літописання Галицько-Волинської держави, що знайшло відображення, зокрема, у декількох публікаціях літопису галицько-волинського походження. Найновішим кроком у цьому напрямі стало наукове видання у серії Польської академії наук “Pomniki dziejowe Polski”¹. Сам підготовлений до друку текст супроводжують розлогі коментарі та численні різночитання за поодинокими списками й попереджує обширний вступ з коротким викладом історії кожного з віднайдених досі рукописів, їх вивчення та впровадження до наукового вжитку, а також окремих спеціальних аспектів дослідження. Внаслідок цього публікація наділена комплексом ознак підсумовуючого характеру, її поява виступає важливим етапом відповідного напрямку студій. Як і будь-яке подібне видання, вона, звісно, покликана, найперше, підбити підсумок попередніх зусиль на відповідному напрямі, втім і самих упорядників.

В основу публікації покладено другий за часом створення після знаменитого Іпатіївського – найстаріший український список літопису, визначений як найближча до історичного протографу копія другої половини XVI ст., як

¹ Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów) / Wydali, wstępem y przypisami opatrzyli D. Dąbrowski, A. Jusupović przy współpracy I. Jurijewej, A. Majorowa i T. Wiłkuł Pomniki Dziejowe Polski. Seria II, t. XVI. Kraków; Warszawa, 2017. 710 s. Паралельно

вийшов також польський переклад тексту: Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów) / Tłumaczenie, wstęp i komentarze Dariusz Dąbrowski i Adrian Jusupović. Kraków; Warszawa, 2017. 328 s.

вважається, пов'язаний походженням та побутованням з родиною князів Острозьких². У літературі він знаний, здебільшого, під прізвиськом новішого російського власника як Хлебніковський й видавці послідовно дотримуються саме такого іменування. Окремі моменти історії рукопису в загальних рисах вдається реконструювати на підставі досить численних записів, здебільшого, – випадом здогадуватися – київського походження, на багатьох аркушах, уже сама присутність яких провадить до висновку про певне особливе місце цього списку в українській культурній традиції новіших часів.

Проте, як переконає супровідний коментар, не всі викладені моменти, враховані в запропонованих досі трактуваннях (не тільки давніших авторів, а й самих упорядників), випадало б визнати однаково логічно оправданими та прийнятними. Докладніше опрацювання окремих аспектів вивчення рукопису та його історіографії, а також дотеперішнього осмислення відображеного в ньому й нерідко зафіксованого тільки в ньому комплексу проблем історії Галицько-Волинської держави XIII ст., переконає у назрілій необхідності перегляду немалої кількості давніших поглядів на унікальне джерело до галицько-волинської історії XIII ст. Певну частину цієї роботи зуміли виконати самі видавці при упорядкуванні рукопису до друку. Проте від деяких із запропонованих і їхніх тлумачень варто б також відмовитися як застарілих та не завжди належно вмотивованих.

Серед останніх, зокрема, насамперед повинно йтися про окремі міркування стосовно найдокладніше задокументованого моменту історії рукопису, відзначеного досить численними різномірними нотатками на звороті останнього аркушу. Одна з них здатна вказати, ніби кодекс мав бути переписаний для монастиря. Сам запис зі згадкою про це неоднорідний і не закінчений, уривається на півслові: “написася бысть сия книга повелением/ божи^м до манаст³”. Однак він виглядає не авторським й, радше, сприймається своєрідною пізнішою пробою пера – однією з декількох, збережених на зазначеній сторінці. На таке походження вказує і його розташування без очевидного зв'язку з оригінальним текстом після інших пізніших проб пера та навіть рукопису та вбачати початок поширених у поточній практиці скрипторіїв нотаток про спорядження списку. Тільки наявна згадка про написання книги до монастиря здатна вказати на можливий зв'язок автора аналізованого запису з монастирським середовищем і з цього огляду – вірогідне (тільки вірогідне!) перебування книги на час його появи у якомусь монастирі. Тому твердження, ніби “manuskrypt sporządzony dla niemożliwego do pewnego zidentyfikowania monasteru” (s. XVII) не має за собою переконливих підстав, ґрунтується на недокладному тлумаченні сукупності індивідуальних ознак аналізованого запису, поспішне й по-суті є помилковим. Оскільки написання перших слів немало відрізняється від продовження, може йтися про первісний не закінчений запис, який згодом мав продовжити інший писар⁴.

² The old Rus' Kievan and Galician-Volhynian Chronicles. The Ostroz'kyj (Chlebnikow) and Četvertyn's'kyj (Pogodin) Codices / Vit an Introductions by Omeljan Pritsak *The Garvard Bibliotheqe of Early Ukrainian Literature. Texts*. Vol. 8. Harvard, 1990. P. XXXIV, LIX; Kronika... S. XVII.

³ Борис Клосс наприкінці слова подав ще також літеру “ы”: Клосс Б. М. Предисловие к

изданию 1998 г. *Ипатьевская летопись Полное собрание русских летописей*. Т. 2. Москва, 1998. С. 6. Можливість вивірити написання нотаток на зазначеній сторінці кодексу завдячую професорові Адріанові Юсуповичу (Інститут історії імені Тадеуша Мантейфеля Польської академії наук).

⁴ До виконання запису двома писарями привернув увагу Б. Клосс, проте він твердив

Вписане далі ще іншою рукою у незаповненій частині другого рядка й двох рядках нижче новішого походження своєрідне, немов, продовження цього запису за змістом однозначно стосується історії рукопису, “ест тепе^р его м^а пїа/ вито^ати мароці логофета зе/мли молда^вскої*[”]. У відчитанні видавців текст подано з певними відмінностями, серед яких не бракує помилкових пропозицій: “ест[ь] тепер[ь] его ми[лости] п[а]на/ Витолта Мароці Логофета земли мол[ь]дав[ь]ской”. Третій, ще іншою рукою повідомляє: “Вито^ата локофет земли мо^ада^вско^а сию книгу ўкра^а бы^а у ѿца намѣчника у Стецкого на Мекро^вникъ”. У версії видавців він виглядає так: “Вито^ата локофет земли мо^ада^вско^а сию книгу ўкра^а бы^а у ѿт[ь]ца наместника у Стецкого на ме[сте] Кросникъ” (s. XVII)⁵. Прийняте при цьому тлумачення Б. Клосса⁶, нібито йдеться про “ojca Stec’kiego, namiestnika Krosnikъ” (s. XVII) – очевидне непорозуміння. Логічно незрозуміле відчитання “namiestnika Krosnikъ”⁷ вказує на явну помилку в інтерпретації обох слів, а в оригіналі кінець запису виразно читається як “на Мекро^вникъ”. Відгадати його значення не вдається. Так само зі словосполучення “у ѿца намѣчника у Стецкого” ніяк не виводиться його трактування як “ojca Stec’kiego” (не кажучи про зайве, відповідно до оригіналу, пом’якшення у гаданому “прізвищі”). Щодо історії самої книги, то насправді запис фіксує викрадення книги від “ѿт[ь]ца наместника у Стецкого”, тобто, як випало свого часу вказати авторові цих рядків (усно), – намісника церковної округи з центром у місті Устя, яке належить ідентифікувати з містом Устя (Устя-Зелене) Монастирського р-ну Тернопільської обл.⁸ Правда, не дивлячись на цілком виразну вимову джерела, Ігор Мицько, який використав зазначену пропозицію у своїй публікації, чомусь побачив у наведеному звороті не відкликання до намісника певної церковної адміністративно-територіальної одиниці, а... особи з прізвищем “Устецький”⁹ (що, як бачимо, фігурує і даному виданні, хоча самої статті видавці не знали). Не дивлячись на це, далі він, все-таки, визнав присутність у наведеній фразі відсилання до... конкретного населеного пункту, ототожнивши його з місцевістю Устя Борщівського р-ну Тернопільської обл.¹⁰ Однак, за станом на XVIII ст., воно виступає селом, належним до намісництва у місті Скала (Скала-Подільська), тоді як Устя (Устя-Зелене) справді виявляється центром

про п’ять слів однієї руки й продовження іншої: *Клосс Б. М. Предисловие... С. Г.* Однак написання п’ятого слова вільніше й помітно відрізняється від виразно чіткішого накреслення літер чотирьох попередніх.

* Відчитання останньої значно вибляклої літери непевне.

⁵ У Б. Клосса в обох випадках – сучасна реконструкція тексту: *Клосс Б. М. Предисловие... С. Г.*

⁶ “У отца наместника Устецького на месте Кросникъ”: *Клосс Б. М. Предисловие... С. Г.*

⁷ Тому нічого дивного, що такої “місцевості” не вдалося ідентифікувати (s. XVII, przur. 43).

⁸ У літературі таку інтерпретацію з відкликанням до автора подав: *Мицько І.* Староукраїнські київські і галицько-волинські літописи: Острозький список (Хлебніковський) і список Четвертинських (Погодін-

ський) // Гарвардська бібліотека давнього українського письменства. – Корпус текстів. – Гарвард, 1990. – Т. 8 – LXXXIX+761 с. *Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ у Львові (лютий 1992 – жовтень 1993 р.).* Львів, 1994. С. 109.

⁹ Здогад Омеляна Прицака, нібито запис здатний стосуватися Івана Стецького, одного з авторів віршів на похорон гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного (The old Rus’/Kievan and Galician-Volhynian Chronicles. P. XXXIV–XXXV, LX), неприйнятний не тільки через безпідставне тлумачення поданої в аналізованому записі назви намісництва... прізвищем самого намісника. Згаданий декламатор і тоді київський спудей, звісно, ніяк не міг бути ще за якийсь час до того намісником в Усті.

¹⁰ *Мицько І.* Староукраїнські київські і галицько-волинські літописи... С. 109.

окремого намісництва¹¹. Очевидно, такий стан зберігає давнішу практику й немає ніяких підстав визнавати зазначене село борщівської околиці на початку XVII ст. центром окремої церковно-адміністративної округи.

Явним непорозумінням, натомість, є запропонована ідентифікація згаданої місцевості. Автор відповідної частини передмови навів думку О. Прицака, згідно з якою “było to Krasne w woj. Braclawskim, kupione w 1596 r. przez Ostrogskich” (s. XVII, przyp. 43). У продовженні вміщено відкликання до Б. Клосса, “twierdzącego, że chodzi nie o osobę noszącą nazwisko Stecki, lecz o namiestnika usteckiego, a więc miejscowości Uście (później Hubarów), nadanej w 1599 r. Konstantemu Mohyle” (Ibidem). Проте Б. Клосс, як виявляється, не докладав зусиль до ідентифікації місцевості. Насправді ця пропозиція належить автору відповідної частини передмови, на думку якого повинно йтися про місцевість у давньому Брацлавському воєводстві, ототожену з пізнішим селом Губарів (Ibidem). Однак такий висновок найочевидніше ґрунтується винятково на одинокій залученій згадці про “надання” місцевості синові молдовського господаря Костянтинові Могили, яке вчинив Ян Мелецький у 1599 р.¹² Тому наведені здогади випадає визнати заснованими на поверхово підібраних аргументах (пор. вище), а приписання Б. Клоссу поданої ідентифікації місцевості, чого він сам не пропонував, – явним непорозумінням.

Видаються так само помилково інтерпретованими окремі пояснення і до певних записів на полях рукопису. Зокрема, зовсім неаргументованою виглядає пропозиція, ніби нотатку “NB Sylueste[r] Kossow” належить сприймати автографом знаного київського митрополита – наступника митрополита Петра (Могили) (s. XV): немов на такий спосіб він мав віднотувати самого себе. Б. Клосс вбачав тут автограф Петра (Могили)¹³. Однак зміст запису ніяк не здатен підтримати можливості віднаходити в ньому руку митрополита Сильвестра й, вслід за коментатором (s. XVIII), добачати в записі переконливий доказ знайомства знаного київського церковного письменника з рукописом. Насправді за змістом тут логічно би прийняти не автограф, а відкликання одного з читачів до викладу С. Косова – його “Патерикону”¹⁴. Таке трактування дає підстави для уточнення часу виникнення усієї групи записів. У передмові на підставі знаних фактів біографії митрополита їх появу віднесено до 1632–1657 рр.: “Nawet jeśli nie są to osobiste zapisy Kossowa, powstały bezapelacyjnie w jego kręgu, a więc w Kijowie pomiędzy 1632 a 1657 r.” (s. XV). Однак очевидне відкликання до “Патерикону” показує цю пропозицію невмотивованою, водночас також принагідно уточнюючи довшню часову межу на час після 1637 р. Відносити нотатки до, власне, “kręgu” митрополита Сильвестра, звісно, теж немає ніяких підстав. А прийняття версії про автограф митрополита Петра дає нагоду й далі коригувати можливий час, звузивши його до 1637–1646 рр.

Видається так само позначеним безперечним зміщенням акцентів висновок, ніби “jeszcze w końcu l. 20. XVIII w. rękopis najpewniej pozostawał na terenie Rzeczypospolitej lub w Kijowie, a w każdym razie u kogoś związanego z polską kulturą barokową” (s. XVIII). Очевидно, засвідчене нотатками на полях

1892. S. 831.

¹¹ Сковчиляс І. Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII століть: організаційна структура та правовий статус. Львів, 2010. С. 47, 72, 113, 148, 225, 272.

¹² Słownik Geograficzny. T. 12. Warszawa,

¹³ Клосс Б. М. Предисловие... С. Н.

¹⁴ Kossow S. Paterikon... Kijow, 1635 (Записко Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. Кн. перша: 1574–1700. Львів, 1981. № 250).

перебування перед серединою XVII ст. у київському церковному середовищі мало б пропонувати основу для висновку про збереження рукопису там же й надалі. Принаймні, немає ніяких логічних підстав закладати знаходження його десь “na terenie Rzeczypospolitej” (і навіть, нібито, вірогідніше, ніж у Києві!), оскільки для такого умовиводу збережені нотатки не подають жодних аргументів. Добачати доказом прийнятої версії його переховування “u kogoś¹⁵ związanego z polską kulturą barokową” так само не випадало б, оскільки обізнаність із хронікою Мацея Стрийковського – єдиною реальною мотивацією для такого висновку – в тодішніх українських інтелектуальних колах була всезагальною. Тому незаперечний сам по собі відзначений зв’язок автора частини записів із відсиланням до знаного польського хроніста “z polską kulturą barokową” насправді не наділений тим сенсом, який йому – не без завідомої поспішності та патріотичної надмірності – схильний приписати коментатор. Насправді пов’язаність тут здатна виявитися на зовсім іншому, не передбаченому в аналізованому поясненні рівні, матеріалізуючись, як усе підказує, через не ідентифікованого (принципову можливість для цього автограф здатний забезпечити) представника тогочасного київського інтелектуального середовища, чи – за версією Б. Клосса – митрополита Петра (Могили).

До наведених відомостей щодо молодшого списку літопису, що його 1651 р. переписав монах Марко Бундур, так само вкралося декілька некоректних зауважень. Насамперед, у наведеному тексті запису переписувача – ченця і послушника “монастыра св[я]того Николи Пустинника” (s. XXII, рзур. 63) відчитання останнього слова завідомо помилкове, оскільки насправді повинно йтися про знаний київський Микільський Пустинний монастир. Щодо “святого Николи Пустинника (sic!)” тлумачення утворює явний нонсенс: монастир засновано, звісно ж, на честь святого Миколи Мірлікійського. Так само некоректно відзначено роки ігуменства в монастирі Ісаї Трофимовича Козловського (1633–1651), з благословення якого зроблено список, фактором, здатним, нібито, окреслити “termin rozproszczenia pras nad kopijowaniem źródła” (s. XXIII, рзур. 67). Не випадало б дискутувати, що переписування 245 аркушів книги ніяк не могло зайняти майже три десятиліття й праця над нею повинна була розпочатися значно ближче до вказаної дати завершення 17 травня 1651 р. Вартує відзначення не

¹⁵ Погляд про певну конкретну особу як власника рукопису на той час ні на чому не заснований. Навпаки, не так давно до наукового обігу впроваджено вимовне джерельне свідчення, яке вказує на розбудований звичай випозичення книг для приватних осіб у Богоявленському братстві – такі відомості зберіг заповіт (1646) знаного представника київського могилянського інтелектуального середовища, вінницького ігумена Афанасія (Кальнофойського): *Aleksandrovyč V. The Will and Testament of Afanasij Kal’nofojs’kyj Harvard Ukrainian Studies. Vol. XV, N. 3/4. December 1991. P. 420* (репродукція оригіналу), 423 (передрук). Безперечно, відповідна практика мусила існувати і в тодішніх київських монастирях як ширший вияв зафіксованої в одинокому віднайденому досі свідченні традиції. Зрештою, до подібної практики здат-

не відсилати й спорядження списків літопису князів Четвертинських у Животові 1621 р. та Марка Бундура (закінчений 1651 р.) у київському Микільському Пустинному монастирі (s. XXIII, XXVI). Важливий приклад поширення випозичання книг у тодішньому монастирському середовищі (цього разу латинському) зберегло листування брацлавського (наприкінці життя – київського) воеводи, князя Олександра Заславського з приводу привезення для нього з францисканського монастиря в Межирічі Острозькому добромильського видання “Хроніки” Яна Длугоша, причому з листування видно, що князь мав книгу на такий спосіб уже раніше: *Александрович В. Мистецькі клопоти князя Олександра Заславського Український археографічний щорічник. Нова серія. Вип. 15. Київ, 2010. С. 212.*

зауважене при цьому закінчення рукопису вже після смерті ігумена, який помер 15 березня, до чого запис, однак, не відкликався. І найважливіше: цей факт усе ще не сприйнято у його значенні унікального такої вимови конкретного прикладу побутування літописів княжої доби у київському монастирському середовищі першої половини XVII ст., тогочасному Києві загалом.

Виконання копії для київського монастиря спроможне підказати також важливий висновок про не зауважену досі істотну обставину поширення літописної традиції у тогочасному київському культурному осередку. При цьому не зайве пригадати вже достатньо давно оприлюднене, проте все ще досить скромно відоме укладення у тодішньому Києві скороченого викладу Літопису Нестора, призначеного “для навчання дітей аби знали історію свого народу”: так невідомий нині рукопис одинокий раз серед опрацьованих дотепер джерел зафіксовано серед книг, відзначених у заповіді Афанасія (Кальнофойського)¹⁶. Вірогідні можливі зв'язки з монастирським середовищем на певному етапі побутування найдавнішого українського списку князів Острозьких здатні підказати ширший зміст відповідної тенденції. Аргументом на користь поширення літописів у монастирському середовищі здатний сприйматися також уже давніше виявлений, проте досі все ще майже невідомий західноукраїнський фрагмент – один аркуш редакції Іпатіївського списку, збережений на оправі рукопису з бібліотеки Угорницького монастиря¹⁷ – не зауважене дотепер у його винятковому значенні унікальне свідчення українського походження – чи, принаймні, побутування – редакції, званої за списком Іпатіївського монастиря у Костромі. Зібрані факти окреслюють монастирі – не тільки київські, а й, поряд з ними, також провінційні – важливими осередками збереження української літописної спадщини княжої доби. Географія наведених джерельних свідчень послідовно відсилає не до регіонального, а загальноукраїнського виміру самого явища.

Потребують коригування також окремі моменти запропонованого розгляду історичної назви комплексу обох київських разом із західноукраїнським літописом, у складі якого і вцілів текст галицько-волинського літописання. Іпатіївський кодекс має перед початком заголовка “Лѣт[о]писец[ъ] Рускии”¹⁸. Публікований список на відповідному місці розпочинає дещо інакше записаний, проте аналогічний заголовок: “Лѣтописец[ъ] Рускыи”¹⁹. Очевидною помилкою, натомість, виявляється твердження, ніби “odwołano się do ‘latopisu ruskiego’ так само в документі 1415 р., званому як “Окружна грамота великого литовського князя Александра-Вітовта про відділення Київської митрополії від Московської і поставлення в сан київського митрополита Григорія Цамблака” (s. XLII). У ній пригадано поставлення митрополита собором єпископів – знаний прецедент з вибором Кліма Смолятича (1147) й при цьому зазначено: “а то нашли есмо, написано стоит въ лѣтописцѣхъ Русскихъ, въ Кіевскомъ и въ Володимирскомъ, и въ иныхъ”²⁰. Коментар виділив словосполучення “въ лѣтописцѣхъ Русскихъ” як, нібито, ідентичне наведеному заголовкові обох літописних кодексів. Проте таке

¹⁶ “Etitomi chronologiae S[ancti] Patris nostri Nestoris pro recompositione Pueris danda ut sciat Gentis suae acta”: *Aleksandrovyc̄ V. The Will...* P. 420 (репродукція оригіналу), 423 (передрук).

¹⁷ *Книш Я.* Фрагменти невідомого списку Іпатіївського літопису *Історичні та культурологічні студії*. Вип. 3: Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня на-

родження Данила Галицького. Львів, 2001. С. 86–105.

¹⁸ Іпатъевская летопись. Стб. 2.

¹⁹ Факсиміле див.: *The old Rus'Kievan and Galician-Volhynian Cronicles*. P. 4.

²⁰ Акты относящиеся къ исторіи Западной Россіи, собранные и изданные Археологическою комиссією. Т. 1. Санктпетербург, 1846. С. 36.

трактування очевидно помилкове навіть з самого граматичного огляду – через залучену множини, а не однину як на початку обох зазначених списків літопису.

У відповідному місці грамоти насправді – поза всяким сумнівом – вміщено, найперше, відкликання до руських літописів загалом як джерела залучених відомостей. А далі подано уточнення щодо двох з них – випадало би здогадуватися, важливіших – за “власними” назвами: “Київський” та “Володимирський” й у завершенні фрази тільки загально згадано про звернення за зазначеної нагоди ще й до якихось інших – нині, проте, не відомих*. Під першим з наведених випадає розуміти київське літописання – “Повість временних літ” разом з її продовженням у “Київському літописі”, що здатне доводити їх функціонування за умов того часу на київському ґрунті окремим кодексом – без звичного для доступних нині списків молодшого галицько-волинського продовження. Серед зафіксованих досі копій літопису відсилання до рукопису саме такого складу, очевидно, випадало би вбачати в спискові Повісті временних літ, збереженому у Радивилівському літописі. У цьому зіставленні, видається, приховане не зауважене досі важливе свідчення побутування старокиївської літописної традиції не лише за часів зрілого Середньовіччя, а й уже за умов Нової доби. Водночас це також ще один рідкісний конкретний переказ до маловідомого поширення найдавнішого київського літописання.

“Володимирський”, натомість, повинен пропонувати Холмський літопис короля Данила Романовича у його володимирській редакції разом з укладеним тоді ж молодшим володимирським доповненням часів князя Володимира Васильковича²¹ та закінченням з викладом подій часу князя Мстислава Даниловича. Попри лаконічну вимову самої грамоти 1415 р., стверджена наявність у залученому тоді “Володимирському” літописі інформації стосовно обрання митрополита Кліма однозначно вказує на наявність у так названому рукописі перед, власне, володимирським київського літописання. Це доводить не тільки обізнаність із західноукраїнською літописною традицією у Києві на початку XV ст. Водночас нотатка є ще й доказом перебування у розпорядженні тогочасної київської інтелектуальної еліти певного списку літопису описаного складу – з київським літописанням разом із молодшим продовженням володимирського походження та його функціонування, власне, як володимирського літописання. Тобто, у зацитованій грамоті, чого не зауважила дотеперішня історіографія, правдоподібно, одинокий раз серед опрацьованих досі джерел не тільки вказано на побутування у Києві на початку XV ст. західноукраїнського літописання в єдиному кодексі разом з давнішим київським. Водночас так само одинокий раз зафіксовано його коли не автентичну назву, то, принаймні, ту, з якою він був на той час знаний, під якою функціонував на початок XV ст. Й, напевно – винятково в київському середовищі. Отже, повинно йтися про втрачене в доступних нині значно пізніших (за винятком одинокої старшої – Іпатіївської) копіях вірогідне власне історичне іменування такого кодексу. Видавці, знаючи само наведене джерельне свідчення, не звернули уваги на цю важливу обставину (s. XLIV–XLVI) й не використали її**. Внаслідок цього вони

* Стосовно них на підставі викладу грамоти можна лише ствердити наявність у їх складі київського літописання XII ст. з відомостями про обрання митрополита Кліма.

²¹ Про літопис та його володимирське редагування див., зокрема: *Генсьорський А.*

Галицько-волинський літопис (процес складання, редакції і редактори. Київ, 1958.

** У давнішій літературі відкликання до відповідного переказу грамоти 1415 р., наскільки відомо, не зафіксовані.

також залишилися при “загальноприйнятій” досі значно новішій і через те – позаісторичній назві, “випадково” впровадженій до літератури щойно 1861 р.²² й надалі поступово утвердженій загально визнаною. Від себе додано як можливу версію так само завідомо позаісторичного походження паралельне іменування “Хроніка Романовичів”. Загалом, воно виглядає, нібито, слухним, проте, все ж, позначене двома очевидними недоліками, спроможними звести нанівець його, нібито, прийнятність. По-перше, це безперечний і виразний неологізм, по-друге, йдеться про явно некоректне іменуванням хронікою замість автентичного історичного для традиції й, з огляду на це, – єдино прийнятного під усіма можливими міркуваннями окреслення “літопис”.

Окрім відзначених пропозицій можливих виправлень щодо вступу, чимало застережень набралось також стосовно значної кількості коментарів, доданих до окремих повідомлень самого тексту літопису. Їх готував Даріуш Домбровскі, значну частину запропонованих поглядів якого щодо відповідного кола проблем уже давніше запропонувано в численних статтях, а також декількох монографіях, зокрема двох немало заснованих, власне, на викладі літописного оповідання, його аналізі та коментуванні книгах біографії короля Данила Романовича, до яких, однак, накопичилося немало різнорідних критичних зауважень, втім і принципового характеру²³. Додані коментарі, здебільшого, повторюють, почасти також розвиваючи, уже раніше наведені розмірковування з того чи іншого приводу. Серед них не бракує й віддавна дискусійних питань, або ж із давньою традицією трактування у літературі, як виявляється при новішому докладнішому аналізі, не завжди, однак, належно обумовленою й слушною²⁴. Віднаходяться поміж ними й такі, помилковість яких уже була нагода відзначити, проте коментатор не вважав за потрібне врахувати існуючу критику його давніше висловлених пропозицій, залишаючись і надалі при них (конкретні сюжети див. далі).

Такі моменти супроводять публікацію майже від самого початку. Один з показових прикладів застосованого уже неодноразово показаного при різних нагодах притаманного багатьом позиціям новішої літератури “легкого” переінакшення вимови літопису пропонує коментар до унікального переказу про зустріч вдови князя Романа Мстиславовича з угорським королем Ендре II у Сяноку 1205 р. Само джерело не подає ні дати, ні обставин, ані досягнутих при цьому домовленостей. Натомість коментар за одним з існуючих суто літературного

²² Костомаров Н. И. Лекції по русской истории. Ч. 1: Источники русской истории. Санктпетербург, 1861. С. 47–51.

²³ Див.: Александрович В. “Щастя” короля Данила Романовича [реп. на кн.:] Dąbrowski D. Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna (Monografie Pracowni Badań nad Dziejami Rusi Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy. – Т. 1). – Kraków: Avalon, 2012. – 538 s. *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 9: Король Данило Романович 1264–2014 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2015. С. 309–350; *Його ж. “Dlaczego nie spróbować szaleństwa”: король Данило Романович як opunktowana “istota biologiczna”?* [реп. на кн.:] Dąbrowski D. Król Rusi Daniel Romanowicz. O ruskiej rodzinie

książęcej, społeczeństwie i kulturze w XIII w. (Monografie Pracowni Badań nad Dziejami Rusi Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy. – Т. 4). – Kraków, 2016. – 412 s., іл. *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 11: Княжий Львів 1256–2016 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2017. С. 157–195. В останній із зазначених монографій автор не виказав потреби реагувати на давніше висловлені численні критичні зауваження до його аналогічного попереднього тексту, яких не міг не знати.

²⁴ Найновіший приклад такого цілковитого переосмислення добре відомої й неодноразово пригаданої у літературі ситуації див.: Александрович В. “Угорське підданство” короля Данила Романовича (див. у цьому вип., с. 133–190).

походження поглядів стверджує про зустріч “влітку” зазначеного року, вбачає її метою “militarne wsparcie w potrzebie” (s. 8, przym. 28), а одразу ж у наступному тлумаченні власною персоною з’являється навіть “dowódca wurowu” (s. 8, przym. 29). При цьому мається на увазі головний представник згаданої у літописному викладі угорської “засади” в Галичі, завдяки присутності якої “не смѣша Галичанѣ ничто же сътворити бѣ бо инѣх[ѣ] много угорѣ” (s. 9). Заміна оригінальної “засади” літописної розповіді на “виправу” вельми показова, проте, як видно, коментатор не схильний перейматися подібними “тонкощами”, а, безперечно, сягав до надійно засвоєного “ширшого знання”, де фігурує “угорський збройний похід на Галич” після смерті князя Романа Мстиславовича. Такий “похід” свого часу – як є усі підстави врешті визнати – видумав Людвік Дроба²⁵. Відтоді як сам цей настільки благородного походження “факт”, так і різні інші враження від нього та того ж родоводу доповнення на різні лади незмінно перекочуються літературою²⁶, хоча ще Михайло Грушевський вказав на відсутність у літописі підстав для побудови польського попередника²⁷. Правда, досі пропонувані візії “dowódca wurowu” завжди називали самого Ендре II, тут її статус однозначно понижено... З цього огляду наведена пропозиція здатна виразно “вдосконалити” ситуацію – на той же, врешті, знаний з його безвідомності спосіб “від самого себе”, збагачуючи і без того немало розбудований, особливо в публікаціях останніх десятиліть, відповідний напрям зусиль²⁸. Трактатування ситуації навколо сяноцької зустрічі та галицької угорської “засади” – характерний приклад нерідко практикованого в аналізованих нотатках надто довільного оперування фактами й нічим не обмеженого додумування за прийнятої необхідності потрібних відповідно до власного уподобання.

Наполягання, ніби, як буквально стверджено в літописі, князя Данила Романовича до Угорщини мав вислати краківський князь Лешек Бяли (s. 14, przym. 54) в очах польського автора не позбавлене очевидного виставлення юного володаря Галицько-Волинської держави свого роду маріонеткою краківського правителя. Однак такий погляд ніяк не відповідає наявному наборові прямих і опосередкованих свідчень про активні контакти овдовілої княжчої родини з угорським двором²⁹, енергійну позицію княгині-матері та водночас спотворює справжнє відображення в літописному оповіданні ставлення угорського короля, як і, зрештою, так само – краківського князя до юного галицько-волинського володаря³⁰.

Неодноразово відзначене в критичних зауваженнях до опублікованої біографії короля Данила Романовича переінакшення фактів на свій лад показує також виразно скромніший приклад з наведеною посвятою собору у Володимирі як Вознесіння (польськ.: Wniebowstąpienie) Богородиці (s. 17, przym. 61), безпідставно перенесеною з латинської традиції. Насправді собор освячений як Успенський, а Вознесіння Богородиці не фігурує у старокіївському церковному контексті й за давніх часів притаманне винятково латинській практиці³¹.

²⁵ Droba L. Stosunki Leszka Białego z Rusią i Węgrami Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń Wydziału Historyczno-Filozoficznego Akademii Umiejętności. T. 13. Kraków, 1881. S. 378.

²⁶ Докладніше див.: Александрович В. “Угорське підданство”... с. 160–171.

²⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 3: До року 1340. Львів, 1905. С. 18, приміт. 1 (“але з оповідання літописи сього не виходить”).

²⁸ Див.: Александрович В. “Угорське підданство”... с. 162–164, 169, 170, 172.

²⁹ До цієї обставини увагу привернуто: Александрович В. “Угорське підданство”... с. 182–183.

³⁰ Докладніше див.: Александрович В. “Угорське підданство”... с. 178.

³¹ Див.: Janocha M., ks. Ukrainskie i białoruskie ikony świąteczne w dawnej Rzeczypospolitej. Problem kanonu. Warszawa, 2001. S. 423.

Проте далі так само “Вознесенським” аналогічно виявляється ще також Успенський собор у Галичі (s. 39, przur. 134).

Ніби природна для польських авторів полоновразливість наказує навіть щодо буських боярах, названих у літописному викладі “Станіславич Іванко і брат його Збислав”, вбачати “polskie pochodzenie” при розумінні, все ж, того, що “jest to niemożliwe do zweryfikowania przypuszczenie”. Причому, його пригадано аж двічі – як у ствердженні, так і запереченні (s. 44, przur. 144, 145). Проблема потребує окремого вивчення, але видається як очевидним, так і безперечним побутування в Україні за княжої доби певного набору імен³² давнішого спільного слов'янського походження, надалі не закріплених серед активного національного ономастичного репертуару, проте вони збереглися й утрималися в інших народів історичної слов'янської спільноти. З цього огляду версія про польське походження у даному конкретному випадку здатна сприйматися належно не опрацьованою й поверхово-передчасною.

До дискусійних моментів належать також окремі трактування відомостей щодо володимирського єпископа Асафа (s. 88, przur. 290). Розходження у поглядах стосовно його особи немало зумовлюють відмінності інформації різних списків літопису. Коли в старішому Іпатіївському після переліку володимирських єпископів за часів Данила і Василька Романовичів записано: “бѣ бо преже того пискоупъ . Асафъ . Воугровьскыи . иже скочи на столъ митрофоличъ . и за то свѣржень быѣ стола своего и переведена быѣ пискоупъа во Холмъ”³³, то молодший князь Острозьких з відповідного приводу подає: “Бѣ бо преже того бискоупъ Асафъ въ Оугров[ъ]скоу, иже стѣпи на стол[ъ] митрофолии и за то свѣржень быс[тъ] съ стола своего и приведен[ъ] быс[тъ] на бископ[ъ]ю в Холмъ”³⁴. Безперечно, немає підстав добачати, як це, прихилившись до нічим не обумовлених здогадів окремих попередників, прийняв коментатор, існування водночас з ним у володимирському середовищі й іншого владика з тим самим ім'ям³⁵ (s. 86, przur. 282; пор.: s. 88, przur. 290). Уважніший аналіз самого запису переконує, що йдеться про Асафа як першого володимирського владика періоду княжіння Данила і Василька Романовичів і – відповідно – єдиного на тамтешній кафедрі, яка нещодавно була нагода повернути увагу, щонайменше, для періоду від другої половини 1210 до кінця 1220-х років³⁶. Тому, очевидно, належалося би визнати автентичною давнішу Іпатіївську версію, згідно з якою Асаф, переведений з Володимира до Угровська³⁷, за не зафіксованих у

³² Підтвердженням такого висновку на прикладі Станіслава можуть бути як один з синів святого Володимира Великого, князь смоленський (988), так і Станіслав Тудкович Добрий, воевода київського князя Ярополка Володимировича (1136), та володимирський боярин Данила Романовича Станіслав Микulich (1229), див.: Іпатъевская летопись. Стб. 105, 298, 756. Першого з них зафіксовано також: Лаврентъевская летопись ПСРЛ. Москва, 1997. Стб. 121. Інший приклад пропонує відзначений у Київському літописі під 1152 та 1158 рр. перемишльський боярин Ізбигнів Івачевич: Іпатъевская летопись. Стб. 449, 497.

³³ Іпатъевская летопись. Стб. 740.

³⁴ The old Rus' Kievan and Galician-Volhyni-

an Cronicles. P. 317; Kronika... S. 88–89.

³⁵ Александрович В. Холмський єпархіальний осередок часів короля Данила Романовича: міф як міфотворчість *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 12 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2018. С. 79.

³⁶ Там само. С. 84–85.

³⁷ Олексій Толочко не так давно повернув увагу до традиційної канонічної заборони переходу владик на іншу кафедру: Толочко А. Основание Холмской епископии *Palaeoslavica*. Vol. 25, No 1. Cambridge, MA, 2017. P. 267. Однак приклад як самого Асафа, так і перед ним перенесеного до Перемишля новгородського архієпископа Антонія здатні переконати, що така заборона за їх часів не діяла, або, принаймні, з якихось

тексті джерела конкретних обставин зробив самовільну спробу посісти митрополічий престіл, за що усунутий з владицтва взагалі, втратив сан, а єпархію з Угровська далі переведено до Холму³⁸. Звідсіля завідомо помилковим є намагання трактувати саме Асафа першим холмським єпископом (s. 88, przym. 290).

Уже була нагода привернути увагу до повтореного в коментарі помилкового тлумачення відкликання Данила Романовича до "писання" при викладі епізоду походу в околиці Шумська 1233 р. (s. 171–172) як свідчення, нібито, вміння читати: насправді наведена в тексті фраза однозначно відсилає до Святого Письма³⁹. Нерозуміння такого її сенсу як видає перебування коментатора поза відповідним культурним колом, так і засвідчує очевидну недостатність проникнення до властивого контексту традиції.

У коментарі до опису згаданого чуда, що його "сотворили" Бог, святий Іоан і святий Микола при нападі військ Куремси на Луцьк (під 1259 р.), не заглиблюючись, повторено завідомо помилкове трактування Леоніда Махновця, який ідентифікував згаданого тут святого Іоана зі святим Іоаном Златоустом⁴⁰ (s. 394). Насправді, безперечно, повинно йтися про святого Іоана Богослова, патрона луцького собору. Коментатор ствердив таку посвяту з відкликанням до публікації (С. Терський, *Лучеськ X–XV ст., passim*), йому, судячи з наведеного опису, не відомої (s. 394, przym. 1043), проте уже в наступному поясненні, усе ж, вдався до зазначеного міркування попередника стосовно святого Іоана Златоуста. При цьому ще й помилково стверджено, нібито луцький собор освячено в ім'я... святого Миколая. Принаймні саме так випадало би розуміти (не зовсім виразне за формулюванням) висловлювання стосовно співвіднесення чуда з днями пам'яті обох святих: "Pogląd ten – przynajmniej w wypadku drugiego z wymienionych świętych (святого Миколая – В. А.) – prezentuje się całkiem wiarygodnie, bowiem nie można zapomnieć o roli wezwania soboru łuckiego (sic!)" (s. 394, przym. 1044). Насправді ж повинно йтися про покровителя не собору, а... знаного Жидичинського монастиря в околицях Луцька, засвідченого в літописному оповіданні (під 1227 р.), коли "еха Даниль вь Жидичинь кланатся и молитися . стмоу Николь" (s. 120). Оскільки текст пропонує відкликання до шанованих святих, співвіднесення чуда з днями пам'яті не видається переконливим: радше, це звичайний вияв їх пошанування на місцевому ґрунті як покровителів міста*. Такий висновок підтверджує й відзначення пам'яті святого Іоана Богослова в церковному календарі 8 травня, 30 червня і 28 вересня, принципово заперечуючи засновані на помилковому співвіднесенні зі святим Іоаном Златоустом (пам'ять 13 листопада) прийняті підстави датування нападу на Луцьк кінцем року. Отже, аналізоване відкликання до обох святих – доводиться визнати – не варто сприймати аргументом датування.

Переміщення акцентів, наслідком якого виявляється цілковите спотворення не тільки літописного викладу, застосовано також у розмірковуваннях до розповіді (під 1243 р.) про набіг посланого за розпорядженням Батия

міркувань у цих конкретних випадках нею знехтувано: *Александрович В.* Холмський єпархіальний осередок... С. 91–92.

³⁸ *Александрович В.* Холмський єпархіальний осередок... С. 87–88.

³⁹ *Його ж.* "Dlaczego nie spróbować szaleństwa"... С. 179.

⁴⁰ Літопис Руський. За Іпатським списком

переклав Л. Махновець. Київ, 1989. С. 418, приміт. 3.

* У коментарі підлуцький монастир відзначено, проте в аналізованій ситуації цього важливого свідчення місцевого шанування святого Миколая не пригадано, що й породило розглянуте непорозуміння.

певного підрозділу монголів, коли вони поверталися з Угорщини: “воеваша до Володавы . и по взерамъ много зла створше” (s. 258). Коментар, всупереч джерелу, твердить... “o wojowaniu “do jezior” (s. 258, przym. 706), ніби об’єднуючи обидві географічні координати. Уже була нагода привернути увагу до того, що окреслення “до Володавы” здатне вказати на розгортання акції винятково на правому березі Бугу, тобто наїзники взагалі не мали переправитися через ріку й тому, зокрема, не могли спустошити “Pojezierze Łęczycko-Włodawskie” (у складі чотирьох озер загальною площею менше 250 га), як твердить коментар (s. 258, przym. 706). Насправді під їх увагу мали тоді потрапити, випадає гадати, поселення при Шацьких озерах (тільки найбільше з них – Світязь – має площу 25,2 км²) на території нинішньої Волинської обл. й, найправдоподібніше, саме там вони “много зла створше”. Не випадково, мабуть, окрім лаконічного запису про “затворення”, Холм у цьому сюжеті більше не згадано, а Данило Романович, як стверджено, від’їхав до брата до Володимира. Отже, навколо самого міста тоді, правдоподібно, не повинно було відбутися нічого гідного уваги.

І вже зовсім безпідставною є введена від такого тлумачення й повторена версія про підпорядкування Волині монголам щойно, нібито, власне тоді, 1242 р. (s. 287, przym. 765). Така позиція – явне непорозуміння, оскільки стверджено, немовби похід Батія 1240–1241 р. з його знаними катастрофічними наслідками (s. 232–233, 239–240) не здатний був мати для Волині ніяких результатів, щобільше, як побачимо далі, він взагалі навіть... не визнається. Натомість переконано просувається погляд, нібито до “підпорядкування” належалося дійти щойно при нападі через два роки після цього згаданого обмеженого монгольського контингенту, який, за однозначної вимови твердженням літопису, мав зосередитися на спустошенні “по взерамъ”⁴¹. Принаймні, ніяких інших слідів їх “активності” укладач цієї частини джерела не вважав за необхідне зберегти. Складається враження, ніби нападникам із якихось міркувань, справді, мало залежати, власне, на озерах. Чи не здатні були притягнути їх увагу можливі нагромаджені тут запаси риби? Принаймні, іншого вірогідного пояснення актуально ніщо не підкаже. Коментарю й автору наведеної версії – Д. Домбровському⁴² не випало нагоди задуматися, як зазначене – найочевидніше – зовсім епізодичне на ширшому історичному тлі спустошення нічим особливим не примітного сільського регіону (принаймні ні про що інше при цьому не йдеться) повинно було мати приписані такій “господарській рутині” настільки істотні наслідки для держави загалом... Не визнати в цьому чергового яскравого вияву заслуги з перекраювання історії на власний лад не випадало б.

Далі як би на продовження розглянутої визнаної помилковою версії у коментарі про другий на терені Холму літописний “градъ иныи” на продовження наведеного цілком довільного, як випало показати, трактування стверджено навіть: “musiał być już gotowy przed najazdem Batu-chana, a więc najpóźniej ok. poł. 1242, gdyż oparł się atakowi mongolskiemu. Podejrzewamy, że do oblężenia Chełma doszło dopiero w czasie powrotu najeźdców z Węgier” (s. 396, przym. 1049). Однак, чи монгольський підрозділ, що його Батий мав послати, нібито, в напрямку Холму при поверненні з Угорщини, як йшлося вище, справді дійшов до міста? Літопис цього не засвідчив: конкретним географічним орієнтиром при цьому подано набагато скромнішу тоді Володаву – регіон до неї, а саму активність окреслено як зосереджену ще далі від Холму – “по взерамъ” на півночі

⁴¹ Александрович В. “Щастя”... С. 335.

⁴² Dąbrowski D. Daniel Romanowicz... S. 241.

нинішньої Волинської обл. (див. вище). Отже, на тлі гідного відношення зазначеного спустошення, навколо Холму, тоді, як уже стверджено, не мало відбуватися нічого важливішого у зіставленні із зусиллями нападників “по зєрамаь”. Що ж до монгольської облоги нового центру володінь Данила Романовича, то єдина літописна згадка з цього приводу цілком виразно та однозначно вказує: це трапилося “егда Батый пойма всю землю роус[ь]скоую” (s. 396). І сказано про неї акурат у тій фразі, примітка до якої трактує про наведену “підозру”, “ze do oblężenia Chelma doszło dopiero w czasie powrotu najeźdców z Węgier”... Тобто, прийнято, стверджено і пропагується бачення подій, якнайвиразніше акурат протилежне тому, що подає єдине доступне джерельне свідчення про них... Звідсіля добачати у наведеній ситуації щось інше, окрім твердого наполягання на всезагальному триумфі найсучаснішої “історіографії” над усіма іншими можливими виявами історичної свідомості⁴³, звісно, не випадало б...

Ще до того не без очевидного елементу “народового жалю” визнано, ніби первісний холмський “градець малъ”, “będący zapewne rodzajem strażnicy (виділено – В. А.), powstał prawdopodobnie niedługo po odbiciu z rąk polskich Zabuża, czyli po 1217/1218 r.” (s. 396, przyp. 1048). Такий погляд знову пропонує безперечне перекручення літописного повідомлення, оскільки зафіксовану обітницю при виборі місця збудувати церкву святого Іоана Златоуста⁴⁴ не випадало би поєднувати з, як стверджено, нібито планованою тоді забудовою в “rodzaju strażnicy”. Аж надто сумнівно, аби в подібному “сторожовому об’єкті” могло йтися про храм, та ще й послідовно наділений надалі особливою увагою засновника, приданою йому від самого початку. Тому – поза всяким сумнівом – одразу закладено якийсь істотнішого значення пункт, з очевидною уже від самих його початків безпосередньою тіснішою пов’язаністю із особою фундатора. Наведена пропозиція розходиться водночас також і з опублікованими досі даними найновіших археологічних досліджень. Вони показали – цілком при цьому згідно з літописним оповіданням – два послідовних, один за одним, мало розділених у часі періоди будови холмського узвишшя⁴⁵, ніяк не спроможних підтримати не тільки версію стосовно “strażnicy”, а й гадану появу чогось такого ще десь немовби навіть уже близько кінця 1210-х років.

Цілковито суперечний з літописною розповіддю здогад стосовно “strażnicy”, безперечно, призначений також применшити значення

⁴³ На “триумфі” випадає наголосити окремо, оскільки уже була нагода показати безпідставність розглянутого трактування (Александрович В. “Щастя”... С. 334–335) й коментатор не міг не знати відповідних зауважень... Однак при цьому не визнано за потрібне брати до уваги висловлені міркування, не відступаючи від пропагування припалої до вподоби рідної “wiedzy pozażródłowej”...

⁴⁴ Йдеться про святого Іоана Златоуста як патрона короля. У новітній літературі задомінувало заперечення його хрещення в ім’я саме цього святого, проте такий погляд видається не тільки невмотивованим, а й безперечно помилковим, див.: Александрович В. Холмське будівництво короля Данила Романовича Княжа доба: історія і культура. Вип. 9. С. 49–51; Його ж. “Dlaczego nie spró-

bować szaleństwa”... С. 176–177.

⁴⁵ Buko A., Dobrowolski R., Dzieńkowski T., Gołub S., Petryk W., Rodzińska-Choraży T. Palatium czy zespół rezydencjonalny? (Wysoka Gorka) w świetle wyników najnowszych badań *Sprawozdania archeologiczne*. Т. 66. Kraków, 2014. S. 141–144. Наведені міркування Д. Домбровського сприймаються тим несподіваними, що він належить до зазначеної групи дослідників холмського резиденційного комплексу і якнайтісніше співпрацює з ними. Щодо заснування і розвитку Холму в короткому проміжку часу перед приходом монголів див.: Александрович В. Холм князя і короля Данила Романовича Александрович В., Войтович Л. Король Данило Романович (Славетні постаті Середньовіччя. Вип. 3). Біла Церква, 2013. С. 164; Його ж. Холмське будівництво... С. 38.

початкового акту короля Данила Романовича на холмському ґрунті, як і його засвідчених конкретних обставин, й водночас – так само всупереч вимові літописного оповідання – покликаний наголосити на, нібито, “завойовницькому” наповненні процесу освоєння холмського регіону, бодай на його початках. Насправді вперше літопис відзначив цю територію (під 1204 р.) при її приєднанні до володінь белзького князя Олександра Всеволодовича. Контекст самого переказу однозначно вказує на неї як уже на той час належну до волинських князів (s. 20)⁴⁶. Тому до “odbicia” мало дійти після недавнього попереднього недовготривалого польського “zajęcia”⁴⁷, відкликання до якого очікувати від польського коментатора, звісно, не належалося б.

Так само літопис виразно відсилає до однозначної немалої протяжності “дороги до Холму”, яку випало пройти засновникові⁴⁸. Немає ніяких підтверджень жодної його активності на місцевому ґрунті вже одразу на початках самостійного правління, як і взагалі будь-яких відкликань до того, що мало б тоді відбуватися на зазначеному терені. Щобільше, новіші дослідження провадять до висновку про розгортання практично не засвідченої у літописі ранньої будівельної діяльності на терені тогочасної столиці – Володимира⁴⁹. Далі, правдоподібно, мав бути наступний з черги, все ще й досі практично зовсім невідомий у його конкретних виявах, але, водночас, не позбавлений, як є підстави гадати, істотних реалій⁵⁰ окремий епізод, співвіднесений з Угровськом⁵¹. Проте винятково надто скупими натяками викладений у літописі інтерес до цього міста міг виникнути і скластися лише з приєднанням 1228 р. Луцького князівства⁵², оскільки до того місто не належало до володінь Данила Романовича. Тому засвідчене переконання: “Niewątpliwie Uhrowsk musiał powstać niedługo po odbiciu z rąk Leszka Białego obszarów zabużańskich, a więc najwcześniej w 1218 r. Prawdopodobna jest jego budowa w l. 20. XIII w.” (s. 395, przrup. 1047) – явне непорозуміння, засноване на неврахуванні знаного перебігу подій на місцевому ґрунті, як це вже показано на прикладі зазначеної гаданої, нібито тогочасної ж, первісної “strażnicy” на місці Холму (див. вище). До того ж, у наведеному сенсі може йтися, звісно, лише про Угровськ Данила Романовича: сам населений пункт з такою назвою, за твердженням літопису, існував уже на 1204 р. Зрештою, поданий коментар пропонує й ще одну завіdomу помилку географічного характеру: Угровськ не належить до “obszarów zabużańskich” – уже достатньо давно доведено його знаходження України, на правому березі Бугу, на території нинішньої Волинської обл.⁵³

⁴⁶ Територію потрактовано як “порівняно недавно включену до складу Волині”: Головка О. Побужжя в контексті політичного розвитку Південно-Західної Русі (X – перша половина XIII ст.). *Україна у Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.)*. Вип. 2. Київ, 2002. С. 68. Правда, таке міркування виступає не підтвердженим джерелами здогадом.

⁴⁷ Див.: Головка О. Побужжя... С. 70.

⁴⁸ Увагу до цього аспекту його біографії привернуто: Александрович В. Холмське будівництво... С. 38.

⁴⁹ Александрович В. Князь володимирський Александрович В., Войтович Л. Король... С. 61–74.

⁵⁰ Про його значення див.: Александрович В. Угровський епізод Александрович В., Войтович Л. Король... С. 82–95; Його ж. Холмське будівництво... С. 38.

⁵¹ Найдокладніший досі його розгляд див.: Александрович В. Угровський епізод. С. 81–95.

⁵² Ипатьевская летопись. Стб. 750–751.

⁵³ Див.: Панишко С. До проблеми локалізації давньоруського Угровська *Київська старовина*. 1997. № 5. С. 168–177; Його ж. Угровське князівство Данила Романовича *Король Данило Романович і його місце в українській історії. Матеріали міжнародної наукової конференції (Львів, 29–30 листопада 2001 р.)*. Львів, 2003. С. 58–65. Пор.: Александрович В. Угровський епізод. С. 82–84.

Щойно після цього випадало би сприймати й збережену у викладі автора відповідної частини літопису історію, як під час полювання король уподобав місце, де невдовзі мав постати холмський “градець малъ”, і далі розгорнулося будівництво його столиці. Безперечно, увесь цей, хоча й скромно відображений у літописі, проте незаперечної довготривалості процес зовсім не випадало би, як вдалося наполягти з відповідного приводу коментаторові, вміщувати до найближчого проміжку часу зразу ж після набуття самостійності й поживалення активності молодого Данила Романовича⁵⁴. Така пропозиція є найочевиднішим ні на чому не заснованим, належно не опрацьованим й не обдуманим поспішним “робочим здогадом”, серед наявних трактувань, як уже показано на конкретних прикладах, втім, – далеко не одиноким.

Не менш вимовним сприймається також коментування виникнення холмського осередку, у якому є всі підстави сприймати один з центральних моментів біографії короля. У літописній розповіді воно так само належить до найрозлогіших оповідань із барвистими, проте не у всьому однозначними (не так за вимовою, як, насамперед, у дотеперішньому їх сприйнятті) деталями: немало з них уже самі по собі вимагають певних пояснень. Однак, починаючи від розглянутого найранішого періоду історії (передісторії), тут так само немає якогось виразніше зарисованого цілісного підходу. З чималої за обсягом розповіді увагою наділено тільки окремі вибрані моменти, з очевидним опущенням інших, нерідко з тих чи інших міркувань по-своєму не менш важливих. Одним зі скромніших таких прикладів може, зокрема, бути наголошена при згадці про подаровані королеві ікони від його сестри Феодори чомусь тільки вірогідність ідентичності останньої зі старшою зведеною сестрою короля (s. 400, ргзур. 1057). Насправді застереження при цьому цілком зайві, оскільки сестру з таким іменем літопис відзначає й раніше⁵⁵, й добачати можливість існування, нібито, ще й якоїсь іншої, зовсім здогадної особи, – зайве.

Так само неоправданого видається подана біблійна паралель до літописного твердження “Вежа же средѣ города висока” (s. 401, ргзур. 1060): засвідчена тут ситуація цілком відповідає археологічно підтвердженим реаліям холмської резиденції⁵⁶. Тому біблійне відсилання у такому контексті виглядає безперечною коментаторською надмірністю, привертаючи увагу до поширеного останнім часом намагання неодмінно відшукати безконечні конкретні запозичення з літературних джерел, не завжди, звісно, як у показовому наведеному випадку, оправдані й належно вмотивовані.

Виразом очевидної надмірності іншого роду – в схиланні перед “всесильною історіографією” (як і відсутності усвідомленого зобов’язання критичного підходу до її пропозицій) – сприймається пригадане у коментарі до запису про дар владики Івана до холмського собору “створи же в неї блжньи пискоупъ Иванъ . ѿ древа красна . точень . и позлащень . днѣ . и внѣ дивленію подобень”

⁵⁴ Про початки Холму див.: Баран О. Да-тування заснування міста Холма в Галицько-Волинському літописі *Україна в Центральній-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. Вип. 5. Київ, 2005. С. 428–448; Александрович В. Мистецькі сюжети холмського літопису князя Данила Романовича: нотатки до відчитання, сприйняття та інтерпретації джерела *Український археографічний щорічник*. Нова серія. Вип. 13–14. Київ,

2009. С. 38–42; Його ж. Холм... С. 37–40; Його ж. Холмське будівництво... С. 38–40, 42–48.

⁵⁵ Див.: Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich (Biblioteka Genealogiczna. T. 6). Poznań; Wrocław, 2002. S. 45–51.

⁵⁶ Див.: Buko A., Dobrowolski R., Dzieńkowski T., Gołub S., Petryk W., Rodzińska-Chorąży T. Palatium... S. 52.

(s. 404) серед наявних трактувань також “poszukiwanie w tym tworze złoczonej rzeźby św. Jana Złotoustego” (s. 404, przur. 1064). І це при тому, що тут же зроблено відкликання до публікації, де наведене тлумачення показано очевидним нонсенсом⁵⁷: як, зокрема, постаті святого в скульптурі мала б стосуватися фраза “точень . и позлащень . днѣ (виділено – В. А.) . и внѣ”? До того ж, знане холмське шанування святого при поясненні чомусь співвіднесено з собором, хоча насправді воно, як відомо, концентрувалося на посвяченій святителеві зазначеній окремій церкві. Логічно, з огляду звичного тодішнього облаштування інтер'єру храму, в зацитованому фрагменті повинно йтися лише про ківорій над престолом як найчастіше й трактують наведений запис при зверненнях до нього⁵⁸.

“Niewątpliwie związany położeniem z “innym grodem” об'єкт у церкві Святої Трійці запропоновано сприймати в коментарі до унікальної згадки про неї (s. 397, przur. 1050). Наступне припущення у безпосередньому продовженні навіть схильне дещо поширити поданий тут здогад: “Wyć może – przynajmniej w pierwszej fazie – drewniany, choć są to wyłącznie przypuszczenia wysnute na podstawie twierdzenia o jego spaleniu”. Сам літописний текст вказує, однак, не на спалення – повідомлено тільки: “заж[ь]жена быс[тъ] и паки създана быс[тъ]” (s. 397) й коментар стосується власне наведеного звороту. Окрім того, незрозуміло що в такому надто лаконічному переказі повинно провадити до визнання “faz”.

Тлумачення у фразі стосовно оздоблення інтер'єру холмської церкви святого Іоана Златоуста “бѣ окраси же иконы, еже принесе ис Кыева, каменіємь драгимь, и бисеромь, и златомь” (s. 399) за новішими словниками (конкретно не вказані) бісеру, нібито, тканиною (s. 399, przur. 1056) так само завідомо неприйнятне. Задучене слово в наведеному переліку вміщене після самоцвітів, але перед золотом і внаслідок такого зіставлення тканину, безперечно, не здатне означати ніяк.

При коментуванні унікального опису кам'яного стовпа з орлом цілком слушно не переказано існуючих трактувань, схильних надто відходити від сукупності конкретних описаних його елементів⁵⁹. “Samі opowiadamy się za stanowiskiem, że była to wolnostojąca kolumna (choć niepokoi użyć liczbę mnogiej dla głowic i baz) ze stojącą na niej figurą orła” (s. 402, przur. 1063). Множина голів непокоїла не даремно – у контексті знаних холмських реалій її вдається пояснити винятково через ідентичність з чотирма людськими головами, що їх майстер Авдій вирізьбив для завершення стовпів опор склепіння церкви святого Іоана Златоустого (s. 398)⁶⁰. Коментатор не міг не знати цієї пропозиції, проте, видно, не сприйняв її з належною увагою, залишаючись при давніших здогадах. Твердження про множинність, нібито, так само й баз, з огляду архітектурної логіки, позбавлене сенсу: насправді може йтися хіба про звичну для малих архітектурних форм основу ступінчастого характеру⁶¹.

⁵⁷ Александрович В. Мистецькі сюжети... С. 70.

⁵⁸ Найдокладніше цю версію викладено: Александрович В. Скульптура та архітектурний декор Історія українського мистецтва: У 5 т. Т. 2: Мистецтво середніх віків. Київ, 2010. С. 890.

⁵⁹ Див.: Александрович В. Літописний монумент середини XIII ст. з орлом в околицях Холма Фортеця: Збірник заповідника “Тустань”. Кн. 1: На пошану Михайла Рожка. Львів, 2009. С. 92–96; Його ж. Мистецькі сю-

жети... С. 60–66. Найновіша інтерпретація виходить від численних візантійських аналогій увінчаної скульптурою орла колони й вбачає в об'єкті взорований на них монумент на честь перемоги в битві поблизу Ярослава: Діба Ю. Холмський пам'ятник перемоги поблизу Ярослава 1245 року Княжа доба: історія і культура. Вип. 9. С. 91–132.

⁶⁰ Александрович В. Літописний монумент... С. 97; Його ж. Мистецькі сюжети... С. 66.

⁶¹ Його ж. Літописний монумент... С. 96.

Унікальність літописного викладу про холмські об'єкти, як видається, мала би потребувати докладнішої уваги до виняткового не лише для західноукраїнського літописання тексту. Однак його розглянуто не тільки досить вибірково, а й немало поверхово. Конкретним прикладом чи не найяскравішим можна навести одну для усього літописання київського родовету особу майстра Авдія, "хитреця", автора єдиного зафіксованого для епохи скульптурного оздоблення – згаданої холмської церкви святого Іоана Златоуста і – як випадає здогадуватися – монументу з орлом⁶², судячи з імені, – митця коли не місцевого, то, принаймні, руського походження⁶³. Коментатор у зв'язку з ним визнав за слушне відзначити лише наступне: "Ciekawe świadectwo, po pierwsze, doskonałej orientacji kronikarza w pracach nad chełmskimi cerkwiemi, po drugie, przekonania o konieczności odnotowania imienia artysty" (s. 399, przym. 1055). Літописець як представник холмського середовища, звісно, не мав би дивувати такою орієнтацією, на що, зокрема, вказує й усе ще недооцінений у його вимові докладний опис монументу з орлом⁶⁴. Що інше – засвідчена вразливість на такі моменти, що її ця частина літописного оповідання спроможна показати з якнайвигоднішої сторони. Аналіз усього цього своєрідного викладу холмської історії із винятковим підсумуванням про місцеві особливості в храмах та пам'ятках підказав його місце серед виявів безперечного інтересу автора до дивного та незвичного: його вразливість, як видається, здатна ґрунтуватися саме на цій основі. Усе це моменти цілком очевидні, тому дивно, що не віднайшлася нагода пригадати їх у коментарі.

Всупереч твердженню коментатора, зворот у завершенні згадки про шановану ікону Спаса в церкві Богородиці в місті Мельник "и н[ы]нѣ стоит[ь] въ велици ч[ь]сти" (s. 406) ніщо не спроможне характеризувати неодмінно "świadectwem roboty innego, różniejszego redaktora" (s. 406, przym. 1069). Наведена фраза цілком здатна належати й літописцеві, якому, звісно, випало укладати свою розповідь з певної часової перспективи, до чого в тексті існують цілком виразні відкликання (пор. далі).

Завідомим перебільшенням сприймається також твердження, нібито дві літописні згадки про ігумена Григорія та його монастир у Полонині "poświadczają duże znaczenie tego ośrodka życia monastycznego" (s. 465, przym. 1204). Оскільки про обитель нічого більше не відомо, не випадало би приписувати їй якогось особливого значення, чому, здається, мало б суперечити вже само розташування у певній малозаселеній місцевості в горах. Принаймні, полониною в актовій практиці XV ст. називали споконвіку заліснені терени в гірському пасмі Карпат⁶⁵. Зрештою, літопис насправді виділяє тільки ігумена, через якого монастир, власне, й пригаданого. Особа ж ігумена – навіть на тлі зовсім виняткової наведеної характеристики, доповненої досить вірогідною його тотожністю з послом до папи 1247 р.⁶⁶, – зацікавлення, однак, викликати не мала нагоди.

Видається явно недооціненою зауважена унікальна згадка про укладення володимирської частини літопису, принаймні в якомусь її фрагменті, після смерті литовського князя Тройдена (1282) (s. 469, przym. 1215) як єдине такого характеру

⁶² Александрович В. Літописний монумент... С. 99.

⁶³ Його ж. Холм... С. 79.

⁶⁴ Його ж. Літописний монумент... С. 96–97; Його ж. Мистецькі сюжети... С. 67–68.

⁶⁵ Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego

bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi śp. Alexandra hr. Stadnickiego. T. 11. Lwów, 1886. S. 25.

⁶⁶ Historica Russiae monumenta ex antiquis extrarum gentium archivis et bibliotecis deprompta ab A. I. Turgenio. Petropoli, 1841. P. 67.

пряме свідчення щодо хронології виникнення володимирського продовження холмського літописання. Водночас наведений факт здатний також підказати важливий висновок про компонування володимирської версії та доповнення давнішої холмської розповіді у певний час і за конкретних обставин. Згідно з вимовою збереженої тут дати, це мало б відбутися упродовж останніх шести років правління князя Володимира Васильковича, чого дотепер так само не зауважено.

Двічі у формі “dziwi” (s. 468, przyr. 1213) і “zdumiewa” (s. 470, przyr. 1222) відзначений “brak nekrologu księcia” Василька Романовича можна б, очевидно, певною мірою пояснити, загалом, скромнішою присутністю його особи на сторінках літописного викладу. Наявні некрологи логічно співвідносяться з частинами літопису короля Данила Романовича та його племінника Володимира Васильковича; літопису Василька Романовича немає. Зрештою, подібно відсутній не тільки некролог, а й навіть запис про смерть князя Мстислава Даниловича. Можливо, здатне мати свою вимову так само укладення відповідної частини тексту через певний триваліший час після смерті князя Василька. Як уже зазначено, за свідченням шойно наведеної нотатки стосовно литовського князя Тройдена, робота, вірогідно, повинна була вестися десь лише, мабуть, після 1282 р. коли від смерті князя Василька Романовича мало минути щонайменше тринадцять років.

Не повернуто належної уваги також до двох висловлювань джерела з приводу слонімського князя Василька Романовича. Його відзначено спершу як “воеводу Васил[ъ]ка, княса слоним[ъ]ского” (s. 508–509), а далі “Васил[ъ]ко, княз[ъ]... посла пред[ъ] собою вѣсть г[о]с[п]о[д]и[н]оу своєму княсю Володимеру” (s. 514). Відкликаючись до численних, за його словами, прикладів, “ze Romanowicze inaczzej zwracali się do siebie... Tu tymczasem mamy podkreślenie, że ks. włodzimierski był “panem”, a nie krewnym Wasylka” (s. 514, przyr. 1318), коментатор взявся заперечувати належність князя до родини Романовичів та водночас – версію походження через нього князів Острозьких (s. 509, przyr. 1308). Однак насправді трактування князя Володимира Васильковича як “господина” здатне відсилати, найперше, до його старшинства у роді, чільного на той час становища серед Романовичів й слугує виразом належних йому з цих міркувань визнання та поваги. Саме так, зокрема, – “господин[ъ] мой ѿт[ъ]ць Васил[ъ]ко” – у літописному викладі (під 1268 р.) його називає литовський князь Войшелк (s. 465)*. Цей приклад, все ж, уже сам по собі здатний засвідчити, як мінімум, й інше значення самого залученого окреслення у тогочасній звичаєвій практиці. Литовський князь так само звертається й до полонинського ігумена Григорія (s. 465). Окрім того, само звернення неодноразово фігурує у викладі обставин завершального періоду життєвого шляху князя Володимира Васильковича, втім й у взаємних зверненнях князів між собою (s. 548, 550, 552, 55, 563, 567, 568, 571, 576, 580, 581). Надалі воно вживається й до князя Мстислава Даниловича коли верховна влада перейшла до нього (s. 633, 636, 639). Тому вжите в наведеному випадку поняття “господин” ніяк не спроможне бути наділеним тим сенсом, який схильний за ним визнати коментатор. Внаслідок цього аргументом проти належності слонімського князя до Романовичів він не спрацьовує зовсім.

Помилковим є також твердження про переїзд хворого князя Володимира Васильковича до Любомля, обумовлений, нібито, бажанням “schronić się

* Вперше в літописі таке звертання виступає у словах галичан до князя Данила Рома-

новича як свого господина (під 1231 р.), так само до нього в тому ж епізоді адресується й галицький соцький Микула (s. 160).

w grodzie niedawno nowocześnie ufortyfikowanym (cegłana wieża)” (s. 549, przyp. 1386). Однак як про укріплення міста, так і вказану тут вежу насправді ніяких відомостей немає. Визнанням, водночас, є сприйняття міста улюбленою резиденцією князя останнього періоду його життя, засноване, врешті, на цьому, власне, наведеному в літописі бажанні поїхати туди вже важко хворим після повернення з походу разом із монголами “в лахы” (s. 548).

Неоправданим виявився і поданий коментар до згадки про те, як краківський князь Конрад під час облоги Любліна “в[ъ]бѣже... въ столпъ къ мнихѡм[ъ]” (s. 577–578). Хоча сам запис цілком виразно твердить про “стовп” у монастирі, пояснення, проігнорувавши вказівку на нього, визнає стовп “obiektem zlokalizowanym “na górze u mnichów”, czyli zapewne na ob. Starym Mieście” (s. 577, przyp. 1435). Однак вміщення “na górze u mnichów” відповідає розташованому через долину навпроти Старого Міста та замку узгір'ю Чвартек, де й знаходиться відзначений при цьому не названий монастир, а не доданому тут відсутньому в джерелі Старому місті.

Очевидною недоречністю сприймається коментар до єдиної на сторінках літопису згадки про перемишльського єпископа Мемнона: “Hierarcha wzmiankowany tylko w Kronice halicko-wołyńskiej. Nie są więc znane dokładne daty jego życia, ani okoliczności kariery oraz czas pełnienia funkcji biskupa przemyskiego” (s. 583, przyp. 1443). Оскільки лаконічно пригадане послухання владики від князя Лева Даниловича до князя Володимира Васильковича – унікальна джерельна згадка про цього представника галицько-волинської єрархії, наведені висловлювання – завідома “історіографічна надмірність”. Варто також зауважити, що твердження “wzmiankowany tylko w Kronice halicko-wołyńskiej”, фактично, здатне викривлювати справжній характер згадки, приховуючи її однозначно стверджену самотність.

У подібному зв'язку не можна не пригадати й прокоментоване “świadczenie ciągłego istnienia dawnych podziałów terytorialnych pd.-zach. Rusi, teoretycznie zacieranych przez Daniela poprzez tworzenie nowych grodów stołecznych (Uhrusk, Chełm, Lwów)” (s. 585, przyp. 1448), оскільки воно, найочевидніше, схильне піддавати суцільній ревізії... усю історію держави короля Данила Романовича. Щодо Угровська, то через уже відзначену недовготривалість піднесення не збереглося ніяких певніших відомостей стосовно реального тогочасного статусу міста. З одного боку, спорудження у ньому, як випадає здогадуватися, першої цегляної вежі в тодішній будівельній практиці⁶⁸, разом з поставленням місцевим єпископом володимирського до того владики Асафа⁶⁹, вказує на якусь особливу увагу до міста за умов періоду біографії короля. Проте водночас наступне стрімке піднесення новозаснованого Холму й фактичне зникнення Угровська не дають підстав надавати явно недовготривалому угровському епізоду певного істотнішого значення. Так само безперечним перебільшенням є приділення місту “столичного” статусу, для чого надто скупі літописні відомості не пропонують найменших аргументів⁷⁰.

⁶⁸ Див.: *Александрович В.* Угровський епіпод. С. 92.

⁶⁹ Найдокладніше з цього приводу див.: *Александрович В.* Холмський єпархіальний осередок... С. 87–88, 90–91. Сам факт переведення владики на іншу кафедру – для тогочасної церковної практики Київської митрополії явище, радше виняткове, див.: *Толочко А.* Основание Холмской еписко-

пии... Р. 267–268. Хоча приклад владики Асафа, як уже була нагода привернути увагу (*Александрович В.* Холмський єпархіальний осередок... С. 91–92), мав би доводити реальність і прийнятність переведення за умов першої половини XIII ст.

⁷⁰ Версію столичного статусу Угровська розпрацьовано: *Панишко С.* Угровське князівство Данила Романовича *Король Данило*

Також нічим не оправданим сприймається запропоноване у наведеному переліку трактування Львова, нібито, одним з “*grodów stołecznych*” короля Данила. Не підтверджена в джерелах причетність короля до самої появи цього нового осередку в 1240-х роках за званої на той час молодості князя Лева Даниловича⁷¹ видається цілком прийнятною, хоча й, очевидно, наділена дальшим стосунком до реального перебігу подій на місцевому ґрунті за умов початкових десятиліть розбудови новозакладеного центру⁷². Проте водночас Львів однозначно виступає в історії містом князя Лева, співвіднесеним винятково з його іменем⁷³. Зруйнування 1259 р. на вимогу монголів не так давно споруджених укріплень спроможне засвідчити його становище осередку володінь князя⁷⁴ і “столичний” статус здатний функціонувати хіба що в такому сенсі. Не варто, однак, забувати, що під 1287 р. Телебуга йде “на городок[ъ] на Львовъ” (s. 534). У самому коментарі цей факт, всупереч ствердженню далі столичному статусу, нібито, вже за часів короля Данила Романовича (див. вище), потрактовано вказівкою “na nieodległą w czasie lokację Lwowa oraz jego niewielkie rozmiary” (s. 534, przym. 1356). Тому обидва ці відкликання виявляють очевидну суперечність, за малочисельності відомостей до ранньої історії міста непридатну для з’ясування⁷⁵. Загалом, інтерпретована на залучений лад “столичність” сприймається, найперше, завідомим перенесенням на давніші часи званого згодом становища Львова на теренах західноукраїнського регіону, у чому не можна не зауважити вияву поширеної практики дотеперішнього звично достатньо поверхового трактування ранньої історії міста⁷⁶.

Наступним прикладом надмірного коментаторського перепрацювання сприймається відношення принагідного “*potwierdzenia pochówku* (князя – В. А.) Wasylka (Романовича – В. А.) w *soborze włodzimierskim*” (s. 586, przym. 1449), оскільки в тексті літопису про це йдеться не тільки цілком виразно та однозначно (s. 470), а й навіть не єдиний раз. Інше аналогічне відкликання зберіг запис про поховання його сина: “положиша тѣло его въ отнѣ гробѣ” (s. 601), проте цього ще одного випадку не зауважено.

Те, що князь Володимир Василькович перепливав “мониста велика золота бабы своєї” (s. 588), як уже була нагода привернути увагу, зовсім не здатне свідчити, нібито “велика княгиня Романова” мала померти щойно після короля Данила Романовича, тобто, щонайраніше 1264 р. (s. 588, przym. 1455). Насправді, логічно було б прийняти перехід цих прикрас до родинної скарбниці значно раніше, ще при її вступі до монастиря 1219 (?) р., що мусило статися у Володимирі⁷⁷.

Романович і його місце в українській історії. Матеріали міжнародної наукової конференції (Львів, 29–30 листопада 2001 р.). Львів, 2003. С. 58–65. Однак цей текст не пропонує нічого з-поза званого канону “історії, якою вона повинна була бути”: Александрович В. Угровський епізод. С. 82, приміт. 238; 84, приміт. 245; 90, приміт. 270.

⁷¹ Александрович В. *Dlaczego nie spróbować szalenstwa*... С. 172; *Його ж. Початки біографії князя Лева Даниловича та початковий період історії Львова Княжа доба: історія і культура*. Вип. 11: Княжий Львів 1256–2016 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2017. С. 31–33. Пор. також: *Його ж. Князь Лев Данилович і перші десятиліття історії Львова Вісник НТШ*. Ч. 60. Львів, 2018. С. 33.

⁷² Александрович В. *Початки біографії...* С. 41–42.

⁷³ Там само. С. 24, 42.

⁷⁴ Там само. С. 40.

⁷⁵ Дотеперішня література нерідко “виручалася” окремими фактами, почерпнутими з розповіді львівського хроніста XVII ст. Юзефа Бартоломея Зіморівича, проте, як переконує новіший аналіз, вона презентується винятково фантастичною: Александрович В. *Початки біографії...* С. 43–47.

⁷⁶ Александрович В. *Початки біографії...* С. 44.

⁷⁷ *Його ж.* В якому монастирі проживала мати короля Данила Романовича? Свідчення джерел проти пропонуваного “широкого” трактувань *Український археографічний*

Саме там, зрештою, як переконують новіші дослідження, княгиня-мати й повинна була прожити до смерті в збудованому для неї жіночому монастирі святого Федора. Звідсіля наявність певних речей з її спадку у розпорядженні внука, який залишився на володимирському престолі, не повинна потребувати прикладення жодних додаткових зусиль із пояснення.

Цілком безпідставним сприймається припущення про можливу ідентичність реліквії Святого Хреста з дару князя Володимира Васильковича до собору в Луцьку з реліквією, збереженою в паризькому абатстві Сен Жермен де Пре, куди вона мала потрапити через короля Яна Казімежа з державної скарбниці, до якої, нібито, надійшла військовим трофеєм короля Казімежа III (s. 630, przym. 1569), оскільки в історії луцька й теперішня паризька реліквії ніби не пересікаються, а про побутування луцької частки ніяких відомостей немає. Окрім того, Казімеж III, як з подачі Яна Длугоша завжди згідно твердила новіша література, мав захопити реліквію не “в Галичі” а на Високому замку у Львові при знаному набігу після смерті навесні 1340 р. останнього галицько-волинського князя Юрія II.

Зовсім фантастичним сприймається тлумачення до нотатки, як князь Володимир Василькович для церкви святого Георгія у Любомлі “M[o]л[и]-твеник[ъ] ж[e] коупил[ъ] в протопопиное”: “Raczej chodzi o żonę protopora, czyli wyższego duchownego (proboszcza w danej cerkwi?)” (s. 631, przym. 1580). Загальновідомо, однак, що титул “протопоп” прислуговує зверхникові певної церковно-адміністративної округи й відповідає актуально прийнятому, перейнятому з латинської традиції термінові “декан”. Тому наведене пояснення черговий раз видає надто скромну орієнтацію у деталях реальної історичної ситуації. Що зазначена літописна нотатка про Молитовник здатна свідчити “o stanie posiadania duchowieństwa” – гадати, звісно, зайве.

Інший приклад цілковитого нерозуміння тлумаченого пропонує коментар до фрази про дар князя до церкви в Любомлі: “Икону ж[e] списа на золотѣ намѣстною с[ва]т[о]го Георгіа”: “Ciekawym zagadnieniem jest to, czy ikona ta została napisana niezgodnie z prawidłami na połączanej blasze i ozdobiona złotą koszulka?” (s. 632, przym. 1582). Однак випадків, коли б за тих часів ікони малювали “на блясі” не зафіксовано, а в даному разі однозначно йдеться про звичну тоді ікону із зображенням святого на золотому тлі. Наведена фраза так само нічим не відкликається до оздоблення вказаної ікони шатою. Коли йдеться про щось таке, аналізований текст із цитованим переліком церковних дарів вживає термін “окова”, як щодо ікон Богородиці, справленої до церкви Апостолів у Володимирі, та Спаса і Богородиці у тамтешньому соборі (s. 629). Тому доводиться визнати зазначений коментар так само свідченням відсутності орієнтації у трактованому питанні.

Немає ніяких підстав перейняте від Іллі Антіпова⁷⁸ припущення про триконхове завершення вівтарного простору церкви святого Георгія у Любомлі. Давно опубліковані матеріали архітектурно-археологічних досліджень збережених решток втраченої споруди вказали тут на традиційний храм з трьома апсидами⁷⁹. Коментатор, як виявилося, знову передовірився обраній “summa”

щорічник. Нова серія. Т. 19–20. Київ, 2016. С. 169–194.

⁷⁸ Антіпов І. В. Древнерусская архитектура второй половины XIII – первой трети XIV в. Каталог памятников. Санкт-Петербург, 2000. С. 124.

⁷⁹ Малевская М. В. Георгиевская церковь в Любомле и ее место в русском зодчестве второй половины XIII в. *Древнерусское искусство. Русь. Византия*. Санкт-Петербург, 1997. С. 263.

своєї обізнаності в питаннях архітектури в неодноразово цитованому, проте, радше, достатньо скромному компілятивному виданні.

До того ж явища відсилають і розмірковування про “гробницю каменю над[ъ] гробом[ъ]” великої княгині Романової, яку князь Мстислав Данилович, її внук, поставив “въ манастыри” (s. 639): “Nie jest powiedziane wprost, czy tamy do czynienia z raka/sarkofagiem, czy z budynkiem”. Здогад про “раку” зовсім зайвий, оскільки зразу ж наступне повідомлення про освячення цієї “гробниці” і “створення” у ній “служби” вказує на церкву й цілковито відкидає таку версію як класичний приклад “тлумачення не прочитаного джерела”. Зрештою, автор далі й сам відмовився від неї. Проте ніщо в наведеній літописній розповіді не дає підстав вбачати тут “obiekt *dostawiony* (виділено – В. А.) do istniejącej cerkwi” (s. 639, *przyp.* 1698). Спорудження над гробом церкви вказує на знаходження самої могили поза храмом – на зразок гаданого поховання луцького князя, віднайденого при зовнішній стіні південної апсиди місцевого собору⁸⁰. Проте реального співвідношення гробу княгині-черниці з монастирським храмом у наведеному літописному переказі нічим не засвідчено.

Щодо самого монастиря, то визнано безперечність його знаходження у Володимирі й при перегляді існуючих версій ідентифікації як “najbardziej prawdopodobny” визнано погляд про ідентичність згаданої надгробної церкви з віднотованим у XVI ст. храмом святих Йоакима і Анни на терені замку (s. 640, *przyp.* 1610). Чому жіночий монастир, у якому поховано княгиню-черницю, мав знаходитися на території замку та ще й при тому, що рештки жіночого монастиря княжої доби археологічно ідентифіковано уже перед кінцем XIX ст. у зовсім іншій ділянці міста⁸¹, – задуматися не випало. Як і над ширшим побутуванням зазначеної посвяти на терені Володимира, оскільки її має й місцевий парафіяльний костюл. Цитована найдокладніша студія про монастир княгині-вдови, до якої водночас вперше долучено також літописні згадки про інших черниць – представниць жіночого відгалуження родини Романовичів⁸² з пропозицією його ототожнення із володимирським Федорівським монастирем залишилася коментатору невідомою, а раніше, лаконічніше висловлювання з того ж приводу сприйнято не те що непереконливим, а й взагалі не вартим уваги. Позиція досить дивна, коли мати на увазі визнане знаходження монастиря саме у Володимирі. Що знаний Федорівський для цієї нагоди не надається зовсім, а крім нього, ніби, обов’язково мав би бути ще й якийсь “інший”, не зафіксований у джерелах і досі не розшуканий, – розважати не доводиться...

У так обширному виданні віднайшлося й декілька різномірних дрібних помилок та неточностей. Зокрема, текст коментарю до прим. 467 на s. 166 помилково повністю вписано також до попередньої примітки на попередній сторінці. На Волині немає міста “Kamieniec Koszyrski” (s. 429, *przyp.* 1107), властива назва відповідного населеного пункту: Камінь-Каширський, як її і подано в іншому місці (s. 484, *przyp.* 1254) та вказівнику (s. 704). Очевидною помилкою є також твердження про “роhojski (заріччянський)” р-н Рівненської обл. (s. 431,

⁸⁰ Александрович В. В якому монастирі... С. 191.

⁸¹ Докладніше див.: Александрович В. В якому монастирі... С. 184–185. У новітній літературі на доповнення нагромаджених здогадів стверджено навіть, ніби монастир

мав функціонувати, “служучи, ймовірно, замською резиденцією волинських князів (sic!)”: Гіль А., Скоцилас І. Володимирсько-берестейська єпархія XI–XVIII століть: історичні нариси. Львів, 2013. С. 41.

⁸² Александрович В. В якому монастирі... С. 188–189.

przur. 1113): зазначеної першої назви він не має, до того ж, у запропонованій версії присутнє загалом явнє непорозуміння.

При обширній залученій літературі, здебільшого, безпомилково відтворено кириличні бібліографічні описи. До нечисленних винятків належить книга “Горский А. А. Русь. От славянского Расселения (sic!) до Московского царства. Москва, 2004” (s. 233, przur. 640) та в тій же примітці далі пропущена частина назви серії “Археология СССР. Свод археологических источников” (пропущене виділено).

Видання другого за часом походження списку літопису галицько-волинської традиції у польській академічній серії “Pomniki dziejowe Polski”, безперечно, покликане виступити помітним явищем у вже майже двохсотлітньому процесі опрацювання і засвоєння галицько-волинського літописання. Публікація стала також одним з етапів довготривалих зусиль видавців з дослідження цієї унікальної позиції історичного і культурного контексту західноукраїнських земель. Вона відображає відповідний напрям актуальних зусиль наукової спільноти й у багатьох моментах пропонує обумовлене осмисленням наявної сукупності доступних фактів згідне з сучасним станом наукових досліджень трактування зафіксованих у літописному викладі фактів і явищ столітнього процесу еволюції історичного ядра західноукраїнського регіону за умов його найвищого піднесення та на попередньому й наступному етапі внутрішньої еволюції. Відображення, правда, не завжди та не у всьому презентується вичерпним й безсторонньо об'єктивним. Окремі висловлені в новітній літературі міркування, як показано на досить численних конкретних прикладах, залишилися авторам вступної статті та коментарів невідомими, або ж – з огляду на їх відмінну позицію – виявилися неврахованими (трапляється, навіть “не зауваженими”).

Проте основою самого результату виступає, найперше, досвід школи, власна обізнаність упорядників та коментаторів з комплексом проблем, відображених на сторінках джерела і в присвяченій їм літературі. Іншою важливою складовою актуально доступного й можливого знання є здатність критично сприймати багаж історіографічного доробку – як давнішого, так і новішого. Така необхідність виходить від самої природи та обставин еволюції історіографічної спадщини. На ранній стадії вона, як відомо, розвивалася, здебільшого, через переказ – нерідко при цьому досить вільний, з численними, нічим не оправданими доповненнями “від себе” – самих джерел. Не дивлячись на такий родовід і характер, чимало тогочасних поглядів та міркувань за давністю літ внаслідок й надалі немало улюбленого методу тиражування попередників, як і через відсутність при звичаєння до належного заглиблення до джерел та їх трактування у літературі, встигли прибрати ознак своєрідного загально визнаного канону⁸³. Принаймні, вони влилися до сукупності засвоєних фактів, наділених статусом забезпечення основи актуально побутуючого знання. Навіть найновіша література в багатьох моментах позбувається цього спадку дуже повільно, з чималими зусиллями та не без явного опору. Окрім того, поширюючи канонізовані давні домисли, вона сама теж виявляється ніяк не обділеною намаганням поповнити їх скарбницю ще й своїми аналогічного наповнення здобутками.

Власне цю прикметну особливість, як встановлено та показано на чималому доборі наведених прикладів, вдалося немало продовжити й коментарям до опублікованого списку літопису. Додані до нього 1612 різного характеру нотаток до

⁸³ Один з яскравих прикладів такої постанови принесли, зокрема, новіше вивчення літературної традиції інтерпретації літописного

викладу про холмські пам'ятки: Александрович В. Мистецькі сюжети... С. 38–72.

поодиноких місць викладу самі по собі утворюють додатковий досить об'ємний текст як окреме переконливе свідчення обсягу проведеної роботи. Аналіз, однак, підказує відсутність у них спеціально розробленої системи і, як наслідок, – обдуманого та виваженого підходу до укладення коментарів повноцінною самостійною частиною структури видання. У цьому переконує само їх зіставлення. Як показано на достатньо численних конкретних фактах, вони не завжди спроможні засвідчити цілісну, докладно опрацьовану систему, серед них не бракує випадкових і поверхових нотаток, а також цілком механічних зауважень⁸⁴. При цьому водночас не прокоментовано викладені на сторінках літописної розповіді певні істотні події та явища навіть з-поміж вартих уваги насамперед та поза всяким сумнівом. Конкретним прикладом можна навести винятково скромну, як на можливе потенційне значення її самої, увагу до розлогого унікального опису центральної у літописному викладі події біографії короля – битви поблизу Ярославла 17 серпня 1245 р. (s. 272–286). До того ж, при цьому запропоновані до відповідного тексту коментарі зосереджено, здебільшого, на скромнішого значення деталях, само трактування яких, зрештою, теж не у всьому прийнятне.

Одним з показових прикладів сприймається зауваження до відіслання до Холму полонених: “Zapis ten można traktować jako świadectwo istnienia już w tym czasie fundacji Daniela w Chełmie (nie wiemy tylko na jakim etapie realizacji)” (s. 286, przyp. 762). Є цілком очевидним, що спрорадження полонених передбачало наявність у не так давно закладеному місті належної інфраструктури, спроможної, як мінімум, забезпечити їх утримання⁸⁵. Свідченням конкретного етапу реалізації є також не врахований тут і цілком викривлений, як зазначалося, в коментарі, наведений літописний переказ про “град[ь] иный, его же татарове не возмогша прияти, егда Батый поима всю землю роус[ь] коую” (s. 396). Якщо “фундація” була у такому стані реалізації, що її не змогли захопити відряджені для цього монгольські сили на зламі 1240–1241 рр.⁸⁶, то вона повинна була з'явитися ще до цього набігу. До такого, власне, висновку підводять і дещо дивно залучені тут результати найновіших археологічних досліджень резиденційної забудови холмського узвишшя⁸⁷. Зрештою, вони переконують також у появі ще до цього нападу званої з літопису вежі холмської резиденції⁸⁸. Отже, твердження щодо відсутності відомостей стосовно стану “realizacji” холмської “fundacji” на початок 1240-х років наділене як явно поверховим, так і, водночас, – достатньо побіжним поглядом на проблему й так само не враховує окремих найновіших виявів актуального стану її осмислення, які пропонують набагато ретельніше і глибше сприйняття описаної ситуації.

⁸⁴ Останній момент стосується, зрештою, не тільки коментарів. Після відкритої палітурки читача очікує авантитул видання... російською мовою (s. 1).

⁸⁵ Увагу до зазначеної обставини привернуто: *Александрович В.* Холмське будівництво... С. 43–44.

⁸⁶ При зверненнях до цього факту не завжди належно враховується, що це мало бути, власне, певне окреме відгалуження основних сил монголів на чолі з Батием, – момент, як видається, здатий відобразитися як на розвитку тогочасних подій навколо

міста, так і їх сприйнятті, див.: *Александрович В.* “Щастя”... С. 335

⁸⁷ *Buko A., Dobrowolski R., Dzieńkowski T., Gołub S., Petryk W., Rodzińska-ChorążyT.* Palatium...

⁸⁸ *Buko A., Dobrowolski R., Dzieńkowski T., Gołub S., Petryk W., Rodzińska-ChorążyT.* Palatium... С. 47. Автори не надали цьому своєму важливому відкриттю належного значення й не вмістили його до ширшого контексту еволюції холмського резиденційного комплексу. На зазначеній появі вежі ще перед монгольським набігом наголошено: *Александрович В.* Холмське будівництво... С. 48.

Показовою видається також відсутність коментарів до згаданого в описі битви при важливих – з огляду його біографії – обставинах юного князя Лева Даниловича, коли спершу “ωт[ъ] того же гордаго Филю Левъ, млад[ъ] сый, исломи копїе своє” (s. 282), а далі “и Левъ ста намѣстѣ войном[ъ] посреди троуповъ, являюща побѣдоу свою” (s. 285). Уже була нагода привернути увагу, що разом з давнішою згадкою про те, як Данило й Василько “послаша Л[ъ]ва, млада* (sic!) суцѣ, якоже ни в бои** (sic!) емү вніити, младү сүцү” проти прибулого з Угорщини князя Ростислава Михайловича до Перемишля 1244 р. (s. 262–263) (під 1245 р.), наведені свідчення часу Ярославської битви є важливим переказом до раннього періоду біографії князя Лева Даниловича та проблеми часового окреслення початкового етапу його самостійної активності⁸⁹. Така неувага до зазначених переказів у контексті біографії однієї з найважливіших постатей історії Галицько-Волинської держави середини – другої половини XIII ст. видається особливо незрозумілою на тлі послідовного коментування численних набагато скромніших персонажів літописного викладу (втім, і відзначених одинокою згадкою, при якій можливостей для коментування об’єктивно набирається не найбільше). Варто зіставити цей момент, хоча б, з підкресленою увагою до особи знаного особистого ворога – угорського бана “гордого Філі”, полоненого і вбитого за розпорядженням короля, що відзначено як “postępek ukazujący mściwość i okrucieństwo księcia, co więcej, nie licujący z obyczajowością rycerska, która starszemu Romanowiczowi (i jego dziejopisowi) przecież nie była obca” (s. 284, груп. 757). При цьому коментатор чомусь зосередився винятково на з якихось причин спеціально близькому йому, “Філі”, ані не обмовившись й про інші подібні смерті, адже тоді, зокрема, “и инїи оугре мноси избїени быша” (s. 284). Засвідчений “особливий жаль” явно спрямований на виставлення у потрібному світлі короля Данила Романовича, який, – пам’ятаємо – попри всі позитивні характеристики, “ніяк не заслуговує стати поряд зі справді лицарськими”, польськими, угорськими й загалом – незмінно “кращими” європейськими володарями⁹⁰. Сама ж битва немов ставиться у ряд з іншими численними на сторінках літописного оповідання військовими конфліктами та сутичками, внаслідок чого тратить на своїй винятковості в біографії короля та історії Галицько-Волинської держави, так всесторонньо наголошеній не тільки самим обсягом відведеного їй тексту, а й, не менше, – змістом наведеної докладної розповіді.

Надто скромно прокоментованими виявилися також обставини ще однієї потенційно помітної події – коронації Данила Романовича (s. 349–351). У долученому коментарі марно шукати відкликання як до особи папського посланця та обставин досить своєрідного мандрування за кандидатом до корони від Кракова через Холм аж до Дорогичина, так і інших не менш важливих моментів цього процесу (s. 349–351, груп. 917–923), втім, як видається, навіть можливої відсутності при цьому брата – князя Василька Романовича. Принаймні, саме такий висновок здатен напрошуватися із завершення літописної розповіді стосовно цієї під усіма оглядами зовсім як унікальної, так і дивної своєрідної коронаційної епопеї⁹¹: “Данило ж[е] прїа ωт[ъ] Б[ога] вѣнецъ вѣ городѣ Дорогичинѣ, идоущю емоу на войноу сѣ с[ы]ном[ъ] Львомъ и с Сомовитом[ъ],

* Слово написано з помилкою: “мфада”.

** Закінчення слова написано помилково: “бомь”.

⁸⁹ Александрович В. Початки біографії... С. 28–37.

⁹⁰ Див.: Александрович В. “Щастя”... С. 349.

⁹¹ До недооціненого досі в літературі виняткового набору її особливостей увагу привернуто: Александрович В. “Щастя”... С. 342–347.

кнасем[ъ] лад[ъ]ским[ъ], брат[ъ] бѡ емоу вѣротися” (s. 351–352). Не відомо, правда, коли, власне, мав “воротитися” брат: однозначно стверджено його відсутність уже тільки під час самого походу. Цей його доволі несподіваний й нічим не мотивний на сторінках літопису вихід з кампанії, до якої залучено сусідів-поляків, уваги досі не привертав ніколи.

Новіший найдокладніший коментар до коронації виразно виходить винятково від авторського уявлення стосовно самого її значення в очах виразно заангажованого представника католицького світу (ще й об’єктивно підпало-го в даному питанні під враження від прокатолицького напрямку історіографії). Тому, на його переконання, “możemy z wysoką dozą prawdopodobieństwa stwierdzić, że z najbliższych w uroczystościach uczestniczyli księżna – wdowa Romanowa, Wasyłko i Lew. Nie jest też wykluczona obecność innych, młodszych męskich członków rodziny oraz należących do niej kobiet”⁹². Однак нарисована тут ідилія, нібито, також і родинного наповнення урочистості, доповнена не менш яскравою згідною ідилією принагідного зібрання ще й польських (і не тільки) біскупів (s. 359), засновані винятково на широко розбудованих здогадах (як, наприклад, стосовно присутності краківського біскупа Прандоти, “najprawdopodobniej uczestniczącego w wydarzeniach”⁹³), пропонуючи побудовану на глибокому власному переконанні реконструкцію подій, нічим, окрім глибини того ж переконання, не підтверджену. Зрештою, якщо папському легатові випало декілька місяців, починаючи від Кракова, “переслідувати” виразно унікаючого “честі” кандидата, то як у цьому достатньо тривалому процесі належало би сприймати “так бажану” появу в Дорогичині та ще й під час зимового військового походу представників польської (і не тільки!) католицької єрархії? Описана дорогичинська ситуація явно немало виходить поза можливості звичної підручничової логіки подій. Сучасний інтерпретатор, визнаючи щось подібне, якнайочевидніше перепрацював “на історію”, при таких цілковито позбавлених підстави зусиллях у наведеній версії здатну тратити сенс.

Відзначені доволі численні надто приватні за характером коментарі до багатьох місць літописного викладу зовсім не сприяють кращому сприйняттю та осмисленню опублікованого історичного тексту. Багато що серед запропонованих доповнень вказує на вихід коментатора поза прийняті межі суто наукового трактування викладених фактів. З одного боку, знане неунікненне історіографічне обтяження та його багаж, з іншого – не менш виразно засвідчена надмірна присутність авторського “я” та прив’язаність до власних висловлених поглядів з того чи іншого приводу (навіть істотно критикованих!) привели до немалої кількості досить та навіть надто сумнівного наповнення різнорідних коментаторських “покращень” оригінального тексту літопису. Вони, звісно, не в стані применшити значення самого видання та обсягу проведеної роботи. Проте водночас чималий набір надто дискусійних за усіма ознаками міркувань у підсумовуючого характеру академічній публікації, звісно, – не зовсім те, чого випадало би сподіватися зацікавленому читачеві під подібною палітуркою.

Інститут українознавства імені Івана Крип’якевича НАН України

⁹² Dąbrowski D. Daniel Romanowicz... S. 359.

⁹³ Ibidem. S. 353, przyp. 936.

АНОТАЦІЇ

Михайло САГАЙДАК
ОКОЛИЦЯ КИЄВА IX–XIII СТО-
ЛІТЬ У СВІТЛІ АРХЕОЛОГІЇ ТА ЛАНД-
ШАФТОЗНАВСТВА

Висвітлено деякі результати співпраці археологів та ландшафтознавців з вивчення околиці середньовічного Києва. Застосовуючи методіку антропогенно-ландшафтних реконструкцій, з'ясовано, що від початку освоєння і до середньовіччя оптимальними для традиційного землеробства на території Середнього Подніпров'я були широколистянні та лісові ландшафти, а їхня освоєність в добу Київської Русі становила більш як 50%. На конкретному прикладі будівництва нових міських укріплень Києва на поч. XI ст., так званих Лядських воріт, вдалося реконструювати горизонти типових лісових ґрунтів, що завдовго до містобудівного освоєння території поступились місцем (вирубання, випасання худоби) вторинним лучним та лучно-болотним рослинним формаціям, а територія водозбірного басейну Лядської Долини використовувалась як пасовище-вигін для худоби киян. Стосовно округи Києва в статті розгорнуто питання: коли і для чого будувалися заадкові споруди Середнього Подніпров'я, так звані Зміївві вали. В даному контексті піднімається одна із дискусійних тем вітчизняної історіографії: про роль і значення конярства в економіці Київської Русі.

Ключові слова: околиця середньовічного Києва, ландшафт, Лядські ворота.

Александр МУСИН
СРЕДНЕВЕКОВЫЕ МИРЫ ЦЕН-
ТРАЛЬНО-ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ В
СРАВНИТЕЛЬНОЙ ПЕРСПЕКТИВЕ:
ПОЛЬША ПЯСТОВ И РУСЬ РЮРИКО-
ВИЧЕЙ

Рассматриваются вопросы методологии и эпистемологии компаративистских исследований средневековой Центрально-Восточной Европы. Дается критический анализ предшествующей историографии, демонстрируется ее зависимость от политической ситуации. Отмечается, что сравнительные исследования должны избавиться

SUMMARY

Mychajlo SAHAJDAK
THE SURROUNDINGS OF MEDIE-
VAL KYIV ARCHAEOLOGI AND LAND-
SCAPE SCIENTIFICS

The article highlights some results of co-operation between archaeologists and landscape scientists in the study of the surroundings of medieval Kyiv. Applying the method of anthropogenic-landscape reconstructions, it was found that from the beginning of reclaim and to the Middle Ages, broad-leaved and forest landscapes were the best for traditional agriculture in the Middle Dnieper region, and their reclaim in the period of Kyivan Rus was more than 50%. On a specific example of construction of new city fortifications of Kyiv in the beginning of the XI century, the so-called Lyadsky gate, it became possible to reconstruct the horizons of typical forest soils, which long before the urban development of the territory gave way (by secondary felling, grazing) to secondary meadow and meadow-marsh plant formations, and the territory of the catchment area of the Lyadska Valley was used as pasture by the citizens of Kyiv. The article raises the question of the district of Kyiv: when and why the mysterious structures of the Middle Dnieper region, the so-called Serpent's Walls (Zmiyevi valy), were built. In this context, one of the discussion topics of national historiography is raised: the role and importance of horse breeding in the economy of Kyivan Rus.

Key words: the surroundings of medieval Kyiv, the landscape, the Lyadska Valley.

Alexander MUSIN
MIEVEAL WORLDS OF CEN-
TRAL-EAST EUROPE IN COMPARATIVE
RESEARCH PERSPECTIVE: POLAND OF
PIAST AND RUS' OF RUIRIKIDS

The article starts with the methodology and epistemology of comparative studies of medieval East-Central Europe. The critical analysis of the previous historiography is done, and its dependency on the political situation and ideology is shown. The author stresses that the comparative studies must be free of the tyranny of retrospection which brings the modern stereotype into medieval past. The comparison is not

от тирании ретроспекции, которая переносит стереотипы новейшего времени не раннее средневековье. В исследовании сравнение не является целью, а выполняет роль методологии, позволяющей выявить особенности конкретного общества и политики. Важная роль принадлежит анализу материальных и пространственных объектов, упомянутых в средневековых текстах. Центр исследований переносится с изучения идентичности на иерархию ценностей. Восточно-европейская сравнительная перспектива позволяет описать польскую культуру в контексте византийских и древнерусских ценностей и *vice versa*, подчеркивая особенность Центрально-Восточной Европы как "большой границы" между восточно-христианской и латинской цивилизациями. Системно анализируется ряд взаимосвязанных эпизодов Повести временных лет и Киевского свода. Выводы свидетельствуют об отсутствии негативного отношения к ляхам, Лядская земля занимает в ценностной иерархии место, сравнимое с Русьской землей, а изображение беса в образе ляха является топосом агиографии и получает антипольскую интерпретацию только в Новое время. Дается анализ двух эпизодов *Cronicae et gesta ducum sive principum Polonorum*. Жест князя Болеслава Храброго, ударившего мечом Золотые Ворота в Киеве (I: 7) рассматривается на широком сравнительном фоне IX–XIV вв. (Повесть временных лет, Киевский свод, *Theophanes Chronographia*, *Symeonis Metaphrastic Chronographia*, *Gesta Hungarorum*, *Miracula Sancti Johannis Eboracensis Episcopi*, *Annales Fuldenses*, скандинавские саги, белорусско-литовские летописи, сочинения Мацея Сирийковского). В результате поступок Болеслава оценивается как реализация библейского образа из пророчества Иезекииля (Иез. 25: 15). Эпизод с бородой русьского князя (I: 23) интерпретируется как ритуал клятвы, оставшийся непонятым латинскому хронисту. Поход Болеслава Храброго на Киев 1018 г. в контексте информации *Chronicon Thietmari Merseburgensis* (VIII: 33) оценивается как намерение Пястов найти свое место в трансконтинентальной торговле с Византией. В целом Польша и Русь предстают как политики с архаичными

regarded as a goal of research, and plays the role of a methodological approach. It should allow detecting and analyzing special features of local societies and polities. The important role is attributed to the study of material and spatial objects, mentioned in medieval texts. The main scop of researches shifts from the study of identities to the analysis of hierarchy of historical values. East-European comparative perspective lets to describe the medieval Polish society and culture in the term of Byzantine and Rus' values orientation and vice versa, that should stress the features of East-Central Europe as "big frontier" between East-Christian and Latin civilizations. The author analyses systematically a series of interlaced episodes of the Rus' Primary Chronicle and Chronicle of Kiev. The conclusions show the absence of any negative stereotypes towards the Poles (Lyaches), the Polish Land possessed a high rank position in the Rus' hierarchy of values, comparable to the Rus' Land, and the representation of a demon as a Pole in the Chronicle was only a topos of hagiography; it had had anti-Polish interpretation only in Modern Times. The article also propose the contextual study of two episodes from *Cronicae et gesta ducum sive principum Polonorum*. The gesture of Boleslave the Brave hitting the Golden Gates of Kiev with his sword (I: 7) is studied at the large comparative background of the 9th-14th centuries (Rus' Primary Chronicle, Chronicle of Kiev, *Theophanes Chronographia*, *Symeonis Metaphrastic Chronographia*, *Gesta Hungarorum*, *Miracula Sancti Johannis Eboracensis Episcopi*, *Annales Fuldenses*, Scandinavian Sagas, Chronicles of Lithuania and Belarus, Maciej Strykowski). It is interpreted as a biblical motive, more precisely as fulfillment of prophecy of Ezekiel (25: 15). The episode with the beard of a Rus' prince (I: 23) is interpreted as a ritual of sermon which was strange for the Latin chronicler who did not understand its meaning. The raid of Boleslave the Brave to Kiev in 1018 within the information of the *Chronicon Thietmari Merseburgensis* (VIII: 33) is evaluated as an ambition of the Piast dynasty to obtain its place in the transcontinental trade to Byzantium. In general early medieval Poland and Rus' present themselves as polities with archaic social and economic system; however, in Poland different level of cultural development within the progress of Christianization can be observed.

социально-экономическими отношениями, однако в Польше можно наблюдать передовое развитие культуры, связанное с иным типом христианизации.

Ключевые слова: Польша, Русь, Пясты, Рюриковичи, Болеслав Храбрый.

Павло ГАЙДЕНКО
ПРИСТРАСТІ ЗА РУСЬКИМИ АРХИЄРЕЯМИ XI–XIII СТ. (ХТО МАВ ПРАВО СУДИТИ РУСЬКИХ АРХИЄРЕІВ?)

Зроблено спробу систематизації відомостей про суди над давньоруськими архиєреями в XI–XIII ст. Повідомлення джерел дозволяють зробити висновок, що, не вважаючи на декларовану канонічно-правову автономію церкви, духовенство і архієпископи нерідко виявлялися притягненими до різних судів: імператорського, патріаршого, митрополичого, князівського, вічевого. Попередній аналіз повідомлень давньоруських джерел дозволяє зробити висновок, що суди над архиєреями в Стародавній Русі хоч і орієнтувалися на візантійські норми, однак мали регіональну специфіку, яка відображала правові традиції конкретних земель. При цьому становище архиєреїв-візантійців було більш вигідним, ніж єпископів з числа представників місцевого населення.

Ключові слова: історія Київської Русі, історія Російської церкви, канонічне право, давньоруські архиєреї, суд у Київській Русі.

Наталія СТЕБЛІЙ, Петро ДОВГАНЬ

АРХЕОЛОГІЧНІ ОЗНАКИ ЦЕРКВИ КНЯЖОЇ ДОБИ НА ТЕРИТОРІЇ ЛІТОПИСНОГО БУЖСЬКА (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДОСЛІДЖЕНЬ 2015–2018 РОКІВ)

Проаналізовано археологічні ознаки, які вказують на те, що на теренах літописного Бужська у другій половині XII – першій половині XIII ст. могла існувати дерев'яна церква. Їх здобуто під час розкопок 2015–2018 рр. на території Малеого городища – складової Буського археологічного комплексу. Перша із ознак – залишки могильника, де виявлено 34 християнські поховання. Такі парафіяльні кладовища у княжу добу облаштовували на “освяченій землі” біля храмів. Отже, могильник із Буська треба уважати прицерковним. Другою ознакою є знахідки

Key words: Poland, Rus', Piast, Rurikids, Boleslave the Brave.

Pavel GAIDENKO
PASSION BY RUSSIAN HIERARIES XI–XIII CC. (WHO HAD THE RIGHT TO JUDGE RUSSIAN BISHOPS?)

In the article presented to the attention of readers, an attempt was made to systematize information about the trials of the Old Russian bishops in the XI–XIII centuries. Messages from sources allow us to conclude that the clergy and archpastors often found themselves under various courts: imperial, patriarchal, metropolitan, princely, *veche*. A preliminary analysis of the messages of ancient Russian sources allows us to conclude that the trials of bishops in Ancient Russia were oriented to Byzantine norms, but had regional specifics. This specificity reflected the legal traditions of specific lands. At the same time, the position of the Byzantine bishops was more advantageous than the bishops from among the representatives of the local population.

Key words: History of Kievan Rus, the history of the Russian Church, canon law, Old Russian bishops, court in Kievan Rus.

Nataliya STEBLIY, Petro DOVGAN
ARCHAEOLOGICAL FEATURES OF THE PRINCELY TIMES CHURCH ON THE TERRITORY OF THE CHRONICLE OF BUZSK (BY RESEARCH MATERIALS IN 2015–2018 YEARS)

Archeological features were analyzed, which indicate that on the territory of the Chronicle of Buzsk there could be a wooden church in the second half of the XII – the first half of the XIII centuries. They were received during the excavations in 2015–2018 years on the territory of the “Male Gorodische” – part of the Busk Archeological complex. The first of the signs is the remains of a burial ground where 34 Christian burials have been found. Such parochial cemeteries in princely days were erected on “blessed ground” near temples. Therefore, Busk burial ground should be considered as

долівкової церковної плитки у похованнях та культурному шарі некрополя. Такою полив'яною плиткою у княжу добу заможували підлоги культових споруд. Третя ознака – колекція залізних цвяхів, так званих “церковних”, які могли використовувати під час будівництва дерев'яної церкви.

Ключові слова: літописний Бужськ, Male городище, Буський археологічний комплекс, княжа доба, християнський некрополь, поховання, долівкова церковна плитка, залізні цвяхи.

Віктор МЕЛЬНИК, Уляна БОРНЯК

НОВІ ДАНІ ДО ІСТОРІЇ, ТЕХНОЛОГІЇ ПОБУДОВИ ТА МИСТЕЦЬКОГО ОЗДОБЛЕННЯ УСПЕНСЬКОГО СОБОРУ В КНЯЖОМУ ГАЛИЧІ

Оприлюднено нові дані досліджень будівельного каменю та малярського оздоблення Успенського собору у княжому Галичі. Віднайдено ймовірне джерело постачання травертину для будівництва собору та шляхи його транспортування. Показано неперервність застосування травертинів у будівництві в регіоні. Обґрунтовано твердження про одночасність монументальних розписів усієї будівлі.

Ключові слова: Галицько-Волинське князівство, Успенський собор у Галичі, фрескове малярство, травертин, вапняк, алебастр.

Олександр ГОЛОВКО

ХРАМ СВЯТОГО ПАНТЕЛЕЙМОНА В ГАЛИЧІ У КОНТЕКСТІ ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ ГАЛИЦЬКОГО КНЯЗІВСТВА (КІНЕЦЬ 80-Х РОКІВ XII – ПЕРША ЧВЕРТЬ XIII СТОЛІТТЯ)

У контексті розгляду головних сторінок історії Галицької землі кінця 80-х років XII – першої третини XIII ст. аналізуються обставини виникнення і побудови храму св. Пантелеймона в Галичі, його роль у політичному розвитку Прикарпаття. Розглянуто перипетії боротьби князів Володимира Ярославовича і Романа Мстиславовича за владу в Галицькому князівстві, показано вплив сусідніх держав на хід протистоянь у Прикарпатті. Автором показана роль храму як духовного центру резиденції Романа Мстиславовича, його нащадків, відзначається

fastidious. The second feature is the discovery of the churchyard tile in the burials and the cultural layer of the necropolis. Such ceramic tiles in princely times were used to cover the floors of religious buildings. The third feature is a collection of iron nails, the so-called “church nails” that could be used in the during the building of a wooden church.

Key words: Chronicle Buzsk, “Male Gorodische”, Busk Archeological complex, princely times, Christian necropolis, burials, ceramic church tiles, iron nails.

Viktor MELNYK, Uliana BORNIAK

NEW DATA OF RESEARCHES OF A BUILDING STONE AND PAINTING DECORATION OF THE DORMITION CATHEDRAL IN PRINCELY HALYCH

In the article new data of researches of a building stone and painting decoration of the Dormition Cathedral in princely Halych are published. A probable source of supply of travertine for the construction of the cathedral and the way sofits transportation have been found. The continuity of the use of travertines for construction in the region is shown. The statement about the simultaneity of the monumental murals of the whole building is substantiated.

Key words: Galicia-Volyn principality, Dormition Cathedral in Halych, frescopainting, travertine, limestone, alabaster.

Olexandr HOLOVKO

THE ROLE OF TEMPLE OF SAINT PANTELEIMON IN THE POLITICAL DEVELOPMENT OF THE CARPATHIAN REGION IN THE CONTEXT OF THE HISTORY OF HALYCH LAND DURING THE PERIOD OF THE END OF THE XIITH – THE FIRST THIRD OF THE XIIITH CENTURIES

The author of the article analyzed the circumstances of the appearance and edification of the church of Saint Panteleimon in Halych. He showed its role in the political development of the Carpathian region in the context of the history of Galician land during the period of the end of the XIIth – the first third of the XIIIth centuries. The author considered the vicissitudes of the struggle for power in the principality of Halych between princes Volodymyr Yaroslavych and Roman Mstyslavych, characterized the

посилення значення осередку довкола церкви як центру суспільного життя столиці Галицької землі в часи правління князя Мстислава Мстиславовича "Удатного".

Ключові слова: Галицьке князівство, Польща, Королівство Угорщина, Германська імперія, князі, боярство, храм, резиденція, графіти.

Юрій ГУДИМА
ПРИРОДНЕ СЕРЕДОВИЩЕ У
ХОЛМСЬКОМУ ЛІТОПИСІ КОРОЛЯ
ДАНИЛА РОМАНОВИЧА ТА ЙОГО
ВОЛОДИМИРСЬКОМУ ПРОДОВЖЕН-
НІ: ЛІСИ Й ОЗЕРА

На основі літописних повідомлень і низки наукових досліджень показано як автори середньовічних хронік подавали читачам інформацію про ліси та озера в межах території Галицько-Волинської держави. Здійснено спробу систематизувати конкретні прояви взаємовпливу природного середовища та життєдіяльності людини в історичних умовах Середньовіччя. Звернено увагу на те, як від географії (топографії) лісів і озер залежали результати військових кампаній, політика галицьких і волинських князів. Аналізується зв'язок природних і людських ресурсів у процесі державотворення.

Ключові слова: королівство Русі, Галицько-Волинське князівство, Данило Романович, Польща, Литва, Чехія, ліси, озера.

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ
"УГОРСЬКЕ ПІДДАНСТВО" КОРО-
ЛЯ ДАНИЛА РОМАНОВИЧА

Проаналізовано угорський хронікарський переказ, згідно з яким король Данило Романович вів у коронаційній процесії угорського короля Бели IV (1235) перед ним коня. Доведено безпідставність поширених у літературі на цій підставі висновків про визнання васальної залежності від угорського монарха та угорське підданство й показано поверховість численних тлумачень цього факту, здебільшого надто далеких від буквальної вимови відповідного джерельного

influence of neighboring states to the course of confrontation in the Carpathia nregion. He highlighted the role of the temple as the spiritual center in Roman Mstyslavych's and his descendants residence, noted the increasing importance of the church as the center of public life in the capital of Halych land during the prince Mstyslav Mstyslavovych "Udatny"'s reign.

Key words: Galician principality, Poland, Kingdom of Hungary, German Empire, princes, boyars, temple, residence, graffiti.

Yuriy HUDYMA
NATURAL ENVIRONMENT IN
THE HOLM CHRONICLE OF KING
DANYLO ROMANOVYCH AND ITS
VOLODYMYR CONTINUATION:
FORESTS AND LAKES

The article, based on chronicles' reports and a number of scientific researches, shows how the authors of medieval chronicles provided readers with information about forests and lakes within the territory of the Galicia-Volhynia state. An attempt has been made to systematize specific manifestations of the mutual influence of the natural environment and human activity within the Middle Ages' historical conditions. A fair amount of attention is drawn to the way in which the geography (topography) of forests and lakes influenced the results of military campaigns, the policy of Galician and Volhynian princes. The relationship between natural and human resources in the process of state creation is being analyzed.

Key words: Kingdom of Rus', Galicia-Volhynia Kingdom, DanyloRomanovych, Poland, Lithuania, Bohemia, forests, lakes.

Volodymyr ALEXANDROVYCH
THE "HUNGARIAN VASSALITY"
OF THE KING DANYLO ROMANO-
VYCH

We analyzed the Hungarian chronicle, according to which king Danylo Romanovych led a horse before the Hungarian King Bela IV (1235) during the coronation procession. It is proved, that widespread findings in the historiography on the recognition of vassal dependence on the Hungarian monarch are false. Also we have shown the superficiality of numerous interpretations of this fact, which are too far from the literal requirement of the relevant source testimony,

свідчення, та виробленого на цій основі переконання про підпорядкованість Галицько-Волинської держави угорським королям. Вперше привернуто увагу до присутності галицько-волинського володаря на коронаційних урочистостях як самотнього зафіксованого епізоду його тогорічного довготривалого перебування в Угорщині.

Ключові слова: Галицько-Волинська держава, король Данило Романович, угорський король Бела IV, коронація, угорське підданство

Ігор СКОЧИЛАС

СОБОРИ ДУХОВЕНСТВА КИЇВСЬКОЇ МИТРОПОЛИЧОЇ АРХІЄПАРХІЇ XIII–XVI СТОЛІТЬ: ЄВХАРИСТИЙНА ЕКЛЕЗИОЛОГІЯ, АДМІНІСТРАТИВНА “ТРИАДА”, ПАСТОРАЛЬНА МОДЕЛЬ ТА ФІСКАЛЬНІ ФУНКЦІЇ

На прикладі Київської митрополічної архієпархії розглядається генеза євхаристійної моделі соборування у Руській церкві княжої доби, основою якої була духовна єдність локальної спільноти (єпархії), що інституційно забезпечувалася щорічними зібраннями митрополита-архієпископа з духовенством і “народом Божим” (миряними). На існування євхаристійної самосвідомості в українсько-білоруських землях вказують повчання київських митрополитів священникам, що збереглися у вигляді “свитків законних” і циклів повчань у Кормчих книгах киево-академічної редакції. Руською особливістю соборування була давня церковна практика поєднання інституту соборів із духовним судом і пастирськими візитаціями. Виявлені в рукописних джерелах та систематизовані автором згадки про побутування церковного податку “куниче” дали змогу простежити динаміку та особливості функціонування інституту єпархіальних соборів упродовж XIII–XVI ст. Уже в княжу добу очолювані владиками собори стали основою організації та канонічної структури Київської митрополії та важливим публічним форумом саморепрезентації руської етноконфесійної спільноти.

Ключові слова: Київська митрополічна архієпархія XIII–XVI ст., собори, “куниче”

and the conviction of the subordinate beliefs on this basis. For the first time, attention was drawn to the presence of the Galician-Volhynian ruler at the coronation celebrations as the only recorded episode of his long-term stay in Hungary.

Key words: Galician-Volhynian state, King Danylo Romanovych, Hungarian King Bela IV, coronation, Hungarian vassality.

Ihor SKOCHYLAS

13th–16th CENTURY CLERGICAL COUNCILS OF THE KYIVAN METROPOLITANATE ARCHEPARCHY: EUCHARISTIC ECCLESIOLOGY, ADMINISTRATIVE “TRIAGE”, PASTORAL MODEL AND FISCAL FUNCTIONS

Pivoting around the example of the Kyivan Metropolitanate Archeparchy, the author of this article investigates the genesis of the eucharistic model of gathering councils within the Ruthenian Church of the Princely Era that was based on the spiritual unity of the local community (eparchy). This unity was ensured institutionally by the annual gatherings of Metropolitan-Archbishop with the clergy and “the people of God” (the laity). The existence of the eucharistic self-consciousness within the lands of Ukraine and Belarus is evident due to the instructions of Kyivan Metropolitanates written for the priests which are extant in the form of “legal scrolls” and cycles of edifications in the nomocanons of Kyivan academic edition. The Ruthenian peculiarity of gathering councils lied in the old ecclesiastic tradition of combining the council institute with the spiritual judgment and pastoral visitations. References to the existing at that time tithe as kunyche, identified and systematized by the author, enabled him to trace the dynamics and the peculiarities of functioning of the Institute of eparchial councils throughout the 13th–16th centuries. During the Princely Era the councils headed by bishops had already become the basis for the organization and canonical structure of Kyivan Metropolitanate, as well as a significant public forum for self-representing the Ruthenian ethnic and confessional community.

Key words: Kyivan Metropolitanate Archeparchy 13th–16th centuries, councils, kunyche.

Ілля ПАРШИН
ТЕРМІН “МАЛА РУСЬ” У ДОКУ-
МЕНТАХ XIV СТ.

Проаналізовано вживання терміну “Мала Русь” у документах XIV ст. Автор підсумував, що вперше та надалі послідовно це означення зустрічається в актах константинопольських патріархів, пов’язаних із заснуванням та функціонуванням Галицької митрополії. Водночас, використання цього топоніму свідчить про деяку рівнозначність Малої Русі та королівства Русі, тобто окреслює Малу Русь саме як державу з королівською владою. Принаймні, дослідження аналогічних за назвою географічних та політичних утворень середньовічної Центральної Європи (Мала Угорщина, Мала Польща тощо) призводить саме до такого висновку. Водночас, не відомо, наскільки тогочасна західна практика корелюється з грецькими документами, хоча в останніх кордони Галицької митрополії чітко співпадають з межами держави Романовичів. Подальші дискусії з цієї проблеми із залученням нових джерельних свідчень, безперечно, наблизять істориків до вирішення цього питання.

Ключові слова: Мала Русь, Велика Русь, Галицько-Волинська держава, князь Юрій-Болеслав Тройденевич, Маріно Санудо Старший.

Леонтій ВОЙТОВИЧ
ЩЕ РАЗ ПРО ПРАВА ЛЮБАРТА-
ДМИТРА ГЕДИМІНОВИЧА НА СПАД-
ЩИНУ РОМАНОВИЧІВ

Більшість сучасних дослідників розглядають боротьбу за галицькі та волинські землі в середині – другій половині XIV століття як боротьбу між Польщею, Угорщиною, Литвою та Золотою Ордою. При цьому не звертається увага на те, що у 1340 р. литовського князя Любарта-Дмитра Гедиміновича відразу ж визнали сюзереном королівства Русі волинська і галицька еліти та хан Золотої Орди Узбек, чия військова дала змогу витіснити польські війська короля Казимира III і зупинити наступ угорських військ. І далі до самої смерті у 1383 р. князь Любарт-Дмитро Гедимінович послідовно боровся проти польської та угорської експансії за повне звільнення усіх земель королівства Русі. Без легітимних прав на

Ілля PARSHYN
THE TERM “MALA RUS” (LITTLE
RUS’) IN THE DOCUMENTS OF THE XIV
CENTURY

The article analyzes the appearing of the term “Mala Rus” in the documents of the XIV century. The author concludes that for the first time and in succession this definition is found in the acts of the Patriarchs of Constantinople, which are related to the founding and functioning of the Galician Metropolitanate. This name shows some equivalence of “Mala Rus” and the kingdom of Rus’. It defines Little Rus’ as a state with royal power. However, the study of another analogous geographical and political objects of the medieval Central Europe (Little Hungary, Little Poland, etc.) leads precisely to this conclusion. Also, it is not known how far Western practice is correlated with Byzantine documents of the XIV century, although the borders of the Galician Metropolitanate clearly impose on the borders of the Romanovych’s state. Further discussions with including new sources will undoubtedly bring historians closer to resolving of the issue.

Key-words: Mala Rus’ (Little Rus’), Large Rus’, Halych-Volhynian state, duke Yuriy-Boleslav Trojdenovych, Marino Sanudo the Elder.

Leontiy VOITOVYCH
YET ONE TIME ABOUT RIGHTS FOR
LUBART-DYMITR GEDYMINOVYCH ON
INTERITANCE OF ROMANOVICHS

Most modern researchers examine a fight for Galychyna and Volyn’ earths in a middle – second half of 14 age as a fight between Poland, Hungary, Lithuania and Gold Horde. Thus attention does not apply on that in 1340 the Lithuanian prince Lubart-Dymitr Gedyminovych was at once acknowledged the suzerain of kingdom of Rus’ by the Volhyn’ and Galyczyna elites and khan of Gold Horde by Uzbek, whose military help allowed to force out the Polish troops of king Kazimir III and to stop the offensive of the Hungarian troops. And farther do death in 1383 a prince Lubart-Dymitr Gedyminovych was consistently striven against Polish and Hungarian expansion for complete liberation of all earths of kingdom of Rus’. Without legitimate rights it would be impossible on

спадщину Романовичів це було би неможливо. Стаття присвячена аналізу цих прав і їх вагомості у порівнянні з іншими претендентами. У дослідженні ще раз докладно розібрано інформацію пом'яників, які впровадив до наукового вжитку львівський історик Ігор Мицько, частина висновків якого викликала певні застереження, а також інші аргументи, що випливають із джерел, на тлі практики успадкування престолів у Рюриковичів та середньовічній Європі.

Ключові слова: Любарт-Дмитро Гедимінович, Романовичі, королівство Русі, практика успадкування, Євна-Леоніда.

the inheritance of Romanovichs. The article is devoted the analyses of these rights and their ponderability in comparing to other applicants. In research information of mention documents is thoroughly taken apart once again entered in a scientific appeal Lviv a historian Ihor Myc'ko, part of conclusions of which caused the certain warrings, and also other arguments which swim out from sources, on a background practice of inheritance of thrones in Rurikovichs and medieval Europe.

Key word: *Lubart-Dymitr Gedyminovych, Romanovychs, kingdom of Rus', practical workel of inheritance, Evna-Leonida.*

Княжа доба: історія і культура / [відп. ред. Володимир Александрович]; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2019. Вип. 13. 304 с.

Художник
Федір Лукавий

Художньо-технічний редактор
Дмитро Савінов

Літературний редактор
Володимир Александрович

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
м. Львів-26, вул. Козельницька 4, тел. (032) 270-14-18

Підписано до друку 19.12.2019. Формат 70x100/16.
Папір офсетний. Умовн. друк. арк. 24,79.